

POST- SOVIETINIS TRANZITAS

RASA ČEPAITIENĖ

POST- SOVIETINIS TRANZITAS

NUO SOVIETŲ SĄJUNGOS ŽLUGIMO
IKI KARO UKRAINOJE

ATMINTIS, PAVELDAS, TAPATUMAS BUVUSIOJE SSRS

Recenzentai:

doc. dr. Vaida Ščiglienė (*Vilniaus dailės akademija*)

dr. Valdemaras Klumbys (*Vilniaus universitetas*)

Knygos parengimą iš dalies rėmė Lietuvos kultūros taryba

Patvirtinta leidybai Lietuvos istorijos instituto Mokslo tarybos 2022 m. kovo 16 d. nutarimu Nr. TN-57

Fotografijos iš asmeninio autorės archyvo.

Leidyklos nuomonė nebūtinai sutampa su autorės nuomone.

Už knygoje pateiktų faktų tikrumą atsako knygos autorė.

Bibliografinė informacija pateikiama

Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

ISBN 978-609-484-616-8

© Tekstas, Rasa Čepaitienė, 2022

© Viršelio dizainas, Andrius Morkeliūnas, 2022

© UAB LECTIO DIVINA, 2022

Šį leidinį (ar kurią nors jo dalį) draudžiama atgaminti bet kokia forma, būdu ar priemonėmis (elektroninėmis, skaitmeninėmis, optinėmis, mechaninėmis, kopijavimo, įrašymo ar kt.) be išankstinio leidėjo sutikimo raštu. Draudžiama viešai skelbti, taip pat padaryti viešai prieinamą internete, išleisti ir versti, platinti jo originalą ar kopijas, parduoti, nuomoti, teikti panaudai ar kitaip parduoti nuosavybėn. Draudžiama šį kūrinių, esančių bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti, viešai skelbti ar padaryti visiems prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose. Asmuo, kuris imasi neteisėtų veiksmų šio leidinio atžvilgiu, bus patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ir jam bus pareikštas ieskinys patirtai žalai atlyginti.

TURINYS

Ižanga	7
Knygos sumanymas	13
Apie darbe vartojamas sąvokas ir teorijas	19
Simbolinis socialinės erdvės konstravimas	19
Istoriografinis tyrimo kontekstas	27
Kolektyvinės atminties ir užmaršties studijos	27
„Sovietinio palikimo“ tyrimai	33
(Post)sovietinio subjektiškumo tyrimai	35
Kitos teorinės perspektyvos	46
Metodologija ir darbo struktūra	61
Padėka	68

I DALIS SIMBOLINIO KRAŠTOVAIZDŽIO SUSIFORMAVIMAS IR KAITOS PRIELAIIDOS / 71

Sovietinio simbolinio kraštovaizdžio struktūra ir evoliucija	73
Dekomunizacijos formos ir eiga	88
Europietiška istorijos politika ir ginčai dėl komunistinės praeities vertinimų	98
Teisinis komunistinio laikotarpio atminties reglamentavimas	110

II DALIS POSTSOVIETINIS CHRONOS: TĘSTINUMAS IR PERTRŪKIAI / 117

Viešosios erdvės performavimas: griovimai ir (at)statymai	119
Leninakrytis Ukrainoje ir jo atgarsiai regione	130
Sovietinės monumentalistikos perprasminimo pastangos	139
„Savo“ ir „svetimo“ palikimo saugojimo problema	145
Pomirtinis sovietinių švenčių gyvenimas	156

III DALIS

SOVIETMEČIO „ATMINTIES VIETOS“ IR REPREZENTACIJOS / 175

Šiuolaikinės Rusijos atminimo kultūros kontroversijos	177
Atminties ir užmaršties dialektika Gulago įamžinimo praktikose	187
Stalininių represijų atminties ir vaizduotės erdvės memorialinėje Lietuvos kultūroje	200
„Tautos kančių ir kovų“ apmąstymas okupacijos muziejuose	212
Kasdienybė ir nostalgija muziejinėse reprezentacijose	230
„Projektas <i>Homo sovieticus</i> “	243

IV DALIS

POSTSOVIETINIS TOPOS: GRIAUTI AR IŠSAUGOTI? / 251

Ar (ir kaip) stalininės modernizacijos palikimas gali virsti paveldu?	253
Kasdienė vėlyvojo sovietmečio aplinka: vertė ir saugojimo galimybės	265
Ištrynimasis: perkeistieji miestovaizdžiai	276
Astana: sostinės perkėlimas	284
Ašchabadas: radikalus sostinės perstatymas	291
Apibendrinimas	299
Post Scriptum	305
Summary	309
Post-Soviet Transition: Memory, Heritage and Identity in the Former USSR	309
Šaltiniai ir literatūra	321
Santrumpos	366

IŽANGA

...

*Knygą skiriu savo Tēvams ir jų kartai –
jiems teko sunkiausias postsovietinio pērējimo smūgis*

*Прекрасное далеко
Не будь ко мне жестоко,
Не будь ко мне жестоко,
Жестоко не будь.
От чистого истока
В прекрасное далеко,
В прекрасное далеко,
Я начинаю путь*.*

*Juk su didele išmintimi ateina ir daug rūpesčių;
kuo daugiau žinai, tuo labiau kankiniesi.*

Koheleto knyga, 1-18

* Nuostabioji toluma,
Nebūk man žiauri,
Nebūk man žiauri,
Žiauri nebūk...
Nuo tyrojo šaltinio
Į nuostabią tolumą,
Į nuostabią tolumą,
Aš pradėdu kelią.

Miniseriolo „Viešnia iš ateities“ (rež. Pavelas Arsenovas, 1984 m.) dainos „Nuostabioji toluma“ ištrauka, žodžiai Jurijaus Entino.

KNYGOS SUMANYMAS

– Tavo pavardė Sūris?* – klausia berniukas stambaus vyriškio mus, ką tik nusileidusio lėktuvo keleivius, prisigrūdusiu autobusu naktį vežančiame į Maskvos Šeremetjevo oro uosto tranzitą.

– Koks dar Sūris? Ne! – pastebimai susierzina tas.

– Tai tada tavo pavardė Esesesēr? – nenurimsta vaikas, pirštu rodydamas į vyro, vilkinčio marškinėliais su stambiu užrašu „СССР“, krūtinę.

Susižvalgome su šalia stovinčiu keleiviu, kuris taip pat atidžiai klausosi pokalbio, ir abu imame tyliai kikenti. Tačiau šis iš vaiko lūpų atsitiktinai išgirstas kalamūras nejučia priverčia ir susimąstyti, koku būdu daugybė mus tebesupančių sovietmečio ženklų gyvenimo sovietimečiu nepažinusių, jaunesnių kartų atstovų tampa vis sunkiau perskaitomi, kas gali sukelti ne tik komiškų, bet kartais ir gana dramatiškų efektų. Antai jau kyla pavojus, kad šį laikotarpį tyrinėjanti jaunoji istorikų karta gali neapdairiai arba net klaidingai interpretuoti to meto šaltinius, pasižymėjusius itin savita kalba, kūrusia ar, veikiau, dengusia ne mažiau specifinę socialinę-mentalinę pasaulį**. O ką jau kalbėti apie tai, kad šios sąvokos, simboliai ir ženklai dažnai mažai ką bendra turėjo su realiu sovietinių žmonių gyvenimu.

Per trisdešimt metų daugelis postsovietinės valstybės su buvusia Sovietų Sąjunga siejusių politinių, ekonominių, energetinių, infrastruktūrinių, socialinių, kultūrinių ar tiesiog žmogiškųjų, profesinių bei asmeninių, draugystės saitų buvo staiga nutraukti arba pamažu nunyko. Besiintegruodama į Europos Sąjungą ir orientuodamasi į Skandinavijos valstybių gerovę Lietuva, kaip ir kitos Baltijos šalys, savęs su šiuo regionu jau seniai nebesieja. Gal išskyrus Baltarusiją ir Ukrainą, tapatinamas su LDK didybės paieškomis, regiono į Rytus valstybės nėra ir itin

* Pokalbis vyko rusų kalba (ru. *сбп*).

** Dešifruojant berniuko neteisingai perskaitytą santrumpą, galima būtų atkreipti dėmesį į tai, kad SSRS iš tiesų nebuvo nei sovietinių, nei socialistinių, nei respublikų, nei sąjunga, tačiau bet kuris šių terminų reikalauja ilgo atskiros išaiškinimo...

populiari turistų iš Lietuvos kelionių kryptis*. Veikiau priešingai, apsilankymas tolimesnėse iš jų jau tampa egzotika, verta pasigyrimo žiniasklaidoje ar socialiniuose tinkluose. Tačiau sovietmečio „savumo“ ir „svetimumo“ problema, nors politiškai, bent jau Baltijos valstybėse, ir atrodo seniai išspręsta, kultūros lauko ar juo labiau buitiniame, kasdienybės, privačiame lygmenyse išlieka gana komplikuota. Tai verčia klausti, ar įvyko kokia nors to laikotarpio vertinimų kaitos evoliucija, juk ji menantys oficialiai sankcionuoti ir neformalūs pasakojimai bei įvykių interpretacijos iki šiol lieka gana vertybiškai poliarizuoti.

Rašiau šią monografiją 2019–2022 metais**, kai nuo Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo praėjo jau daugiau kaip trys dešimtmečiai, tačiau veikiausiai nebūta kito šalies istorijos laikotarpio, kuris iki šiol tebekeltų tiek prieštarinčių interpretacijų ir emocijų, kiek sovietmetis***. Apie šį periodą dar anaip tol ne viskas pasakyta ir mūsų akademinėje literatūroje, nepaisant šioje srityje jau padarytos nemenkos pažangos. Kiek utopinis, totalitarinis, okupacinis, svetimasis, invazinis, lyg būtų kokia kenkėjiška atvežtinė augalų ar gyvūnų rūšis, kolonijinis, smurtingas, nusikalstamas, veidmainiškas, melo ir propagandos persmelktas, atgrasus, absurdiškas arba tiesiog pilkas, nykus ir nuobodus buvo šis priklausomybės laikotarpis? O gal priešingai: savas, artimas, „mūsų“, lietuviškas, nostalgiškas? Galiausiai, kas buvo Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika (LTSR) – viena iš daugelio sovietinės imperijos kolonijų, marionetinė kvazi-valstybėlė, o gal, priešingai, – net tam tikra lietuviškojo valstybingumo forma?****

* Statistikos departamento duomenimis, per laikotarpį nuo 2010 iki 2019 m. išvykstamasis turizmas iš Lietuvos į buvusios SSRS šalis daugiausia buvo nukreiptas į (išvykstančių turistų, įskaitant verslininkus, skaičiaus mažėjimo tvarka): Baltarusiją, Latviją, Rusiją, Estiją, Ukrainą ir Sakartvelą. Sakartvelo atsiradimas šiame penketuke veikiausiai paaiškinamas šios šalies Baltijos valstybėse aktyviai vykoma turizmo vadyba ir tiesioginiais skrydžiais iš Vilniaus į Batumį ar Kutaisį. Kitų dviejų metų duomenis reikšmingai pakoregavo COVID-19 pandemija, todėl jie čia nebeaptariami. Žr. *Lietuvos statistikos departamentas. Statistinių rodiklių analizė* <https://osp.stat.gov.lt/lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=8747ec09-cdec-459d-ad19-68ba4aa4f04e#/>

** 2021 m. pradžioje išėjo publicistikos rinktinė, kurioje kiek laisvesne forma taip pat aptariu „sovietmečio palikimo“ ir jo įtakos dabarčiai klausimus (Čepaitienė, 2021).

*** Nors istorikų darbuose šis klausimas jau nesyk išaiškintas, vis dėlto norisi pabrėžti, kad čia pasirinkta visur rašyti ne „tarybmetis“, „tarybinis“ ir pan. dėl to, kad jokių „tarybų“, taigi ir liaudies demokratijos, tuomet iš tiesų nebuvo, o klasta ir karinė jėga atneštoji sistema taip ir liko Lietuvos visuomenei svetima.

**** Antai Tomas Venclova į savo „Lietuvos istorija visiems“ antrojo tomo priedus, pavadintus „Valstybingumo aktais“ (p. 350–351), šalia 1918 m. vasario 16-osios akto, 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio deklaracijos ir 1990 m. kovo 11-osios akto įdeda ir 1940 m. liepos 21 d. „Liaudies seimo“ deklaraciją dėl Lietuvos „įstojimo“ į SSRS, kurią pasirašė ir jo tėvas, rašytojas Antanas Venclova.

O gal viskas dar sudėtingiau? Kaip rašė istorikė Nijolė Gaškaitė: „Per okupacijų metus Lietuva išbandė visą pasipriešinimo formų diapazoną – nuo ginkluotos kovos iki nesmurtinio pasipriešinimo. Formų įvairovę nulėmė tai, kad mes patyrėme dvigubą spresdą: okupaciją ir bolševikinį totalitarizmą. Totalitarizmas kaip socialinė politinė sistema daugiau buvo orientuotas į atskirą individą, versdamas jį iš subjekto objektu; tuo tarpu okupacija tautą kaip tam tikro mentaliteto visumą stengėsi sunaikinti tiek, kai nebeįmanomos jokios kolektyvinio pasipriešinimo formos“ (Gaškaitė, 1996:152). Tačiau ši knyga nebus sovietmečio istorija, nors ekskursų į šį laikotarpį, ypač aiškinantis tam tikrą čia išsamiau aptariamų reiškinių kilmę bei raidą, išvengti ir nepavyks. Nebus ji ir Lietuvos bei kitų „buvusiųjų“ SSRS respublikų lyginamoji postsovietinės transformacijos istorija, nes jų sociopolitinei raidai analizuoti ir aptarti prireiktų kitų, nei čia taikomų, metodų ir instrumentų. Nors platesnių regiono raidos procesų pažinimas, žinoma, buvo svarbus išskleidžiant kai kurias knygoje atidžiau nagrinėjamas temas. Mano sumanymas kitoks – ši monografija skirta atidesnei vienos – komunistinės – idėjos (pa)likimo analizei nerealizuotos utopijos šalyje. Tai tyrimas, kaip šios idėjos materialiosios ir nematerialiosios liekanos yra (per)interpretuojamos, (per)vertinamos, pritaikomos, perdirbamos, saugomos, komerciškai ar politiškai išnaudojamos, apleidžiamos ar ištrinamos.

Sovietinio režimo, kuriam po Josifo Stalino mirties pavyko sėkmingai transformuotis ir dar kelis dešimtmečius išlikti stabiliam ir galingam Šaltojo karo dalyviui, atmintis ir materialūs ženklai postsovietinėse šalyse vis dar gana ryškūs. Tuomet sukurta pramoninė, socialinė ir gyvenamoji infrastruktūra tebesudaro reikšmingą regiono urbanistinio ir agrarinio kraštovaizdžių dalį, nors ir tolydžio gožiamą vėliau atsiradusių pastatų bei struktūrų. Miestų viešojoje erdvėje likę ir buvusios ideologijos, propagandos ženklų, o kai kuriose šalyse, kaip antai Baltarusijoje, jie išsaugoti beveik nepaliesti ar nežymiai perdirbti. Jų vertinimus dažnai sąlygoja ne tik dabarties oficialiosios valstybės istorijos politikos nuostatos, bet ir postsovietinių šalių piliečių subjektyviai išgyvenama laiko distancija su šia prieštaringa epocha, kas dažnai priklauso nuo tuo metu sukaupto labiau pozityvaus ar negatyvaus patyrimo, neišvengiamai perkošiamo per dabarties vertybių, normų ir sociopolitinių konjunktūrų filtrą. Taigi šio tyrimo fokusas platesnis nei vien sovietmečio ideologijos materialijų relikto atmetimo ar, priešingai, praktinės tvarkybos ar saugojimo bei pateikimo atminimo institucijose analizė. Jam konceptualizuoti prireikė ir naujos, talpesnės, bet ir neišvengiamai komplikuošesnės, sąvokos. Todėl šio tyrimo objektu

tapo *sovietinio simbolinio kraštovaizdžio* susiformavimas bei kaita žlugus jį kūrusiai ir palaikiusiai sistemai. Tuomet vyko skirtingo intensyvumo ir masto šio kraštovaizdžio struktūros ardymo ar savaiminio irimo procesas, o išlikusius jo objektus pamažu ėmė užkloti naujas kultūrinis sluoksnis, dažnai stokojantis prasminio rišlumo ir sąsajumo su prieš tai buvusiu audiniu, priešingai, su juo dažnai sudarantis ne tik fizinį ir estetinį kontrastą, bet ir prasminį disonansą. Tai įvairių lygių politikų bei ekspertų, kaip ir suinteresuotų visuomenės atstovų, grupės iki šiol verčia spręsti teorinio ir praktinio lygmens klausimus – ką gi reikėtų daryti su šio kraštovaizdžio likučiais? Ar juos verta išsaugoti kaip sudėtinę nacionalinio paveldo vertybių masyvo dalį ir išnaudoti kaip atvažiuojamojo turizmo išteklių ar, priešingai, be gailesčio ištrinti ir perdirbti? Arba tiesiog ignoruoti ir, paliekant tarsi nematomus, apleisti? Kita vertus, įvykusių transformacijų mastas, nenuoseklumas ir daugiakryptingumas kartais jau verčia svarstyti, kur tai dar yra išsaugoti autentiški epochos artefaktai, o kur – jau kartais net nebeatpažįstami perdirbiniai arba net naujai kuriamos originalių sovietinių relikvtų kopijos? Arba, priešingai, tik „besidedantys sovietiniais“ objektai, dažniausiai pastebimi šiuolaikiniuose meno kūriniuose ar prekinuose ženkluose, išnaudojančiuose užuominas į sovietmetį komerciniais sumetimais? Kad ir kaip ten būtų, visos šios struktūros, objektai, artefaktai, simboliai ir alijozijos ilgainiui neišvengiamai pradeda gyventi savą gyvenimą ir apauga naujomis, jų kūrėjų gal nė nenumatytomis funkcijomis, prasmėmis ir asociacijomis, kartais nė nebeturinčiomis nieko bendra su sovietmečiu. Tad knygoje atsirado vietos ir trumpam šio reiškinių aptarimui.

Simbolinio kraštovaizdžio sąvoka, kuri bus plačiau išskleista kitame skyriuje, apima materialiuosius ir nematerialiuosius sovietmečiu sukurtos viešosios erdvės dėmenis. Atminties įkūnijimo ir įerdvinimo tema antropologijoje ir kultūros tyrimuose, žinoma, nėra nauja (Schama, 1995; Gaddis, 2002; *Landscape, Memory...*, 2003; *Heritage, Memory...*, 2007; *Spatial Recall...*, 2009; *Memory, Mourning...*, 2010; *Space and the Memories...*, 2014). Mūsų nagrinėjamu atveju ji įtraukia ideologijos ir vizualiosios propagandos produktus bei kitus tuo metu sukurtus urbanistinius, architektūrinius, meninius objektus ir struktūras, kurie taip pat buvo integruoti į ideologijos ir propagandos veikimo lauką. Šio kraštovaizdžio ribų ir apimties klausimas iki šiol lieka komplikuotas. Sovietinis režimas bet kuriuos tikrovės fenomenus ir medžiaginės kultūros atributus siekė pajungti savo puoselėtai utopinei vizijai, praktinėms valdžios išlaikymo ir legitimavimo reikmėms. Tad net, atrodytų, grynai buitinę, utilitarią funkciją atliekantys kasdienybės rakandai buvo

šios aukšto rišlumo sistemos integrali dalis – nuo stalo įrankių* iki gyvenamųjų daugiabučių kvartalų. Gebėjimu prasiskverbti į bet kurias gyvenimo sritis sovietinei ideologijai neprilygo net kiti ideokratiniai režimai, o kur dar sistemos ilgą amžiškumą veiksnys. Todėl radikali režimo kaita, įvykusi XX a. 10 dešimtmčio pradžioje, reiškė ne tik institucijų ir taisyklių, bet ir simbolinės erdvės kaitą. Tai pareikalavo reikšmingų sociopolitinių ir sociokultūrinių pertvarkų ir laiko naujiems simboliams, taip pat naujai socialinei tvarkai įsteigti bei įtvirtinti.

Atsižvelgiant į tai, pagrindinis šio tyrimo tikslas – atlikti sovietinio simbolinio kraštovaizdžio pirminių ir perkeistųjų reikšmių bei funkcijų analizę, pamėginti apčiuopti esmines jo kaitos tendencijas Lietuvoje ir kitose postsovietinėse šalyse, pradedant sistemos dekonstrukcijos proceso ištakomis 1989-aisiais ir baigiant dabartimi, iki 2022 m. vasario 24 d. – Rusijos agresijos prieš Ukrainą pradžios. Kitaip tariant, pasistengti nustatyti, kurie šio kraštovaizdžio dėmenys vykstant postsovietinei transformacijai buvo atmesti, o kurie (ir kuriais būdais) išsaugoti, permąstyti arba perkeisti, pertvarkant ir įtraukiant juos į visai kitą simbolinę sistemą. O dėl to tapo būtina pasigilinti ir į šių šalių postsovietines atminimo kultūras ir istorijos politikas, kaip ir į jas veikiančius išorės ir vidaus sociopolitinius veiksnius, nulėmusius jų lokalią ar regioninę specifiką. Svarbu buvo atsakyti ir į klausimus: koku būdu ir mastu požiūrius į sovietinį laikotarpį ir jo paliktą materialųjį-simbolinį kraštovaizdį formavo ar lėmė sovietinė nacionalinė politika ir tada kurtas kolektyvinis sovietinių žmonių tapatumas? Kurie išoriniai sociopolitiniai veiksniai (ypač reikšmingai pakitusios tarptautinės, regioninės ir globaliosios istorijos politikos nuostatos) sąlygojo šio kraštovaizdžio fizinę transformaciją ir vertinimo pokyčius žlugus jį tiek ilgai kūrusiai ir palaikiusiai sistemai? Galiausiai, kiek Lietuvos atvejis šiame kontekste būtų tipiškas, o kiek specifinis?

Mano domėjimasis buvusia SSRS yra ne tik profesinis-akademinis, bet ir itin asmeniškasis. Gimiau 1971-ųjų metų spalį Turkmėnistane, Geok Tepė mieste, esančiame maždaug keturiasdešimt kilometrų nuo sostinės Ašchabado, nes netoliese sienos su Iranu esančioje karinėje bazėje ryšių pajėgose tarnavo tėvas kariškis. Keletą metų, kol nepradėjau eiti į mokyklą ir dėl to teko grįžti į Lietuvą, gyvenome ir Tolimuosiuose Rytuose, pačiuose Sachalino salos pietuose esančiame Anivos mieste, iš kur geru oru būdavo matyti Japonijai priklausančios

* Ideologinio kasdienybės persmelkimo pastangos regimos dar pačioje sovietinio projekto realizavimo pradžioje, kada net namų apyvokos daiktai, pavyzdžiui, lėkštės ar puodeliai, buvo „pajungti“ masių indoktrinavimui ir kuriami pagal avangardinę proletarinės kultūros estetiką. Taigi sovietiniai piliečiai srėbė propagandą tiesiogine to žodžio prasme.

Hokaido salos pakrantė. Taigi mano priešmokyklinė vaikystė buvo gana netipinė: namie su tėvais kalbėdavomės lietuviškai, o žaisdami karinio miestelio kiemuose su įvairiaučiais vaikais – rusiškai, ir tai atrodė savaime suprantama, net nesuvokdavau, kad tenka „persijungti“ į kitą kalbą. Bet jau suaugus ir užsiimant akademinė veikla pasitaikė proga vėl sugrįžti ar pirmąsyk nuvažiuoti į buvusios SSRS respublikas, apie kurių raidą Sovietų Sąjungai žlugus mes, deja, dažnai neturime patikimų žinių, pasitenkindami žiniasklaidos naujienų nuotrupomis. Todėl, prasidėjęs nuo atsitiktinių konferencinių kelionių į Moldovą ar gimtąjį Turkmėnistaną, mano domėjimasis postsovietiniu regionu ilgainiui virto tikslingu ir po truputį plėtėsi ne tik geografiškai, bet ir temiškai. Net užsikrėčiau savotišku šių valstybių „kolekcionavimu“ ir šiuo metu mano „kolekciijoje“ jau yra vienuolika iš penkiolikos buvusios SSRS respublikų, išskyrus kelias Vidurio Azijos valstybes, į kurias sunkiau (ir brangiau) patekti. Svarbu ir tai, kad šios kelionės neapsiribojo vien sostinėmis ar siaurai akademinė, mokslinių konferencijų, aplinka, nes, kaip žinia, jokios valstybės sostinė neatspindi visos šalies socioekonominės situacijos, kartais priešingai, net gerokai iškreipia lankytojo susidaramą įspūdį. Tad, pasitaikius progai, stengdavausi išnaudoti galimybę pamatyti ir kitus lankomos šalies miestus ar tolimesnę provinciją. Tai, kaip ir neformalus bendravimas su tų šalių žmonėmis, kaip ir pokalbiai su istorijos tyrimu, istorijos politikos ar paveldo saugojimo bei atminties įamžinimo srityse dirbančiais specialistais, tikiuosi, leido kiek geriau perprasti ir tokius makro reiškinius kaip „desovietizacija“, „postsovietinis perėjimas“, „demokratizacija“, „autoritarizmas“. Šios kelionės padėjo ir palyginti kelią, kurį žlugus SSRS nuėjo Lietuva ir kitos Baltijos valstybės, su Rusija, Ukraina, Baltarusija, Užkaukazės respublikomis ir Vidurine Azija. Visa tai padėjo ne tik patirti, bet ir aiškiau suvokti, kodėl sovietinė epocha šiuose kraštuose prisimenama ir vertinama taip stebėtinai skirtingai.

Per rusų kalbą, kuri regione tebėra keliautojams ir tyrėjams paranki *lingua franca*, per tą nesuskaičiuojamų, tačiau akiplotyje vis dar nesunkiai atpažįstamų sovietinio laikotarpio ženklų, kaip ir kultūrinių, meno, muzikinių, literatūrinių ar kinematografinių aliuzijų lauką, kurį iki šiol geba atkoduoti ir perskaityti vyresniosios kartos atstovai, nesvarbu, iš kurios „broliškos respublikos“ jie būtų,

* „Desovietizacijos“ ir „dekomunizacijos“ sąvokos, nors ir turinčios savų niuansų, monografi-
joje vartojamos sinonimiškai. Jos apima ne tik ideologinių laikotarpio ženklų pašalinimą, bet ir,
ypač, kolektyvinio tapatumo apmąstymą bei kaitą.

galima geriau suprasti, ką žmonės išsinešė iš to sudėtingo ir sunkaus laikotarpio ir, sąmoningai ar ne, tebenaudoja iki šiol. Blieka pridurti, kad būtent kelionių į „buvusią SSRS“ patirtis ir tapo didžiausiu įkvėpimu imtis šios knygos. Įgytas asmenišką postsovietinio regiono patyrimas paskatino mėginti apčiuopti fantominiu pavidalu tebealsuojančios valstybės kūno materialinę ir mentalinę žemėlapi, kuriame slypi neregimi, bet tvirti postkolonijiniai „metropolijos“ ir „pakraščiai“ santykiai, paveldėtos neformaliosios etninės bei socialinės hierarchijos, mąstymo stereotipai, atviros ar paslėptos priešiško, socioekominės atskirties ir išnaudojimo formos bei konfliktai. Kaip ir latentinė, tačiau neretai ūmai atgyjanti bendrą patirtį turinčio „saviškio“ atpažinimo reakcija, nesvarbu, ar būtų kur nors Sibire, Karakumuose, ar Šiaurės Kaukazo kalnuose.

APIE DARBE VARTOJAMAS SĄVOKAS IR TEORIJAS

Simbolinis socialinės erdvės konstravimas

Šiame darbe vartojama sovietinio *sovietinio simbolinio kraštovaizdžio* samprata kyla iš kelių socialinių-humanitarinių mokslų tradicijų, aptariančių erdvės, vietos ir visuomenių tarpusavio fizinius bei nematerialius santykius. Iš esmės bet kurios visuomenės erdvėlaikis apibrėžiamas tradicijų ir paženklinamas simboliais. Konkrečios kultūros kuriami ir įtvirtinami religiniai, politiniai, socialiniai ir kiti *simboliai* sudėtingą tikrovę perteikia ir atspindi tam tikru specifiniu būdu, ją su-traukdami iki vizualių, idėjinių ar lingvistinių formų, tačiau nepaprastindami. Tam tikrose vietose ar erdvėse jie įgauna savitą raišką, kurioje vaizdai ir alegorijos paprastu ir daugumai suprantamu pavidalu perteikia tam tikrus principus, vertybes ir idėjas. Šie simboliai gali būti apibūdinami kaip ženklai, kurie, pirmiausia susieti su (pseudo)sakralumo sfera ir dėl to sukeldami stiprių emocijų reakcijų, turi ypatingą reikšmę individams ir grupėms (Kowalevski, 1980). Koncentruotu pavidalu jie talpina reikšmes, užimančias svarbiausias vietas visuomenės puoselėjimų prasmų hierarchijoje. Jie taip pat piliečiams suteikia universalių komunikacijos priemonių ir padeda kurti kolektyvinį bendrumą. Tačiau pasiekti kolektyvinio tapatumo būseną įmanoma tik būnant toje pačioje simbolių erdvėje, kuri lieka iki galo „neperskaitoma“ pašaliečiams. Kitaip tariant, integracinė simbolių funkcija

sąlygoja tam tikros žmonių grupės priklausomybę tam tikrai bendruomenei ir konkrečiam simboliniam kultūros laukui (Cohen, 1985:14). Svarbu ir tai, kad šie simboliai leidžia juos perinterpretuoti – jie ne tiek įkūnija tam tikras stabilias reikšmes, kiek kartais suteikia galimybių jas keisti ir kurti naujas. Taigi pasižymintys daugiaprasmiškumo, emocionalumo (afektyvumo), sakralumo, suvokimo paprastumo ir integracinio potencialo savybėmis, simboliai tampa efektyviu tam tikros socialinės tikrovės versijos diegimo ar primetimo visuomenei instrumentu ir dėl to yra bet kurio politinio režimo universaliai vartojami. O kadangi, kaip minėta, simboliai yra svarbi grupinio tapatumo kūrimo ir kolektyvinės atminties įrėminimo dalis, pasak australų sovietologo Graeme'o Gillo, politiniame lauke, ypač totalitarinio režimo kuriamame, simbolinis diskursas produkuojamas stengiantis šiuos ženklus išdėstyti sistemingai ir nuosekliai, kas tam tikru būdu padeda piliečiams suvokti ir interpretuoti praeitį, dabartį ir ateitį (Gill, 2018: 495). Tad, jeigu kuris nors politinis režimas mėgina siekti didesnio socialinio visuomenės stabilumo ir kartu jos kontrolės, jis turi dėti nuolatines pastangas įtikinti žmones priimti ir laikyti natūraliomis reikšmes, kurias jis priskiria tam tikriems simboliams ir ženklams. Taip pat jis privalo nuolat siekti ir stebėti, kad piliečiai gebėtų „perskaityti“ šiuos simbolius būtent taip, kaip jam paranku, kaip ir bausti mėginančius juos interpretuoti savaip, nesankcionuoti. Tam paprastai pasitelkiami kultūriškai perduodami pasakojimai, kuriais siekiama papasakoti nuoseklią visuomenės raidos istoriją ir taip sukurti pagrindą, kuriuo remiantis ta visuomenė priimtų ir įsisavintų šiuos simbolius, taigi ir įsipareigojimą jų pagalba palaikyti tam tikrą politinę (san)tvarką. Tačiau ši procesą visuomet apsunkina tai, kad simbolių prasmės lieka daugiasluoksnės ir kintančios: skirtingi asmenys ar grupės juos gali suvokti ir interpretuoti kitaip, nei numatė ar pageidautų jų kūrėjai ir propaguotojai.

Tuo tarpu *kraštovaizdžio* sąvoka, plačiai taikoma tapyboje ir literatūroje, aplinkos planavime ir dizaine, turi daugybę reikšmės sluoksnių. Kultūrinėje geografijoje jis dažniausiai suvokiamas kaip vienijantis principas, leidžiantis tam tikrą gana aiškiai apibrėžtą teritoriją traktuoti kaip visetą, pasižymintį nedalomomis specifinėmis savybėmis. Bet kuris kraštovaizdis yra stebimojo fizinio erdvės objekto, pasižyminčio ir gamtinėmis, ir sociokultūrinėmis ypatybėmis – krašto, teritorijos, vietovės, arealo, ploto – ir stebėtojo (subjekto), kuris jį įprasmina bei įvertina, sąveikos rezultatas. Jis atspindi jį kuriančią ir jam reikšmę nuolat teikiančią kultūrą, grupę ar asmenį, tad bet kurio kraštovaizdžio suvokime neišvengiamas (inter)subjektyvumas. Nors geografsi stengiasi išskirti ir aprašyti objektyvias fizines kraštovaizdžio savybes, tačiau jis visuomet yra ir *socialinis* konstruktas,

ilgalaikės antropogeninės gamtos transformacijos padarinys (Cosgrove, 1998). Kitaip tariant, visi kraštovaizdžiai, kad ir kokios būtų konkrečios jų ypatybės, yra *simboliniai kraštovaizdžiai* (Bakhaus, 2009:10). Šis požiūris artimas ir prancūzų sociologo Henri Lefebvre'o įžvalgoms, kad erdvė visuomet yra socialiai kuriama, o šiame procese veikia daug veiksnių ir veikėjų (Lefebvre, 1974). Pasak jo, esama įvairių erdvės produkavimo (*spatialization*) būdų, kurių reikšmės taip pat yra socialiai (per)kuriamos. Erdvė pirmiausia produkuojama politiškai, per įvairialypes kasdienės praktikas, tad jai neišvengiamai būdingi prieštaravimai ir konfliktai, o miesto erdvės produkavimas dominuojančios socialinės klasės dažniausiai pasitelkiamas kaip įrankis savo viešpatavimui įtvirtinti bei užsitikrinti, tad yra fundamentalus pačios visuomenės kūrimo veiksnys. Kiekviena epocha ir kultūra suformuoja savitą erdvės kūrimo būdą ir formas, kartu vedančias ir prie specifinės „socialinės erdvės“ formos (Lefebvre'as, pats būdamas neortodoksinis marksistas, pavyzdžiui, kritikavo sovietinius urbanistus už tai, kad jie XX a. 3–4 dešimtmečiais diegdami modernistinį miestų dizaino modelį, nesugebėjo greta to sukurti ir atitinkamos socialinės erdvės (Lefebvre, 1974:66)).

Žvelgiant plačiau, šiam darbui raktinė „simbolinio kraštovaizdžio“ sąvoka yra artima erdvės, kaip socialinio konstrukto, idėjai, kuria dabarties socialiniuose-humanitariniuose moksluose daugiausia remiasi „erdvinio posūkio“ adeptai. Pastarajam būdingas grįžimas prie materialumo, veiksmo ir pokyčių, prie simbolinio erdvės reprezentavimo lygmens tyrimų per erdvės ir vietos kodų, ženklų ir žemėlapių dešifravimą. Taip pat daug dėmesio skiriama politinei erdvės perspektyvai, siejamai su valdžia bei kontrole (Backmann-Medick, 2016: 211-212). Šį aspektą plėtojo dar Michelis Foucault savo „heterotopijos“, kaip priešpriešos utopijoms, idėjoje (Foucault, 1986), Pierre'as Bourdieu socialinio erdvės konstravimo, kaip tam tikros nusistovėjusios praktikos formų analizėje (Bourdieu, 1985; Bourdieu, 1993), Doreen Massey feministinėje „erdvinės valdžios geometrijos“ koncepcijoje (Massey, 1994) ir kt.

Tyrimui buvo svarbus ir britų sociologo Duncano Bello pasiūlytas *mitovaizdžio* (*mythscape*) terminas, apibrėžiamas kaip „diskursyvi sritis, sudaryta iš susisiekiančių laiko ir erdvės (erdvėlaikio) matmenų, kuriuose mitai yra nukalami, socialiai perduodami, atkuriami ir nuolat palaikomi bei, esant reikalui, pertvarkomi. Laiko dimensija nurodo į naratyvą, apimančią ir bendrosios istorijos eigą, ir konkrečių metų trukmę, kuris įprasmina tautos kilmę ir pradžią, svarbiausius jos raidos momentus ir herojines figūras. O erdvės matmuo yra išsiskynęs tam tikros, dažnai idealizuojamos, geografiškai ir politiškai apribotos teritorijos

simboliniame konstravime, pavyzdžiui, romantiniame nacionaliniame kraštovaizdyje“ (Bell, 2003:76). Bellas apibrėžia mitą kaip „pasakojimą, kuris supaprastina, dramatinuoja ir selektyviai perteikia tautos ar grupės praeitį ir jos vietą pasaulyje, jos istorinę eschatologiją. Šis pasakojimas, (re)konstruodamas praeitį, kartu paaiškina ir jos reikšmę dabarčiai. Be to, mitas pasakoja ne tik apie karus ar šlovingus žygius, jis įtraukia įvairius kitus istorinius įvykius, asmenybes, tradicijas, artefaktus ir socialines praktikas, kurios apibrėžia tautą ir jos santykį su praeitimi, dabartimi ir ateitimi“ (Bell, 2003: 75). Tačiau kolektyvinė atmintis remiasi ne vien mitais, jai reikia kažko apčiuopiamesnio – ženklų ir vietų, kurie įkūnytų ir užtvirtintų šiuos kolektyvinius vaizdinius, prisiminimus ir pasakojimus, užtikrintų jų perdavą per kartas, o greta to kurtų grupinį bendrumą bei grupės dalijimąsi bendromis emocijomis – pasididžiavimu, liūdesiu, kalte, atgaila ir t. t. Taigi ji remiasi ištisa infrastruktūra pačių įvairiausių tekstų, simbolių, paminklų, ritualų, memorialų, švenčių ir atmintinų datų, taip pat toponimų, muziejų, mokyklinių programų, istorijos vadovėlių, kitų kultūrinės produkcijos atributų ir t. t., kurie ir yra skirti šioms funkcijoms atlikti. Šiuo atžvilgiu sovietinis erdvėlaikis nebuvo jokia išimtis – jis formuotas pagal politinius „Revoliucijos nugalėtojų“ poreikius. Įtvirtinama naujoji simbolika, toponimika, šventės ir ritualai ilgainiui buvo integruoti į kasdienį, įprastinį žmonių gyvenimą (todėl šalys, patyrusios komunistų diktatūrinį valdymą, jam žlugus, buvo priverstos radikaliai persvarstyti esmines atminties politikos kategorijas, tokias kaip „pergalės“ ir „pralaimėjimai“, „didvyriai“, „aukos“ ir „niekšai“, ieškoti kelių naujam visuomenės tapatumui ir sanglaudai kurti).

Postsovietinės erdvės valstybėse vykstantys politiniai procesai iki šiol teikia daugybę simbolinės kovos dėl prasmų, ženklų ir objektų pavyzdžių, kurių neįmanoma suvesti vien į tradiciškai suvokiamos ideologijos įtvirtinimo viešojoje erdvėje pastangas*. Politologė Olga Malinova juos laiko kur kas platesnio reiškinio – *simbolinės politikos* – dalimi. Pastarajai būdinga specifinė praeities interpretacija, reprezentacija, mediacija ir naratyvizacija, kuriama pirmiausia siekiant tam tikrų politinių tikslų (Малинова, 2014; Малинова, 2015). Pavyzdžiui, ir inscenuotos kartuvės per antivyriausybinių protesto mitingą, ir Vokietijos su Rusijos kartu finansuoto *Nord Stream II* atidarymui pasirinkta rugpjūčio 23-iosios data – tai vis simbolinės politikos priemonės, adresatams siunčiančios nedviprasmišką žinią ir

* Sekdama G. Gillu, vengsiu vartoti šiuo atveju įprastesnę „ideologijos“ sąvoką, vietoj jos pasirinkdama universalesnę, įvairiems politiniams režimams būdingą „simbolinio diskurso“ kategoriją. Tai, be kita ko, padės apeiti ir komplikuoatą „postsovietinės ideologijos“ apibrėžties ir turinio klausimą.

turinčios stiprų afektyvų poveikį, pasiekiamą, atrodytų, minimaliomis priemonėmis. Problema ta, kad iki šiol nesutariama, koks gali būti šios simbolinės politikos turinys. Vieniems politikos analitikams atrodo, kad jos tyrimai privalo apsiriboti manipuliavimu politiniais simboliais ir mitais siekiant tam tikrų konkrečių tikslų, taip ją priešpriešinant „tikrai“ politikai (Edelman, 1964; Smyth, Sobolev, Soboleva, 2013). Kiti šią sąvoką interpretuoja plačiau – kaip viešąjį veikimą, susijusį su skirtingų socialinės tikrovės interpretacijos būdų kūrimu ir kova dėl jų įtvirtinimo. Pavyzdžiui, šiam klausimui aptarti skirtose viena po kitos pasirodžiusiose monografijose Graeme'as Gillas, kurio koncepcija išsamiau bus pristatyta vėliau, Rusijos pavyzdžiu atskleidė, kaip simbolinė politika gali pasitarnauti ne tik režimo formavimui, stabilizavimui bei išlaikymui, bet ir jo transformacijai (Gill, 2011; Gill, 2013). Tad šitaip, plačiau, suprantama simbolinės politikos samprata tampa ne „tikrosios“ politikos antipodu, o veikiau specifiniu jos aspektu. Simbolinės politikos priemonės yra ne tik žodžiu suformuotos ir viešai išreikštos „idėjos“ (t. y. politinio elito bei valstybinių institucijų, įskaitant „atminties institucijas“, atstovus, produkuojamos ir verbalizuojamos sąvokos, doktrinos, programos, principai...), bet ir neverbaliniai politinės erdvės įprasminimo ir žymėjimo būdai (atvaizdai, gestai, ritualai ir t. t.). Taigi ji pasireiškia ne tik naratyviniu, bet ir performatyviu pobūdžiu, o ją formuojant dalyvauja ne tik minėtos valstybinės institucijos ar politiniai veikėjai, bet ir kitos socialinės grupės bei asmenys (politinės partijos, religinės konfesijos, nevyriausybinių organizacijos, įtakingi viešieji intelektualai ir t. t.), kurie tarpusavyje bendradarbiauja palaikydami vieni kitus arba konkuruoja, ar net konfrontuoja tarpusavyje. Politikos, kaip simbolinio veiksmo, koncepciją dar XX a. 7 dešimtmetyje pasiūlė Murray'us J. Edelmanas, tačiau ji įgavo daugiau populiarumo taikant būtent postsovietinių ir postsocialistinių šalių visuomenių tyrimuose (Джонсон, Малинова, 2020). Tai lėmė ir pats komunistinių režimų oficialiosios ideologijos, kuri stengėsi prasiskverbti ne tik į visuomeninį, bet ir į privatų žmonių gyvenimą, pobūdis, ir tai, kad simbolinės sistemos transformacija tapo viena esminių postkomunistinių *tranzitų* ypatybių. Visos naujai besikuriančios regiono šalys neišvengiamai turėjo spręsti problemą – ką daryti su gigantiško masto ideologiniu kraštovaizdžiu, paveldėtu iš ankstesniojo režimo, kuris dabar tapo svetimas ar net trukdantis kuriant naująjį, postsovietinį, o neretai ir antisovietinį, kolektyvinį tapumą? Koks turėtų būti tinkamas santykis su juo, kokia priimtina jo ir formuojamos naujos sociokultūrinės aplinkos bei simbolikos proporcija? Visa tai iki šiol tebekelia karštų ginčų, tad šis probleminis neapibrėžtumas gali būti laikomas visų postsovietinių ir, iš dalies, postsocialistinių valstybių bendravardikliu.

Anksčiau trumpai aptartos „erdvės“, „politikos“ ir „grupinio tapatumo“ sąsajos leidžia išryškinti ir tiksliau apibrėžti *simbolinio kraštovaizdžio* sąvoką, kaip valdžios / pavaldumo santykių persmelktas fizinės-simbolines erdvės reprezentacijos, taip pat atkreipti dėmesį į tai, kokiais būdais topografinė kolektyvinio tapatumo perspektyva veikia socialinius santykius makro- ir mikrolygmenyse (Keith, Pile, 1993). Žinoma, modelio „iš viršaus žemyn“ taikymas nėra vienintelis įmanomas būdas analizuoti (post)sovietinio režimo pasitelktas priemonės socialinei erdvei (per)formuoti – šiame procese įprastai dalyvauja daugelis socialinių veikėjų, grupių ir institucijų. Tačiau, kaip minėta, šios teorinės įžvalgos nukreipia prie politinio erdvės įprasminimo ir įsimbolinimo pastangų ją ne tik tam tikrais būdais paženklinant, bet ir sunaratyvinant bei superformatyvinant. Nagrinėjant individų ir grupių santykius su erdve socialiniuose-humanitariniuose moksluose, ypač kultūrinėje antropologijoje, vis dažniau pasitelkiama performatyvumo sąvoka. Simbolinių vietų lankytojai ir naudotojai imami suvokti kaip jų prasmės kūrimo bendradalyviai ir bendraautoriai. Taip vis daugiau dėmesio skiriama ir kūniškumui (*embodiment*), kuris siejamas su dėl fizinio judėjimo ir veikimo erdvėje kylančiomis emocijomis ir pojūčiais (Turner, 1988; Kirshenblatt-Gimblett, 1998; Pearson, 2010; Haldrup, Bærenholdt, 2015), ir lankytojų patiriamoms emocijoms (Smith, 2021).

Realių ir įsivaizduojamų (post)sovietinių simbolinių kraštovaizdžių tema šiandien patraukia vis daugiau tyrėjų dėmesio. Šiems tyrimams būdinga ne tik temų ir siužetų įvairovė, bet ir plati geografija, toli peržengianti buvusios Sovietų Sąjungos ar apskritai Eurazijos ribas, nes komunistinių ar kvazikomunistinių režimų, kuriems didelę įtaką darė SSRS įsitvirtinęs režimas, liekanų esama visame pasaulyje (*Postsocialist Landscapes...*, 2009). Tačiau kokios išskirtinės savybės būdingos būtent sovietiniam simboliniam kraštovaizdžiui? Kuo jis skyrėsi nuo analogiškų viešosios erdvės formavimo pavyzdžių kitose totalitarinėse ar autoritarinėse šalyse? Atsakant į šiuos klausimus galima pasiremti teorinės geografijos atstovo Vladimiro Kaganskio tyrimais. Pastarasis autorius vartoja „sovietinės erdvės kraštovaizdžio“ terminą, paprastai apibrėžiamą per urbanizacijos, industrializacijos ir masivizacijos (masinės kultūros diegimo) procesus. Pasak jo, sovietinės erdvės – ypatingo ir unikalaus kraštovaizdžio tipo – dominantė pasižymėjo valdžios ir valdomųjų santykių universalumu bei totalumu (Каганский, 1995:3). Vertikalūs, hierarchiniai, galios santykiai Sovietų Sąjungoje visuomet vyravo nustelbdami horizontaliuosius, teritorinius, kasdienius ryšius, taip pat juos apibrėžė ir reguliavo. Administracinio pavaldumo logika čia buvo pirminė pragmatinių

interesų atžvilgiu ir pasižymėjo priešprieša natūraliai teritorinių santykių logikai (kaimynystei, semantinei kraštovaizdžio vienovei) ir pajungė ją sau, kas neišvengiamai sukeldavo konfliktų. Sovietinė erdvė pasižymėjo visos šalies teritorijos ir bet kurios jos vietos hipercentralizacija ir schematizacija, o tai reiškė pastangas suvaldyti, standartizuoti ir bendram tikslui pajungti aplinkos chaosą. Iš esmės toks kraštovaizdis tebuvo specifinių socialinių santykių išvestinė ir atspindys, kur vieta erdvėje reiškė ir statusą valstybėje. Be to, ši erdvė buvo suvokiama tik kaip ištekliai, kuriuos reikia atrasti ir eksploatuoti, saugykla, tik kaip vieta, skirta eksponuoti jai svetimus tikslus ir vertybes (Каранский, 2001:137). Kaganskis įžvalgiai pažymi, kad sovietinis kraštovaizdis buvo kuriamas ir veikė ne pagal ūkinę ar gyvenimišką pragmatiką, o pagal lozungo semantiką – jis privalėjo byloti ir skleisti Partijos ir liaudies laimėjimus ir pergalingus žygius. Erdvė, suformuota tarsi laikraštinis reportažas, paprastai ir įtikinamai, pati buvo lyg raportas, materializuotas lozungas, suplakantis deskriptyvumą ir normatyvumą, materialumą ir simbolizmą, politinius ir buitinius dalykus. Kiekvieno jos vieneto funkcijos turėjo būti aiškios, paprastos ir griežtai apibrėžtos. Tačiau greta šio paprastumo, net primityvumo, sovietinis kraštovaizdis pasižymėjo ir išskirtinio mastelio, didybės siekiu – tai buvo laikoma jo valdymo ir kontrolės prielaida. Didžiuliai siaurai specializuoti kolūkiai ar tarybiniai ūkiai, gigantiškos gamyklos su gyvenvietėmis ar miestais šalia jų ir pan. rodė režimo polinkį į gigantomaniją ir monumentalumą. Didingumas – tai ir priežastis didžiuotis „liaudies pasiekimais bei žygdarbiais“ – didžiulėmis aikštėmis, monumentaliais pastatais, įspūdingais memorialais. Šios sovietinio kraštovaizdžio ypatybės pranoko tai, ko reikėjo jam prasmingai valdyti ir efektyviai funkcionuoti. Ideologinėje-simbolinėje srityse tai išvirsdavo į tokių neva prasminių konceptų kaip *vertingumas*, *tikrumas*, *herojiškumas*, *vienybė*, *naujumas*, *pseudosakralumas* demonstravimą. Toks kraštovaizdis taip pat buvo tolydžio keičiamas, perdirbamas, transformuojamas, nes naujovių siekis tapo nuolatine režimo ypatybe, nesvarbu, kad dažnai nauja funkcija radikalai prieštaraudavo prieš tai buvusiai: upės apgręžiamos, dykvietės drėkinamos, pelkėtos vietos nusausinamos, apleisti kaimai užleidžiami mišku, miškai iškertami, kad jų vietoje atsirastų nauji kvartalai ar fabrikai, šventovės verčiamos ateizmo muziejais, išniekintų ar panaikintų kapinių vietoje statomi santuokų rūmai ir t. t. Nelogiškumas, padrikumas, laikinumas, procesualumas – tai vis sovietinio kraštovaizdžio ypatybės, galiausiai leidžiančios Kaganskiui padaryti išvadą, kad jis buvo ne tiek kraštovaizdis, kiek antikraštovaizdis (Каранский, 2001: 140). Todėl Sovietų Sąjungos žlugimas leido šiam autoriui pastebėti vykstant ir jos formuoto kraštovaizdžio radikalią kaitą.

Netekus spaudimo ir kontrolės „iš viršaus“ prasidėjo savaiminiai ir spontaniški jo regeneracijos ir persitvarkymo procesai, o jų kokybinių padarinių aplinkai dar neįmanoma adekvačiai apibrėžti ir įvertinti.

Žlugus sistemai, kuri kūrė ir palaikė šį simbolinį kraštovaizdį, sovietinio laikotarpio sluoksniu pašalinimas arba transformavimas šiandien tampa ne tik politiniu (kaip sudėtinė desovietizacijos programos dalis), bet ir praktiniu urbanistikos planuotojų uždaviniu ir iššūkiu. Užuoat jį sprendę, naujieji miestų kaitos planai neretai rodo sąmoningą ar neįsisąmonintą nenorą išlaikyti istorinį miestų pavidalo tęstinumą. Prieštaringas santykis su išlikusiais sovietmečio industriniais ir gyvenamaisiais kvartalais ar pavienių reikšmingesnių pastatų inkliuzais istoriniame urbanistiniame audinyje gali pasireikšti labai įvairiai – vienur esminių miesto istorijos elementų pirminės prasmės tiesiog „užmiršamos“, kaip Minske (Казакевич, 2011)), kitur, pavyzdžiui, Rygoje, vyksta beveik visiška erdvinių struktūrų fizinio ir simbolinio silueto transformacija (Шолкс, Дзюс, Чистяка, 2011). Miesto funkcionavimo pragmatika dažnai nusveria sovietinio ideologinio fono liekanų keliamas semantines grėsmes – antai protesto mitingai, surengti kur nors Minske ar Charkive prie Vladimiro Lenino paminklo, nebūtinai reiškia SSRS ilgesį (Казакевич, 2011). Taigi sovietmečiu buvusi tokia svarbi „vietos simbolika“ dabar virsta nevienalyte, fragmentuota, suskaidyta. Pirminių jos prasmių krūvis išskysta, o jo vietoje nepasiūloma nieko vertybiškai ir simboliškai naujo, išskyrus nebent nupolitinantį ir nupilietinantį neoliberalizmo skatinamą masinį vartojimą, materializuotą tam skirtose naujose erdvėse – prekybos centruose, masinio pasilinksminimo vietose ir t. t. Taip miestuose pamažu vyksta erdvinė-istorinė disociacija su sovietiniu laikotarpiu ir tai kuria situaciją, kai „atminties vietos“ (*lieu de mémoire*) Pierre'o Nora įtvirtinta prasme, netenka atminties komponento ir tampa tuščiais signifikantais arba vietomis „vietoje atminties“ (*au lieu de la mémoire*). O kai kur sovietinio simbolinio kraštovaizdžio sluoksnis net yra sąmoningai šalinamas dėl naujųjų socialinės inžinerijos projektų, pavyzdžiui, radikalai perstatant tokius miestus kaip Astana ar Ašchabadas arba prisodrinant juos naujais, tarpusavyje visai nesusijusiais, simboliais kaip Kalmukijos sostinėje Elistoje, kurios centrinėje aikštėje radosi vietos ne tik V. Leninui, bet ir Budai su budistų pagoda (Четырова, 2011). Tačiau esama ir priešingų atvejų. Ribine „išaldyto“ sovietinio simbolinio kraštovaizdžio forma galima laikyti 1990 m. suverenia pasiskelbusią ir pasaulio bendruomenės iki šiol nepripažintą diktatūrinę Padniestrės Moldovos respubliką (PMR), kurią kartais vadina „SSRS po SSRS“, „SSRS zombiu“ arba „komunizmo muziejumi po atviru dangumi“. Ten iki šiol viešojoje erdvėje, beveik be pokyčių, išliko nepaliestas komunistinis ideologinis turinys (Воронович, Фелькер, 2020).

Taigi, atsižvelgiant į anksčiau aptartą tyrimo objekto specifiką, mano pasirinkta teorinė-metodologinė prieiga yra kiek kitokia nei Lietuvoje jau susiformavusi istorijos politikos ir atminimo kultūros tyrimų tradicija (Nikžentaitis, 2009; Nikžentaitis, 2011; Nikžentaitis, 2013; Nikžentaitis, 2021; Safronovas, 2011; Šutinienė, 2002; Šutinienė, 2010; Šutinienė, 2013; Šutinienė, 2020; *Sovietmečio atmintis...*, 2014; *Matonytė*, 2013; Klumbys, 2007; Mykolaitytė, 2016; Mykolaitytė, 2020; Žukauskienė, Gaižutytė-Filipavičienė, 2018; Samalavičius, 2007; Vinogradnaitė, 2016). Nors pastarosios, kaip vienos iš veiksmų (per)formuojant sovietmečio simbolinį kraštovaizdį, įdirbio apeiti ir neįmanoma, tačiau šiame tyrime man buvo svarbūs ne tik valdančiųjų grupių ar šiame lauke veikiančių atminties institucijų veiklos motyvai, priemonės ir tikslai, bet ir paties šio kraštovaizdžio sudėtinių elementų – materialių ir nematerialių, įsivaizduojamų ir perteikiamų muziejinėmis priemonėmis ar meno kūriniais – suvokimo ir interpretavimo kaita. Nors pastaroju metu atminties ir istorijos politikos studijose įsivyrąja institucinė prieiga, manding, svarbu ne tik identifikuoti šiame lauke veikiančius socialinius veikėjus, institucijas, procedūras, bet ir apčiuopti jų veiklos rezultatus sovietmečio „atminties vietose“ bei naujose praėjusios epochos reprezentacijose muziejuose, teminėse parodose ar sovietmetį imituojančiose erdvėse. Todėl ši monografija priskirtina ir idėjų istorijos sričiai, kuri veikiau yra kultūros istorijos nei tradicinės politinės ar socialinės istorijos dalis. Kita vertus, joje sovietmečio idėja analizuojama įvairialypių manipuliacijų išlikusiomis sovietinio laikotarpio simbolinio kraštovaizdžio struktūromis, fragmentais ir pavieniais objektais požiūriu, tad ją galima susieti ir su politinės antropologijos bei humanistinės geografijos teoriniais-metodologiniais kontekstais. Toliau trumpai apžvelgsiu kitas monografijos teorinei-metodologinei kryptčiai suformuoti įtakos turėjusias tyrimų kryptis.

ISTORIOGRAFINIS TYRIMO KONTEKSTAS

Kolektyvinės atminties ir užmaršties studijos

Nors jau trumpai užsiminiau apie tam tikrus atminties įsimbolinimo kraštovaizdžiuose aspektus, tačiau jie jokių būdu neišsemia šios temos. Nuo 1984-ųjų iki 2010 m. Pierre'o Nora ir jo bendraminčių vykdytas Prancūzijos „atminties vietų“ projektas (*Les lieux de mémoire*, 1984–1992) ir jo įtakoje tarptautiniu mastu

atsiradusi tyrimų kryptis numatė atminties studijose išryškinti *erdvės* ir *lokacijos* perspektyvas*. Dera prisiminti ir tai, kad atminties tyrėjai iš psichologų perima ir „vietos atminties“ reiškinių aiškinimų schemas (Trigg, 2012), susijusias ir su anksčiau manoma tyrimuose nagrinėtomis vietų semantikos ir fenomenologijos temomis (Čepaitienė, 2013; Čepaitienė, 2014). Nacionalinės atminties repertuarą dažniausiai formuoja politikos, akademinis ir kultūros elitas: politikai, valdininkai, įvairių meno sričių atstovai, žurnalistai ir t. t. Tad valstybės vykdomai istorijos politikai neišvengiamai būdingas elitiškumas, rezonuojantis arba disonuojantis su kitų, neprivilegiuotųjų, grupių palaikomais praeities vaizdiniais ir „atminties vietomis“. Taip vienos atminties versijos ir pasakojimai viešojoje erdvėje įtvirtinami, o kiti gali būti ignoruojami, slopinami arba marginalizuojami, kartais net uždrausti** – tai dinamiškas simbolinės politinės kovos procesas (Малинова, 2015). Jis atminties tyrėjams leidžia kalbėti jau nebe apie kolektyvinę atmintį, bet apie *atmintis*, kurios yra sudėtinė grupinių tapatumų kūrimo dalis (Feindt, Krawatzek, Mehler, Pestel, Trimcev, 2014). Jų dėmesys nuo įprastinių istorinio pasakojimo konstravimo strategijų, jam įkūnyti skirtų „atminties vietų“, šio naratyvo sklaidos muziejų, paminklų, vadovėlių, šventinių dienų ir t. t. analizės persikelia į skirtingų naratyvų ir jų kūrėjų bei šalininkų konfliktus, į kovą dėl teisės į muziejų valdymą, paminklų statymą, atminimo lentų kabinimą ir pan. Šiuo atveju komemoratyvinių procesų tyrimų centre atsideria veikėjai ir institucijos, suvokiamos ir kaip organizacijos, ir kaip tam tikros praktikos, sprendimai ar konceptai, taip pat ir jų tarpusavio ryšiai. (Žr. 1 nuotr. įklijoje).

Šiandien dėl modernybei būdingo istoricistinio mąstymo atmintis tampa be galo svarbi legitimuojant politinius sprendimus, kaip ir pačią valdžią, kuriai, paradoksas, nebepakanka vien procedūrinės legitimacijos per rinkimus (Kubik, Bernhardt, 2014:4). Be to, kadangi kolektyvinė atmintis grupės nariams suteikia „aš“ ir „mes“ pajautą, tarptautinių santykių tyrėjai pabrėžia ir augančią jos reikšmę stiprinant *ontologinį saugumą*, kas leidžia ją įtraukti ir į tarptautinio saugumo tyrimų problematiką (Subotić, 2018). Tai, žinoma, glaudžiai susiję ir su atminties,

* Ši koncepcija buvo ir nesykių kritikuota (Judt, 1998; Джагт, 2014).

** Pavyzdžiui, sovietmečiu Lietuvoje buvo trinama ir slopinama partizaninio karo atmintis ir statomi paminklai „liaudies gynėjams“, o atgavus nepriklausomybę imta iškelti antisovietinės kovos atmintį ir nukelti ar apleisti sovietinių kolaborantų atminties ženklus. Kadangi simboliame kraštovaizdyje funkcionuojantys ir kolektyviai pasidalijami praeities vaizdiniai yra vienas iš socialinės tvarkos ramsčių, staigi politinio režimo kaita turi reikšmingų padarinių ir jo legitimacijai (ar atvirkščiai), kaip kad atsitiko žlungant Sovietų Sąjungai.

kaip vieno iš veiksnių, paaiškinančių tam tikrus užsienio politikos sprendimus (Banchoff, 1997), vaidmenį jai tarptautiniuose santykiuose pasitarnaujant „minkštąja galia“, ypač pasireiškiančia vykdant kultūrinę diplomatią (Nye, 2004).

Dezintegruojantis Sovietų Sąjungai Vakarų socialiniai tyrėjai veikia aptiko fenomeną, kuris tuo metu plito visame regione. „Atrastoji Rytų atmintis“ tapo ne tik žinomo straipsnių rinkinio pavadinimu (*A l'Est...*, 1990), bet ir įvairiapusėmis kolektyvinės atminties kaitos praktikomis, daugiausiai susijusiomis su radikalių politinių pokyčių nulemtais veiksmais aptinkant ir atidengiant iki tol kontroliuojamoje užmarštyje laikytą, slėptą, represuotą ar ideologiškai iškraipytą kolektyvinės atminties sluoksnį. Ši tyrimų tradicija siedintina su Erico Hobsbawmo ir Terence'o Rangerio „tradicijų išradimo“ konceptu (Hobsbawm, 1983), taip pat su Benedicto Andersono „įsivaizduojamomis bendruomenėmis“ (Anderson, 1999). Postsocialistinių Vidurio ir Rytų Europos (toliau VRE) valstybių politinių-ekonominių institutų ir simbolinės politikos kaitos lyginamoji analizė veikia tapo gana populiari ir leido daryti išvadas apie įvykusią postsocialistinę transformaciją (Lintz, Stepan, 1996), o analogiškų postsovietinių visuomenių tyrimų, ieškančių bendro lyginimo pagrindo, randasi tik pastaruoju metu (*Памятник и праздник...*, 2020). Problema ta, kad dauguma tyrimų, skirtų postkomunistinio regiono istorijos politikai ir atminimo kultūroms, dažniausiai išleistų kolektyvinių monografijų pavidalais (*Memory and Power...*, 2002; *The Politics of Memory...*, 2006; *Past in the Making...*, 2007; *Narratives Unbound...*, 2007; *A European Memory?...*, 2010; *Politics of Memory...*, 2010; *The Convolutions...*, 2012; *Memory and Theory...*, 2013; *Remembrance, History...*, 2015; *Historical Memory...*, 2018; Merewether, 2021), žvelgiant iš dabarties eurointegracinės perspektyvos, Baltijos šalis priskiria VRE, t. y. sutapatina su buvusiu „soclageriu“, tačiau tai ne tik nepaaiškina šių valstybių specifikos sovietmečiu, bet ir „ištirpdo“ jų dabartinius ypatumus didesnių, intelektualiai ir politiškai aktyvesnių regiono šalių, taip pat bendrosios ES istorijos politikos interesų lauke. Todėl, kalbant apie sovietinio simbolinio kraštovaizdžio transformaciją, Baltijos valstybių, ir ypač Lietuvos, atvejo gretinimas su kitų buvusių SSRS sąjunginių respublikų viešosios erdvės kaita, nulemta sovietinės nacionalinės ir istorijos politikos, atrodo yra tikslingesnis užsiėmimas nei jau įprastas tampantis jų lyginimas su VRE regiono valstybėmis, išskyrus euroingeracijos veiksnio įtaką šiuolaikinėms nacionalinėms istorijos politikoms, kam aptarti bus skirtas atskiras knygos skyrius.

Vokiečių istorikas Stefanus Troebstas, tyrinėjęs VRE valstybių atminties kultūrų kaitą žlugus sovietinei sistemai, pažymėjo, kad svarbiausiu jas grindžiančiu

elementu dera laikyti komunistinės diktatūros dešimtmečių atminimą. Viena vertus, tai jas skiria nuo kitų Europos kraštų, tačiau, kita vertus, ir sieja su panašias diktatūras išgyvenusiomis valstybėmis. Ne tik su pietumis – Ispanija, Portugalija ar Graikija, bet ir su centru – buvusia Rytų Vokietija, taip pat (nors ir turint mintyje kitą laikotarpį) – su Austrija, Italija, Vakarų Vokietija. Dar čia galima būtų pridėti ir valstybes, turinčias okupacijų patirtį, pavyzdžiui, Norvegiją, Daniją, Prancūziją ir kt. Taigi, nepaisant formalųjų režimų skirtumų, jų turinio ir gyvavimo trukmės, diktatūrų laikotarpio atmintis tampa bendraeuropiniu reiškiniu (Трѳѳст, 2011:148). Šiam tyrimui svarbi ir Troebsto mintis, kad komunistinio laikotarpio patyrimas, užuot buvęs šį regioną vienijančiu veiksnium, jį veikiau diferencijuoja į labai skirtingas tipologines zonas, kas neretai kelia jų atstovų nesusisiekimą ir net vertybinius konfliktus. Jis skiria keturis komunistinės praeities atminimo įamžinimo tipus, tai: 1) šalys, kuriose buvo pasiektas antikomunistinis konsensusas, nes sovietinį režimą jos suvokia kaip primetą iš išorės, etniškai ir kultūriškai svetimą, okupacinį (Baltijos valstybės, specifinis invariantas – „mažesniais broliais“ Jugoslavijoje buvę Kroatija ir Kosovas, kaip ir Slovakija Čekoslovakijoje), 2) šalys, kur toks konsensusas iki šiol nepasiektas ir kur komunistinė praeitis lieka aštrių visuomeninių debatų objektu (Lenkija, Vengrija, Čekija, taip pat Slovėnija ir Ukraina iki 2014 m.); 3) valstybes, kur visuomenė abejoja šiai problemai arba žiūri į ją nevienaprasmiškai, todėl sovietinė praeitis politiniame lauke vaidina antracilį vaidmenį (Rumunija, Bulgarija, taip pat Albanija, Serbija, Makedonija ir Juodkalnija); 4) valstybes, kur komunistai neprado legitimumo ir kur ryškiausios autoritarizmo tendencijos (Baltarusija, Rusija, tam tikrais laikotarpiais Moldova ir dauguma postsovietinių Vidurio Azijos šalių) (Troebst, 2010:58). Troebstas daro išvadą, kad VRE europiečių atminimo kultūra, palyginti su kitais pasaulio regionais, nėra kažkuo specifinė, kad čia pasireiškia panašios atminties ir užmaršties proporcijos, įskaitant nemalonių ar gėdingų praeities momentų „pašlavimo po kilimu“ pastangas, nes visoms šioms visuomenėms būdingas formavimasis nacionaliniu pagrindu (Трѳѳст, 2011). Tačiau ši jo pasiūlyta schema, nepaisant menamo patogumo, atrodo gana paviršutiniška ar net klaidinanti. Pirmiausia tuo, kad jai pagrįsti Troebstas daugiausia remiasi tokiais argumentais kaip muziejų ir memorialų komunizmo aukoms ir pačiai epochai buvimo ar nebuvimo konkrečioje šalyje faktas, taip pat jų pobūdis – komerciniai tai (pavyzdžiui, Prahoje JAV verslininkų iniciatyva įkurtas Komunizmo muziejus), ar valstybiniai muziejai. Tačiau toks istorijos politikos redukovimas ir schematizavimas visą sudėtingą santykio su sovietmečiu paveikslą įvairiose šalyse ne tik smarkiai supaprastina, bet ir iš dalies iškraipo. Be

to, jo pateiktoje tipologijoje ignoruojamas faktas, kad šios valstybės patyrė skirtingo lygio ir trukmės sovietizaciją. Vienos jų, kaip antai „pirmosios bangos“ Sovietų Sąjungos respublikos Rusija, Ukraina, Baltarusija, Užkaukazė, Turkestanas, pagal sovietinį modelį buvo pertvarkomos jau nuo XX a. 3 dešimtmečio, o kitos (Baltijos šalys ir Moldova, vakarinės Baltarusijos ir Ukrainos dalys) buvo okupuotos ir prijungtos tik karui kilus, dar kitos (VRE regionas) pateko į sovietų įtaką jau pokaryje, tačiau išlaikė dalinį savarankiškumą nuo Maskvos. Todėl Troebsto įžvalgos nepaaiškina tokių radikalių skirtumų vertinant sovietmetį kaimyninėse Baltarusijoje ir Ukrainoje arba Baltijos šalyse ir Baltarusijoje, Ukrainoje ir Rusijoje. Lygiai taip pat jis ignoruoja ir tai, kad ir pats komunistinės praeities „įveikos“ procesas regione buvo labai nevienalytis ir trūkčiojantis. Išties, bemat prasidėjęs ir „šoko doktrina“ grįstas neoliberaliosios kapitalistinės sistemos diegimas ir jo dažnai neigiami padariniai tam tikroms regiono gyventojų grupėms kai kada kėlė nostalgiskus jausmus sovietmečiui. Tačiau, kita vertus, postkomunizmas reiškė ir antikomunizmą. Nacionalinių naratyvų (at)kūrimo darbas siejosi ne tik su komunizmu, kaip svetimos, išorinės, primastos antihumaniškos sistemos, suvokimu ir atmetimu, bet ir kaip patirtų praradimų bei nuostolių atvėrimo ir kompensacijų už jas paieškos, taigi grįžimas prie „istorinio teisingumo“ ir patirtos žalos atitaisymo. Šiam naujam istorijos pasakojimui itin būdinga viktimizacija, stigmatizacija ir kultūrinis pesimizmas (Antoši, 2007: xii). Tačiau reikia pasakyti ir tai, kad aukų ir herojų naratyvas buvo būdingas dar komunizmo laikams, skirtumas tik tas, kad tuo metu pagrindinėmis aukomis ir kovotojais buvo vaizduojami iš Maskvos diriguojami vietos ar atsiųstieji komunistai – antinacistinio pasipriešinimo organizatoriai, o ne antisovietiniai kovotojai ir režimo represuotieji. Tad, pavyzdžiui, kalbant apie Didžiojo Tėvynės karo (toliau – DTK) mito kaitą regione po komunizmo kracho, nacizmo auka ir kovotoju su juo tapo pačios nacijos, o komunistinis aukų ir herojų naratyvas buvo atmestas arba marginalizuotas kartu su buvusiais jo nešėjais*. Tuo tarpu atkaklios pastangos jį kai kur dar išlaikyti autentiškai sovietiską jau kelia sumišimą ar net juoką. Pavyzdžiui, 2012 m. teko lankytis Odesos katakombose, kur gidė pasakojo vietos istoriją iš sovietinės „didvyriškos partizaninės kovos“ perspektyvos. Jos kalbos maniera bei dramatinis tonas su gausiais sovietinių mitologemų intarpais mūsų tarptautinę, profesionalių istorikų, auditoriją gerokai pralinksmino, kas sukėlė nespėjamą minimo muziejaus darbuotojų nepasitenkinimą.

* Apie DTK mito kaitą postsovietinėje Lietuvoje yra rašiusi Jekaterina Machotina (Махотина, 2020).

Žlugus sovietiniam režimui daugelis buvusios SSRS piliečių išgyveno ne tik sociopolitinės sistemos griūtį, bet ir tapatybinį sukrėtimą, dažnai matomą ir privertiniame autobiografių perkonstravime, kada kai kurie laiko „iki nepriklausomybės“ epizodai apdairiai nutyliami, sąmoningai „pamirštami“, iškraipomi ar perrašomi, ypač vengiant minėti nepatogius, gėdingus ar naujoje situacijoje pavojingus susisaistymo su buvusiu režimu faktus, juolab tuo metu bendrapiliečiams vykdytus nusikaltimus (Šutinienė, 2013; Kraniauskienė, 2014). Taigi tenka kalbėti ir apie šiuo atveju ne mažiau nei atmintis svarbią užmarštį, kaip atminties kultūros sudėtinę dalį. Šį reiškinį išsamiau nagrinėjusi atminties tyrinėtoja Aleida Assmann atkreipia dėmesį, kad tai yra kompleksinė sąvoka, talpinanti pačius įvairiausius veiksmus, metodus ir strategijas, tarp kurių išskirtini:

ištrynimasis (tai pati radikaliausia asmens, įvykio ar daiktų pradanginimo iš atminties forma);

pridengimas (nepageidautinos informacijos ar problemos pašalinimas iš viešosios komunikacijos lauko);

paslėpimas (pagal Z. Freudą, tai pagrindinė užmaršties forma, dar kitaip – *išstūmimas*, susijęs su jaučiama kalte padarius netinkamą ar gėdingą poelgį, kultūros istorijoje labiau siejamas su kultinių ar itin vertingų artefaktų saugojimu nuo pašalinių akių);

nutylėjimas (kaip ir pridengimas, pastarasis ne fiziškai sunaikina praeitę pėdsakus, bet tik juos kuriam laikui pašalina iš viešosios komunikacijos);

perrašymas / *palimpsestas* (universalioji užmaršties operacija, apimanti ir tuos atvejus, kai apleistus kultūros objektus pamažu pasisavina gamta, ir naująją statybą, užklojančią ankstesnių epochų miesto audinį, ir istorinių pastatų perdirbimą pritaikant juos naujoms funkcijoms, ir t. t., tačiau net ir sunaikinus šiuos objektus atmintis mena egzistavus ir tai įgalina kada nors juos vėl atkurti. Palimpsestas yra įvairialaikio kultūros formų susisluoksniavimas, kai pro viršutinį matomiausią sluoksnį prasišviečia ankstesnių epochų fragmentai, pavyzdžiui, senųjų užrašų likučiai pastatų sienose, pagoniškų švenčių atgarsiai krikščioniškame kalendoriuje ir pan.);

ignoravimas (asmenų, socialinių grupių, įvykių ar reiškinių išstūmimas iš viešosios erdvės, palikimas šešėlyje, iš kurio, aplinkybėms pasikeitus, jie gali staiga sugrįžti į dėmesio centrą, kaip kad atsitiko disidentams. Tačiau, jei ignoravimas buvo nulemtas kultūrinių normų, norint šias grupes vėl „pamatyti“, pirmiausia reikėtų perkainoti vertybes);

neutralizavimas (tam tikrų reiškinių, objektų ar įvykių reikšmės nuvertinimas, pasiekiamas jų marginalizavimo, sumuziejavimo ar istorizacijos priemonėmis. Pavyzdžiui, anksčiau buvusios kanonizuotos asmenybės ar įvykiai, turėję įtakos ištisų kartų vertybinėms ir pasaulėžiūrinėms nuostatoms, staiga netenka savo fundamentalios svarbos ir išstumiamos iš kultūros laiko centro į periferiją, kaip kad dalyje postkomunistinių kraštų atsitiko anksčiau kanonizuotai V. Lenino figūrai);

neigimas (kitaip nei neutralizavimas, neigimas pasižymi atkakliu tam tikro asmens, įvykio ar reiškinio vaizdavimu išimtinai neigiamoje šviesoje, laikant jį blogu, klaidingu ar melagingu);

praradimas (tai savotiškas gedėjimas, kylantis iš daiktų ir atminties trapumo ir pavaldumo negailestingam laikui suvokimo) (Ассманн, 2021; Assmann, 2021).

Kaip žinia, sovietinis režimas aktyviai taikė įvairias iš čia išvardytų užmaršties strategijų, naikindamas ar apleisdamas „nepageidaujamą“ ar „nepatogios“ praeities ženklus, pastatus ar ištisus miestų kvartalus, versdamas paminklus, naikindamas pavojingomis laikomas knygas bei archyvus arba paslėpdamas juos spec. saugyklose, dangstydamas savo daromus nusikaltimus už aukštų kalėjimų ar lagerių sienų, pradangindamas tūkstančius savo aukų kūnų, neleisdamas artimiesiems gedėti ir įamžinti jų atminimo, ištrindamas nepageidaujamus asmenis iš knygų puslapių ar fotografijų, propagandai nuolat meluojant ar iškraipant praeities įvykių interpretacijas ir t. t.* Įdomu, kad kai kurios iš šių strategijų paskui bus režimo priešininkų nukreiptos prieš jo paties atmintį, taigi remsis analogiška keršto, pagiežos ir atsiteisimo sąlygota išstūmimo ar marginalizavimo logika, kas taip pat verta tyrėjų dėmesio. Tai apskritai būdinga esant radikaliai politinių režimų kaitai (Benton, 2010).

„Sovietinio palikimo“ tyrimai

Kelis dešimtmečius po SSRS baigties regiono tyrėjai buvo susitelkę į čia pasireiškusių kokybinių transformacijų analizę (ypač postkomunistinių šalių politinių sistemų ir institucijų kokybinę kaitą, tam skirtas įspūdingas politologinės literatūros kiekis), o ilgainiui jų dėmesys nukrypo ir į tuos politinius, ekonominius ir ypač sociokultūrinius raidos modelius, kurie išlaikė stabilumą ir tęstinumą.

* Įspūdinga tokio atminties ištrynimo metafora pateikiama Tengizo Abuladzės filme „Atgaila“ (1984 m.), kuriame represuotojo žmona ir dukra, išgirdusios, kad ištremtieji rašė laiškelius artimiesiems ant nupjautų rąstų, blaškosi po lentpjūvę ieškodamos nors kokios žinėlės. Vėliau regime mergaitę sėdint ant pjuvenų, metaforiškai perteikiančių sunaikintąją atmintį, krūvos....

Tai leido išsamiau panagrinėti ir „komunistinio palikimo“ reiškinį (Kotkin, Bes-singer, 2014:4). „Komunistiniu palikimu“ šiuo atveju galima vadinti ankstesnių ir vėlesnių institucijų, politikos, viešojo gyvenimo, kasdienybės praktikų ir įsitikinimų tvarų ir ilgalaikį ryšį, kas į politinių tyrimų, įskaitant simbolinę politiką, erdvę įveda istorinio tęstinumo matmenį. Tačiau taip šios sąvokos taikymo laukas tampa labai platus ir juo, be solidescinio empirinio pagrindimo, dažnokai spekuliuojama istorinėje publicistikoje, ne mažiau – ir politinėje konkurencijoje. „Komunizmo palikimo“ termino geresniam suvokimui svarbus dar 1998 m. Davido Laitino atliktas tyrimas, kuriuo remiantis galima išskirti keletą sovietmečiu susiformavusių Centro ir periferijos santykių modelių: 1) tolydi nerusų tautų asimiliacija, 2) dalinis nutautinimas išliekant tam tikriems barjerams iki visiškos asimiliacijos ir 3) integravimas, kada kai kurios nerusų dominuojamos respublikos išsaugojo stiprų autonomiškumo jausmą, bet greta to liko sanglaudoje su metropolija (Laitin, 1998). Visa tai turėjo lemiamą įtaką ne tik postsovietinei nacionalinei politikai, bet ir požiūriams į gyvenimą sovietmečiu vėliau. Žinoma, žlugus sistemai ir vykstant radikaliems pokyčiams anaip tol ne visi buvusios sistemos elementai išnyksta arba kardinaliai transformuojasi. Dalis jų, kaip antai teisėsauga arba švietimas, dėl vienų ar kitų priežasčių ilgesniam ar trumpesniam laikui gali likti menkai pakitę – tai vadinamoji organizacinė inercija. Kaip dar pačiame Sovietų Sąjungos kolapso įkarštyje – 1989 m. – įžvalgiai numatė politikos analitikas Kenas Jowittas: „Kad ir kokie būtų dabartinės suirutės Rytų Europoje rezultatai, aišku viena: naujieji instituciniai modeliai bus kuriami atsiremiant į keturiasdešimt leninistinio valdymo metų palikimą“ (Jowitt, 1992:285). Kita vertus, šių visuomenių tęstinumui buvo svarbios ir grįžimo prie ankstesnių politinės kultūros modelių pastangos, vietose įgaunančios specifinių pavidalų – nuo tarpukarinės „vakarietiškos politinės kultūros“ gaivinimo VRE regione bei Baltijos šalyse iki rytietiškojo autoritarizmo modelio įtvirtinimo Vidurio Azijos valstybėse. Todėl sovietinės epochos „palikimo“ ir „paveldo“ skirtis, sprendžiant iš temos literatūros, iki šiol lieka neapibrėžta, tad gali būti naudojama ir trumpai anksčiau aptarta plačiąja prasme, ir siauriau. Viena vertus, „komunizmo palikimas“ gali būti suvokiamas kaip bendrinė ir gana išsiskydusi sąvoka, vartojama aptarti daugybei įvairiausių nelygiaverčių reiškinių ir socialinių normų – į ją įeina ir politinės kultūros bei tradicijų tęstinumo klausimas, ir demokratijos bei pilietinės visuomenės deficitas postsovietinėse visuomenėse, ir teisinės ar švietimo sistemų kadrinė ir vertybinių nuostatų inercija, ir institucinis tęstinumas, ir išlikę visuomenės grupių neformalieji tinklai, galiausia, įpročiai bei papročiai (Janos, 2000; Kotkin, 2014; *Ideology after...*, 2020). Tačiau, kita vertus, „komunistinio palikimo“ (ir, kalbant apie valstybės reguliavimo

sritį, – „sovietmečio paveldo“) sąvoka taikoma ir specifiskesniuose kontekstuose, ypač įtraukiant architektūrą ir urbanistiką, muziejus ir kt. (*The Soviet Heritage*, 2007). Antai rusų istorikas ir sociologas Andrejus Fursovas kalba apie „sovietinį palikimą“, kaip apie tuo laikotarpiu sukurtą „medžiaginę substanciją“, kuri, keičiantis sistemoms, buvo perdalyta ir pamažu išievojama, „pravalgoma“, kas veda prie sisteminės krizės (Фурсов, 2013). Žvelgiant dar siauriau – oficialios valstybinės ir neformalios visuomeninės paveldosaugos požiūriu – sovietinės epochos materialiosios liekanos ir artefaktai gali būti interpretuojami ir kaip disonuojantis (Tunbridge, Ashworth, 1996), sunkus (McDonald, 2009), nepatogus (*Inconvenient Heritage*, 2010) ar ginčytinas (Silverman, 2011) paveldas, kas rodytų išliekančių neapibrėžtumą jo identifikavimo, atrankos, vertinimų, išsaugojimo ir pritaikymo srityse.

Jau pats kalbėjimas apie „postsovietines visuomenes“ nurodytų į sovietmečio palikimo dominavimą jų dabartinės būklės suvokime, nors galbūt šioms valstybėms ir ne visuomet norėtusi būti apibūdinamoms būtent taip. Taigi tolesniuose knygos skyriuose pasigilinsiu į šios specifinės sąvokos semantinį turinį, praktines raiškas ir prieštaravimus, neišvengiamai išylančius ją vartojant viešojoje politinėje retorikoje, profesionaliame ekspertų diskurse ar buitiniame lygmenyje. Tačiau „sovietinio palikimo“ sąvoka apima ne tik materialius, bet ir kultūrinius, dvasinius, tapatybinius, savivokos aspektus, o tai tyrėjams leidžia kalbėti apie ypatingą postsovietinių žmonių tipą, kuriam susiformuoti didelę reikšmę turėjo gyvenant totalitarinio režimo sąlygomis atsiradę įpročiai ir vertybinės nuostatos.

(Post)sovietinio subjektiskumo tyrimai

Nors socioekonominio tranzito traukinys veikiai pernešė sovietines visuomenes į neapibrėžtą postsovietinę būklę, tačiau jo keleiviai liko tie patys. Tad galbūt pats svarbiausias „sovietmečio palikimo“ apibrėžties klausimas yra susijęs su tam tikrų sovietinės visuomenės struktūrinių ir mentalinių bruožų išlikimo, taip pat jų perdavos apimtimi bei gyliu. Kaip žinia, „naujojo žmogaus“ kūrimo koncepcija buvo vienas svarbiausių sovietinės kultūros politikos tikslų (*Раннесоветское общество*, 2019). Partijos ideologų požiūriu, idealių socialinių bei gamybinių sąlygų sukūrimas neišvengiamai turėjo atvesti prie žmogaus perkūrimo – laisvo ir nuostabaus, nebekaustomo praeities prietarų, prievartos ir nusenusių socialinių santykių bei normų stereotipų. Todėl į šį įvaizdį buvo įdedama tiek daug renesansinio idealizmo: čia ir begalinis darbo bei žinių troškimas, ir kaimo bei miesto gyvenimo, gamybos ir mokslinių tyrimų, sporto ir naujosios buities poetizavimas

(Слепухин, 2017:604). Projektui įgyvendinti nepaisyta jokių priemonių. Pasak bolševikų politiko ir ekonomikos teoretiko Nikolajaus Bucharino: „Proletarinė prievarta visose savo formose, įskaitant sušaudymą yra komunistinio žmogaus išgavimo iš kapitalistinės epochos žmogiškosios medžiagos metodas“ (Cituojama iš Геллер, 1985:7). XX a. 3 dešimtmetyje „naujasis žmogus“ buvo įkūnijamas avangardinio meno priemonėmis, o posūkis stalininės kultūros politikos link, įvykęs 4 dešimtmečio pradžioje, visus kūrybinius ieškojimus griežtai nukreipė į socialistinio realizmo (sorealizmo) vagą. Sorealizmas mene ir literatūroje virto kanonu, propaguojančiu idealizmą ir neoromantizmą bei siekiančiu ne atvaizduoti tikrovę tokią, kokia ji buvo, o ją perkeisti. Tad ir naujasis žmogus, vaizduojamas monumentaliose drobėse ar herojinėje literatūroje, tebuvo ideologinis konstruktas, didaktinis pavyzdys masių elgesiui koreguoti. Šiuo visuotinai įtvirtintu vaizdiniu buvo iš esmės paneigtas žmogaus vidaus pasaulio sudėtingumas ir prieštaringumas, o kartu vis didėjo plyšys tarp šio propagandos produkto – niekada neabejojančio, išimtinai teigiamo – ir realių sovietinių žmonių.

XX a. 4 dešimtmetyje įvykus posūkiui nuo revoliucinio avangardo prie vieningo sorealistinio meno – stalininio imperinio stiliaus (Stalino ampyro) – ši koncepcija įtraukė ir utopiškai suvokiamo naujojo miesto projekciją, kurios provaizdžiu tapo Tommaso Campanello „Saulės miestas“, pasitarnavęs V. Leninui kuriant monumentaliosios propagandos planą (Луначарский, 1986:198). Taip „naujasis žmogus“ turėjo tapti technicistinės ideokratinės utopijos, kurioje nusitrina protinio, fizinio ir kūrybinio darbo ribos, pamatu. Šie naujieji žmonės „griovė sena ir siekė iškelti naujus paminklus, kūrė sau naujas šventoves, garbinimo vietas ir niekino svetimas, be ceremonijų įsiverždami į įprastinę miesto gyventojų aplinką“ (Измозик, Лебина, 2010:234). Tačiau „sovietinio žmogaus“ koncepcija, nors SSRS ideologijoje ir propagandoje iki pat režimo pabaigos išliko viena esminių, ir ne kartą keitėsi. Porevoliuciniu laikotarpiu ji reiškėsi per klasinių ir internacionalizmo kategorijų akcentavimą – deklaruojant „pasaulinės revoliucijos“ tikslus turėjo būti sukurtas naujas žmonių tipas, esantis aukščiau etninių ir valstybinių sienų. Rašytojas Michailas Bulgakovas labai anksti pajuto, kur link veda šis „naujojo žmogaus“ kūrimo projektas, ir metaforiškai tai išskleidė 1925 m. parašytame romane „Šuns širdis“*. Vėliau, industrializacijos ir

* Nors dar anksčiau, 1918 m., jo bendrapavardis stačiatikių mąstytojas Sergejus Bulgakovas jau rašė apie kareivius revoliucionierius: „Prisipažinsiu, kad ‚draugai‘ man kartais primena būtybes, kurios visiškai neturi dvasios ir yra valdomos vien žemiausių dvasinių gebėjimų – ypatingą Darvino beždžionių porūšį – „*homo socialisticus*“ (cituoja iš: Сергеев, Амангалиева, 2015).

ypač Antrojo pasaulinio karo metais, dėsningai sustiprėjo patriotinės tendencijos ir sovietinės savimonės formavimasis, glaudžiai susietas su „gimtosios žemės gynimu“ ir Rusijos istorinės praeities politine instrumentalizacija (Brandenberger, 2002). O kilus Šaltajam karui Sovietų Sąjungos „internacionalinis vaidmuo“, tiksliau, ideologiniais lozungais pridengti jos geopolitiniai interesai, pradėti grįsti klasiniais, bendražmogiškais, humanistiniais principais, kaip antai kova už taiką, nusiginklavimu, dekolonizacija ir t. t. Šalies viduje internacionalizmas buvo suprantamas ir kaip tarptetinės harmonijos kūrimas, norint sumažinti skirtingų tautų tarpusavio įtampas ir trintis. Visa tai, ideologų bei propagandininkų akimis žvelgiant, formavo sintetinį ir daugiasluoksnį komunistinio tapatumo pobūdį (Кортунов, 2009:43). Sovietiniam piliečiui turėjo būti būdingas kolektyvizmas, darbo etika, internacionalizmas, aukštas politinio ir egzistencinio sąmoningumo lygmuo (Гуревич, 1987:185-187).

Visos šios vertybės buvo ne tik deklaruojamos, bet ir aktyviai diegiamos per švietimo sistemą, medijas ir socialinę kontrolę. Vis dėlto mongolų politikas, politologas ir rašytojas Baabaras (Bat-Erdene Batbayaras) pastebi, kad, atėjus į valdžią L. Brežnevui, valdžios vartotos retorinės figūros kiek pakito ir vietoje „sovietinio žmogaus“ imta kalbėti apie „sovietinį gyvenimo būdą“ (ru. *советский образ жизни*). Pastarasis turėjo persmelkti visas gyvenimo sritis – visuomenę, ekonomiką, buitį ir kultūrą. Sovietinis žmogus visuomet privalėjo būti nesavanaudiškas, atsidavęs darbui, sveikas, stiprus, entuziastiškas ir lojalus valdžiai, politiškai sąmoningas ir disciplinuotas. Šios savybės puoselėtos ir kituose komunistiniuose kraštuose – Šiaurės Korėjoje virtusios *čiučche* (apytikriai verčiama kaip „savitumas“) doktrinos pagrindu, Kinijoje – chunveibinų etikos pamatu, Rumunijoje – čiaušeskizmu ir t. t. Nors VRE ši doktrina ir buvo švelnesnė, bet esminiai jos principai liko panašūs visose šiose uždaroje visuomenėse (Baabar, 2018). Šio socialinio eksperimento rezultatu tapo sovietinis žmogus, kuriam būdingas aklas paklusnumas kolektyvui (pirmiausia partinei organizacijai), nesankcionuotos elgsenos ir atsakomybės vengimas, agresyvumas silpnųjų ir pavaldžių atžvilgiu ir nuolankumas stipresniam, prisitaikėliškumas, savarankiško mąstymo ir sprendimų priėmimo vengimas, polinkis užduotis ir darbus permesti kitiems, antiindividualistinių nuostatų laikymasis, visiška priklausomybė nuo valdžios malonės, at(si)ribojimas nuo pasaulinės kultūros, valstybinės nuosavybės ir gamtos netausojimas, negebėjimas kruopščiai dirbti, vogimas („kombinavimas“) darbo vietoje, neiniciatyvumas ir visuomeninio suinteresuotumo stoka, moralės normų nepaisymas.

Nors „sovietinio žmogaus“ fenomeno apmąstymų, pirmiausia grožinėje literatūroje ir publicistikoje, pasirodė gana anksti*, tačiau sovietmečiu jie galėjo plisti tik savilaidoje arba emigracijoje (Геллер, 1985). Tad tik propagandai netekus jį palaikiusios galios ši kategorija buvo pradėta apmąstyti iš įvairių perspektyvų – ir iš apologetinių, ir iš kritinių, analitinių, ideologinių, emocinių, todėl apie vieną bendrą požiūrį į ją neverta kalbėti iki šiol. Vokiečių istorikas Ericas Naimanas *homo sovieticus* tyrimus yra pavadinęs „sovietinio subjektiškumo istorija“ (Naiman, 2001:307). Jiems būdinga šio vaizdinio transformacijos analizė, atsižvelgiant į istorines aplinkybes ir propagandos veikimo kaitą, taip pat SSRS ir kitų šalių piliečių mentalumo skirtumų nagrinėjimas. Mokslo istorikas Slava Gerovičius vaizduoja jį kaip „savą vaikną“, „viršūnių nugalėtoją“, kurio provaizdžiu buvo tapęs Jurijus Gagarinas (Gerovitch, 2007:135). Kardinaliai priešingą šiam vaizdinui reikšmę įgauna *homo sovieticus*, sąvoka, kurią pirmasis dar 1918 m. knygoje „Dievų puotoje“ „nukalė“ filosofas ir teologas Sergejus Bulgakovas, o iš jo savo 1981 m. knygai pasiskolino sociologas ir filosofas disidentas Aleksandras Zinovjevas. Jo knygoje propagandiniam sovietinio žmogaus, kaip „geraširdžio ir atviro darbštuolio“, vaizdinui buvo priešpriešinti negatyvūs kolektyvizmo padariniai, atskleistas individualumo stokojančio, nuo kolektyvo emociškai ir intelektualiai priklausomo, negalinčio savarankiškai spręsti individo paveikslas (Zinoviev, 1981). O štai lenkų tyrinėtojas Ksyzstofas Tyszka straipsnyje „*Homo sovieticus* po dviejų dešimtmečių“ rašo, kad šis apibūdinimas labiau imtas vartoti pereinamojo periodo iš komunizmo į demokratiją ir rinkos ekonomiką visuomenėse. Šios visuomenės – tai ne tik buvusios sąjunginės respublikos, bet ir, pavyzdžiui, Lenkija, tad *homo sovieticus* – ne komunistas, o veikiau komunizmo klientas (Tyszka, 2018). Sovietizacijos poveikį Lenkijos ir regiono inteligentijai, jos moraliniams pasirinkimams taip pat yra anksčiau analizavęs ir Czesławas Miłoszas, veikale „Pavergtas protas“ išskleidęs prisitaikėlio – *ketmano* – psichologiją ir tipologiją (Miłosz, 2011).

Ne mažiau prieštaringas buvo ir šio sociopsichologinio tipo likimas santvarkoms pasikeitus. *Homo postsovieticus*, pakliuvęs į visiškai naujas, jam nepažįstamas socialines sąlygas, liko be įprastinių, valstybės suformuotų ir primestų normatyvinių rėmų, apibrėžusių ir tvarkiusių visą jo gyvenimą, tad dažnai rinkosi veikti anapus įstatymo ar moralės (Гудков, 2007). Todėl sovietmečiu kurto kolektyvinio

* Galima prisiminti Jevgenijaus Zamiatino romaną „Mes“, parašytą 1920 m. ir išleistą JAV 1924 m., kuris padarė nemenką įtaką garsiosioms George'o Orwello distopijoms ir Aldouso Huxley'io romanui „Puikus naujas pasaulis“.

tapatumo transformacijos mechanizmai iki šiol domina socialinius tyrinėtojus ir politikus, ypač dabartinei Rusijai vis dar tebeieškant savos nacionalinės idėjos. Tarp totalitarinių ar autoritarinių režimų tyrėjų gana paplitusi nuostata, kad tokiuose režimuose politinių veiksmų, diskurso ir ritualų dalyviai yra priversti viešai apsimetinėti palaikantys oficialias tiesas bei lozungus ir neva remiantys valdžią, o iš tiesų žiūrėti į juos skeptiškai ir kritiškai (taip susiformuoja garsioji trimintė: *galvoti vieną, sakyti kitą, o daryti trečią*). Taigi totalitarinės arba autoritarinės valstybės subjektas priverstas viešumoje nuolat nešioti kaukę, valdžios atžvilgiu slepiančią jo tikruosius jausmus ir nuostatas, po kuria glūdėjo tikrasis „aš“. Pasak antropologo Alexei'jaus Yurchako, šio aiškinimo pagrindas – įvairios mimikrijos, apsimetinėjimo ir susidvejinusios sąmonės teorijos (Yurchak, 2006:16). Tačiau ar tai ištis atspindėjo sovietinių žmonių gyvenimo tikrovę? Remdamasis savo daugiamečiais Rusijos visuomenės tyrimais, sociologas Jurijus Levada teigė, kad sovietinis žmogus ideologų buvo (įsi)vaizduojamas kaip deindividualizuotas, „masinis“, iki primityvizmo paprastas, priklausomas nuo valstybės ir dėl to infantilus pilietis (Левада, 2000), kas valdantiejiems jo atžvilgiu suteikė teisę įtvirtinti paternalistines nuostatas. Tačiau ši „infantilumo tezė“ buvo ne kartą empiriškai užginčyta, nes yra susijusi su pastangomis paaiškinti XX a. 9–10 dešimtmetyje vykdytų reformų nesėkmę, kai paprasti sovietiniai žmonės, esą „mokantys statyti gamyklas, miestus, lėktuvus ir raketas, laimėti karą ir įvaldyti plėšinius, jau nebemokėjo „suktis ir spekuliuoti“ (Бахитов, 2003). Pasak Levados, „per radikalius socialinius lūžius praktiškai visos socialinės jėgos ir grupės yra priverstos prisitaikyti arba išnykti. Sovietinio eksperimento rezultatu tapo ne totaliai naujas žmogaus tipas, bet žmogus, totaliai prisitaikęs prie sovietinės tikrovės, pasirengęs ją priimti kaip bealternatyvę duotybę. Iš visų pusių uždarytoje, įskaitant uždarymą nuo tikrosios savo istorijos, visuomenėje augo kartos, neturinčios supratimo apie kokius nors kitus gyvenimo būdus, išskyrus totalitarinės valstybės primestą“ (Левада, 2000:5). Po 1917 m. bolševikų perversmo niekas nebuvo pasirengęs naujai tikrovei, kuri veikiai pasirodys stipriai besiskirianti nuo politinių deklaracijų (tas pats pasikartos ir 1990-aisiais). Staigi santvarkos kaita buvo lydima tokių pat staigių, taigi ir visiškai neparengtų socioekonominių pertvarkų. Tačiau net ir pati efektyviausia adaptacija tokiomis sąlygomis nereiškia visiškos žmogaus ir socialinių reikalavimų sistemos asimiliacijos. Sovietinis režimas nesukūrė „naujo“, „paprasto“, „visiškai socializuoto“ žmogaus tipo, kurio įvaizdį formavo radikalieji komunistų fantazuotojai ir skelbė oficialioji propaganda. Iš tiesų, pasak Levados, buvo sukurtas ne „paprastas“, bet tik savo vaizdiniuose ir poreikiuose

„supaprastintas“ žmogus. Režimui būdinga tylių sandorių su valstybe sistema individualiame lygmenyje neišvengiamai išvirto plačiai paplitusiais reiškiniiais – sisteminė korupcija, *pokazucha*, „prirašymais“, blatu ir dviminte. Sovietinės sistemos griūtis į šį rinkinį neatnešė nieko iš principo naujo, tik pašalino tuos socialinius bei institucinius (baudžiamuosius) reguliatorius, kurie prilaikė ir riboję korumpuojančių mechanizmų įtaką. Tai, kad sistema suiro ir sugriuvo ganėtinai greitai ir palyginti lengvai, bent jau kalbant apie jos oficialiąją dalį, parodė, koks iš tiesų nestabilus buvo kompromisas, pasiektas tarp valstybės ir individų, taip pat ir tai, kad sovietinis žmogus pasirodė visiškai nepasirengęs padėčiai, besirandančiai po įprastinio socialinio „stogo“ griūties.

Analizuodamas sistemos kolapso prielaidas K. Jowittas dar 1992 m. rašė, kad „Rytų Europos (ar bet kurių kitų regionų) leninistinė patirtis sustiprino ypatingą skirtį ir dichotominę oficialiosios ir privačios sričių antagonizmą (Jowittas, 1992:287). Tai galbūt paaiškintų, kodėl postsovietinėse šalyse kapitalizmo diegimas dažnu atveju buvo toks žiaurus. Paradoksas, bet privatumo viršenybė visuomeniškumo atžvilgiu buvo suformuota dar sovietmečiu, prievarta diegiant kolektyvizmą; kuris, žlugus sistemai, buvo atmetas (dėl to postsovietinėms visuomenėms iki šiol taip sunku kurti solidarumo, subsidiarumo ir bendruomeniškumo saitus). Paisant kultūrinių skirtumų ir vietos komunistų partijų santykio su savomis visuomenėmis pobūdžio, dešimt komunistinių VRE ir SSRS valdančiųjų partijų ištisus 40 metų atkakliai save laikė ir vertino kaip pranašesnę alternatyvą nacionalinėms valstybėms, kaip išskirtinį politinės lyderystės ir politinio įsitraukimo reiškinį. To padarinys buvo gilėjantis plyšys tarp dominuojančio oficialaus politikos lauko ir privatumo srities, kas būdinga visoms despotiškoms valstybėms. Jų ilgametis valdymas dar labiau sustiprino tradiciškai negatyvų politikos, kaip viešųjų reikalų, suvokimą ir dar labiau nuo jos atskyrė, taip pat izoliavo ir pačią privačią sritį. Ši tikrovė pergyveno sovietų sistemos žlugimą ir išlieka gaji iki šiol. Politinis vienos partijos monopolis ir represyvus santykis su gyventojais sudarė sąlygas politinei „geto“ kultūrai. Visuomenė politinį lauką įpratę suvokti kaip kažką jai svetimo, pavojingo, išorinio, kaip tai, ko geriau vengti, o nesankcionuotas įsitraukimas į politiką galėjo prišaukti bėdą, kaip ir atnešti (dažnai moraliai abejotinos) naudos. Kita vertus, tai, kad nebuvo kolektyviai pasidalijamos viešosios pilietinės tapatybės, kas būtų galėję sulyginti valdančiuosius su valdomaisiais ir atvėrę kelių jų viešai diskusijai, turėjo dar vieną blogą padarinį: politinių debatų vietą užėmė gandai ir apkalbos. Leninistiniai režimai (Jowitto vartojamas bendras terminas) Vidurio ir Rytų Europoje, Sovietų Sąjungoje ir Azijoje visuomenės sutelkė aplink

pusiau autarkiškas institucijas: *dan-vei* Kinijoje, *kolektyvą* Sovietų Sąjungoje ir kitur satelitinėje Rytų Europoje. Taigi jie tapo tipiška despotizmo forma, kuri, užuot padėjusi piliečiams įveikti jų siaurą individualizmą bendrojo gėrio labui, iš tiesų jį kaip tik paskatino, atimdama iš valdomųjų bet kokią solidarumo ir susietumo su kitais jausmą, raginantį nuoširdžiai stengtis visų gerovei. Priešingai, piliečiai būdavo įkalinami privačiuose gyvenimuose, kur tik ir galėjo pasijusti savimi. Tad 1989 m. VRE pirmiausia galima buvo matyti viešosios etikos kitimą – reikalavimus pripažinti individualizmą, žmogaus teises ir asmens orumą viešojo gyvenimo „pamatu“. Iš privatumo išeita į viešumą ne tik siekiant privačių interesų patenkinimo, bet ir trokštant politikos sužmoginimo, individo autonomijos pripažinimo, tačiau tai ilgai nesitęsė. Buvo pulta į kitą kraštutinumą. Sociologas Ralfas Dahrendorfas teigia, kad visuomenėje, kur „privatumo“ ir „individualizmo“ dorybės yra itin išaukštintos, žmogaus asmuo tampa būtybe be viešojo gyvenimo, o nacijos formavimas paliekamas saviėgiai (Dahrendorf, 1969:293). Tad VRE, kur istoriškai buvo gajos tradicinės valstietiškos kultūros, kur dominavo oligarchiniai autokratiniai elitai, o valdžia tik kosmetiškai dangstėsi vakarietiškais politiniais fasadais, neotradicinio stalininio ar brežnevinio valdymo metai leido įsigelėti pasaulėvaizdžiui, kuriame politinis gyvenimas (iš esmės iki šiol) liko giliai įtartinas, laikomas *a priori* neetišku, giliai pragmatišku ir net galimai pavojingu. Tad gana suprantama, kad žlugęs sovietų režimas pralaimėjo ne iki galo, ką britų istorikas Timothy’is Gartonas Ashas yra įžvalgiai apibūdinęs terminu „refoliucija“ (Ash, 1989). Todėl istoriniai postsocialistinių ir postsovietinių šalių skirtumai nėra tokie reikšmingi kaip jų panašumai. Nors esama ir išimčių. Pavyzdžiui, Lenkijoje taip ir nepavyko atlikti stalininės antivalstietiškos (per prievartinę kolektyvizaciją) ir antibažnytinės (diegiant oficialųjį ateizmą) revoliucijos, kas ilgainiui leido susiformuoti kontrelitiniam sluoksniams, ypač „Solidarumui“. Tačiau, išskyrus šį atvejį, kitose VRE šalyse sistemos perėjimas prie staigios, bet taikios desovietizacijos XX a. paskutiniame dešimtmetyje veikiai susidūrė su problemomis, artimomis tomis, kurias kiek anksčiau patyrė iš kolonijinio valdymo besivaduojančios „Trečiojo pasaulio“ valstybės – t. y. itin menkais gebėjimais savarankiškai valdyti ir tvarkyti. Sovietų Sąjunga, kaip revoliucinio socializmo įsikūnijimas, ir kitos komunizmo idėjos buvo atmestos ir politiškai atakuotos pačioje byrančioje SSRS, o režimo silpnėjimas ir paramos jam visuomenėje stoka privertė žlugti ir jo statytinius VRE. Šio žlugimo reikšmingas rezultatas buvo tas, kad visur iškilo naujos vyriausybės, orientuotos į kapitalizmo ir demokratijos diegimą, tačiau slegiamos totalitarinės sistemos palikimo. Šis palikimas ir apėmė minėtą „geto“ politinę kultūrą, į politinę bei valdymo

sritis žvelgiančią itin įtariai, kaip į problemų, net pavojų šaltinį. Jam būdinga ir tarpusavio pasitikėjimo stokojanti visuomenė, įpratusi kaupti informaciją, gėrybes ir ryšius, kurie pasidalijami tik tarp savųjų, visus kitus paliekant hobsiškajai konkurencijai. Kur, užuot blaiviai keliant problemas ir siūlant jų sprendimo kelius, gandai, apkaltos ir nuolatiniai vieni kitų kaltinimai tampa viešojo diskurso dalimi. Kur klesti ir segmentuotas, ne komplementarus, socioekonominis darbo pasidalijimas, ir politinė lyderystė, orientuota į charizma bei emocijomis grįstą veikimą, užuot racionaliai identifikavus ir sprendus problemas.

Sovietinės ir postsovietinės visuomenės kaitos tyrimams labai svarbus Rusijos viešosios nuomonės tyrimų centro (RVNTC, ru. ВЦИОМ) nuo 1989 m. periodiška, kas penkeri metai, atliekamas išsamus sociologinis tyrimas „Sovietinis žmogus“ (nuo 2004 m. šią programą perėmė „Levados centras“^{*}. Sukaaptos medžiagos gausoje ypatingą vietą užima duomenys, liudijantys, kas statistinio Rusijos gyventojų elgsenoje, įpročiuose, savivokoje kardinaliai pasikeitė per pastaruosius dešimtmečius, kas liko nepakitę, o kokių sovietmečiu giliai įsišaknijusių stereotipų mutacijų kaita vyksta lėtai. Europietiško totalitarizmo tyrimai apima tris režimus. Du iš jų – italų fašizmas ir vokiečių nacionalsocializmas – gyvavo palyginti trumpai ir buvo jėga pašalinti nuo politinės arenos, o trečiasis – sovietinis komunizmas – išliko ir įsitvirtino ilgai, tad turėjo laiko giliai įsismelkti į visuomenės sąmonę, todėl jo padarinių analizė domina ne tik istorikus, bet ir politikos bei socialinių mokslų atstovus. Tad minėtame projekte „Sovietinis žmogus“ pirmiausia tirama, kokie vidiniai veiksniai lėmė sovietinio tapatumo nykimą, ar jis galėtų vėl atgyti, kaip keitėsi svarbiausi socialiniai institutai atmetus sovietinę sistemą ir t. t. „Levados centro“ tyrėjams įdomūs ne tik periodiška gaunami apklausų rezultatai, bet ir jų dinamika. Pirminė minėtų rusų sociologų hipotezė rėmėsi prielaida, kad sovietinis totalitarizmas ėmė irti tada, kai iš aktyvios veiklos pradėjo trauktis karta, suformuota totalitarinių institutų, t. y. žmonės, gimę 1920–1928 m. Iš pradžių gaunami sociologiniai duomenys leido ją paremti: per pirmąją 1989 m. apklausą paaiškėjo, kad jauni išsilavinę didžiausių miestų gyventojai yra orientuoti į Vakarus ir palankiai vertina demokratizaciją. Sociologai tikėjosi, kad tai leis jiems fiksuoti

^{*} Sociologas Jurijus Levada įkūrė šį autonominį nekomercinį socialinių tyrimų centrą 2004 m., palikęs RVNTC, kuriam vadovavo 10 metų, po patirto valdžios spaudimo ir mėginimų perimti institucijos kontrolę. „Levados centras“ 2016 m. buvo paskelbtas „užsienio agentu“, nes jo vadovas Levas Gudkovas viešai pavadino valdžią „mafijine“. Akademine Centro atliekamų apklausų interpretaciją, kuri valdžiai nepatiko, ji prilygino politinei veiklai ir paskelbė Centrą „užsienio agentu“ (*Левада-центр признали...*, 2016).

kartų kaitą, kai sovietinę socializaciją patyrusius pakeis jaunesnė karta, nežinanti, kas yra deficitas ar partinis susirinkimas. Bet jau 10 dešimtmečio viduryje tapo aišku, kad ne viskas taip tiesmuka ir paprasta. O 1995 m. apklausos rezultatai netikėtai parodė, kad „sovietinis žmogus“ niekur nedingo, nes nepasikeitė svarbiausi institutai – specialiosios tarnybos toliau kontroliuoja kadru atranką ir valdymo struktūrą, valdžia neatskaitinga visuomenei, švietimo sistema lieka konservatyvi, tuo tarpu teisminės institucijos gina tik valdžios interesus ir t. t. Taigi esmė – ne vertybinėse nuostatose, kurių laikosi jaunesnės kartos, o tai, kaip su jomis elgiasi išlikę seno kirpimo socialiniai institutai. Žlugus SSRS dauguma nusprendė, kad svarbiausia gyventi saugiai ir socialiai, ekonomiškai gerai, ir tokia nuomonė išsilaikė per visą krizės laikotarpį, iki pat 2006 m. Tik 2008 m. ir ypač per karą su Sakartvelu sociologinės apklausos Rusijoje pirmąsyk fiksavo imperinių nuotaikų plūpsnį, sukilusius nacionalinio pasididžiavimo ir savigarbos jausmus. Globali 2008 m. ekonominė krizė šias nuotaikas kiek prigesino, tačiau su 2014 m. Krymo aneksija ir tuomet sukelta kolektyvine imperine puikybe visa tai vėl sugrįžo. Pavyzdžiui, iš daugiau kaip 300 Rusijos istorinių asmenybių, pateikiamų respondentams, sąrašo 2014 m. tik maždaug 20 surinko 15 % ar daugiau palaikymo balsų. Tai leidžia konstatuoti empiriškai pagrįstas tendencijas: iki 2017 m. nyko sovietinių simbolių figūrų, pradedant V. Leninu, kurio reitingas nukrito nuo 72 iki 32 %, reikšmė. Ši tendencija buvo pastebima jau XX a. 10 dešimtmetyje, kai istorinėje sąmonėje pradėti gaivinti imperiniai simboliai, tarp jų Petras I, tačiau Vladimirui Putinui atėjus į valdžią vėl pastebima palaipsnė istorinės atminties resovietizacija. Pavyzdžiui, J. Stalinas, kuris, iš pradžių tesurinkdavęs 8 % palankumo balsų, 2012 m. jau pakilo į pirmąją „visų laikų ir tautų iškiliausių asmenybių“ vietą, o jo vardą tada paminėjo 42 % apklaustųjų. Ilgainiui šis skaičius kiek sumažėjo, bet išliko ganėtinai didelis (2017 m. apklausoje – 38 %) (*Мы поняли...*, 2017). Buvo padaryta išvada, kad kolektyvinėje sąmonėje tebedominuoja imperiniai kompleksai, išreiškiami Stalino bei žymiausių carų vardais, ir stiprėja konservatyvios nuostatos. Vis dėlto du trečdaliai apklaustųjų 2017 m. teigė, kad Stalinas kaltas dėl milijonų nekaltų žmonių žūties, o panašus skaičius manė, kad be jo nebūtų DTK pergalės. Į klausimą, „ar galima Staliną pripažinti valstybiniu nusikaltėliu?“, žmonės atsakė, kad ne, negalima, nes jo pripažinimas nusikaltėliu taip pat reikštų ir visos sovietinės santvarkos pripažinimą nusikalstama, kas piliečių daugumai neįmanoma įsivaizduoti, nes tai pasikėsintų į jų kolektyvinį tapatumą. Nepaisant to, kad Stalino populiarumas pastarąjį dešimtmetį augo, dauguma rusų vis dėlto nepritarė, kad jam būtų statomi paminklai, ir nenorėtų gyventi jam valdant (*Мы поняли...*, 2017).

Tačiau 2021 m. apklausa jau parodė kintantį istorinės sąmonės vaizdą: 5 proc. apklaustųjų Stalinu žavėjosi, 45 proc. jautė jam pagarbą, 10 proc. simpatizavo, 48 proc. sutiko, kad jam reikėtų pastatyti paminklą, o net 60 proc. pritarė tam, kad būtų atsidarytas naujas Stalino muziejus (Гудков, 2022:87). Šios asmenybės populiarumo augimas reiškė ne tik istorines reminiscencijas, bet ir augantį nepasitenkinimą dabartimi, taip pat visuomenę dabartyje vienijančių vertybių stoką.

L. Gudkovo teigimu, šie ilgalaikiai ir išsamūs tyrimai leido atskleisti specifinį *homo (post)sovieticus* portretą – portretą žmogaus, kuris linkęs veidmainiauti ir prisitaikyti, yra suktas ir puikiai įvaldęs dvimintę, demonstruoja išorinį lojalumą valdžiai, bet tuo pat metu jaučia didžiulį nepasitikėjimą ja, todėl sociologams tenka griebtis įvairių gudrybių, kad respondentų atsakymuose išvelgtų tas prasmes, kurios viešojoje erdvėje yra stipriai tabuizuotos, tačiau lemiančios tikrąjį santykį su valdžia (Гудков, 2021). Tęstinis „Levados centro“ atliekamas (post)sovietinio tapatumo tyrimas leidžia paaiškinti ir paties V. Putino režimo 22 metų evoliuciją nuo „suverenios demokratijos“ personalistinės diktatūros link. Putinizmo fenomeno esmė – ne tiek prezidento pradėtas valingas totalitarinių institutų gaivinimas, o veikiau pasipriešinimo jėgų šiems procesams visuomenėje stygius. Taigi „sovietmečio palikimas“, pasireiškiantis totaliu nenoru veltis į politinius ar visuomeninius reikalus, atsakomybės kratymusi, nepasitikėjimu, išankstiniu skepsiu dėl bet kokio idealizmo ar entuziazmo politiniame lauke, puikiai pasitarnavo stiprinant režimą. Žinoma, nemenką vaidmenį čia suvaidino ir paties Putino siekis slopinti pilietinį solidarumą ir socialinį aktyvumą, užkertant kelius bet kokiam individualių ir visuomeninių interesų derinimui. Taigi postsovietinis žmogus Rusijoje, nors ir sugebėjęs adaptuotis prie kapitalistinės rinkos sistemos ir pradėjęs daugiau vartoti, liko abejingas pilietinėms laisvėms bei teisėms. Jis ne prieš demokratiją, tačiau nieko nedarys jai pasiekti, jam nepatinka kleptokratinis autoritarizmas, tačiau nepajudins nė piršto, kad su juo kovotų, nes tai neva jo paties niekaip neliečia (Гудков, 2021). Tiesa, Rusijos pradėtas 2022 m. karas Ukrainoje bent daliai visuomenės padėjo įveikti šį politinį individualizmą ir išeiti protestuoti į gatves, nebepaisant realių represijų, arba bėgti į užsienį.

Tačiau (post)sovietinio subjektyvumo tyrimuose lieka ne iki galo atsakyta į klausimą, ar, ir kaip, skiriasi *homo sovieticus*, gyvenęs Baltijos respublikose ir Kaukaze, Rusijos gilumoje ir Vidurinėje Azijoje? O jei skiriasi, tai kuo ir kodėl? Šį klausimą kelia kartvelų literatūrologė Jelena Čchaidzė, atsakymo į jį ieškanti (post)sovietinių rašytojų kūrinuose (Чхайдзе, 2017). Pirmiausia jai rūpi žinoma Čingizo Aitmatovo plunksnos išpopuliarinta *mankurto* metafora, aprašyta

jo žymiajame romane „Ilga kaip šimtmečiai diena“ (ankstyviausia romano versija buvo publikuota dar 1980 m. žurnale „Novyj mir“*). Jame subtiliai kalbama apie tragiškus visuomenės atminties ištrynimo padarinius. Rusų literatūroje šiuo atžvilgiu paminėtinas Andrejus Bitovas, kurio 1996 m. išėjęs fundamentalus romanas „Imperija keturiuose išmatavimuose“ (Битов, 2009) aprašytų laiko ir erdvės masteliu gali būti laikomas „reikšmingiausiu Rusijoje vykusių permainų atspindžiu ir apmąstymu“ (Чхаидзе, 2018:64). Pasak Bitovo, sovietinis žmogus, arba *mažasis imperinis žmogus*, įkūnytas visų apleisto prasigėrusio inteligento, kuris nereikalingas nei žmonai, nei vaikams, nei draugams, nei profesijai, pasižymi paranojiška KGB baime, persekiojimo manija, o vėliau – baime susirgti AIDS, paveikslu. Tuo tarpu savo žymiausiame romane „Godori“ (Чиладзе, 2004) kartvelų rašytojas Otaras Čiladze pabaisa vaizduoja ne tik sistemą, bet ir patį sovietinį žmogų, kurį minėta literatūrologė pakrikštijo *homo soveticus provincialis*, o pats autorius vadino *humunkulu*. Pagal Čiladzės romano logiką, šią pabaisą pagimdo šalį užplūdęs svetimųjų smurtas. Romane vaizduojama vienos kartvelų šeimos istorija per kelias kartas simboliškai įkūnija Sakartvelo santykius su Rusija. Rašytojo nuomone, būtent sovietų valdžia leido suklestėti pačioms žemiausioms ir niekingiausiomis žmogaus savybėms, žiaurumui ir pan. Dalies kartvelų kolaboravimas su sovietų valdžia, sunaikinusia trejus metus (1918–1921) teegzistavusią nepriklausomą Sakartvelo Respubliką, leido pasireikšti seksualiniams iškrypimams, niekšiškumui, beprasmiems žudynėms. Čiladzei *homo soveticus provincialis* tampa „mirties mašina“, būtybe, kuri patiria malonumą žudydama. Kitas kartvelų visuomenės degradacijos etapas romane siejamas su „sąstingio“ pradžia, o vėliau – su postsovietine būkle. Tai laikas, kai žudyti jau nebereikia ir išsiugdomos naujos, paklausesnės savybės: prisitaikėliškumas, grobuoniškumas ir plėšrumas. Po aristokratijos ir dvasininkijos sunaikinimo, romano autoriaus akimis žiūrint, paskutiniais visuomenės degradavimo etapais tapo vėlyvasis sovietmetis ir laikas žlugus SSRS, kai su naujais iššūkiais jau susidūrė itin svarbios kartvelų kultūrai šeimos vertybės. J. Čchaidze pastebi, kad minėti rašytojai analizuoja lyg ir priešingas *homo soveticus* apraiškas: jei kartvelų autoriui sovietizacija reiškia patirtos prievartos traumą, kuri skatina

* Romano siužeto pagrindui Turkmėnistano kino studija kartu su Turkija ir Libija 1990 m. sukūrė meninį filmą „Mankurtas“ (rež. Ch. Narlijevas). Režisierius sumanė ekranizuoti šį kūrinį dar iki oficialios romano publikacijos, tačiau GosKino neleido to daryti. Leidimas filmuoti buvo gautas tik po 7 metų su Turkmėnistano SSR pirmojo sekretoriaus S. Nijazovo protekcija. Įdomu, kad nepriklausomame Turkmėnistane, valdant tam pačiam S. Nijazovui, filmas buvo uždraustas. Kitas filmas pagal šį romaną buvo sukurtas Kirgizijos kino studijoje 2004 m. „Motinos verksmas dėl mankurto“ (rež. B. Karagulovas).

naikinti kitus, tai titulinės rusų tautos atstovui Bitovui ji įkūnija kažkada visus aplink siekusio pavergti imperinio žmogaus virsmą į rusų literatūrai puikiai pažįstamą *mažąjį žmogų* – sociofobijos kamuojamą „provincijos žmogaus“ priešingybę. Literatūrologė konstatuoja paradoksą: „Centro“ dominavimas, arba valdžios vektorius, gniuždomai veikia „Centro“ gyventojus, o „provincijose“ skatina pavergtųjų priešišumą, agresiją. Kaip teigia pati autorė, ši hipotezė turėtų būti patikrinta analizuojant kitų buvusių SSRS regionų *homo soveticus provincialis* specifiką (Чхаидзе, 2017). Pavyzdžiui, šiuo atžvilgiu iš lietuvių rašytojų derėtų paminėti ne oficiozinį „Žmogaus“ paveikslą sukūrusį Eduardą Mieželaitį (Baliutytė, 2014), o pirmojo postmodernaus lietuvių romano autorių Ričardą Gavelį, kuris „Vilniaus pokeryje“ pavaizdavo anonimiškos represinės sistemos, įkūnytos metafizinio blogio tarnų – *kanukų* – paveikslais, gniuždomą asmenybę (Stepukonienė, 2016; Čičelis, 2010). Romano veikėjo Martyno Poškos lūpomis jis pateikė ir *homo soveticus lituanicus* tipologiją bei ypatumus (Gavelis, 2019:327-350). Tačiau šis reiškinyss gali būti apmąstomas ne tik literatūrinėmis, bet ir kitomis, kad ir muziejinėmis, priemonėmis, apie ką, Tuskulėnų rimties parko pavyzdžiu, bus kalbama trečiojoje knygos dalyje.

Kitos teorinės perspektyvos

Šiuolaikinių visuomenių politinė, kultūrinė ir socioekonominė būklė dažnai apibūdinama pasitelkiant priešdėlį *post-* – kaip *postimperinė*, *postindustrinė*, *postmoderni*, *postkolonijinė*, *postnacionalinė*, *postsocialistinė* (VRE) arba *postkomunistinė*, *postsovietinė* (buvusios SSRS sąjunginės respublikos). T. y. lyg ir žinoma, kaip įvardyti ankstesnį sociopolitinį režimą ar visuomenės būklę, bet dabartinis laikotarpis lieka neapibrėžtas, tad vertinamas per santykį su buvusia padėtimi. Tačiau XX a. II pusėje ir ypač jo pabaigoje vykusios transformacijos – nuo kolonijinės sistemos išardymo Trečiojo pasaulio šalyse iki Šaltojo karo pabaigos ir Sovietų Sąjungos žlugimo – socialinius analitikus verčia kelti klausimą ir apie galimybę bendravardiklinti šiuos iš pirmo žvilgsnio anaipol nevienalyčius reiškinius, kilusius skirtingose geografinėse, civilizacinėse, politinėse ir kultūrinėse terpėse. Pavyzdžiui, vienas tokių „bendravardiklių“ galėtų būti naujai susikūrusiose postkolonijinėse ir postsocialistinėse bei postsovietinėse valstybėse fiksuotas nacionalizmo pliūpsnis (*After Independence...*, 2006). Tačiau ar praėjus jau daugiau kaip trisdešimčiai metų po sovietų sistemos žlugimo sąvokų „postsocialistinis“, „postkomunistinis“ ir „postsovietinis“ vartojimas vis dar yra prasmingas?

Koks apskritai būtų termino „postsocializmas“ turinys? Kokie sociokultūriniai procesai yra būdingi išimtinai (post)socialistinėms ir (post)komunistinėms visuomenėms ir kuo jie skiriasi nuo kitų (post)autoritarinių visuomenių raidos procesų? Juk dažnai šie terminai vartojami automatiškai, nesusimąstant apie jų prasmę arba siejant ne su institucinėmis ar diskursyvinėmis, o vien su geografinėmis tiriamų visuomenių charakteristikomis. Vokiečių sociologas Andreasas Langenohlis siūlo skirti postsocializmą, kaip buvusių socialistinių valstybių visuomeninę santvarką, nuo „postkomunistinės būklės“, suvokiamos kaip „diskursyvinė sąranga, sudaryta iš sovietmečio prisiminimų ir vaizdinių“ (Лангеноль, 2011:118). Tačiau būtina atkreipti dėmesį į šios sąvokos komplikotumą: postsocializmas yra ir „realiojo socializmo“ įpėdinis, ir kartu radikaliai jį atmeta, tapdamas naujos sociokultūrinės sistemos ištakomis (lygiai kaip anksčiau socializmas atmetė kapitalistinę sistemą, bet ir, nepaisant radikalaus pokyčio, perėmė kai kurias struktūrines buvusios sistemos savybes). Tad sovietmečio palikimo ir paveldėjimo problema, kaip minėta anksčiau, tampa daugialypė: postsocialistinėms visuomenėms taip pat būdinga ankstesnei santvarkai tipiškos pretenzijos į moralią politiką ir tiesos monopolį, visuomeninio dėmens sutapatinimas su valstybiniu, dėl ko jos sunkiai priima demokratizacijos mechanizmus (Kempny, 1994:16-18). Analizuodama „postsocializmo“ turinį antropologė Caroline Humphrey panašiai teigia, kad, pirma, joks socialinis reiškiny, keičiamas kitais, neišnyksta staiga ir visiškai, o antra, vadinamasis „realusis socializmas“ buvo plačiai paplitusi visuomenių sociopolitinė-ekonominė būklė, pasireiškusį ne tik kaip specifinės institucijos, praktikos bei patirtys, bet ir kaip oficialiosios, tiesiogiai ar užmaskuotai skleidžiamos, ideologijos ir diskursai. Trečia, jis taip pat pasižymėjo tam tikru pamatinio rišlumu, kilusiu ir iš Karlo Marxo suformuotos politektoninės teorijos, ir iš V. Lenino įdiegtos politinio valdymo praktikos. Taigi net jeigu socializmas skirtingose šalyse įsišaknijo skirtingai ir įgavo savitų pavidalų, struktūriniai jo elementai tarpusavyje turėjo kur kas daugiau bendro nei dabar egzistuojantys kapitalizmo tipai. Tad, jei pažvelgsime į buvusių socialistinių šalių arealą nuo Rytų Berlyno iki Vladivostoko, pastebėsime, kad socioekonominiai ir kultūriniai skirtumai jose ima didėti tik žlugus jas apjungusiai sistemai. Ypač tai ryšku lyginant VRE, įskaitant Baltijos šalis, su RF ar Vidurine Azija, jau nekalbant apie Kaukazą ir Kiniją: šie skirtumai apima valdymo sistemas, požiūrį į privačią nuosavybę ir žemę, individo santykius su valstybe ir visuomene, įstatymų laikymąsi. Taip pat reikia atkreipti dėmesį į tai, kad SSRS žlugus regione vykę pokyčiai nebuvo evoliuciniai, vienkrypčiai ar nuoseklūs. Jie kartais vyko (ir tebevyksta) šuoliais ar staiga regresuoja,

pavyzdžiui, dedemokratizacijos link. Taigi, Humphrey nuomone, postsocializmo sąvoka darosi vis mažiau aktuali, kelianti abejonių ir, jaunesniųjų kartų regiono atstovų akimis žvelgiant, galbūt net įžeidi, kaip iš išorės, dažniausiai Vakarų analitikų, regionui prikabinama etiketė, apribojanti jo žmonių laisvę patiems rinktis savo tapatumą ir ateitį (Humphrey, 2002:12-15). Tačiau, nepaisant šios kritikos, postsocializmo tyrinėtojus iki šiol labiausiai domina pats šių visuomenių transformacijos procesas ir socializmo „palikimo“ – kad ir koks turinys būtų talpinamas į šią sąvoką – panaudos šiandienos reikmėms būdai.

Savo ruožtu antropologė Katherine Verdery konstatuoja, kad per pastaruosius dešimtmečius postsocializmo studijos taip ir neįgijo aiškesnės krypties, nors ir apaugo ankstesnei literatūrai, dažniausiai susitelkusiai į kasdienybės praktikas (Hann, 2002), nebūdingais siužetais ir temomis, tokiomis kaip, pavyzdžiui, turizmas, nostalgija, prostitucija ir pan. (Verdery, 2002:15). Todėl, ieškodama teorinio pamato tolesniems postsocializmo tyrimams, K. Verdery svarsto, kad vienu jų galėtų tapti postkolonijinės studijos ir kūrybiškas jų taikomų metodų pasitelkimas. Pastarosios gilinasi į kolonijinę Afrikos, Lotynų Amerikos ir Azijos praeitį, taigi panašiai galima būtų studijuoti ir rusų/(post)sovietinį imperializmą. Žinoma, nereikia pamiršti, kad šiuolaikinė postkomunistinė, kaip ir postkolonijinė, erdvė itin marga, tačiau joms abiems būdingi ir bendri bruožai: buvusių kolonistų reikšminga dalis demografinėje šalies gyventojų struktūroje, išliekantis kolonizatorių kalbos, kaip universalios, vaidmuo viešojoje ir tarptautinėje komunikacijoje, jų kultūros įtaka. Taip pat būtina paminėti regiono valstybėms būdingą aukštą valdžios korupcijos lygį, autoritarinės politikos tendencijas, polinkį į paternalizmą ir pan. – ką galima vadinti ankstesnio režimo instituciniu, simboliniu ir normatyviniu palikimu. Tad, atsižvelgiant į minėtas skirtingų pasaulio geografinių ir kultūrinių regionų paraleles, atsiranda prielaida (post)komunistinių visuomenių kokybinės kaitos problemą analizuoti ir iš šios perspektyvos. Tačiau derėtų atsižvelgti ir į tai, kad Sovietų Sąjunga nebuvo organizuota tokiu pat būdu kaip kapitalistinės Didžioji Britanija, Prancūzija ar kitos kolonijų turėjusios Vakarų Europos imperijos. Mažo to, SSRS nelaikė savęs imperija, priešingai, skelbėsi kovojanti su tarptautiniu imperializmu. Tačiau visos minėtos valstybės naudojo panašų svetimų teritorijų ir visuomenių užkariavimo, prijungimo ir pajungimo kompleksą, nors periferijų santykis su metropolija ir skyrėsi. Maskva norėjo ekonomiškai ir kultūriškai integruoti priklausomas teritorijas pirmiausia akumuliuodama ne ekonominį kapitalą, bet politinę galią valdyti ir perskirstyti gamybos priemones ir išteklius (Verdery, 1991). Siekdamas šių tikslų sovietinis režimas statė sienas,

turinčias jį ir jo politinius satelitus patikimai izoliuoti nuo kapitalo prasiskverbimo iš Vakarų ir užkirsti kelią jį kaupti šalies viduje. Saugumas buvo jo obsesija, tad imperijos plėtra į Vakarus Antrajam pasauliniam karui baigiantis pirmiausia buvo skirta sukurti kontroliuojamai buferinei saugumo zonai – „liaudies demokratijoms“ VRE – tam, kad sovietų valdomos teritorijos tiesiogiai „nesiliestų“ su kapitalistinėmis šalimis.

Klausimą, kurie imperinio dominavimo požymiai buvo būdingi carinei Rusijai/SSRS, istorijos moksle jau ne kartą mėginta aptarti (Kolaz, 1953), dažniausiai gilinantis į Vidurio Azijos respublikų atvejį, kaip labiausiai atitinkantį klasikinį kolonizatorių ir kolonizuotųjų santykių modelį (Adams, 2008; Kandiyoti, 2002). Tačiau, bent jau literatūrologijos srityje, esama noro ją taikyti ir Baltijos šalims (*Baltic Post-Colonialism*, 2006). Vis dėlto čia kyla sunkumų, nes ir SSRS, kartu su jos sudėtyje buvusia RSFSR, ir dabartinė RF formaliai pripažįsta atskirų administracinių darinių lygiateisiškumą ir savarankiškumą (Pascal, 2003; *Federalism and Local...*, 2009).

Tačiau, pasak istoriko Viktoro Šnirelmano, „Sovietų Sąjungos palyginimas su Romanovų imperija, kolonijinėmis Britų ir Prancūzų imperijomis ir tarpukario VRE nacionalinėmis valstybėmis liudija, kad stalininės Sovietų Sąjungos veikla gali būti laikoma veikiau unikaliu tradicinės imperinės diferenciacijos ir viršnacionalinės standartizacijos hibridu“ (Шнирельман, 2011). Tai reiškia, kad režimas tuo pat metu siekė ir pritaikyti gyventojams bendrą standartą, juos sovietizuodamas, ir įtvirtinti paskirų etninių grupių skirtumus pagal jų universalizuotus ypatumus“ (Митрохин, 2002; Блитстайн, 2011; Кашу, 2011). Tai neišvengiamai rado atgarsį ir režimo formuojamame simboliniame kraštovaizdyje, sujungusiame bendrasovietinius ir lokalius etnokultūrinius bruožus. Kita vertus, reikia turėti mintyje ir tai, kad SSRS buvo ne tik daugiatautė, turinti ir realizuojanti savo geopolitinius interesus ir imperinius siekius šalis, bet ir totalitarinio režimo valdoma valstybė. Tad kyla klausimas, kokio būta vidinio ryšio tarp totalitarizmo, imperijos ir komunistinės ideologijos? Į tai vienaprasmio atsakymo nėra iki šiol*. Svarbu ir tai, kad dauguma imperijų savo teritorinę ekspansiją grindė tam tikrais ideologiniais postulatais, joms visoms būdinga vadinamoji „civilizacinė misija“ – dominuojamos kultūros pranašumo teigimas ir pastangos ją primesti kolonizuojamiesiems. Tačiau šalia rusų tautos, kaip „Didžiojo brolio“, iškėlimo

* Neblogą analizę šiuo klausimu yra pateikusi stalinizmo tyrinėtoja Maria Ferretti (Ферретти, 2013).

Sovietų Sąjungoje visuomet egzistavo ir utopinis išvaduoto nuo nacionalinių konotacijų „naujojo sovietinio žmogaus“ kūrimo projektas, nors kartais juos ir sunku atskirti vieną nuo kito. Tačiau esama ir tyrėjų, kvestionuojančių rusų etnoso dominavimo SSRS versiją ir teigiančių, kad kai kuriais atvejais jis net neturėjo tokių pat sąlygų ir galimybių, kokios šalies nacionalinėje politikoje buvo sudarytos nerusų kultūroms palaikyti, ypač korenizacijos periodu (Hosking, 2006).

Ar sovietinis modelis – vienas iš ryškių socialinės inžinerijos atvejų – buvo regioninis racionaliosios Vakarų modernybės invariantas, o gal, priešingai, pirmiausia rėmėsi Rusijos istorijos precedenta, įsigalėjus J. Stalinui atgijusiai neotradicionalistinėmis formomis, būdingomis ir valdžios viršūnėms, ir paprastų piliečių savivokai? Pavyzdžiui, amerikiečių sovietologas Markas Beissingeris laikosi nuomonės, kad SSRS ribos tarp modernios valstybės ir anachronistinės imperijos buvo ganėtinai išskydusios (Beissinger, 2002:6). Todėl Sovietų Sąjunga jam yra ryškiausias „neoficialiosios imperijos“ pavyzdys, nes „imperija įkūnija nelegitimią prievartinę valdžią“ (Beissinger, 2005). „Kontinualistų“ stovyklos požiūriu, sovietinė valdžia ir visuomenė tebuvo ankstesnių laikų rusų tradicijų – patvaldystės, aristokratinės tvarkos, baudžios ir trėmimų – tąsa (Timasheff, 1946; Tucker, 1973; Tucker, 1990). Savitai į šią diskusiją įsitraukia ir ukrainiečių kilmės Kanados politologas Alexanderis J. Motylis, provokatyviame tekste lygindamas Osmanų, Habsburgų, Romanovų ir Sovietų imperijų dezintegracijos procesus ir senųjų/alternatyvių revoliucinių elitų vaidmenį juose. Išvesdamas nacių, bolševikų ir anti-komunistinių jėgų, susitelkusių Boriso Jelcino stovykloje paraleles, jis mėgina parodyti, kaip, sukilę prieš imperinę galią ir ją įveikę, naujieji politiniai eliti ilgainiui patys perėmė ir įtvirtino imperinius siekius ir laikyseną (Motyl, 1998:13-31).

Kolonijinio Centro ir periferijos santykių kaitos dėmenys ir ypač pamatinės postkolonijinei paradigmai sąvokos – „hibridiškumas“ (Said, 2004), „paribiškumas“ (*liminality*) (Thomassen, 2009), „trečioji erdvė“* – taip pat gali būti produktyvūs analitiniai įrankiai, tinkami mūsų nagrinėjamiems postsovietinei tapatumo transformacijai tyrinėti, atsižvelgiant ir į specifinį „vidinės kolonizacijos“ reiškinį (Etkind, 2011; Čepaitienė, 2018). Taip anksčiau trumpai aptartos akademinės diskusijos leidžia SSRS dezintegracijos procesus analizuoti ir

* „Trečiosios erdvės“ sąvoką išplėtojo H. K. Bhabha, siedamas ją su hibridiškumu. Tai tokia erdvė, kurioje engiamasis išsilaisvina arba kur susitinka engiamasis ir engėjas nebūdami apibrėžti pavaldumo/paklusnumo santykių. Vėliau šią teoriją urbanistinėse studijose plėtojo E. Soja (Soja, 1996). Jos taikymas (post)sovietmečio tyrimams leistų išplėsti disidentijos, alternatyvių grupių ir jų socialinės/topografinės erdvės analizę.

platesniu – dekolonizacijos – reiškinio masteliu (Ушакин, 2011). Jiems būdinga tai, kad didžioji dalis buvusių Vakarų valstybių kolonijų, nors ir formaliai išsivadusios, vis dėlto nepajėgė nutraukti sociopolitinės, ekonominės ar energetinės priklausomybės nuo savo buvusių metropolijų ir iš tiesių išsilaisvinti iš jų geopolitinės įtakos, ir tiesioginės, ir paslėptos netiesioginės, taip pat kišimosi į jų vidaus reikalus. Tad galima kalbėti apie iki šiol išliekančius neformaliųjų kolonijinių imperijų ir klientelizmo tinklus, pavyzdžiui, Britanijos Tautų Sandraugą, kurią suformavo šalys, anksčiau priklausiusios Britų imperijai. Šiuo požiūriu NVS*, sudaryta iš 10 narių – buvusių SSRS sąjunginių respublikų – arba EEB** būtų panašios į šį darinį. Čia taip pat paminėtina dvišalė Rusijos ir Baltarusijos sutartis, sukurianti sąlygas tolesnei jų integracijai per „sąjunginės valstybės“ statusą.

Kaip buvusiose kolonijose praeities perinterpretavimas buvo neįmanomas nepervertinus savo santykio su buvusia metropolija, nacionaline valstybe ir jos institutais, simboliais ir idėjomis, taip analogiški procesai vyko ir postsocialistinėse bei postsovietinėse šalyse. Vienos jų buvo užsiėmusios naujos valstybės kūrimu ir jai pagrįsti deramos praeities versijos diegimu, nes atverti archyvai ne tik leido atsakyti į klausimą „kaip buvo iš tikrųjų“, bet ir argumentuoti „grįžimo į Europą“ naratyvą. Tuo tarpu kitoms labiau rūpėjo klausimas – „kodėl vis dėlto nepavyko sukurti socializmo, kodėl jis žlugo?“ Skirtingi sovietmečio vertinimai koreliavo ir su šalių pasirenkama politinės raidos kryptimi. Nors, daugėjant tyrimų ir žinių, stiprėjo suvokimas, kad sovietinis blokas struktūriškai buvo sistema, kurioje taip pat veikė kolonizacijos, pavergimo ir dominavimo mechanizmas, tačiau ryškėjo ir bloko skirtumai nuo postkolonijinių visuomenių. Pirmiausia, kitaip nei nuo

* NVS (ru. *Содружество Независимых Государств, СНГ*) – Nepriklausomų valstybių sąjunga, sudaryta iš dalies buvusių Sovietų Sąjungos respublikų. Sąjunga sukurta 1991 m. gruodžio 8 d. Baltarusijai, Rusijai ir Ukrainai pasirašius atitinkamą susitarimą. 1991 m. gruodžio 21 d., pasirašant Almatos deklaraciją, prie sąjungos prisijungė kitos buvusios SSRS respublikos, išskyrus Estiją, Sakartvelą, Latviją, Lietuvą ir Moldovą. 1993 m. gruodžio 3 d. prie NVS prisijungė Sakartvelas, o 1994 m. balandžio 8 d. ir Moldova. Turkmėnistanas 2005 m. nutraukė narystę NVS ir liko tik asocijuotuoju nariu. 2008 m. rugpjūčio 12 d. Sakartvelas paskelbė išstojantis iš NVS dėl karo Pietų Osetijoje. 2014 m. Ukraina pasitraukė iš Sąjungos, nes Rusija aneksavo Krymą ir Sevastopolį. NVS sudaro 9 buvusios SSRS respublikos (Rusija, Baltarusija, Armėnija, Azerbaidžanas, Kazachstanas, Kirgizstanas, Moldova, Uzbekistanas ir Tadžikistanas), o Turkmėnistanas yra asocijuotasis narys.

** EEB buvo įkurta 2000 m. ir veikė iki 2014 m. Ją sudarė Rusija, Baltarusija, Kazachstanas, Kirgizstanas, Tadžikistanas ir Uzbekistanas ir Armėnija (stebėtojų teisėmis projekte dar dalyvavo Moldova, Uzbekistanas ir Kuba). Nuo 2015 m. organizacija tapo EES, ją sudaro 5 šalys: Armėnija, Baltarusija, Kazachstanas, Kirgizstanas ir Rusija. Stebėtojų teisėmis veikia Moldova, Uzbekistanas ir Kuba.

Vakarų valstybės, kurios bent formaliai parodė atgailą ir išpažino kaltę už kolonializmo laikų žiaurumus ir skriaudas kolonizuotiems kraštams, Rusija, išskyrus trumpą periodą valdant B. Jelecui, niekada aiškiai ir nedviprasmiškai nepripažino ne tik savo kaltės, bet ir apskritai padarytų nusikaltimų, pavyzdžiui, Baltijos šalių okupacijos. Kita vertus, kalbant apie sovietų „civilizacinės misijos“ ypatumus, šiuo atveju įdomus ne rasiškai, kultūriškai ir civilizaciškai buvęs tolimiausias ir svetimiausias „Kitas“ (Vidurio Azijos tautos ar Sibiro ir Tolimųjų Rytų tautelės), o kaip tik artimiausios – slavų nacijos – ukrainiečiai ir baltarusiai (Marples, 1993), kurioms teko, ir tebetenka, daugiausia „Didžiojo brolio“ dėmesio ir pastangų jas sovietizuojant bei rusifikuojant, teigiant, neva rusai, ukrainiečiai ir baltarusiai yra viena tauta nuo pat Kijevo Rusios laikų (Путин, 2021). Ne veltui Ukrainos, kuri pusiaukolonijinėje padėtyje buvo nuo pat XVII a., patyrė sunkią totalitarizmo traumą (Holodomorą) XX a. I pusėje ir neokolonijinę agresiją XXI a. pradžioje, padėtis ypatingai domina postkolonijinių studijų atstovus (Гнатюк, 2005; Polegkyi, 2015; Wood, Pomeranz, Wayne Merry, Trudolyubov 2016; Грабовська, 2018). Tačiau esama tyrėjų, mėginančių iš šio taško pažvelgti ir į naująją geopolitinę Europos rekonfigūraciją. Pavyzdžiui, postkolonijinės literatūros tyrinėtoja Nataša Kovačević teigia, kad „kolektyvinių Vakarų“ vaizduotė VRE valstybėms, siekiančioms tapti ES narėmis, priskyrė „žemesnio“, „atsilikusio“, todėl civilizuotino ir pertvarkytino regiono statusą, artimą kolonijinio pavaldumo santykiui, o jų turima sovietmečio patirtis buvo sutapatinta su totalitarizmu, barbarybe ir orientalistiniu „Kitu“ (Kovačević, 2008:2). O štai žinomas ukrainiečių filosofas ir socialinis analitikas Andrijus Baumeisteris atkreipia dėmesį ir į dvilypius standartus, Vakarų politinio ir ekonominio „istebliškumo“ pasitelkiamus jų buvusių kolonijų visuomenėms ir buvusiam soclagerio blokui, kai pirmosioms taikoma vadinamoji „baltųjų kolonistų atgailos“ ir „svetingumo“ retorika ir politika, leidžianti daliai imigrantų iš Artimųjų Rytų ar Afrikos net parazituoti Vakarų socialinės rūpybos sistemų sąskaita, o antrosios matomos tik kaip placdarmas neoliberalioms reformoms diegti ir kaip pigios, mažateisės ir pretenzijų nereikšiančios darbo jėgos šaltinis (Баймейстер, 2020).

Dar vienas svarbus postsocializmo tyrimų aspektas yra tas, kad jie daugiausia analizuoja vakarietiško institucijų (privatizacija, surinkinimas, demokratizacija ir t. t.) ir viešosios politinės retorikos perėmimo bei įsisavinimo „nevakarietiškoje“ terpėje mechanizmus žlugus SSRS, kas lyg ir rodytų, kad Šaltasis karas baigėsi Vakarų pergale. Tačiau Šaltojo karo įtaka regione juntama iki šiol arba net atsinaujina (Lucas, 2008; Sakwa, 2019), o tų laikų diskurso elementai pasitelkiami Rusijos

agresijai prieš Ukrainą ar Baltarusijos ir Lietuvos konfrontacijai dėl migrantų krizės pagrįsti. Šaltojo karo pabaiga kartu reiškė ir svajonės sukurti tobulą komunistinę visuomenę žlugimą (Wagner, 2002). Tai ypač tapo aktualu Rusijos visuomenės tapatybinei trajektorijai, kuri iki šiol išlieka itin komplikuota ir jautri. Taigi nors „postsocializmas“ yra veikiau akademinė kategorija nei kasdienio žodyno dalis, ši reiškinį reikia tirti ir „iš vidaus“, ir „iš išorės“, įtraukiant ir lyginamąsias disciplinas – imperiologiją, postkolonializmo studijas ar bendrąją politinę antropologiją (Kennedy, 2002; Morozov, 2015; Epp, 2016). Visa tai leidžia teigti, kad postsocializmo studijos turėtų apimti ir Šaltojo karo kontekstą, ir jo padarinių tyrimus, tad galbūt, pačia bendriausia prasme, jas vertėtų pervadinti postšaltojo karo (*post-cold-war*) studijomis, kaip kad siūlė K. Verdery. Jos nuomone, postsocializmo, arba postšaltojo karo, studijos savo ruožtu galėtų praplėsti ir pačias postkolonijines studijas, nes Vakarų valstybės (kaip atitinkamai ir Sovietų Sąjunga) stengėsi sustiprinti arba išlaikyti savo įtaką regionuose ir šalyse, kurios niekada nebuvo vieno ar kito bloko sudėtinė dalis, tačiau visas jas veikė Šaltojo karo atmosfera ir to meto geopolitinės įtamos. Taip ji pasiūlo plačiausius įmanomus tyrimų „rėmus“: tai ne tik praeities kolonijinės imperijos ir jų buvusios kolonijos, ne tik sovietai ir jų satelitai Rytų Europoje bei klientai Trečiajame pasaulyje, bet taip pat ir šių dviejų blokų inkorporavimo į globaliąją kapitalistinę ekonomiką procesų tyrimai (Verdery, 2002: 17-21). Šiuo rakursu pažvelgus, kai kurie objektai, pavyzdžiui, vidutinio nuotolio balistinių raketų bazė prie Platelių ežero Žemaitijoje, tapusi Šaltojo karo muziejumi, toli peržengia lokalaus ar nacionalinio intereso ribas ir gali būti įdomūs viso pasaulio turistams, ypač iš šalių, į kurias šios raketos ir buvo nukreiptos. Taigi postkolonijinių ir postsocialistinių studijų kontekstas į šio darbo tyrimo objektą leidžia įterpti Centro ir periferijos santykių formavimo, palaikymo ir kaitos perspektyvą, padedančią į sovietinio simbolinio kraštovaizdžio kūrimosi ir transformacijos problematiką pažvelgti plačiau ir giliau, ieškant ne tik semantinių ar estetinių jo formantų bendrybių, bet ir jų lokalių skirtumų priežasčių. Kita vertus, specialiojoje literatūroje jau gerai žinoma ir „postkolonijinio paveldo“ sąvoka (Benton, 2010; Harrison, Huges, 2010), taikoma išsivadavusių valstybių ir vietos bendruomenių santykiui su buvusių kolonizatorių pastatytais objektais, įskaitant architektūrą ar imperinės istorijos politikos memorialinius ženklus. Tai gali būti vaisinga lyginant jų laikyseną šių materialijų relikvų atžvilgiu su postsocialistinėse ir postsovietinėse visuomenėse vykstančiais debatais dėl šių objektų bei struktūrų likimo ir apsaugos statuso.

Galiausiai, kadangi knygos antraštėje sąmoningai ir gal kiek provokuojamai buvo pasirinktas „tranzito“ terminas, dar viena šiam tyrimui svarbi teorinė-metodologinė

perspektyva kyla iš tranzitologijos disciplinos. Pažymėtina, kad ne tik žlugus SSRS, bet ir paskutiniame XX a. ketvirtyje net septyniuose skirtinguose pasaulio regionuose vyko reikšmingas politinio kraštovaizdžio pokytis (Carothers, 2002). Tai dešiniųjų autoritarinių režimų žlugimas Pietų Europoje XX a. 8 dešimtmetyje; karinių diktatūrų pakeitimas rinktomis civilinių vyriausybėmis keliose Lotynų Amerikos šalyse 8 dešimtmečio pabaigoje–9 dešimtmetyje; autoritarinio valdymo nuosmukis Rytų ir Pietų Azijos valstybėse pradedant 9 dešimtmečio viduriu; komunistinių režimų griūtis Rytų Europoje 9 dešimtmečio pabaigoje; Sovietų Sąjungos griūtis ir penkiolikos naujų valstybių įsisteigimas 10 dešimtmečio pradžioje; dalies Užsachario Afrikos šalių vienpartinės sistemos žlugimas 10 dešimtmečio I pusėje ir silpnos, tačiau pastebimos išsivadavimo apraiškos kai kuriose Artimųjų Rytų šalyse 10 dešimtmetyje, kurios vėliau, 2010–2011 m., įgaus aiškesnį pavidalą „Arabų pavasaryje“ ir t. t. Šių skirtingų „perėjimų“* iš vienos sociopolitinės būsenos į kitą priežastys, formos ir tempas smarkiai įvairavo. Tačiau jiems būdingas vienas bendras bruožas – bent keliose iš kiekvieno regiono šalių įvykdavo slinktis nuo diktatorinio tipo valdymo liberalesnio ir dažnai demokratiškesnio režimo linkme. Šiame procese pastebimas ir savotiškas liberalizacijos „užkratas“ – šalys žvalgėsi viena į kitą ir prisitaikydavo kaimynių „gerąsias išsilaisvinimo praktikas“. Tai to meto politikos apžvalgininkus skatino optimistiškai tikėtis platesnės, net globalios tendencijos, kurią autoritetingas politikos mokslų atstovas Samuelis P. Huntingtonas net pavadino „trečiąja demokratijos banga“ (Huntington, 1991). Reaguodami į šiuos globalius pokyčius, Ronaldo Reigano administracija ir JAV politologai išplėtojo *demokratinės tranzicijos* analitinį modelį, grindžiamą amerikietišku demokratizacijos kilmės ir eigos supratimu bei civilizacine „demokratijos nešimo ir įtvirtinimo“ misija. Tuo metu besiformuojanti tranzitologinė paradigma iš esmės rėmėsi Guillermo O'Donnello, Philippe'o Schmitterio ir pan. autorių darbais (O'Donnell, Schmitter, 1986). Vėliau, 9–10 dešimtmečiuose, Rytų Europoje, SSRS ir Užsachario Afrikoje prasidėję procesai įgalino analitikus pamėginti šį modelį pritaikyti globaliu mastu – kaip universalią kategoriją šiose valstybėse ar regionuose vykstantiems pokyčiams apibrėžti ir paaiškinti. Tačiau tolesni įvykiai greitai parodė, kad tranzitologinis pasaulio raidos aiškinimas neatskleidžia viso

* Posovietinis „perėjimas“, viešojoje retorikoje ir istorinėje publicistikoje kartais gretinamas su „40 metų po dykumą klaidžiojusiais Mozės vedamais žydais“, taip įgauna ir „metafizinio išbandymo“ judant į „pažadėtąją liberaliosios demokratijos žemę“ prasmę. Kita vertus, šiame emociniame vertinimų registre dažnai pasitelkiama ir „Stokholmo sindromo“ metafora, kuria aiškinamos „sovietmečio nostalgijos“ priežastys.

tikrovės sudėtingumo, apie ką jau buvo kalbėta ir šioje knygos dalyje. Nemažai šalių, kurias politikai ir politikos apžvalgininkai paskubėjo pavadinti „tranzitinėmis“, iš tiesų neperėjo į demokratiją. Kita vertus, kai kurių išties demokratijos siekiančių valstybių padėtis ir pastangos neatitiko šio modelio. Taigi su optimistinėmis tranzitologijos išvadomis bei prognozėmis buvo gerokai paskubėta ir persistengta. Iš maždaug šimto valstybių, XX–XXI a. sandūroje politologų laikytų „perėjimais“, tik gana nedaugelis – apie dvidešimt – išties sugebėjo pasiekti konsoliduotos demokratijos būklę. Daugiausia jų – VRE, taip pat Baltijos regione, o jų lyderės – Lenkija, Vengrija, Čekija, Estija ir Slovėnija.

Baltijos valstybių „perėjimas“ demokratijos link laikomas ganėtinai sėkmingu ir vykusiu be didesnių trikdžių: nuo 2004 m. jos priklauso NATO ir ES, užima gana aukštas vietas demokratijos lygio lentelėse*, čia veikia laisvoji rinka ir, bent formaliai, gerbiamos piliečių teisės. Tačiau kitos postsovietinio regiono šalys vėl nupuolė į diktatūras (ryškiausi pavyzdžiai – Uzbekistanas, Turkmenistanas, Baltarusija), o nemažai jų liko mišraus tipo, t. y. pakliuvo į pilkąją zoną, vadinamą *pusiau, formaliomis, rinkimų, fasadinėmis, pseudo, silpnomis, dalinėmis, neliberaliomis, virtualiomis* ir pan. *demokratijomis*. Vien šis kriterijus rodytų, kad postsovietinis tranzitas buvo daugiasluoksnis ir itin prieštaringas procesas, reikalaujantis aiškiau apibrėžti, apie kokį „perėjimą“ čia kalbama.

Taigi žlugus sovietinei sistemai pokyčių mastas regione buvo ne tik staigus, bet ir kompleksinis, apėmęs:

- valstybės sąrangos formos ir politinio pavaldumo kaitą – nuo daugiakultūrės imperijos prie nepriklausomų unitarinių nacionalinių valstybių;
- politinio režimo kaitą – nuo sovietinio totalitarinio, vėliau autokratinio modelio prie politinių režimų įvairovės: liberaliosios demokratijos (Baltijos šalys), hibridinio tipo režimų (tam tikrais laikotarpiais Ukraina, Moldova,

* „Economist Intelligent Unit“, kasmet sudarantis Globalų Demokratijos indeksą, 2021 m. konstatavo besitęsiančią neigiamą tendenciją, kad demokratijos kokybė pasaulyje prastėja. 2020 m. jis kiek nukrito, ypač dėl COVID-19 pandemijos valdymo priemonių, ribojusių pilietines teises ir buvo mažiausias nuo 2006 m., kai pradėtas sudarinėti. Tyrimas kasmet įvertina 167 pasaulio valstybes pagal 5 kategorijas: rinkimų procesas ir pliuralizmas; vyriausybės veikla; politinis dalyvavimas; politinė kultūra; piliečių laisvės. Pasak 2021 m. tyrimo, tik 6,4 % pasaulio gyventojų gyvena šalyse, kurias galima apibrėžti kaip „visišką demokratiją“, daugelis jų – Vakarų Europos valstybės, Norvegijai užimant pirmąją poziciją. O dauguma VRE valstybių yra laikomos „demokratijomis su trūkumais“, „dalinėmis demokratijomis“ arba „hibridiniais“ režimais. 2021 m. Globaliame demokratijos indekse Lietuva pakilo iš prieš metus buvusios 42-os į 40-ą vietą, tačiau gerokai atsilieka nuo Estijos ir Latvijos, stabiliai išlaikančių atitinkamai 27-ą ir 38-ą vietas (The Economist, *Democracy Index 2021*).

Armėnija), autoritarinio despotizmo (Rusija, Baltarusija, Vidurio Azijos valstybės, išskyrus, su tam tikromis išlygomis, Kirgizstaną);

- daugiasluoksnių sociumo kaitą – nuo masinės totalitarinės į masinę vartotojišką visuomenę;
- ekonominės sistemos kaitą – nuo socialistinės planinės ekonomikos prie laisvosios rinkos, oligarchinio ar valstybinio kapitalizmo, dažniausiai susijusio ir su pramoninio komplekso deindustrializacija*, kolūkių ir tarybinių ūkių išardymu, individualių ūkių ar stambių žemės ūkio bendrovių kūrimu;
- kokybinius kultūros poslinkius – nuo ideokratinės komunistinės pasaulėžiūros vietinių nacionalinių kultūrų puoselėjimo, europeizacijos ir globalizacijos link.

Papildant šių „tranzitų“ spektrą reikia turėti galvoje, kad valstybėms teko patirti ne tik politinių režimų ar socialinio gyvenimo formos kaitą, bet ir pačios valstybės formos pokyčius, t. y. vieno politinio-administracinio darinio, kuriame buvo gyventa, pakeitimą kitu, mažesniu, nacionaliniu, kuriam reikėjo sukurti naują politinę-juridinę sistemą ir, bent iš dalies, naujas institucijas (Møller, 2009; *Political Culture...*, 2005; Bunce, Wolchik, 2011; Fritz, 2007; Jeffries, 2004). Toks daugeliu atžvilgių komplikuotas ir nuolat kintantis „tranzitinių šalių“ vaizdas meta rimtą iššūkį anksčiau trumpai aptartai amerikietiškajai tranzitologinei paradigmai ir jos pagrindiniams postulatams, nes čia vykstantiems pokyčiams paaiškinti, akivaizdu, vien demokratizacijos kriterijaus nepakanka. Tad, užuot kėlę klausimą, „kaip vyksta perėjimas prie demokratijos?“, regiono tyrėjai veikiau turėtų klausti: „kas ir kodėl atsitinka tiriamos šalies politikoje ir viešajame gyvenime?“ Juolab, kad praėjus daugiau kaip trisdešimčiai metų po sovietinės sistemos žlugimo šiose šalyse įvykę radikalūs ir visa apimančios pokyčiai vargu ar vis dar leistų jas ir toliau mėginti apibūdinti vien vartojant būdvardžius „postkomunistinės“ arba postsovietinės“. Juk bent dalyje jų valstybinė nuosavybė perėjo privatizacijos procesus ir rado naujų savininkų, uždaros visuomenės atsivėrė pasauliui, politiniame lauke buvo įdiegti laisvo varžymosi dėl valdžios mechanizmai, galų gale keitėsi gyventojų kartos ir vertybės. Kaip taikliai pasakė žurnalistė Masha Lipman: „Kai tapo nepriklausomos, buvusios sovietinės respublikos vien per dešimtmetį pasuko tokiais skirtingais keliais, kad šiandien jau sunku patikėti, kad jos kadaise buvo vienoje valstybėje“ (Lipman, 2003).

* Dėl vietos stokos knygoje, deja, nebus skirta dėmesio šiam procesui aptarti ir ypač jo įtakai postsovietinio kraštovaizdžio kaitai analizuoti.

Pasak plačiai žinomo JAV socialinio analitiko Franciso Fukuyama'os 1989 m. optimistinės metaforos, XX a. paskutiniame dešimtmetyje Berlyno sienos griūties inspiruoti procesai VRE reiškė „Istorijos pabaigą“ – galutinę ir neatšaukiamą liberaliosios demokratijos ir laisvosios rinkos kapitalizmo pergalę prieš triuškinamą nesėkmę patyrusį komunistinį projektą. Tačiau gana greit, 2012-aisiais, Fukuyama bus priverstas permąstyti savo prognozes ir vertinimus (Fukuyama, 2012). Jam teks pripažinti, kad regione iškilusios demokratinės vyriausybės ilgainiui bemaž visur susidūrė su rimtais iššūkiais įgyvendindamos savo pilietinius pažadus. Nacionalinės ekonomikos, užuot suklestėjusios, daug kur patyrė sąstingį ar net pakliuvo į ilgalaikę recesiją, o tai kartais lėmė politinę radikalizaciją, ar ji būtų kairioji, ar dešinioji, konservatyvi ar liberali, sekuliari ar religinė. Maža to – visur pastebima didėjantis visuomenių susisluoksniavimas, auganti socioekonominė atskirtis, o vidurinė klasė – tradicinė liberaliosios demokratijos atrama – vis dar lieka negausi, silpna, pažeidžiama ir neturi perspektyvų augti. Žodžio ir pažiūrų laisvės savo ruožtu ilgainiui susidūrė su naujaisiais skaitmeninėmis technologijomis apsiginklavusios propagandos, cenzūros ir pilietinių teisių suvaržymų iššūkiais. Visa tai verčia permąstyti buvusios SSRS teritorijos „postkomunistinio perėjimo“ eigą ir padarinius.

Žlugus totalitarinei ideokratinėi sistemai regione buvo instaliuota neoliberalioji doktrina, primetanti globalizacijos linkmę, tačiau pastaruoju metu randasi vis daugiau ženklų, kad neoliberalizmas pasaulyje irgi išsikvepia bei patiria vis didesnių iššūkių – nuo ekonominių iki ekologinių (Klein, 2008; Klein, 2017) – ar net pereina į struktūrinės krizės etapą (Reitel, 2017; Deneen, 2020) ir yra keičiamas vadinamuoju progresyviuoju liberalizmu arba, kai kurių autorių teigimu, neomarksizmu (Hazoni, 2020). Kaip 1990-ųjų pradžios *leninakryčio* Ukrainoje aidas, 2019–2020 m. JAV ir Vakarų Europoje griuvo paminklai, išreiškiantys revoliucinį senosios tvarkos (*Ancien Régime*) atmetimą (Hasian, Paliewicz, 2020). Vėl randasi naujosios „išnaudojamųjų“ ir „išnaudotojų“ klasės, tik šįsyk apibrėžiamos lytine orientacija, etniškumu ar odos spalva. O štai Vokietijoje, nuo kurios, kartu su Berlyno sienos griūtimi, ir prasidėjo sovietinės sistemos ir jos kontroliuojamos erdvės demontavimas, 2020 m. Gelsenkircheno mieste per „revoliucijos vado“ gimtadienį negausios Vokietijos marksistų-leninistų partijos (MLPD) iniciatyva buvo atidengtas paminklas V. Leninui*. Pastarasis iki šiol lieka svarbiausias komunizmo

* Pasisakydama monumento atidengimo ceremonijoje partijos pirmininkė G. Fechtner kalbėjo: „Visur vyksta kapitalizmo kritika ir ieškoma socialinių alternatyvų. Mes kritikuojame, kad nevyksta jokių viešų diskusijų, jog alternatyva galėtų tapti socializmas.“ (BNS, Vokietijoje..., 2020).

simbolis, kuriam įvairiuose pasaulio kampeliuose, net Antarktidoje, o ką jau kalbėti apie Rusiją (Тумаркин, 1997), iki šiol išlikę daugybė paminklų. Šis Lenino paminklas – 1957 m. Čekoslovakijoje sukurta ir restauruota statula – vokiečių visuomenėje sukėlė daug aštrių ginčų, ypač mėginant atsakyti į klausimą – ar tai tėra atsitiktinumas, ar vis dėlto vienas iš gilesnės tendencijos simptomų? Galbūt pasitelktas pavyzdys ir atrodytų nereprezentatyvus, tačiau, Marko Bessingerio ir Stepheno Kotkino nuomone, istorinis komunizmo patyrimas lieka galioti kaip galingas veiksnys, formuojantis ilgalaikės postkomunistinio regiono raidos trajektorijas (Kotkin, Beissinger, 2014).

Dabar tyrėjai jau išskiria tris etapus, kuriuos mūsų regiono šalys nuėjo per pastarąjį trisdešimtmetį, kas sutampa ir su tranzitologinės analizės paradigmų kaita. Pirmasis etapas prasidėjo SSRS žlugimu ir pasižymėjo racionaliu optimizmu, tikėjimu reformomis, kaip tinkamiausiu socialinės rekonstrukcijos instrumentu. Vakarietiškas liberaliosios laisvosios rinkos modelis laikytas vieninteliu ir neturiniu alternatyvos siektinų kardinalių pokyčių pagrindu, kai socializmas laikytas priėjęs istorinį aklį. Todėl vyravo įsitikinimas, kad visos postsocialistinės ir postsovietinės šalys, greičiau ar lėčiau, judės Vakarų liberaliosios demokratijos link ir anksčiau ar vėliau ją pasieks. Ši kryptis labiausiai atitinka klasikinę tranzitologijos, kaip optimaliausių ir mažiau optimalių strategijų demokratizacijos procesui realizuoti paieškos, apibrėžimą. Pokyčių pradžioje optimistiškai tikėtasi, kad šių šalių elitams belieka perimti ir įdiegti Vakaruose jau seniai egzistuojančius efektyvius socialinius institutus ir vadybos modelius, taip išvengiant klaidų ir klystkelių, kas, peršokus tarpinius etapus, iškart padėtų atsiderinti „brandžios“ demokratijos stadijoje. Ši ideologinė prielaida buvo pavadinta „besivejančios raidos privalumu“ (Porov, 2021:6-7), tačiau jau po dešimtmečio išaugo nusivylimas šiuo požiūriu, taip pat buvo atrasti ir pradėti nuodugniau apmąstyti jo trūkumai (McFaul, 2002). Antruoju periodu visos VRE postsocialistinės valstybės, įveikusios transformacinį ekonomikų nuopuolį ir politinės turbulencijos etapą, galop įžengė į ekonominio augimo ir sąlyginio stabilumo laikotarpį. Tačiau būtent tuo metu tapo akivaizdu, kad dalis jų nėra pasirengusios ir nė neketina žengti tuo keliu, kurį joms piešė liberaliosios tranzitologijos adeptai. Tai ypač būdinga Rusijai, kuri ekonominio pakilimo metus išnaudojo putinizmui stiprinti. Nors ir atmetusios komunistinę ideologiją ir įdiegusios privačios nuosavybės bei (dažnai valstybinio) kapitalizmo rinkos elementų, jos nebuvo pasirengusios paisyti įstatymo viršenybės ir sąžiningos partinės konkurencijos, priešingai, stengėsi išlaikyti baigiantis pirmajam etapui pasiektą politinių jėgų pusiausvyrą. Šis etapas siūlomas vadinti „normatyvistiniu“ (Porov, 2021:8).

Šalys buvo padalytos į transformacijos „pirmūnes“ ir „atsilikėles“, kas socialinius analitikus vertė svarstyti, kodėl vienoms jų pavyko pasiekti pažangą, o kitoms – ne, arba jos netgi žengė žingsnį atgal (Fish, 2005). Tačiau apie 2010 m. situacija vėl reikšmingai pasikeitė. Antruoju etapu daliai tranzitinių šalių pavyko išnaudoti tuo metu palankiai susiklosčiusios pasaulinės konjunktūros nulemtą ekonominio augimo ir įsitraukimo į globalizacinius procesus privalumus, bet trečiojo etapo pradžioje šie valstybių raidą skatinę veiksniai ėmė silpti arba išnyko. Nepaisant to, kad dalis „pirmūnių“ sėkmingai perėjo institucinę integraciją ir tapo ES ir NATO narėmis, šių šalių visuomenės veikiai pasijuto tebesančios „Didžiosios Europos“ provincija, patyrė reikšmingą darbo jėgos nuotekį į Vakarų ir išgyveno stiprų resentmentą. Nepaisant padarytos gana svarios ekonominės pažangos, buvo suvokta, kad Vakarų Europos pragyvenimo lygį vargu ar pavyks pasiekti artimiausioje ateityje, o norint tai pasiekti geriau iškart emigruoti į klestinčias šalis, nei vargti kuriant gerovę savojoje. Kita vertus, šalys „atsilikėlės“, užuot mėginusios taisyti padarytas klaidas ir trūkumus, pradėjo save pozicionuoti kaip Vakarų atžvilgiu kritiškai nusiteikusių neoliberalaus kapitalizmo alternatyvą (tai ypač būdinga Rusijos propagandai, nors iš dalies tuo pasižymi ir personalistinės Vidurio Azijos diktatūros) ir nebelaiškė demokratijos siektinu tikslu bei pavyzdžiu. Taigi praėjus trisdešimčiai metų po „komunistinės alternatyvos“ ir „Istorijos pabaigos“ iškilo nauja, dalinė alternatyva – tik dabar jau matoma ne kapitalizmo ir socializmo konkurencija, bet varžosi skirtingi kapitalizmo modeliai – liberalusis ir antiliberalusis. Kitaip tariant, čia trumpai aptartus tris „perėjimo“ etapus galima būtų pavadinti optimistiniu, normatyvistiniu ir pesimistiniu, išskiriant ir per tranzitą patirtas nesėkmes, ir ypač nusivylimą pirmajame laikotarpyje puoselėtais pokyčių lūkesčiais ir viltimis. Taip pat būtina atkreipti dėmesį į šiems sudėtingiems ir kompleksiniams procesams būdingus vakarietiško institucijų bei praktikų transplantacijos, adaptacijos ir imitacijos aspektus, kurie šiandien postsovietinio tranzito tyrinėtojus verčia atsargiau vertinti šių šalių pasiektus rezultatus, ypač vis dažniau matant formalųjų institutų ir neformaliųjų praktikų neatitikimą (*Демонтаж коммунизма*, 2021). Pastebėtas dabarties polinkis į pesimizmą, kaip ir dažnoje postsovietinėje valstybėje įsigalėjusi žodžio laisvės cenzūra arba pilietinių laisvių ribojimai, įskaitant galimybę laisvai ir nevaržomai svarstyti nueito transformacinio kelio pasiekimus ir praradimus, nejučia skatino gręžimąsi atgal, į sovietmetį, jame ieškant alternatyvos dabarčiai. Jis net pradedamas idealizuoti, kelia nostalgiskų jausmų, daugiausia, kaip parodys tolesni šios knygos puslapiai, siejamų su menamu brežnevinės epochos stabilumu, saugumu ir, kad ir kaip būtų keista, egzistencinių pasirinkimų prasmingumu.

Tačiau reikia pripažinti, kad sovietmetis tebelieka ir politinių oponentų demonizavimo neišsemiamas šaltinis, atpirkimo ožys, kaltas dėl taip ir neįgyvendintų svajonių ar žlugusių planų.

Kaip matėme, bendrieji postsovietinės transformacijos tyrimai patyrė reikšmingą evoliuciją. Pirmaisiais dešimtmečiais, kai žlugo SSRS, jie akcentavo radikalius pertrūkius. Tačiau ilgai sovietinis laikotarpis ir jo pabaiga jau nebelaikomi atspirties tašku, padedančiu paaiškinti dabartinę regiono šalių būklę. Pastaruoju metu plėsdami geografinius, chronologinius ir filosofinius savo interpretacijų rėmus tyrėjai kartu keičia ir sovietmečio „vietą“ juose, dažnai marginalizavimo link. Tai susiję ne tik su prieštaringa ir dažnai taktinių politinių interesų sąlygota šalių erdvėlaikio desovietizacija. Svarbu ir tai, kad sovietmečio vis ryškesnis išstūmimas iš politinės darbotvarkės koreliuoja su aiškių naratyvinių ir analitinių rėmų bei instrumentų, kuriuose šio laikotarpio patirtis ir atmintis galėtų būti perdirbamos, stoka. Blaškymasis tarp kraštutinumų – nuo akcento stalininių represijų žiaurumams ir aukų kančioms iki švelnios buitinės nostalgijos gyvenimui vėlyvojoje SSRS – išvis skatina atsakyti į tai daugiau gilintis ir apskritai desimbolizuoti socializmo ženklus. Tam pasitarnauja ir postmodernistinis „didžiųjų naratyvų“ atmetimas, vedantis ne prie naujų bendruomenės konsoliduojančių pasakojimų paieškos, o prie susilaikymo nuo bet kokių „alternatyvių“ istorinio pasakojimo variantų kūrimo.

Todėl, nors knygos pavadinimas numanytą tranzitologinės prieigos akcentavimą, tai tik iš dalies tinka šio tyrimo sumanymui ir jame pasitelkiamai metodologijai apibūdinti. Ne tik dėl to, kad tranzitologija, kaip matėme, kai kurių autorių laikoma veikiau ideologine nei analitine kategorija, bet ir dėl to, kad tai greičiau yra socialinių mokslų ir ypač politologijos ar politekonomijos teorinis-metodologinis įrankis, o ši knyga labiau remiasi kultūrinės antropologijos ir atminties studijų, taip pat teorinės paveldosaugos prieigomis. Jose sociokultūrinės tranzicijos akcentas perkeliamas į *perėjimą* nuo totalitarinės, cenzūruotos ir trintos atminties, prie jos demokratizacijos, nacionalizacijos ir pliuralizacijos link. Į politinės ir socioekonominės transformacijos procesą („perėjimo iš autoritarizmo į demokratiją“) susitelkę mokslininkai neretai nuošaly palieka šiuos, ne mažiau reikšmingus, postsovietinio regiono sociokultūrinės ir ypač tapatumo kaitos aspektus. Besikuriančios postsovietinės valstybės, formuodamos naujus ar atradamos ankstesnius režimo gniaužtus ar cenzūruotus nacionalinius pasakojimus, su retomis išimtimis, stengėsi atmesti buvusį oficialųjį ideologinį diskursą. Tačiau ribos tarp to, kas sovietmetyje buvo „sava“ ir pasilaikytina, ir kas „svetima“, atmetina, iki šiol liko

aiškiai neapibrėžtos. Anuometinė sistema pagal nutylėjimą buvo sutapatinta su ryškiausiais viešosios propagandos ženklais – ideologiniais paminklais, memorialais, lozungais, plakatais, propagandine literatūra ir t. t. – kurie šalinti pirmiausia, nesusimąstant apie viešosiose ir privačiose erdvėse liekančius mažiau „ideologiškai pakrautus“ totalitarinės pasaulėžiūros dėmenis, kurie kartu su minėtaisiais anksčiau sudarė vientisą semantinę sistemą. Todėl, tyrėjams dažniausiai susitelkiant į atskirus šio proceso analizės aspektus, nuošalyje lieka klausimas, kas gi sudarė patį sovietinio makropolitinio tapatumo pamatą ir kokiais būdais jam stiprinti buvo pasitelkiama to meto simbolinė politika bei jos sudėtinė dalis – istorijos politika?

METODOLOGIJA IR DARBO STRUKTŪRA

Derėtų keletą žodžių tarti ir apie šiame darbe taikytus tyrimo metodus. Knygos idėja patyrė gana reikšmingą evoliuciją, galiausiai leidusią į lietuvišką akademinę apyvertą bene pirmąsyk įvesti *sovietinio simbolinio kraštovaizdžio* kategoriją, mažiau dėmesio skiriant ar nuošaly paliekant kitus postsovietinių visuomenių kultūrinės atminties tyrimams svarbius simbolinės politikos aspektus, tokius kaip naratyviniai (politikų viešosios kalbos ar valstybės institucijų viešoji komunikacija istorijos srityje) ar edukaciniai (istorijos vadovėliai ar kita švietimui bei istorijos populiarinimui skirta produkcija). Monografijoje remiamasi ne tiek šiai sričiai tradicine institucine prieiga, nagrinėjančia atsakingų valstybinių ar nevyriausybiinių organizacijų, konkrečių pareigūnų, ekspertų ir visuomeninių grupių ar pavienių įtakingų asmenų veiklą istorinių relikto įpaveldinimo ir praeities įvykių, asmenybių ir reiškinių įamžinimo srityse, o tuo, ką galima būtų pavadinti politine vizualinės kultūros analize. Postsovietinių visuomenių kolektyvinės atminties ir kultūros paveldo studijoms ji teikia platesnį topografinį, „materialumo“ ir „kūniškumo“ matmenis (*The Routledge Handbook...*, 2020). Vizualiosios kultūros ir politikos sąsajos buvo pradėtos nagrinėti dar Antonio Gramscio ir Walterio Benjamino darbuose, tai padarė nemenką įtaką politinių režimų ir jų aktyviai naudotų vizualiųjų menų, pirmiausia fotografijos ir kinematografo, tyrimų tradicijai. Jau XX a. pradžioje vizualumas tapo neatsiejama valdžios įteisėjimo, išlaikymo ir jos įtvirtintos tvarkos stabilizavimo technologija. Ypač plačias vizualiosios raiškos formų bei priemonių (plakatinės agitacijos, ideologinio kino, propagandinės fotografijos, viešųjų monumentų ir t. t.) galimybes masėms valdyti taikė ir demonstravo

totalitariniai režimai. Tam jie taip pat aktyviai naudojo architektūrą ir plastinius menus – bene seniausią vizualiųjų reprezentacijų tipą ir artefaktų rinkinį, kurių analizė leidžia gana nesunkiai identifikuoti valdžios diskursus, ideologines nuostatas, piliečiams formuojamą pasaulėvaizdį. Pavyzdžiui, tyrimai atskleidžia, kad, Trečiasis Reichas skyrė itin daug dėmesio masių indoktrinacijos vizualiesiems efektams ir jų poveikio gyliui bei mastui (*Fascination...*, 2006). Panašiai būta ir stalininėje Sovietų Sąjungoje. Vėliau dalis tuomet sukurtų technologijų bus perimtos ir panaudotos ir demokratinėse šalių masiniams renginiams organizuoti, komercinėms reklamoms kurti, politikų rinkimų kampanijoms rengti. Tad šiandien tai yra ne tik grynoji propaganda, bet ir išplėtotą vizualioji politika*, nukreipta į didžiųjų politikų ir partijų viešųjų įvaizdžių bei politinių simbolių kūrimą, dažnai naudojimą ir politinio lyderio asmens kultui kurti ir stiprinti, partinei komunikacijai tobulinti ir pan. Įdomu, kad politiniam meno panaudojimui totalitariniuose režimuose iki šiol skirta žymiai daugiau darbų, nei demokratinuose. Todėl šis tyrimas, orientuotas į regiono vizualiosios politikos kaitos analizę sociopolitinės transformacijos iš totalitarizmo į demokratinę ar pusiaudemokratinę būklę metu, mėgina iš dalies užpildyti ir šią spragą.

Svarbus tyrimo aspektas – darbas su erdviniais bei semantiniais, teritorijos ar vietos matmenimis – dažnai būna pasitelkiamas atliekant urbanistinius ar lokalių bendruomenių tyrimus, užsiimant žemėlapių sudarymu (*space mapping*) (Spencer, 2011:71). Miesto aplinkoje jis padeda fiksuoti atminties politikos apraiškas ar simbolines praktikas, įprastas konkrečiai lokacijai ir t. t. Tai artima ir *prokseminio* metodo taikymui. Proksemika, kaip socialinio pažinimo sritis, analizuoja erdvinius žmonių santykius su jų gyvenamąja ir gamtine aplinka. Tipiškas prokseminio patyrimo pavyzdys – gido vedama ekskursija po konkretų pastatą, vietovę ar miesto kvartalą, padedanti jos dalyviams geriau suprasti lankomos vietos sociokultūrinės reikšmės bei vertės. Šio metodo taikymo poreikis darbe kilo iš asmenine patirtimi grįsto įsitikinimo, kad buvimas ir judėjimas tam tikroje ypatingų simbolių ir prasmų prisodrintoje erdvėje (muziejuje, memoriale, centrinėje aikštėje, memorialiniame skvere, pagrindiniame sostinės prospekte, kapinėse, aplink paminklą), taip pat stebint šiose specifinėse „atminties vietose“ atliekamus ceremonijas, kaip ir analizuojant gatvėvardžius ar vietovardžius, nacionalines šventes,

* Vizualioji politika – terminas, numatantis kryptingą veikimą konstruojant įvaizdžius ir formuojant stabilią vizualinę komunikaciją. Ja gali užsiimti nacionalinės valstybės arba vietos veikėjai (politinės partijos, savivaldos, stambios verslo korporacijos, pilietinės organizacijos ir t. t.).

memorialinių minėjimų ritualus ir t. t., padeda pažinti ne tik šių erdvių komponentų proporcijas, mastelius, išsidėstymo pobūdį, bet ir jų fizinius bei simbolinius sąryšius su gretimais gamtiniais ir antropogeninės kilmės objektais. Tai savaime teikia svarbios informacijos apie tarp jų visų ir juos stebinčiojo subjekto užsimezgančius ypatingus tarpusavio santykius. Ši informacija negali būti gaunama kitu būdu, pavyzdžiui, lankantis internetinėse šių „atminties vietų“ svetainėse, vartant nuotraukų albumus, skaitant kelionių vadovus ar pan., nors pastarieji kai kuriais atvejais irgi pasitarnavo kaip tyrimo šaltiniai.

Kadangi kelionėse į postsovietines valstybes pavyko aplankyti daug simboli-
niam (post)sovietmečio kraštovaizdžiui pažinti reikšmingų „atminties vietų“ bei institucijų – muziejų, memorialų, paminklų, parodų ir t. t., – tai per šią tiesioginę patirtį tapo įmanoma geriau „pagauti“ ir aktualiąsias konkrečios šalies istorijos politikos tendencijas. Tyrimo metu buvo aplankyta: Kremlius ir Raudonoji aikštė Maskvoje su V. Lenino mauzoliežiumi, taip pat atkurtoji Išganytojo Kristaus šventovė, Centrinis valstybinis šiuolaikinės Rusijos istorijos muziejus, Naujoji Tretjakovo galerija, eksponuojanti daug sovietinio meno pavyzdžių, ir greta jos esantis sovietinių skulptūrų parkas „Muzeonas“, Gulago istorijos muziejus, „Sielvarto siena“, pastatyta Maskvos A. Sacharovo prospekte, Solovkų akmuo prie Lubiankos, SSRS istorijos muziejus, buvęs Sąjunginės liaudies ūkio pasiekimų parodos kompleksas (SLŪPP, ru. *БАХХ*, dabar – Parodų kompleksas*) ir Maskvos Manieže 2018 m. veikusi paroda „Rusija – mano istorija: 1945–2017“. Jekaterinburge buvo aplankytas „Jelcino centras“ ir jame esantis Pirmojo Rusijos prezidento B. Jelcino muziejus, taip pat konstruktyvistinis Čekistų miestelis (individualią ekskursiją pravedė kultūrologas dr. Igoris Jankovas) ir kilnojamoji fotografijų paroda „Komisaras išnyksta“**, 2018 m. veikusi Jekaterinburgo fotografijos muziejuje. Lankantis Sibire radosi galimybė apžiūrėti Pokrovskojės kaime, Tiumenės srityje, įkurtą pirmąją Rusijoje privatų muziejų, skirtą Grigorijaus Rasputino atminimui, iki 1989 m. veikusioje Tobolsko Centralo kalėjimo tvirtovėje įkurtą Sibiro katorgos ir tremties muziejų, Tiumenėje – Marytės Melnikaitės memorialinę lentą ir

* 1939 m. Maskvos šiaurės rytuose įkurtas parodų kompleksas, skirtas atspindėti sovietų valstybės socioekonominius ir kultūrinius pasiekimus ir demonstruoti „tautų draugystę“ (Зиновьев, 2014).

** Parodų projektas „Komisaras išnyksta“, skirtas „stalininio fotošopo“ fenomenui, kai buvo koreguojamos nuotraukos su į valdžios nemalonę patekusiais ar represuotais veikėjais, buvo sukurta nepriklausomo britų fotografo, dizainerio ir sovietinės fotografijos kolekcionieriaus Davido Kingo 1999 m. remiantis jo sukaupta nuotraukų kolekcija. Rodytas daugelyje pasaulio ir Rusijos muziejų. 1997 m. jis išleido fotoalbumą „Išnykę komisarai“ (vertimas į rusų k. 2005 m.).

naująjį DTK paminklą. Irkutske – Irkutsko srities kraštotyros muziejaus Istorijos skyrių ir lietuvių tremtinių kapines Chužyro gyvenvietėje, esančioje Baikalo ežero Olchono saloje, bei ten įkurtą Kraštotyros muziejų, kurio vienas iš stendų skirtas lietuvių tremtinių istorijai. Ukrainoje, Kyjive buvo aplankytas DTK memorialas-muziejus, Černobilio AE avarijos muziejus, keletas Holodomoro memorialų, įskaitant pagrindinį memorialą-muziejų, Maidano aikštė, kelios sovietinės nostalgijos maitinimo įstaigų tinklo „Katiuša“ kavinės. Taip pat 2014 m., per Maidano įvykius, lankiausi antrame pagal dydį Ukrainos mieste Charkive, 1919–1934 m. buvusiam USSR sostine, kur teko dalyvauti ekskursijoje po konstruktyvistinės architektūros objektus. Lvive, kuriame sovietmečio ženklų nėra labai gausu, įsidėmėtina kavinė „Banderovcų irštva“ (kitai – „Pogrindis“), tematizuojanti antisovietinį ukrainiečių pasipriešinimą. Odesoje pasitaikė proga aplankyti miesto katakombas su jose įrengtu sovietinių partizanų muziejumi. Baltarusijoje, Minske, apžiūrėjau naująjį DTK muziejų, Nacionalinį istorijos ir dailės muziejų, žymaus sovietinio skulptoriaus Zairo Azgūro memorialinį muziejų-dirbtuves. Armėnijoje, Jerevane – DTK muziejų, Armėnų genocido memorialą, Nacionalinę istorijos muziejų. Baku, Tbilisyje ir Kišiniove – Nacionalinius istorijos muziejus, Rygoje – Latvijos okupacijos muziejų, Taline – Estijos okupacijos muziejų; Ašchabade – Turkmėnistano istorijos muziejų, 1948 m. žemės drebėjimo aukų memorialą, DTK memorialą, prezidento Saparmuratovo Nijazovo mauzoliejų ir mečetę jo gimtajame Kipčiako kaime, jo nurodymu Geok Tepė mieste pastatytą mečetę. Lietuvoje aplankyti svarbiausi su sovietmečio istorija susiję objektai ir atminties institucijos: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras (LGGRTC), Okupacijų ir laisvės kovų muziejus Vilniuje, Tuskulėnų memorialinis kompleksas, Grūto parkas, „Šaltojo karo“ muziejus Plokštinėje, Žemaitijos nacionaliniame parke, sovietinių karių memorialas Vilniaus Antakalnio kapinėse, partizanų memorialas Merkinėje ir kiti objektai. Vilniuje, „Menų spaustuvėje“ 2019 m. žiūrėtas spektaklis-performansas „*Eternal Russia*“, savitu būdu analizuojantis sovietų politikos ir kultūros ištakas bei padarinius. Lankytų muziejinių ekspozicijų bei laikinųjų parodų erdvės ir informacija apie jas, pateikiama šių institucijų oficialiose svetainėse arba jų kuratorių žiniasklaidai duotuose interviu, taip pat tapo svarbiu tyrimo šaltiniu. Be to, būnant LGGRTC suburtos ekspertų grupės nare, 2007 m. teko dalyvauti rengiant Tuskulėnų rimties parko muziejaus „*Homo sovieticus*“ koncepciją. Taip pat ekspertavau šios ekspozicijos turinį 2018–2019 m. ir padėjau sukurti įvadinį 5 min. trukmės filmuką (muziejus buvo atidarytas 2021 m. rugsėjo mėnesį).

Pasirinktas tyrimo objektas ir plati geografinė, chronologinė, teminė jo apimtis neišvengiamai pareikalavo didelio kiekio įvairialypių šaltinių ir duomenų paieškos, analizės, komparatyvistikos ir sintezės metodų taikymo. Norint geriau suvokti čia aprašomus reiškinius, sąmoningai buvo plačiau aptariamas ir kiekvienos iš potemių istorinis bei sociokultūrinis kontekstas. Rašant monografiją panaudota ir permąstyta daugiau kaip dešimtmetį kaupta įvairialypė medžiaga – temos ir gretutinė istoriografija, istorinė publicistika, memorialiniai įstatymai, kelionių į postsovietinės šalis (foto)įspūdžiai ir pan. Panašūs, nors ir nepakankamai gausūs, regiono tyrėjų darbai padėjo geriau apčiuopti nagrinėjamų reiškinių evoliuciją ir sociokultūrinių prasmų kaitą. Kadangi lietuviškoje istoriografijoje mes kol kas stokojome išsamesnių kai kurių iš knygoje aptariamų temų, pavyzdžiui, iliustracijos, memorialinių įstatymų ar kitų desovietizacijos aspektų lyginamųjų tyrimų, čia pateikiama informacija, tikiuosi, turės ir platesnės pažintinės vertės visuomenei.

Knygą iliustruojančios autorinės ir kitų fotografų maloniai leistos naudoti nuotraukos reikšmingai papildė pasakojimą. Taip pat, nors, deja, mažiau, nei tikėtasi, pravertė ir pagal iš anksto sudarytą klausimyną atlikti kai kurie struktūruoti bei nestruktūruoti interviu su postsovietinių šalių ir Lietuvos istorikais, antropologais, politologais, muziejininkais, architektais, menininkais ir pan. Tai padėjo papildyti žinias ir apie bendrąją šių visuomenių ir jų atminimo kultūrų būklę, ir apie konkrečius lankomus objektus. Deja, ne visi asmenys, su kuriais buvo sutarta dėl interviu ir kuriems buvo išsiųsti klausimai raštu, į juos atsakė. Kita vertus, su kai kuriais respondentais būta ir ne vieno spontaniško, neformalaus ir jokiais įrašymo priemonėmis nefiksuoto pokalbio. Svarbu pažymėti ir tai, kad dalis respondentų (daugiausia iš autoritarinių Vidurio Azijos šalių) dėl baimės nukentėti sutiko kalbėtis tik anonimiškai arba galiausiai nesutiko, kad būtų minimi monografijoje, o jų suteikta informacija įtraukta į knygą. Šią su asmeninio saugumo ir akademinės laisvės suvaržymais susijusią regiono specifiką liudija ir faktas, kad esama atvejų, kai postsovietinių autoritarinių valstybių tyrėjai dėl režimams nepatinkančių jų tyrimų išvadų kartais net *tampa persona non grata* ir praranda galimybę tose valstybėse lankytis.

Sukauptų duomenų gausa vertė spręsti ir reprezentatyviausių pavyzdžių atrankos uždavinį. Nors reikia pripažinti, kad tam tikro pasakojimo netolygumo, punktyriškumo ar fragmentiškumo (ypač dėl geografinio-chronologinio ir teminio principų susipynimo) išvengti nepavyko, viliuosi, kad vis dėlto pasisėkė užčiuopti esmines sociopolitines tendencijas ir aptarti ryškiausius (post)sovietinio

simbolinio kraštovaizdžio kaitos atvejus. Kita vertus, renkant medžiagą ir rašant knygą į akis itin krito tai, kad regione vykstantys sociopolitiniai procesai iki šiol išlieka nepaprastai dinamiški ir kad simbolinio kraštovaizdžio elementai bei kitos simbolinės politikos priemonės juose atlieka ganėtinai reikšmingą vaidmenį pagrindžiant tarptautinius ar tarpvalstybinius konfliktus, kvestionuojant teritorinį vientisumą, griauinant ar stiprinant ontologinį šalių saugumą. Šiuo metu regionas vėl įžengia į nestabilumo stadiją ir patiria svarbių geopolitinių pokyčių. Antai pačioje 2020 m. pabaigoje Azerbaidžanui pavyko karinėmis priemonėmis sugrąžinti dalį Kalnų Karabacho teritorijos, o 2022 m. pradžioje Kazachstane vyko pilietiniai neramumai, kurie, nors ir buvo greitai nuslopinti, atvedė prie svarbių socioekonominių pokyčių. Galiausiai, savotiškai interpretuodamas Ukrainos dekomunizaciją (*Путин заявил...*, 2022), Rusijos prezidentas V. Putinas 2022 m. vasario 24 d. įsakė kariuomenei pulti šią suverenią valstybę, kas sukrėtė ne tik postsovietinio arealo, bet ir visos Europos saugumo architektūrą. Tad turime konstatuoti, kad sovietmečio politinio, kultūrinio ir ypač mentalinio palikimo apmąstymas ir perprasminimas, ar būtų paremtas plunksna, ar ginklu, derybomis ar nuožmia ir negailestinga propagandine kova, tebesitęsia.

Pirmojoje knygos dalyje trumpai aptariami Sovietų Sąjungos simbolinio kraštovaizdžio esminiai sandai bei formavimosi etapai santykyje su jį kūrusiu ir palaikiusiu ideologiniu metanaratyvu. Taip pat išsamiau analizuojamas sociopolitinis SSRS žlugimo kontekstas ir simbolinio kraštovaizdžio transformacijos prielaidos bei sąlygos. Perėjimo į postsocialistinę būklę metais vykę aktualieji visuomeniniai debatai dėl regiono šalių dekomunizacijos formų, apimties ir masto, kaip ir politinės manipuliacijos režimo nusikaltimų atmintimi ir jo buvusios ideologijos ženklais, vaidino, o dalyje postsovietinių šalių ir tebevaidina, reikšmingą vaidmenį istorinio teisingumo atkūrimo, „grįžimo į normalybę“, komunistinės sistemos moralinio įvertinimo, valstybių ontologinio saugumo ir naujojo nacionalinio tapatumo kūrimo procesuose. Knygoje išsamiau nagrinėta, kaip kokybiškai kintanti geopolitinė, ideologinė ir socioekonominė regiono padėtis, ES, RF ir kitų didžiųjų kaimyninių šalių vykdomos istorijos politikos tendencijos paveikė dekomunizacijos programos įgyvendinimą ir tam pasitelkiamų juridinių priemonių kūrimą konkrečiose ne tik postsovietinėse, bet ir plačiau – postsocialistinėse – valstybėse.

Antrojoje dalyje analizuojama viešosios erdvės desovietizacija, išskiriami trys jos etapai. Kadangi sovietinis režimas siekė ideologizuoti ne tik erdvę, bet ir laiką, taip pat buvo nagrinėtas sovietinių švenčių kalendoriaus susiformavimas,

lyginamos jo atmetimo ir dalinio išsaugojimo apraiškos atskirose šalyse. Dėmesio skirta ir naujųjų švenčių bei atmintinų dienų sąrašo kūrimo procesui lyginamojoje perspektyvoje, ypač DTK atminties įamžinimo praktikoms ir jų semantinei transformacijai.

Trečiojoje dalyje aptarti sovietinio laikotarpio atspindžiai muziejuose ir parodose. Kadangi istorijos muziejai, teminiai parkai, kilnojamosios parodos ir kitos atminties vietos geriausiai reprezentuoja valstybės ar tam tikrų įtakingų grupių oficialiai bei neformaliai palaikomus požiūrius į praeitį, monografijoje nagrinėtos šiose specifinėse atminties institucijose formuojamos sovietinio laikotarpio interpretacijos ir reprezentacijos. Išskirtinio dėmesio nusipelnė stalininių represijų ir Gulago atmintis, kurios materialusis paveldas Rusijoje nyksta arba yra sąmoningai naikinamas, o pastangos jį fiksuoti dažnai sulaukia valdžios trukdžių. Kita vertus, ši trauminė atmintis ir materialus palikimas, būdami reikšmingi dalies postsovietinių šalių istorijos politikai, verčia ieškoti išeities, dėmesį nuo realių Gulago kraštovaizdžių perkeltiant į jų simbolines reprezentacijas parodose, literatūroje ir kine, tam aptarti Lietuvos pavyzdžiu taip pat radosi vietos šioje knygoje.

Ketvirtojoje dalyje buvo svarstoma materialiojo sovietmečio palikimo padėtis postsovietiniuose miestovaizdžiuose, svarstoma, kokiais kriterijais remiantis bent dalis šio palikimo gali būti ar jau yra įtraukiama į valstybinių paveldosaugos sistemų orbitą, suteikiant jam kultūros paveldo vertybių statusą. Plačiau aptariami ir keli radikalaus sovietinio simbolinio kraštovaizdžio ištrynimo atvejai, ieškoma šio reiškinių priežasčių. Monografija baigiama apibendrinimu, kuriame norėta išryškinti sovietinio simbolinio kraštovaizdžio transformacijos ypatumus, taip pat kiekvienos iš plačiau nagrinėtų šalių specifiką.

PADĖKA

Knygos rašymas užtruko ilgiau nei tikėjau, ir buvo gana nelengvas. Galbūt tai lėmė išsikeltas ambicingas uždavinys apsibrėžti ir išanalizuoti tokį daugiabriaunį ir komplikotą perėjimo į postsovietinę būklę ir sovietinio palikimo receptijos reiškinį, mėginimas į darnų pasakojimą susieti tiek daug skirtingų temų ir siužetų. Tačiau, kad ir kokie liko knygos trūkumai ar klaidos, tikiuosi, kad ji galiausiai įgavo ganėtinais nuoseklumo, leidžiančio šiuos skirtingus naratyvinius takelius galiausiai suvesti į vieną prasmę. Nepaisant visų kliūčių ir sunkumų, nusivylimų ar abejonių, patirtų ir renkant medžiagą, ir rašant, ir vėliau tobulinant tekstą, taip pat rengiant jį spaudai, norisi su dėkingumu paminėti žmones, kurie vienaip ar kitaip prisidėjo prie to, kad jis pagaliau išvystytų dienos šviesą. Tarp jų labiausiai norėčiau išskirti grupę bičiulių – istorinės atminties tyrinėtojų – iš įvairių postsovietinių šalių. Susibūrę į prof. Georgijaus Kasjanovo vadovaujamą tarptautinį seminarą, vykusį įvairiuose Ukrainos miestuose 2010–2013 m., mes nagrinėjome pačius komplikuočiausius ir skaudžiausius XX a. istorijos ir atminties klausimus. Seminarui pasibaigus mūsų nuoširdi draugystė nenutrūko, ji tęsiasi iki šiol. Karštos akademinės diskusijos, bendri moksliniai projektai ir renginiai, draugų pakvietimai į vieną ar kitą šalį, bendros publikacijos ar tiesiog kolegiškas patarimas ir konkreti pagalba randant medžiagą bei literatūrą – visa tai ir dar daugiau nepaprastai prisidėjo prie platesnio mano suvokimo, kas buvo SSRS, kaip ir kuo šiandien gyvena šio regiono žmonės. Nors 2022 m. vasarį kilęs karas daugelį mūsų sambūrio narių, ypač iš Ukrainos, Baltarusijos ir Rusijos, išblaškė, tad būtų sunku tiksliai įvardyti jų dabartinę akademinę afiliaciją, nuoširdžiai dėkoju pačiam prof. G. Kasjanovui (Kyjivas–Liublinas), taip pat prof. A. Milleriui (Maskva), dr. Annai Baženovai (Kyjivas–Liublinas) ir jos legendinei mamai Tatjanai Michailovnai, priglaudusiai mus su sūnumi Kyjive 2018 m. vasarą ir vaišinusiai nuostabiu naminiu napoleonu, taip pat savo artimoms bičiulėms dr. Irynai Sklokinai (Lvivas–Viena) ir dr. Tamarai Vardanian-Aivazian (Jerevanas), dr. Oleksandrai Gaidai (Kyjivas), dr. Aliaksei’jui Lastouskiui (Minskas–Vilnius), Aleksejui Bratočkinui (Minskas–Hagenas), dr. Anastasijai Felcher (Kišiniovas–Budapeštas–Viena), dr. Alexui Voronovichiui (Kišiniovas–Budapeštas), dr. Octavianui Ticu (Kišiniovas), dr. Igoriui Casu (Kišiniovas), dr. Annai Abakunovai, dr. Natashai Prystupai (Minskas), dr. Katerynai Dysai (Kyjivas–Oksfordas), dr. Olenai Betlii (Kyjivas), dr. Andrejui Isserovui (Maskva), dr. Jevgenijui Sobolevui (Ufa). Vieno iš šio

gražaus būrelio – perspektyvus Antrojo pasaulinio karo tyrinėtojo dr. Oleksandro Marinčenko – jau nebėra tarp mūsų. Neseniai pasiekė skaudi žinia, kad jauno vyro, karui prasidėjus iškart užsirašiusio į Dnipro teritorinę gynybą, gyvybė netikėtai užgeso nepakėlusį gyvenimo pafrontės mieste, liko žmona su kūdikiu...

Po memorialines Maskvos vietas mane vedžiojo architektūros restauratorė Tatjana Korobova bei menotyrininkė dr. Jelena Karpenko, esu dėkinga joms, o taip pat religijų istorikei dr. Nadeždai Beliakovai ir jos šeimai, kad rado kur mane priglauti šiame megapolyje ir dalinosi bendryste. Privalau paminėti ir bene laisviausio Rusijos miesto – Jekaterinburgo – kolegas: stalininių represijų tyrinėtoją dr. Svetlaną Bykovą ir konstruktyvizmo architektūros populiarintoją kultūrologą dr. Igorį Jankovą. Jų dėka ne tik gavau galimybę ten apsilankyti, bet ir geriau susipažinti su šio išskirtinio miesto semantika. Sena svajonė pamatyti Sibirą nebūtų buvusi įgyvendinta be antropologės ir istorikės dr. Veros Kliujevos (Tiumenė) pagalbos ir malonaus priėmimo. O aplankyti Baikalą ir išpildyti asmeninę „Misiją-Sibiras“ pavyko sovietinės architektūros tyrinėtojos iš Lenkijos dr. Kingos Nędza-Sikoniowskos ir Irkutsko Nepriklausomų socialinių tyrimų centro kolegų dėka – jiems visiems taip pat didelis ačiū. Taip pat noriu padėkoti Sakartvelo rankraščių instituto direktoriui dr. Bubai Kudavai už nepamirštamą galimybę apsilankyti Tbilisyje 2013 m. Dėkoju ir dr. Kakadžanui Džanbekovui iš Turkmenistano MA Rankraščių instituto, kuris, kaip vienas iš konferencijų Aščabade organizatorių, vis nepamiršta manęs pakviesti į gimtinę, man tai labai svarbu. O jeigu kada prireiktų ramybės kampelio, tai, prof. Roberto Mobilio dėka, žinau, kad tokį prieglobstį visada rasčiau Azerbaidžano šiaurėje, didinguose kalnuose, kur gyvena jo vadovaujama nedidelė krikščionių udinų bendruomenė, už šilumą ir svetingumą ačiū jiems taip pat. Galiausiai negaliu nepaminėti ir savo kolegų iš EHU Vilniuje, ypač prof. Irinos Ramanovos ir doc. dr. Stsiapano Stureikos, su kuriais kartu dėstome kultūrinei atminčiai, paveldui ir istorijos politikai skirtus kursus, ir kurie visada noriai dalinasi svarbiomis profesinėmis įžvalgomis bei bičiulyste.

Tam, kad ši knyga taptų geresnė, savo vertinga kritika, bet kartu ir mielu palaikymu prisidėjo jos recenzentai dr. Vaida Ščiگلiėnė ir dr. Valdemaras Klumbys, jiems taip pat norėčiau padėkoti. Dėkoju ir knygos redaktorėms Agnei Iešmantaitėi ir Ingai Gaubaitei už sunkų ir nedėkingą darbą sugaudant visus kalbos riktus ir pasiklydusias nuorodas. Ačiū ir monografijoje publikuojamų nuotraukų autoriams už leidimą jas panaudoti (jeigu prie iliustracijos nenurodoma autorystė, tai reiškia, kad ji mano).

Galiausiai esu dėkinga „Obuolio“ leidyklai, nepabūgusiai avantiūros ją išleisti.

I DALIS

SIMBOLINIO
KRAŠTOVAIZDŽIO
SUSIFORMAVIMAS
IR KAITOS PRIELAIIDOS

SOVIETINIO SIMBOLINIO KRAŠTOVAIZDŽIO STRUKTŪRA IR EVOLIUCIJA

Dalis tyrėjų 1917–1991 m. egzistavusios valstybės – Sovietų Rusijos (nuo 1924 m. – Sovietų Sąjungos) – kultūrą pripažįsta buvus atskirą civilizacijos tipą (Почепцов, 1994; Синяевский, 2001; Кара-Мурза, 2001), kuriam būdinga savita pasaulėžiūra, pasaulėjauta ir hierarchinė tvirto tarpusavio rišlumo bei susisaistymo reikšmių ir simbolių sistema. Ideokratinė sovietų režimo prigimtis lėmė, kad jos pagrindu tapo vadinamasis dialektinis istorinis materializmas, arba marksizmas-leninizmas, kitaip – mokslinis komunizmas, t. y. formalizuota ir kodifikuota ideologija, tvirtinanti vienintelę radusi racionalų, objektyvų, empiriškai patvirtintą tikrovės pažinimo ir perkeitimo kelią. Sovietologų darbuose daugiausia nagrinėtas jos vaidmuo kuriantis sovietinei visuomenei – kaip sprendimų priėmimų gairių, valdžios legitimacijos bei galios formos, kaip visuomenės mobilizacijos ir kontrolės priemonės. Tačiau, kaip *diskursas*, sovietinė ideologija buvo ne tik savita istorijos filosofija, bet ir teleologija – tikėjimas, kad istorija turi tikslą ir kryptį. Šiuo požiūriu jinai tapo kvazireliginio tikėjimo doktrina ir veikimo programa, paaiškinančia ne tik istorijos eigą, bet ir nurodančia žmonėms patikimus dabarties ir ateities veikimo būdus. Australų sovietologas Greame'as Gillas skiria tris sovietinės civilizacijos diskurso lygmenis: *ideologiją*, *metanaratyvą* ir *mitą* (Gill, 2011). Nors ir tapusi filosofiniais režimo pagrindais, intelektualine baze sovietinio projekto racionaliam pagrindimui, tačiau dėl savo sudėtingumo ir komplikuoto perskaitymo ideologija nebuvo itin efektyvi priemonė sprendžiant kasdienes problemas ir valdantiejiems komunikuojant su valdomaisiais. Šiai problemai spręsti ir buvo sukurtas metanaratyvas, turėjęs palengvinti ideologinių postulatų perdavimą „nepašvęstųjų“ masėms tokiu būdu, kad visuomenėje būtų užtikrinta sovietinio pasaulėvaizdžio sklaida ir darnus funkcionavimas. Būtent metanaratyvui, kaip sofistikOTOS ideologijos ir dažnai neraštingų įvairiatautės liaudies masių tarpininkui, teko uždavinys „išversti“, normalizuoti, skleisti ir stabilizuoti tam tikras ideologines reikšmes, sąvokas ir vaizdinius. Jo pagrindą sudarė ir sava laikiai pragmatiniai aktualių problemų sprendimų siūlymai, ir mitai, susiję

su normatyviniu socialinės tvarkos suvokimu. Šiems mitams palaikyti buvo kuriami tam tikri ritualai bei ceremonijos, kartu marginalizuojant ar išstumiant kitus, nepageidautinus, tikrovės aiškinimus ir tradicijas (Gill, 2011:3-4). Sovietiniams, kaip ir bet kuriems kitiems, mitams būdingos didžiosios temos: bendruomenei gresiančio *blogio* įvardijimas, *gelbėtojas*, pajėgus apsaugoti ją nuo šių grėsmių, *Aukso amžiaus* laukimas ir bendruomenės *sutelktumo/vienybės* tema (Girardet, 1986). Nors šis mitinių siužetų rinkinys iš esmės yra universalus, tačiau atidesnės komunistinių mitų turinio rekonstrukcijos reikia norint geriau suvokti sovietinės visuomenės pasaulėžiūrinius pagrindus, tikslus ir tai, kaip jiems realizuoti būdavo pasitelkiami tam tikru būdu pertvarkyti ir pritaikyti ir pačios Rusijos, ir kitų SSRS tautų nacionalinės praeities vaizdiniai. Mitai ne tik paaikškino sovietinės visuomenės kilmę, jos raidos kelią ir kryptį, bet ir buvo tarsi metanaratyvo „statybiniai blokai“, formuojantys prasminius rėmus, kuriuose jis galėjo egzistuoti ir išlikti efektyvus net ir tuomet, kai tikėjimas ideologija jau buvo gerokai prislopęs arba išvis išsivadėjęs, kaip kad atsitiko vėlyvuoju sovietmečiu (Vaiseta, 2015). Be to, jie atliko ir svarbų stabilizacinį, politines ir socialines institucijas saugantį, naujoves ir kaitą amortizuojantį vaidmenį. Iš esmės komunistinių režimų legitimacija buvo grįsta gebėjimu sukelti ir palaikyti visuotinį tikėjimą tuo, kad egzistuojanti politinė tvarka ir institucijos yra tinkamiausios visuomenei (*Political Legitimation...*, 1982).

Pasak G. Gillo, sovietiniame metanaratyve galima išskirti šešis pagrindinius mitus, kurių raiška ir reikšmė skirtingais režimo gyvavimo laikotarpiais įvairavo. Tai:

- ♦ režimo įsteigimo mitas, iš esmės susitelkęs ties „Spalio revoliucijos“ siužetu;
- ♦ „socializmo statybos“ mitas;
- ♦ politinės lyderystės prigimties ir savybių, kurios suteikia vadui kompetencijų vesti visuomenę į komunistinę ateitį, mitas, labiausiai klestėjęs stalinizmo periodu;
- ♦ vidinės opozicijos partijos kursui mitas;
- ♦ išorinės opozicijos partijos kursui mitas;
- ♦ karo pergalės (turint mintyje pirmiausia Pilietinį, o paskui ir vadinamąjį Didįjį Tėvynės karą) mitas (Gill, 2011:4-5).

(Žr. 2, 3 nuotr. įklijoje)

Nors formavosi evoliuciškai bei kumuliatyviai, sovietiniai mitai sudarė rišlią sistemą ir buvo tarpusavyje glaudžiai susipynę ir siužetiškai, ir normatyviai. Toks supaprastintas ir viduje neprieštaringas tikrovės vaizdinys buvo gyvybiškai

svarbus ne tik „kovoiant su kasdienio gyvenimo sunkumais ar vis dar pasitaikančiais trūkumais“, bet ir dorojantis su didžiulėje daugiakultūroje valstybėje realiai iškylančiomis problemomis bei vidiniais konfliktais. Kita vertus, nuolatinės realios ar menamos karo grėsmės akivaizdoje šie mitai pasitarnavo mobilizuojant visuomenę gynybai ir budrumui „liaudies priešų“ ir „kenkėjų“ atžvilgiu, taip išlaikant jos vidinę drausmę ir kontrolę.

Kai kurie tyrėjai sovietiniame metanaratyve bei mituose įžvelgia ir savotišką ankstesniojo carinio modelio tąsą bei perdirbinį. Tik patvaldystę, stačiatikybę ir liaudiškumą čia pakeitė partija, marksizmas-leninizmas, tarybinė liaudis (Борев, 2008:81). Kaip ir carai, SSKP generaliniai sekretoriai turėjo absoliučią valdžią, kuriai būdingas beapeliacis moralinis autoritetas ir tiesos formulavimo monopolis, o sudėtyta į vieningą bendruomenę „liaudis“ pasyviai ir džiaugsmingai tegalėjo priimti „iš aukščiau“ jos gyvenimą reguliuojančius sprendimus. Kartu buvo tęsiama tradicinė patriarchalinė retorika, kai autoritetas negali būti kritikuojamas ar abejojama jo sprendimais. Šiame tyrime aktualiausia, koku būdu komunistinių mitų sklaidai ir komunikacijai masėse pasitarnavo jų įsimbolinimas – t. y. sudėtingų ideologinių konstrukcijų ir idėjų supaprastinimas ir vizualus bei diskursyvus (dažniausiai abu kartu) įkūnijimas. Iš esmės simboliai tapo specifine, nors, žinoma, ir ne vienintele*, sovietinės naujakalbės raiškos forma, paprastai ir suprantamai perteikiančia esminius politinius principus, vertinimus, idėjas, emocijas, normas ir elgsenos taisykles. Taip jie apibendrindavo ir transliuodavo politinius pranešimus, nes šie, formuojant visiškai naują sovietinę kultūrą, buvo anaipatol ne iš karto plačiųjų gyventojų masių perimti ir įsisavinti. Esminiais sovietinių simbolių diegimo kanalais tapo kalba**, propagandai pajungti vizualiniai mediai, keičiama fizinė aplinka (simbolinis kraštovaizdis) ir ceremonijos bei ritualai, įtraukiantys ir kasdienybę (ypač gimties, vedybų ir mirties ceremonijas), ir režimo nustatytas šventes, ir institucinę kultūrą. Indoktrinacijos efektyvumui ypač pasitarnavo „simbolizacijos profesionalai“ – žodžio ir meno žmonės – kultūrininkai ir kūrėjai, kitaip tariant, inteligentija, tapusi efektyvia tarpininke tarp politinio elito

* Visuomenės sovietizacijai pasitarnavo daugybė veiksmų: literatūra, kinas, muzika, dailė, sportas ir t. t. (*Mass Culture...*, 1995).

** Svarbiame kultūrologiniame esė „Zombinimas“ rašytojas V. Pelevinas atkreipė dėmesį į tai, kad pagrindinė sovietinės naujakalbės, arba to, ką jis vadino leksine šizofrenija, paskirtis buvo išmušti protą iš jam įprastinio „psichinio fono“, t. y. tradicinės kultūros rėmų, ir, pasitelkus atrodančius beprasmius, bet ideologijos išaukštintus žodžius, konstrukcijas ar santrumpas, paveikti jį taip, kad juo būtų galima lengviau manipuliuoti.

siekių ir visuomenės lūkesčių*. Vizualinės propagandos poreikį labai anksti, dar 1918 m., suformulavo V. Leninas (Толстой, 1961), įkvėptas italų utopisto Tommaso Campanella'os veikalo „Saulės miestas“, kuriame indoktrinacijai buvo siūloma pasitelkti freskas. Atsižvelgiant į klimatinės sovietų valstybės sąlygas, V. Lenino monumentaliosios propagandos planas buvo labiau orientuotas į paminklų ir memorialų statybą, o freskas pakeitė plakatai ir transparentai (Лебедева, 2008; Шалаева, 2014). J. Stalinas perėmė jo įgyvendinimą ir pats rėmėsi V. Lenino kultu, pozicionavo save kaip „Leniną šiandien“ (Почепцов, 1994:272). Tai atspindėjo ir monumentaliojoje leniniadoje bei staliniadoje, kuri, nepaisant Nikitos Chruščiovo inspiruotos destalinizacijos, vizualine SSRS visuomeninės ir gyvenamosios aplinkos formante išliks iki pat sistemos žlugimo. Tad nors N. Chuščiovas ir pasikėsino į ankstesniojo lyderio moralinį autoritetą, tačiau, pasiūlęs atsigręžti į sovietų valdžios ištakas ir „lenininę dvasią“, kuri esą stalinmečiu tik buvo iškreipta ir neteisingai interpretuota, bet vertybiškai nepajudinama, užtikrino anksčiau susiformavusios sovietinės propagandinės tradicijos tęstinumą**. Juo paseks ir vėlesni sovietų lyderiai, iškeldami vienokius ar kitokius „lenininio palikimo“ aspektus bei papildydami juos kitomis mitinėmis konstrukcijomis, ypač jau minėta „DTK Pergalė“ arba „tautų draugystė“, pradėtomis labiau eksploatuoti valdant L. Brežnevui. Taigi jau sovietinių vadų viešojo įvaizdžio formavimo ir tuometinės istorijos politikos sąsajose galime pastebėti postsovietinio paternalizmo ištakų, nes pastarasis, kaip matysime vėliau, valstybinėje propagandoje taip pat aktyviai išnaudos asmeninės šalies vadovo biografijos ir kolektyvinių praeities prisiminimų paraleles. Tačiau, grįžtant į laikus, kai režimo ideologiniai rėmai ir atitinkamai simbolinis kraštovaizdis dar tik formavosi, būtina pridurti, kad aukštųjų partijos vadovų charizmą papildė, praplėtė ir savotiškai „sužmogino“ sovietiniai karo ir darbo didvyriai ir vietos partinės nomenklatūros atstovai, mitų simbolizacijos hierarchijoje taip pat užėmę reikšmingą vietą. Jie tapo svarbia edukacine priemone, per konkrečių, režimo tikslingai atrinktų asmenų kanonizuotas biografijas ir kuriamą jų ikonografiją propaguojant pageidautiną visuomeninį elgesį ir vertybes. Jų pavyzdžiu remiantis transliuota idėja, kad kolektyviniai interesai yra aukščiau individualių, ypatingas vaidmuo skirtas pasiaukojimui, socialinei harmonijai,

* Prisiminkime ir reikšmingą lietuvių inteligentų bei meno kūrėjų vaidmenį pirmosios Lietuvos okupacijos metais ir vėliau.

** Įdomu palyginti N. Chuščiovo atliktą sovietinio metanaratyvo reviziją su ta, kurią pradėjo M. Gorbaciovas, keliant klausimą, kodėl pirmajam iš jų pavyko jį stabilizuoti ir išlaikyti, o antrasis to nepajėgė? (Sherlock, 2007:2).

kuklumui, lygiavai, net asketizmui, kas puikiai matoma iš oficialių sovietinių vadų ir didvyrių biografijų (Почепцов, 2009). Totalitariniams (kaip ir nacionaliniams) didvyriams būdingos savybės – asmeninis apsisprendimas aktyviai veikti krizinėje situacijoje, socialinės atsakomybės jausmas, pasiaukojimas, geriausia – iki mirties, gebėjimas savo pavyzdžiu įkvėpti kitus, kilnumas ir didžiadvasiškumas (Albert, 1998). Ir krikščionių šventojo, ir nacionalinio bei sovietinio didvyrio „hagiografijos“ ir ikonografijos žanrai panašūs tuo, kad juose visas garbinamo asmens gyvenimas pateikiamas idealizuotai ir idiliškai, be jokios dėmelės, lyg jis nuo pat kūdikystės būtų aiškiai žinojęs savo tikslą ir pašaukimą.

Sovietinio simbolinio kraštovaizdžio formavimasis patyrė keletą reikšmingų kaitos etapų. Po Spalio perversmo komunistinis projektas siekė nutraukti bet kokius ryšius su simboliniu Rusijos imperijos palikimu – buvo radikaliai keičiama miestų aplinka ir jos siunčiamos ideologinės žinutės (paminklai, toponimika ir t. t.), kuriamas ir diegiamas naujasis herojų panteonas (Титов, 2017:62). Šį radikalumą ir skubą lėmė visuomenės pasipriešinimas bolševikų režimo įvedimui ir tai, kad jis tuo pat metu buvo priverstas kovoti su priešiškomis ir vidaus, ir išorės jėgomis. Tačiau svarbiausias čia buvo pats ekstremalus bolševikų partijos ideologinių nuostatų pobūdis. Sovietinio metanaratyvo formavimo procesas paradoksaliai apėmė ir internacionalinį – pasaulinės revoliucijos eksporto idėjos – dėmenį, ir nacionalinio tapatumo palaikymo bei kūrimo komponentus. Panašus dualizmas būdingas ir jau minėtam leninistiniam monumentaliosios propagandos planui, kuris tapo išplėtota priemonių programa simbolinės politikos srityje. Tyrėjai Jaroslava Sevastianova ir Dmitrijus Jefremenka šį planą laiko pirmosiomis naujojo režimo pastangomis nubrėžti savą *atminties vietų* žemėlapi, kuris numatė jų diegimą visur, prieš tai atitinkamai išvalius viešąją erdvę – nuvertus senojo režimo paminklus ir pan. Įdomu, kad nacionalumo ir internacionalumo santykis šioje programoje aiškiai kryo pastarojo naudai: iš bendro 31 revoliucionierių ir visuomenės veikėjų skaičiaus, kuriems buvo numatyta pastatyti paminklus, tik 13 atstovavo Rusijos revoliuciniam judėjimui. Autoriai daro išvadą, kad ankstyvoji bolševikų atminties topografija buvo veikiau globali nei lokali (Севастьянова, Ефременко, 2020:43). Tačiau gerbtinų kultūros veikėjų, filosofų ir mokslininkų sąrašas, priešingai, buvo absoliučiai rusocentrinis: iš 35 vardų tik Fredericą Chopiną galima priskirti kitai kultūrai, nors net ir jo jaunystė prabėgo Rusijos imperijai tuomet priklausančioje Lenkijos Karalystėje, o ir reikšmingos ukrainiečių kultūros figūros – taip pat įtraukti į šį sąrašą Tarasas Ševčenka ir Gregorijus Skovoroda – buvo glaudžiai susijusios su rusų kultūra. Palyginti su tuo, bolševikų partijos

ideologams kur kas sunkiau sekėsi performuluoti istorinį naratyvą ir Spalio perversmą įpinti į tūkstantmetę Rusijos istoriją. Šis uždavinys buvo pavestas istorikui Michailui Pokrovskiui ir jo parengti pirmieji du „Rusijos istorijos trumpai“ tomai sulaukė karšto V. Lenino palaikymo. Trečiajame tome Pokrovskis jau suformulavo teleologinį principą, skelbiantį, kad „visa, kas buvo iki tol, rengė kelią Spaliui, o visa, kas po to, buvo Spalio iškovojo gynybas“ (Покровский, 1933:8). Šis principas tapo naujojo metanaratyvo pamatine nuostata ir išliko nepaisant fakto, kad J. Stalinas vėliau susidoro su istoriografine „Pokrovskio mokykla“.

Metanaratyvo formavimuisi ypač svarbus 1925 m. vykusio XVI partijos suvažiavimo nutarimas dėl „socializmo statybos pavienėje šalyje“, kas reiškė tylų „pasaulinės revoliucijos“ idėjos atsisakymą. „Šviesios ateities kūrimas priešišių jėgų apsuptyje“ leido sukurti dar vieną mitą, paaiškinantį procesus ir įvykius, vykstančius naujoje visuomenėje. Nuo šiol Sovietų Rusijai/SSSR buvo suteiktas ne „imperialistinių valstybių silpnosios grandies“, tik ir laukiančios, kad galėtų pasaulinės revoliucijos vėliavą perduoti toliau pažengusiai šaliai, vaidmuo, o „tikrojo žmonijos avangardo, kuriam teks kurti socializmą priešiško kapitalistinio pasaulio apsuptyje“, uždavinys. Tai padėjo legitimuoti globalias Kremliaus ambicijas. Ir nors komunistinis projektas liko lokalizuotas tam tikroje teritorijoje, tačiau būtent tai jį įgalino tapti viso pasaulio kairiųjų traukos ir veiklos koordinavimo centru. Todėl kuriamame simboliniame kraštovaizdyje radosi vietos ir pasaulinio komunistinio judėjimo ryškiausių figūrų įamžinimui.

Kitas svarbus veiksnys, padėjęs sovietų valdžiai lengviau įdiegti savo ideologiją į mases, buvo nacionalinė politika (Митрохин, 2021). Sovietinis valstybingumo modelis pasižymėjo ypatingais bruožais, paradoksaliai derinusiais imperines ir federacines nuostatas, prievartinę sovietizaciją, didžiarusišką šovinizmą ir ideologinį „tautų draugystės“ postulatą. Sovietų Sąjunga buvo kuriama kaip daugiatautė federacinė valstybė, sudaryta iš sąjunginių respublikų (1945–1956 m. jų buvo 16, įskaitant Karelijos-Suomijos SSR, vėliau performuotą į autonominę respubliką). Jų sudėtyje (daugiausia RSFSR) būta 20 autonominių respublikų, 8 autonominės sritys ir 10 autonominių apskričių. Visos jos rėmėsi nacionaliniu pagrindu. SSRS iš viso gyveno daugiau kaip 100 tautybių asmenų, dauguma jų – slavai, tarp kurių dominavo rusai. Visi didieji SSRS administraciniai dariniai buvo pavadinti pagal jų teritorijoje gausiausiai gyvenančios tautos pavadinimą, išskyrus Kazachstaną ir Kirgiztaną, kur kazachai ir kirgizai atitinkamai tesudarė apie 36 ir 41 % visų gyventojų, o daugelyje autonominių darinių – dar mažiau. Etniškai monolitiškiausia buvo Armėnija (per 90 %), o rusai, baltarusiai, azerbaidžaniečiai ir lietuviai sudarė

per 80 % savo nacionalinių respublikų gyventojų. SSRS nacionalinė politika buvo gana specifinė. Kalbant apie jos ištakas reikia atsižvelgti į pirmaisiais sovietinės sistemos kūrimosi dešimtmečiais plačiai vykdytą korenizacijos (įšakinimo) kampaniją, kuria kaip tik siekta atsiriboti nuo represyvaus carinio *Ancien régime* nuostatų nacionalinių mažumų atžvilgiu (Cadiot, 2007), viešajame gyvenime net ėmus privileijuoti lokalias kultūras. Pastarajai temai skirtame išsamiaame Terry'io Martino veikle rašoma, kad Sovietų Sąjungoje, kaip pirmojoje tokio tipo imperijoje, nepaisant bendrosios sovietinės ideologinės indoktrinacijos linijos ir neslepiamo siekio sukurti nacionalinių savybių netekusį *homo sovieticus*, titulinės atskirų administracinių regionų etninės grupės iki karo buvo konsoliduojamos būtent tautiniu pagrindu ir net aprūpinamos tam tikrais valstybiniais bei kultūriniais institutais ir ištekliais (Martin, 2001). Esant poreikiui, joms buvo kuriami nacionaliniai raišdynai ir spauda, formuojama vadovaujamų kadro struktūra, kuriamas, finansuojamas ir palaikomas kultūros ir švietimo įstaigų tinklas. Šiai veiklai nacionalinių respublikų nomenklatūra ir inteligentija gaudavo reikšmingą centrinės valdžios paramą. Tačiau nereikia pamiršti, kad komunistinė ideologija, pabrėždama „klasių kovą“ ir „klasinį solidarumą“, tautoms priešpriešino socialines klases. Tad etniškumas čia buvo pajungtas valdžios kontrolei ir ideologiniam valdymui, sukuriant modelį, kuris leido neutralizuoti grėsmes, kylančias dėl potencialios nacionalinės mobilizacijos. Lenininėje sampratoje korenizacija rėmėsi skirtingai vertinamais dviejų tipų nacionalizmais: „engėjų“ (į šią kategoriją pakliuvo ir didžiarusiškasis šovinizmas) ir „engiamųjų“ tautų. Diegiant „pozityviosios diskriminacijos“ principą korenizacija tapo ištis sėkmingu bandymu „prisijaukinti“ ir paversti pastarąją – engiamųjų – grupę sava, įskaitant nacionalinių tapatumų, kurių moderniu pavidalu net nebuvo, „išradimą“. Tai nacionalines kultūras padėjo performatuoti pagal sovietinį modelį, kartu jų istorijas perinterpretuojant pagal marksistinę istorinių formacijų kaitos teoriją. Tam tikrais atvejais, kaip antai Azerbaidžano arba Kazachstano, nacionalines istorijas teko ne perrašyti, o iš viso parašyti (Yilmaz, 2015), bet tai leido jas neišardomai supinti su sovietiniu naratyvu, kas vėliau, šalis atgavus nepriklausomybę, turės nemenką reikšmę perinterpretuojant jas naujoje, jau nesovietinėje perspektyvoje.

Tačiau XX a. 4 dešimtmetyje korenizaciją staiga ėmė keisti rusocentrizmas, lydimas intensyvesnės ar mažiau intensyvios rusifikacijos. Ilgainiui rusifikacija bene labiausiai pažeidė kazachų, baltarusių, iš dalies ir ukrainiečių tautų, taip pat daugumos „nacionalinių pakraščių“ elitų atstovų, perėmusių rusų kalbą ir kultūrą, tautinę savimonę. Korenizacijos pabaiga žymėjo ir ryškų nacionalinių

administracinių darinių skaičiaus mažėjimą. 4 dešimtmetyje rusų didvalstybinė ideologija jau nebelaikyta grėsme režimui. Švietimo sistemoje įsitvirtina jau atvirai pranašesniu už kitų SSRS tautų kultūrą laikomas rusų literatūros ir meno kanonas, susiklosto ištisas tinklas temų, siužetų, simbolių ir asmenybių, susiejantių SSSR su Rusijos imperija (Сазэкин, 2017:56). Stiprindamas savo valdžią ir asmens kultą J. Stalinas pasitelkia Ivano Rūsčiojo ir Petro I figūras*, jos tampa ryškesniais naujosios istorijos politikos, įtraukiančios ir ikirevoliucines didžiarusiškos ideologijos „atminties vietas“, ženklais. Kolektyvizacija tapo bene stipriausiu po Spalio perversmo socialiniu sukrėtimu ir reiškė gausiausios socialinės grupės – valstiečių – klasės likvidavimą, radikalai transformuojant juos į kolūkiečius. Taip visos SSRS tautos, bet labiausiai patys rusai, tapo sovietinės socialinės inžinerijos objektais ir aukomis. Išliekant įtampoms tarptautinėje arenoje ankstesnis nacionalinės politikos kursas pasirodė besąs pernelyg pavojingas, todėl visomis propagandos priemonėmis reikėjo parodyti, kad režimas, vykdamas radikalią žemės ūkio pertvarkymo programą, nėra svetimas rusų visuomenei, priešingai, jis neva tęsia Aleksandro Neviškio, Ivano Rūsčiojo ir Petro Didžiojo idėjas – idėjas valdovų, kurie sugebėjo mobilizuoti savo meto visuomenes, kad atremtų Rusijos valstybingumui iškylančius pavojus (Севастьянова, Ефременко, 2020:48). Posūkis į rusocentrizmą simbolinėje politikoje buvo palankiai sutiktas partinės nomenklatūros, dominuojamos rusų tautybės asmenų, kuriai jau buvo pradėję trūkti nacionalinės legitimacijos. Taigi, sprendamas atramos visuomenėje ir politinės mobilizacijos problemos, stalininis režimas kartu paleido rusų nacionalinio tapatumo formavimosi procesą ir jam vykstant pats tam tikru atžvilgiu pavirto nacionalbolševikiniu (Brandenberger, 2002).

Kalbant apie mūsų tyrimui svarbią nacionalinę režimo legitimaciją konkrečiose respublikose ir regionuose, reikia atkreipti dėmesį, kad šiuo atžvilgiu sovietų politika buvo pilna paradoksų ir nestokojo tam tikrų nelogiškumų (Суни, Мартин, 2001). Persekiodamas, naikindamas ar tremdamas vienus etnosus, jis greta to kitas (ypač „titulinių“ sąjunginių respublikų) tautas, bent kultūros srityje, skatino veikti kiek laisviau, padėdamas įgauti modernų pavidalą (Weeks, 2011). Greta to būtina atsižvelgti ir į personalinę „vietinių vadų“ bei kolektyvinę respublikinių partinių nomenklatūrų legitimaciją, be kita ko, susijusią ir su istorijos perrašymu, atrandant

* Rusų kultūrai valdovo asmens kultas nebuvo naujiena – jau nuo XVIII a. formavosi carų asmens kultas, pasireiškęs Petro I, Jelizavetos II ir Jekaterinos II atžvilgiu. Retorikos tyrinėtojai nurodo aiškias šiuos valdovus šlovinančių tekstų ir V. Leninui bei J. Stalinui skirtos viešosios panegirikos paraleles (Хазарев, 2012).

„vietines komunistines tradicijas“ – tai ryšku to meto lokaliaje istorijos politikoje, ypač monumentalistikoje ir muziejuose. Lietuvos SSR jos, pavyzdžiui, buvo siejamos su 1918–1919 m. Vinco Kapsuko vyriausybės gyvavimo epizodu ir su tarpukariu veikusiais bei prezidento Antano Smetonos režimo persekiotais komunistais pagrindininkais.

Kilęs karas su nacistine Vokietija sovietų propagandininkams taip pat veikiai padėjo rasti analogų praeityje, ypač su 1812 m. karu (jam atminti pastatyta Kristaus Išganytojo šventovė Maskvoje jau buvo susprogdinta 1931 m.). Tačiau paraleliai augo ir „tautų draugystės“ mito vaidmuo (Ewans, 1993:46–47), jis išliks svarbus iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Taigi sovietinis metanaratyvas keitėsi, nelygu kaip kito sociopolitinės aplinkybės, tačiau jame išliko ir ankstesnių bruožų, pavyzdžiui, internacionalizmas, nors jam ir nebeskirtas toks pat reikšmingas vaidmuo kaip pirmaisiais porevoliuciniais metais (tačiau jis vėl atgims, kai prireiks įtvirtinti proslalininius režimus VRE po karo) (Smith, 2013). Prieškarinis ideologinis metanaratyvas buvo nukreiptas į bekompromisių perskyrų tarp „saviškių“ ir „liaudies priešų“ kūrimą, o štai karo metai ir pokaris šią situaciją pakeitė kardinaliai. Susitelkimas į kovą su išorės grėsme tapo bendra visuomenės patirtimi, nepaisant socialinio statuso ir kitų skirtumų. Karo meto atmintis suvaidino lemiamą vaidmenį rusiškam/sovietiniam tapatumui visuotinai įsitvirtinti. Taip, pirmąsyk po Spalio perversmo ir Pilietinio karo, makropolitinis tapatumas ėmė plėtotis nesiremdamas vienos visuomenės dalies konfliktu su kita, o tapo palaikomas kolektyvinės priklausomybės tam tikrai bendrijai jausenos, net jei ta bendrija ir turėjo lokalių bruožų, net jei joje išliko nacionalinio ir sovietinio pradų skirtis. DTK atminties institucionalizacija, suklestėjusi L. Brežnevo vadovavimo metais, tam turėjo išskirtinai reikšmingą, ilgalaikį ir stabilizuojamą poveikį. Kaip teigia O. Malinova, ši atmintis buvo transliuojama įvairiais socializacijos kanalais – nuo darželių iki darbo kolektyvų, kas leido jai pasižymėti unikaliu organiškumu. Kita vertus, ji nesunkiai įsipiėšė į daugelį kitų, kultūriškai apibrėžtų, prasminių rėmų, pradedant variacijomis *didvyriškumo* tema („laisvės gynėjai“, „civilizacijos gelbėtojai“ ir t. t.) ir baigiant *aukos ir pasiaukojimo* siužetais, o tai skirtinguose kontekstuose įgalino konstruoti ir išlaikyti pozityvų kolektyvinio „mes“ vaizdinį (Малинова, 2015:7).

Raudonosios armijos įžengimas į VRE šalių teritorijas ir pokarinis jų perdavimas, sukuriant čia atvirai promaskvietiškus, lengvai kontroliuojamus ir vietos komunistų vadovaujamus marionetinius režimus, ne tik išplėtė sovietinio simbolinio kraštovaizdžio kūrimui būtiną erdvę, bet ir aktualizavo tarptautinio

proletarinio internacionalizmo retoriką, nors ir priverstą kiek apsiriboti dėl sutarčių su antihitlerinės koalicijos sąjungininkais. Internacionalizmo sąvoka prisipildė ne tik lozungais apie Maskvos lyderystę ir sovietinę santvarką pažangia pripažįstančių jėgų paramą visame pasaulyje, bet ir pasižymėjo asmenišku lojalumu J. Stalinui, kaip pasaulinio komunistinio judėjimo vadui. Taigi pokarinis internacionalizmas daug kur ėmė panėšėti į imperinės didvalstybės plėtros užmačias. T. Martinas atkreipia dėmesį į rusų tautos situacijos dviprasmiškumą, susiklosčiusį esant naujoms geopolitinėms aplinkybėms, ir vadina ją „nepatogia nacija“: „per didele, kad būtų ignoruojama, tačiau tuo pat metu ir per daug pavojinga tam, kad jai būtų galima suteikti tokį pat institucinį statusą, kokį turėjo kitos gausesnės tautybės“ (Martin, 2001:542). Siekį suteikti RSFSR tokias pat valdžios institucijas ir galias, kokiomis disponavo kitos sąjunginės respublikos, blokavo būtent J. Stalinas ir jo įpėdiniai. Šie nuogaustavimai, kad rasis kitas – rusiškas – valdžios centras, anksčiau ar vėliau tapsiantis konkurentu centriniam, po kelių dešimtmečių, sovietinei sistemai išgyvenant gilią krizę, išties pasitvirtino, kai tokios dvišalystės tarp Michailo Gorbačiovo ir B. Jelcino susiformavimas ir pavertė šią problemą neišsprendžiama. Taigi asimetrijos tarp RSFSR ir kitų sąjunginių respublikų teisių ir įgaliojimų išsaugojimas leidžia teigti, kad esminiai korenizacijos rezultatai vis dėlto nebuvo atšaukti net per įvykusį posūkį į „rusocentrizmą“. Sovietologas Jurijus Slezkinas šią dispoziciją apibūdino žinoma metafora: SSRS – tai didelis „komunalinis butas“ (Slezkin, 1994). Taigi „tautų draugystės“ tezė, įtvirtinta 4 dešimtmečio viduryje, atliko istorinių naratyvų, egzistuojančių nacionalinėse respublikose ir Centre, suderinimo ir tarpusavio balansavimo funkciją. Taip nerusų teritorijų įjungimas į Rusijos valstybę buvo vertinamas kaip „istoriškai progresyvus“, o štai „jungas nacionaliniu pagrindu“ galėjo būti traktuojamas negatyviai, kaip klasinės carizmo esmės įrodymas, todėl ir bendra skirtingų tautybių revoliucionierių kova su carizmu, pasibaigusi išnaudotojiško režimo nuvertimu, esą atvedė prie tikrojo nacionalinio išsivadavimo, kurį realizuoti ir apginti mažosios tautos buvo pajėgios tik „kartu su didžiąja rusų tauta“. Šitaip „Spalio revoliucijos“ bendrasovietinė, o vėliau ir pasaulinė reikšmė buvo pripažįstama besąlygiškai, o DTK Pergalė organiškai įsirašė į teleologinį Rusijos ir kartu visuotinės istorijos sovietinės vizijos kanoną.

Šis kanonas patirs stiprų iššūkį per XX partijos suvažiavimą ir chruščiovinį „atšilimą“. J. Stalino „asmens kulto“ atmetimas ir iš dalies atskleista tiesa apie masinį terorą ir represijas, vykdytus jo valdymo metais, buvo pernelyg reikšmingi, kad juos būtų galima ilgai išlaikyti oficialiojo diskurso apie neseną praeitį parašėse (Михайлин, 2016). Tam pasitarnavo ir frontininkų demobilizacija, represuotųjų

grįžimas iš Gulago ar tremties, kaip ir dalinė jų rehabilitacija. Tai leido į viešumą iš-eiti dar vienai socialinei grupei, vienijamai bendros tragiškos patirties ir atminties, kuri nesutapo su oficialiai įtvirtinta ir propagandos palaikoma „linija“. XXII partijos suvažiavime N. Chruščiovas net paragino įamžinti politinių represijų aukas, o tai reiškė, kad atsakomybės už jas ir kaltės pripažinimo tema, nors ir su daugeliu išlygų, bent kuriam laikui tapo valdžios remiamo diskurso apie neseną praeitį dalimi. Kartu ir vado asmens desakralizacija simboliniame lygmenyje – J. Stalino palaikų pašalinimas iš mauzoliejaus, paminklų nuvertimas, miestų ir kitų vietovių pervardijimas, jo vardo ištrynimasis iš viešosios informacijos šaltinių ir t. t. – negalėjo nesukelti abejonių paties oficialiojo istorinio kanono pagrįstumu. Šioms abejonėms plisti padėjo ir „atlydžio“ metais pakitusi viešojo diskusijų erdvė, inspirojuojama išlaisvėjusių literatūrinių žurnalų, teatro spektaklių ir pro cenzūrą prasirovusių kino filmų. Tačiau ši padėtis ilgai netruko ir, režimui radus naują atramą šalies raidai – kosmoso užkariavimą, – buvo pamažu užgniaužta (Sandle, 2002). Nušalinus N. Chruščiovą siaurėjanti viešojo erdvė vėl traukėsi į pagrindį, susikoncentravo į disidentinį ar paradisidentinį diskursą. Čia formavosi visiškai nauji tekstai, dalis kurių radikaliai kvestionavo oficialųjį naratyvą. Būtent jie bus prisiminti ir taps itin paklausūs 8 dešimtmečio pabaigoje–9 pradžioje.

Šie trumpai aptarti sovietinio metanaratyvo svyravimai nėra vien lokalus reiškinys, kaip atrodytų iš pirmo žvilgsnio, stipriai priklausomas nuo šalies vystymės personalijų valios ir tuometinių tarptautinių bei vidaus politikos konjunktūrų. Iš tiesų visoms moderniosioms valstybėms, nepaisant politinio jų režimo tipo, būdingi vidiniai prieštaravimai, kylantys iš dominuojančios ideologijos ypatumų ir tampantys potencialaus nestabilumo šaltiniu. Šį paradoksą knygoje „Moderniosios visuomenės politinės formos“ bene pirmasis aprašė prancūzų politinis filosofas Claudas Lefortas. Jo esmė – bet kurios moderniosios valstybės, nesvarbu, totalitarinės, autoritarinės ar demokratinės, ideologijoje ilgainiui atsirandantis neišvengiamas normatyvinio diskurso ir jo įgyvendinimo praktikų atotrūkis. Tam, kad valstybės valdymą vaizduotų esant legitimų, ideologiniam diskursui tenka nuolat apeliuoti į kažkokią objektyvią, abejonių nekeliančią tiesą (Lefort, 1986), kuri savo ruožtu įkūnija vienus ar kitus Apšvietos idealus, supolitintus Didžiosios prancūzų revoliucijos šūkyje *Laisvė, Lygybė, Brolybė*. Ši tiesa randama tik anapus ideologinio diskurso, todėl negali būti jam pavaldi. Tai reiškia, kad ideologinis diskursas negali jos nei kvestionuoti, nei pagrįstai įrodyti. Tai, Leforto nuomone, bet kurios valstybės struktūrą daro nestabilią ir gali anksčiau ar vėliau atvesti prie ideologijos krizės, o tai reiškia, kad ir prie valstybės valdymo

legitimumo krizės. Tačiau ši paradoksa kažkuriam laikui pajėgi uždengti galios valdytojo (*master of power*) figūra (Lefort, 1986:99), įpinta į ideologinį diskursą ir pasižyminti tuo, kad ji vienintelė neva disponuoja asmeniniu objektyvios tiesos pažinimu ir savimi liudija, kad ši tiesa išties egzistuoja. Šis politikos subjektas sistemoje užima unikalią padėtį – jis lyg ir atsiranda anapus ideologinio diskurso, iš kur tampa pajėgus vertinti bet kurių ideologinių teiginių atitikimą objektyviai tiesai (Lefort, 1986:211-212), tačiau tuo atveju, jeigu tokia ideologinio diskurso valdančioji figūra išnyksta, „Leforto paradokso“ nebėra kam pridengti ir visi vidiniai prieštaravimai tampa vis pastebimesni, o tai gali vesti prie tolygaus ideologijos pokyčio ir galiausiai net apskritai prie valdžios teisėtumo krizės.

„Leforto paradoksas“ leistų paaiškinti ir sovietų ideologijos likimą M. Gorbačioviui pradėjus socioekonominės reformas. „Objektyvi tiesa“ apie tikrovę, kuria jis iš pat pradžių rėmėsi, buvo suformuluota kaip komunizmo sukūrimo galimybės ir neišvengiamumo postulatą, paremtas esą mokslinė marksizmo-leninizmo doktrina, kurios nebuvo galima įrodyti, tačiau nebuvo galima ir kritikuoti ar abejoti. Nesunku numanyti, kad politinė figūra, ankstyvaisiais sovietų valstybės gyvavimo laikotarpiais savimi uždengianti vidinius ideologijos prieštaravimus, iš pradžių buvo „pasaulinio proletariato vadas“ V. Leninas, o vėliau J. Stalinas. Stalino, kaip valdančiosios figūros, vaidmuo kuriant ir palaikant ideologinį diskursą, o ir simbolinį kraštovaizdį, formuojamą pagal vadinamojo socialistinio realizmo (sorealizmo) estetinę doktriną, kurią jis asmeniškai suformulavo ir įtvirtino, tapo fundamentalus. Vadas vienintelis turėjo prieigą prie „objektyvios tiesos“, kaip ir išimtinę jos teisingo aiškinimo masėms teisę, ir tai jam leido sutelkti savo rankose absoliučią valdžią, sukurti asmens kultą ir asmeniškai įsitraukti į įvairiausių oficialiai skelbiamų tekstų redagavimą, įskaitant mokslo straipsnius, grožinę literatūrą, kino filmus, muzikos kūrinius, o kur dar begaliniai „valymai“ (dar viena savotiška „socialinio teksto redagavimo“ forma) partijos gretose ir visuomenėje. Tačiau, prasidėjus destalinizacijai ir ypač pasmerkus J. Stalino asmens kultą, ši „valdančioji figūra“ buvo sunaikinta. Nors N. Chruščiovas, o vėliau ir L. Brežnevas, ir bandė ją pakeisti kolektyvine „Partijos“ figūra, tačiau iš tiesų išnyko pati galimybė ideologiniam diskursui užimti išorinę poziciją. Taip nyko ir pats metadiskursas, anksčiau atlikęs viešo ideologinių teiginių vertinimo ir jų atitikimo (arba neatitikimo) objektyviai tiesai funkciją. Nors pati ši „tiesa“ („mokslinio“ komunizmo ir marksizmo-leninizmo nuostatai) formaliai ir liko galioti, o ideologinis diskursas toliau į ją apeliavo, tačiau nebeliko subjekto, kuris turėtų unikalią šios tiesos pažinimo teisę ir neginčijamą autoritetą perteikti ir aiškinti ją masėms. Šio pokyčio

rezultatu tapo fundamentalus socializmo diskursyvinio režimo reorganizavimas. Vėlyvuju sovietmečiu ši problema mėginta spręsti kuo tiksliau atitinkant ideologinių teiginių ir ritualų formą, o ne turinį, į kurį imta vis mažiau gilintis. Kitaip tariant, postalininiais metais nebereikėjo tikėti komunizmo doktrina, pakako imituoti šį tikėjimą ritualais, kalba ir praktikomis – jų analizei vėlyvuju sovietmečiu A. Yurchakas ir skiria daugiausia dėmesio savo gerai žinomoje knygoje „Viskas buvo amžina, kol to nebeliko“ (Yurchak, 2006:52). Jo nuomone, dar kelis dešimtmečius iki tol, kol *perestroika* (persitvarkymas) ir *glasnost* (viešumas) atvers sovietiniams piliečiams nuo jų kruopščiai slėptą tiesą apie represijas ir masinius stalinizmo nusikaltimus žmoniškumui, destalinizacijos inspiruotas vyko lėtas ir nepastebimas ideologinio diskurso keitimo tuščiavidurė forma procesas. Jis lėmė, kad šių teiginių prasmė ėmė sekti, juos veikė rutinizacija ir standartizacija, bet kartu radosi ir pseudomokslinis sudėtingumas. Taigi sovietinis ideologinis diskursas liovėsi funkcionuoti kaip mokslinis tikrovės aprašymas, kurį galima būtų kažkaip objektyviai įvertinti kaip teisingą arba klaidingą, ir dar gerokai iki tol, kol jį galutinai delegitimuos atsivėręs tikrovės plyšys. Pavyzdžiui, tarp postulatų apie komunizmo statybą, „nepaisant vis dar pasitaikančių sunkumų ir trūkumų“ ir tikrosios SSRS socioekonominės padėties. Kartu tyliai žlugo ir jo pretenzijos būti vieninteliam teisingam, visuotiniam ir neišvengiamam. Tai leistų paaiškinti sovietinių ritualų ir simbolinio kraštovaizdžio, skirto jiems įkūnyti ir atlikti, stabilumą ir gajumą – formai įveikus turinį režimui tiesiog nebeliko nieko kito, kas galėtų pridengti šį kokybinį pokytį ir leistų toliau vaizduoti, kad viskas liko kaip buvę.

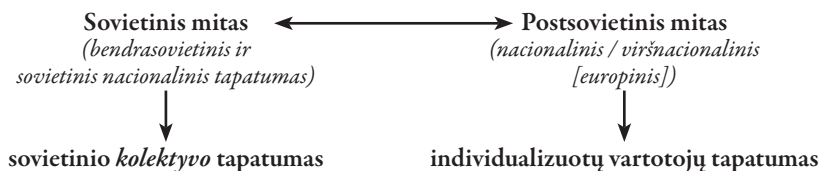
Sovietinio simbolinio kraštovaizdžio inercijos ir kaitos ambivalencijai žlugus jį kūrusiai ir palaikiusiai sistemai geriau suvokti svarbios ir kiek iš kitos pusės prie A. Yurchako aptartų klausimų prieinančio žinomo rusų antropologo Vadimo Michailino mintys. Jis anksčiau trumpai aptartą sovietinės deideologizacijos procesą linksta aiškinti per viešosios / privačios erdvės plėtros prizmę. Iki 1917 m. Rusijos viešojoje erdvėje buvo itin siaura, o manipuliatyvinės gyventojų nuomonės formavimo technologijos dar menkai išplėtos. Bolševikų perversmas šią situaciją pakeitė radikaliai – kiekvienam sovietiniam žmogui buvo įteigta atsakomybė už „didelius kontekstus“ – „pasaulinę revoliuciją“, „socializmo statybą“, „žūtbutinę kovą su išorės ir vidaus priešais“ ir t. t. Tik chruščiovinės reformos suteiks jam teisę ir į privačias, ideologijos nepasiekiamas ar ne visai kontroliuojamas erdves – mažagabaričius butus, individualius ūkinius (sklypai prie sodybų) ar verslo (spekuliacija, nelegali namudinė gamyba ir smulkios paslaugos mieste) interesus. „Atlydis“ buvo nomenklatūrinės kontrrevoliucijos mėginimas užsitikrinti sau teisę likti nevisiškai

peršviečiamai visa reginčios Totalitarinės Valstybės akies, tai šie lūkesčiai veikiai išplito į žemesnius visuomenės sluoksnius. Jie imti sieti su geresne gyvenimo kokybe, „priėjimu“ prie deficitinių prekių, įvairesniu vartojimu, spartesniu kiliu socialiniais liftais, statuso gerėjimu. Taigi didieji sovietiniai diskursai ilgainiui prarado savo galią ir virto vien „įkyriu propagandiniu triukšmu“ – šis kasdien skambėjo iš visų žiniasklaidos priemonių ir, esant poreikiui, galėjo būti atkartojamas, tačiau jau nelėmė realių motyvacinių sistemų ar apskritai nebeturėjo su jomis jokio ryšio. Pasak Michailino, būtent visuotinė vėlyvojo sovietmečio privatybės utopija galiausiai ir atvedė į komunistinio projekto krachą (Михайлин, 2016). Štai kodėl, galiausiai atsikračius valstybės priežiūros ir reguliavimo, postsovietiniai žmonės taip noriai ir nekritiškai priėmė neoliberalią retoriką ir programą, idealiai atliepiančią jų svajones nevaržomai vartoti ir mėgautis iki tol uždraustais kapitalizmo vaisiais (Сергеев, Амангалиева, 2015).

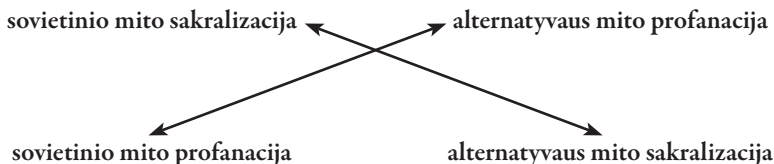
Apibendrinant galima teigti, kad sovietinis režimas kūrė mitus ir praeities interpretacijas, kurios buvo grįstos ideologijos padiktuotomis nuostatomis ir pristatomos kaip „vienintelės teisingos“. Pastarosios buvo nepaliaujamai transliuojamos per mokyklas, žiniasklaidą, muziejus, parodas, nacionalines šventes, ritualus ir t. t. Šioje sistemoje paminklai, muziejai ir memorialai, kartu su juose atliekamomis ceremonijomis, pateko į patį oficialiojo naratyvo centrą ir įgavo simbolinę bei sakralinę krūvį, tarnaujantį ir (per)auklėjant piliečius, ir pašalinant kitas, konkurencines, alternatyvias, grupines atmintis ar tikėjimų sistemas. Tokia hierarchiška – nuo partijos vadų iki karo ir darbo didvyrių, nacionalinių komunistinių veikėjų ir galiausiai vietinių kultūrininkų įamžinimo, – homogenizuota ir homogenizuojanti režimo puoselėjama oficialioji atmintis buvo orientuota į visus piliečius. Jos tikslas, nepaisant lokalių skirtumų, buvo formuoti ir palaikyti tam tikrą viršnationalinį tapatumą, įvairiausių gyventojų lojalumą režimui ir jų socialinę sanglaudą. Kolektyvinės atminties homogenizacija tapo reikšminga sudėtine šių procesų dalimi, pasireiškusia ir tuo, kad siekta, tiesa, ne visuomet sėkmingai, kištis ir atmesti ar, priešingai, nugludinti ir režimo reikmėms taip pat pritaikyti šeimų, konkrečių grupių ir net individų atmintį. Kitaip tariant, norėta ideologijos ir propagandos veikimą paversti vienakrypčiu – *iš viršaus į apačią*, – beveik nepalikant vietos ir laisvės atminties kultūros lauke visuomenei reaguoti kitaip, nei numatyta ir suplanuota, o už nesankcionuotus veiksmus demonstratyviai ir griežtai baudžiant. Tuo ji skyrėsi nuo demokratinę visuomenę kultūrinės atminties, kuri leidžia egzistuoti skirtingoms grupių, šeimų ar individų atmintims, iš dalies arba visai nesutampančioms su valstybės formuojama ir palaikoma viešojo atminimo

erdve (Meusburger, 2011), gerai suvokiant, kad tai gali vesti ir prie įtampų ar konfliktų. Tačiau oficialioji sovietinė ideologija, nors ir garantavo tam tikrą kultūrinių vaizdinių rišlumą ir stabilumą, vis dėlto negalėjo iki galo užtikrinti, kad jų kultūrinis vartojimas ir buitinis funkcionavimas visiškai atitiks planuotus lūkesčius. Pavyzdžiui, net monumentai veikiai apaugdavo desakralizuojančiomis ar išjuokiančiomis konotacijomis ir anekdotais, iš liaudiškosios juoko kultūros perspektyvos „perskaičius“ simbolinį kraštovaizdį ir nesankcionuotai interpretuojant šiuos objektus (Радченко, 2019). Tai turės nemenką reikšmę tolesnei jų diskreditacijai, vedančiai prie fizinio pašalinimo arba virtimo „nematomais“.

SOVIETINIO IR POSTSOVIETINIO MITO ADRESATAI

SOVIETINIO IR POSTSOVIETINIO MITŲ NESUDERINAMUMAS

Taigi, nors sovietinis metanaratyvas buvo vertybiškai neutralizuotas jau vėlyvuju sovietmečiu, tačiau jo atmintis ir tuomet susiformavę būdai reaguoti į ideologines konstrukcijas jį pergyveno. Demokratinės nuostatos, skatinančios požiūrių ir idėjų įvairovę, kaip ir visuomenės totalitarinės kontrolės atmetimas, užkirto kelią kurti savo rišlumu ir sistemingumu sovietiniam metanaratyvui analogišką ideologinį pasakojimą. To nepaisant, naujojo istorinio naratyvo, lydimio savitos mitologijos ir simbolių, poreikis postsovietinėse valstybėse veikiai tapo akivaizdus. Iš esmės šių skirtingų ir vienas kitam prieštaraujančių – iš sovietmečio paveldėtų ir naujų – vertybinių principų sankirtoje ir formavosi postsovietinis tapatumas, kuriame reikšmingą vietą užėmė diskusijos ir praktikos, susijusios su tolesniu išlikusių simbolinio kraštovaizdžio elementų likimu.

DEKOMUNIZACIJOS FORMOS IR EIGA

Sovietų Sąjunga liovėsi egzistuoti 1991 m. gruodžio 25 d., kai SSRS prezidentas M. Gorbačiovas, per televiziją kreipdamasis į sovietinius piliečius, pranešė apie savo atsistatydinimą (*Отставка Горбачева...*, 1991). Prieš tai, gruodžio 8 d., Rusijos prezidentas B. Jelcinas ir Rusijos valstybės sekretorius Genadijus Burbulis, Baltarusijos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Stanislavas Šuškevičius ir Ministrų Tarybos pirmininkas Viačeslavas Kebičius, Ukrainos prezidentas Leonidas Kravčiukas ir premjeras Vitoldas Fokinas pasirašė susitarimą, žinomą *Belovežo susitarimo* pavadinimu, kuriame paskelbė, kad SSRS nebėra ir vietoj jos kuriama NVS. Tačiau Sovietų Sąjungos žlugimo procesas anaip tol nesibaigė dieną, kai Maskvos Kremliuje buvo nuleista SSRS vėliava. Tai tapo tik ilgo, fizinio ir mentalinio, imperijos dezintegracijos ir dekomunizacijos proceso pradžia. Šis procesas, su išlygomis, tęsiasi iki šiol.

Esama daugybės sovietų sistemos griūties interpretacijų (Fowkes, 1993; Brown, 2009; Crump, 2014; Кapper Д'Анкоcc, 2017(a); Кapper Д'Анкоcc, 2017), tačiau gerai žinomas ir faktas, kad oficialaus istorinio naratyvo irimas bei siekis atkurti „istorinę tiesą“ *perestroikos* metais tapo viena svarbiausių sovietinio režimo delegitimacijos priežasčių (Sherlock, 2007). Žinomas rusų eseistas Kirilas Kobrinas teigia, kad sovietinių piliečių ateities lūkesčiai buvo susiję su trimis vaizdiniais: pirma, kad taip gyventi nebeįmanoma, antra, kad SSRS istorija buvo šunkelis, nuvedęs tolyn nuo normalios valstybės raidos kelio, ir trečia, kad praityje gero gyvenimo „norma“ neoficialiai buvo siejama su Rusijos imperija, o dabartyje – su klestinčiais Vakaraais (Кобрин, 2017). 1987–1991-ieji buvo didžiųjų sociopolitinių pervartų ir įvykių „sutirštėjimo“ metai. Žlungant Sovietų Sąjungai senieji centriniai elitai, žinoma, mėgino išlaikyti *status quo*, bet buvo priversti stoti į konkurencinę kovą su naujai iškilusiomis revoliucinėmis jėgomis, Rusijos demokratizacijos perspektyvą siejančiomis su totalitarizmo ir imperinių ambicijų atsisakymu. Savo ruožtu „nacionalinių pakraščių“ partinis aparatas, suinteresuotas įgyti daugiau savarankiškumo, taikėsi išnaudoti silpnėjančią Centro kontrolę. Taip sulig M. Gorbačiovo inspiruotomis reformomis prasidėjo staigi politinio ir kartu simbolinio kraštovaizdžio kaita. Anksčiausiai aktyviam nacionalinių interesų gynimui konsolidavosi Užkaukazės ir Baltijos respublikų visuomenės (vėliau jų kultūrinėje atmintyje bus įtvirtintas analogiškas pradžios mitas apie „respubliką,

sugriovusią Sovietų Sąjungą^{*)}). Tačiau veikiai įvykęs SSRS žlugimas nepanaikins buvusių socioekonominių problemų ir net sukurs daug naujų, o daugeliu atvejų nenutrauks sovietmečiu susiformavusių Centro ir periferijų santykių, kaip ir tarpvalstybinių ryšių. Postsovietinė Rusija sumaniai tuo naudosis, kurdama įšaldytų konfliktų zonas atplėstose Azerbaidžano (Kalnų Karabachas^{**)}, Moldovos (Padniestrė), o vėliau ir Sakartvelo (Pietų Osetija ir Abchazija), Ukrainos (Krymas, Donbasas) teritorijose, atvirai ar slapta kišdamasi į jau nepriklausomų valstybių priimamus vidaus bei užsienio politikos sprendimus.

Sovietinio laikotarpio pervertinimo ištakos – M. Gorbačiovo paskelbta *perestroikos* ir *glasnost* programa. Nors istorinės atminties temos anaip tol ne iš karto tapo svarbiausiais viešosios erdvės kokybinės kaitos veiksniais, tačiau atsiradusi iki tol draustų temų viešinimo ir laisvo svarstymo galimybė, kaip ir cenzūros panaikinimas, pasitarnavo tolydžiam oficialiojo metanaratyvo kvestionavimui iki tokio lygio, kad jis galiausiai buvo atmestas. 1987–1989 m., su kiekvienu nauju „Moskovskije novosti“ arba „Ogoniok“ numeriu, iki tol nutylimos arba griežtai ideologiškai apdorotos istorinės temos buvo vis labiau atveriamos, o milijonai jų skaitytojų greitai suvokė, kad tai ne vien to, „kas leidžiama“, rėmų praplėtimas, bet ir kažkas kokybiškai visiškai nauja. Į viešąją politinį diskursą įsiveržė moralinės kategorijos, ir jas pasitelkiant imta pervertinti režimo pamatus, o tai neišvengiamai vedė ir į jų kvestionavimą, deskralizavimą ir diskreditavimą. 1987–1988 metus galima laikyti nulūmusiais SSRS likimą, nes tada buvo aktyvuoti keletas galingų dezintegracinių mechanizmų: atmestos ideologinė monopolija ir cenzūra, pašlijo vidinės SSKP vienybė, į valdžios struktūras atsirado galimybė ateiti žmonėms, kurie save pozicionavo kaip režimo oponentus. Taip pat vis labiau ryškėjo planinės ekonomikos erozija, regionuose kilo separatistinės nuotaikos, kai kuriose sąjunginėse ar autonominėse respublikose augo nacionalinis sąmoningumas ir nepriklausomybės viltys. Nutylėtųjų istorinės atminties klausimų atradimas ir visuotinis svarstymas suvaidino itin reikšmingą vaidmenį klibinant sistemą iš vidaus (Sherlock, 2007:2). Rišlaus, konsoliduoto ir stabilaus metanaratyvo, apeliuojančio į

* Pavyzdžiui, tokių pretenzijų į pirmumą reiškia ir Armėnija, ir Azerbaidžanas, kur 1987–1988 m. vyko tarptautiniai susidūrimai dėl Kalnų Karabacho. Tada atitinkamos etninės mažumos patyrė persekiojimą ir buvo priverstos palikti priešišką valstybę bei grįžti į savo kilmės šalį (Шнирельман, 2003; *Большой Кавказ...*, 2014).

** 2020 m. žiemą Azerbaidžanas, padedamas Turkijos, susigrąžino visų septynių Kalnų Karabachą supančių rajonų kontrolę ir dalį paties Kalnų Karabacho. Armėnija išlaikė likusias teritorijas tik Rusijos kariuomenės dėka.

viršnacionalines vertybes, išlaikymas sovietinei sistemai turėjo tokią pat reikšmę kaip ir partinės nomenklatūros sau prisiskirta valdžios monopolija. Tačiau net ir jos eizėjimas ir galiausiai atmetimas 9 dešimtmetyje nereiškė, kad tie diskursyviniai ir simboliniai komponentai, kurie buvo glaudžiausiai susiję su praeities interpretacijomis, bus taip pat greitai ir be apeliacijų atmesti. Kitaip nebūtų įmanoma suprasti ir paaiškinti atminties konfliktų ar net recidyvų, apie kuriuos bus kalbama vėliau, iki šiol kylančių postsovietinėje erdvėje – ir pačioje Rusijoje, ir kitose šalyse.

Siekdamos pagrįsti savo teisę į suverenumą, postsovietinės valstybės pirmiausia gręžėsi į tolimesnę ar artimesnę praeitį ir ieškojo įrodymų, kuriais remdamosi galėtų juridiškai ir simboliškai kurti naująjį politinį tapatumą. Šios, kartais labiau norimo, įsivaizduoto nei faktinio, valstybingumo ištakos buvo atrandamos ir antikos epochoje (Kaukazo valstybės, Vidurio Azijos respublikos), ir viduramžiais (Kyjivo Rusia, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, XV–XVI a. Moldovos Kunigaikštystė, Vidurio Azijos chanatai), ir naujaisiais laikais (tarpukariu nepriklausomos Lietuva, Latvija ir Estija). Tai rodė ir jų susigrąžinta senoji ar sukurta naujoji valstybinė simbolika (vėliava, herbas, himnas). Iš visų buvusių penkiolikos sąjunginių respublikų tik Baltarusija ir Tadžikistanas išlaikė sąsajas su savo sovietine heraldika*. Komunistinio palikimo pervertinimas ir dekomunizacija buvo tuo metu suvokiami kaip priemonė šioms nacijoms „pasveikti“ nuo totalitarizmo ir „normalizuotis“. Tuo tarpu Vidurio ir Rytų europiečiai, desovietizuodami savo nacionalines istorijas, labiau orientavosi į ateitį ir dažniausiai rinkosi liberalų modelį. Jame regiono tautos vaizduotos kaip istoriškai priklausiusios Vakarų civilizacijai ir natūraliai linkstančios į demokratiją, kuriai įgyvendinti trukdė užkariautojai, siekdami šias tautas priversti pasirinkti istorinės raidos aklavietę. Ir tik žlugus sovietiniam eksperimentui joms esą pagaliau pavyko grįžti į demokratizacijos kelią. Europos Tarybos Parlamentinės asamblėjos (ETPA) 1996 m. birželio 27 d. rezoliucija (Council of Europe..., 1996) faktiškai tapo dekomunizacijos programa, pateikiančia rekomendacijų dėl liustracijos, restitucijos, teroro aukų reabilitacijos, represinių institucijų archyvų ir pan. Šioje rezoliucijoje teigiama, kad „instituciniu lygmeniu šis paveldas apima perteklinę centralizaciją, civilinių institucijų

* Būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad iš jų visų tik Lietuva turi ir viduramžišką, ir modernią, tarpukario valstybingumą, patirtį, todėl ši faktorių dar reikėtų atidžiau įvertinti kalbant apie lietuvių statusą ir tapatumą sovietmečiu ir būnant ES. Baltarusiai LDK tradicija galėjo ir tegali remtis tik iš dalies, nes čia jie nebuvo titulinė tauta (nors dabar ir esama pseudomokslinių mėginimų taip teigti, nuvertinant lietuvių indėlį į senąjį valstybingumą, kuo pasižymi litvinizmo judėjimo narių kuriama produkcija ir veikla).

militarizavimą, biurokratizaciją, monopolizavimą ir per didelę reguliavimą; visuomenės lygmeniu jis siejasi su kolektyvizmu ir konformizmu, aklu paklusnumu ir kitais totalitarinės minties modeliais“. Todėl šio dokumento signatarai pareiškia siekį „sukurti pliuralistines demokratijas, pagrįstas teisine valstybe ir pagarba žmogaus teisėms bei įvairovei. Šiame procese svarbų vaidmenį atlieka subsidarumo, pasirinkimo laisvės, galimybių lygybės, ekonominio pliuralizmo ir sprendimų priėmimo proceso skaidrumo principai. Valdžių atskyrimas, žiniasklaidos laisvė, privачios nuosavybės apsauga ir pilietinės visuomenės plėtra yra kelios priemonės, kurias galima panaudoti decentralizacijos, demilitarizacijos, demonopolizavimo ir debiurokratizavimo tikslams pasiekti“. Desovietizacinė logika vedė prie didesnio ar mažesnio atsiribojimo nuo komunizmo, sovietinės praeities, Rusijos kultūrinės įtakos ir visko, kas su tuo teisingai ar klaidingai buvo siejama. Šios nuostatos kartais net pavadinamos „postkomunistiniu nihilizmu“ (*After Politics...*, 2015). Liustracinės priemonės*, daugiausiai pasitelktos pirmajame, iš dalies ir antrajame, nepriklausomybės atgavimo dešimtmetyje, apėmė įvairius sovietinio laikotarpio vertinimo aspektus (Ellis, 1996; Nalepa, 2010). Skirtingose postsocialistinėse ir dalyje postsovietinių šalių dekomunizacija įgavo skirtingą mastą ir gylį, pasireiškė kaip:

- ♦ politinių represijų aukų rehabilitacija įstatyminiu lygiu ir materialinė kompensacija jiems (Baltijos šalyse, Čekijoje, Vengrijoje, Rumunijoje);
- ♦ teisių į komunistinių režimų nacionalizuotą nuosavybę atkūrimas fiziniams asmenims ir institucijoms (restitucija ir/ar materialinė kompensacija). Daugelyje VRE šalių, kurios įstojo į ES su 2004 m. plėtros banga, tai apėmė ir Holokausto aukas, o kartais – ir kovotojus už nepriklausomybę;
- ♦ teisminiai procesai prieš komunistinių režimų lyderius (bene garsiausias atvejis – tribunolas, kuriame Nicolae ir Elena Ceaușescu buvo pasmerkti mirties bausmei ir ji čia pat įvykdyta. Taip pat teisminiai procesai prieš Erichą Honeckerį [VDR], Voicechą Jeruzelskį [Lenkija], kurie taip niekuo ir nesibaigė dėl solidaus kaltinamųjų amžiaus ir mirtinų ligų), taip pat prieš sovietinių represinių struktūrų darbuotojus Latvijoje**, Lietuvoje***,

* Liustracija (lot. *lustratio*) – apšvietimas, atidengimas, apvalymas.

** Garsiausias atvejis – buvusio raudonojo partizano V. Kononovo, 1998 m. apkaltinto susidorojimu su civiliais, įtartiniais bendradarbiavus su naciais, ir Latvijos teismo nuteisto 6 metams, byla, pasibaigusi jo pergale EŽTT. Vykstant procesui Rusija jam reiškė visokeriopą paramą (Нарочницкая, 2011)

*** Analogiškai kaltinimai, mesti žydų kilmės raudonajam partizanui Y. Aradui, subliuško 2008 m., įsikišus aukščiausiams Lietuvos vadovams (BNS, Buvusio sovietų partizano..., 2008).

- Estijoje*, daugiausia kaltinant juos nusikaltimais žmoniškumui ir genocidu;
- nacių ir sovietų simbolikos draudimas (Yavorsky, 2015);
 - draudimas viešai neigti komunistinio ir nacistinio režimų nusikaltimus (įsivedė Lenkija, Čekija, Vengrija ir Lietuva);
 - memorialiniai įstatymai. Į juos įeina teisės aktai, nustatantys atminimo datas, susijusias su komunistinio ir nacistinio režimų aukų atminimu, tačiau ne tik – gali būti minimos ir herojiniam naratyvui svarbios datos;
 - liustracija.

Kaip teigia liustracijos procesus tyrinėjusi Lavinia Stan, postsocialistinių valstybių teisinėse sistemose ši tema buvo iškelta palyginti anksti (Stan, 2009:222), tačiau jų šios srities įstatymams būdinga įvairovė ir skirtinga teisinės atsakomybės traktuotė. Nors liustracija ir archyvų atvėrimas buvo labai prieštaringas procesas ir aštrių diskusijų šaltinis visame regione, nepriklausomybės pradžioje daugelyje postkomunistinių demokratinių šalių diskusijos dėl šių priemonių buvo svarbiausias politinės darbotvarkės klausimas. Liustracijos priemonės taikytos įvairiais laikotarpiais – ir labai anksti, ir praėjus metams ar net dešimtmečiams po komunizmo žlugimo. Maždaug nuo 2000-ųjų pradžios tyrėjai pastebėjo vadinamosios vėlyvosios liustracijos reiškinių, kai kelios šalys pirmą kartą įgyvendino arba gerokai išplėtė ankstesnes liustracijos ir archyvų atvėrimo programas (Lietuva, Lenkija, Rumunija, Vengrija, Slovakija, Sakartvelas, Ukraina), o šalys, anksti priėmusios liustracijos įstatymus (Vokietija, Čekija) pratęsė jų galiojimą (Horne, 2009). Liustracija vienur, kaip antai Lenkijoje ir Vengrijoje, apėmė tik represinių struktūrų atstovus, kitur (Čekijoje ir Slovakijoje) papildomai buvo įtraukti ir partiniai nomenklatūrininkai, dar kitur ji taikyta arba labai siaurai žmonių grupei (kaip antai Bulgarijoje), arba tik trumpą laiką (Albanijoje) (*Transitional Justice...*, 2009). Svarbu pažymėti, kad atsakomybės už kolaboravimą klausimai buvo ir tebėra aktyviai išnaudojami vidaus politinėje kovoje. Kodėl šių priemonių arsenalu nebuvo pasinaudota postsovietinėse šalyse (išskyrus Baltijos valstybes ir vėlesnį pomaidaninės Ukrainos kontekstą), arba šie žingsniai liko tik formalūs? Politologai Lucanas Ahmadas Way'jus ir Adamas Casey Baltijos šalių vykdytų liustracijos priemonių skirtumą nuo buvusio „soclagerio“ valstybių aiškina pasiremdami dviem kriterijais: antisovietinio nacionalizmo lygio veiksmu ir galimybe įstoti į ES (Way, Casey, 2018). Šiuos kriterijus iš postsovietinių šalių atitiko tik Baltijos valstybės.

* Žinomiausia - Sovietų Sąjungos didvyrio esto A. Merio byla (Мери..., 2020).

Tuo tarpu ten, kur liustracija nebuvo inicijuota, ji ir neprasidėjo, arba, kaip Ukrainoje, kilo gerokai vėliau ir komplikuočiai, o sovietinės kultūros atmetimo ir išlaisvymo santykis liko sudėtingas ir daugiareikšmis iki pat 2022 m. Rusijos karinės agresijos prieš šią valstybę pradžios. Liustracijos sėkmei (ar nesėkmei) buvo svarbūs net ir atsitiktinimai. Antai 1990–1991 m., kilus valdžios vakuumui ir instituciniam chaosui, sovietų valstybės saugumo tarnybos pradėjo pamažu evakuoti ar naikinti savo archyvus Baltijos šalyse. Tačiau po nepavykusio pučo 1991 m. rugpjūtį įvykęs greitas tarptautinis Baltijos valstybių nepriklausomybės pripažinimo procesas KGB užklupo nepasirengusią. Tačiau, kol saugumo pareigūnai skubėjo deginti likusius dokumentus Vilniuje ir Taline, naujajai Latvijos valdžiai pavyko konfiskuoti apie 4500 KGB agentų registracijos kortelių (Karklins, 1994; Dreifelds, 1996). Jie taip pat rado dar keletą svarbių šaltinių: 53 registracijos žurnalus ir KGB iš dalies sunaikintą elektroninę duomenų bazę „Delta“. Vėliau buvo patvirtintas jų autentiškumas. Dėl šių šaltinių Latvijos padėtis unikali. Kaip pažymėjo Eva-Clarita ir Vello Pettai'ai, „iš visų trijų Baltijos šalių tik Latvija turėjo išsamų KGB medžiagos rinkinį, kurį būtų galima laikyti patikimu pagrindu liustracijos procesui pradėti“ (Pettai, Pettai, 2014). Todėl Latvijos liustracijos politika buvo orientuota į kandidatų rinkimuose, aukšto rango valstybės tarnautojų ir karinio personalo patikrą dėl priklausymo KGB tinklams. 10 dešimtmčio viduryje Latvija priėmė keletą įstatymų, draudžiančių buvusiems KGB agentams ir su prosovietinėmis organizacijomis susijusiems asmenims dalyvauti nacionaliniuose rinkimuose ir prieiti prie valstybės paslapčių. 2018 m., po ilgų teisinių ir politinių ginčų, Latvijos Saeima priėmė įstatymą, suteikusių teisę pavišinti visas buvusių KGB agentų ir slaptųjų bendradarbių, įskaitant aktyviai politikoje arba versle tebeveikiančių asmenų, pavardes.

O štai pirmajam postsovietinės Lietuvos istorijos dešimtmėčiui būdinga sovietinės praeities permąstymo tendencija, kaip ir kitose Baltijos šalyse (Tamm 2013; Kaprāns, 2016), pasireiškusį aktyviomis visuomenės ir intelektualų diskusijomis apie totalitarinę SSRS prigimtį, komunizmo nusikaltimus ir t. t., atvedę prie nevienaprasmių padarinių. Teisinėje sferoje paieška sprendimų, kurių reikia norint įvertinti tuo metu veikusių asmenų ir institucijų legitimumą ar padarytą žalą, užsitęsė. Nors 1995 m. priimtas *Lietuvos Respublikos psichikos sveikatos priežiūros įstatymas* metė iššūkį sovietinės baudžiamosios psichiatrijos palikimui, tačiau kiti sovietų represines struktūras ir jų veikimo padarinius įvertinantys įstatymai pasirodė vėliau. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos įstatymas Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos

kadrinių darbuotojų *dabartinės veiklos* buvo priimtas tik 1998 m. *O Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymas* (Liustracijos įstatymas) priimtas tik 2000 m. Šiame ne kartą pildytame bei taisytame teisės akte taip ir nebuvo įvardytos visos su KGB bendradarbiavusių asmenų kategorijos (taip pat ir rezervininkai) ir jiems nustatyta skirtingo dydžio atsakomybė, o tai sukėlė daug ligi šiol tebesitęsiančių ar nuolat gaivinamų politinių problemų. Nemenką reikšmę turėjo ir faktas, kad, nors Lietuvoje pavyko išsaugoti didesnę dalį KGB archyvų, pereinamuoju laikotarpiu buvo sunaikinta, išvežta ar išgrobstyta nemaža dalis svarbiausių dokumentų – KGB ir LKP susirašinėjimo dokumentai, slaptųjų bendradarbių bylos, taigi tapo neįmanoma nustatyti su represinėmis struktūromis bendradarbiavusių asmenų skaičiaus ir jų atsakomybės masto. 2015 m. birželio 30 d. LRS priėmė šio įstatymo papildymą, leidžiantį 75 metams įslaptinti užregistruotų, prisipažinusių ir įrašytų į įskaitą asmenų pateiktą informaciją ir duomenis apie juos (*Lietuvos Respublikos...*, 2015). Tai ne tik sukėlė prieštarinčių visuomenės reakcijų, bet, svarbiausia, neleido teisiškai išspręsti buvusių KGB bendradarbių dalyvavimo dabartiniame politiniame gyvenime ar įtakos priimant svarbius sprendimus klausimų. Tad iki šiol kartkartėmis viešumą pasiekiantys tokio pobūdžio faktai ar įtarimai dažniausiai tampa įrankiu politinei kompromitacijai ar vidaus kovoms. Būta ir ne vieno mėginimo šį įstatymą atšaukti ir buvusių KGB bendradarbių pavardes išslaptinti, tačiau jie kol kas nesulaukė sėkmės.

Minėtas Latvijos požiūris uždrausti buvusiems KGB agentams patekti į valdžios pozicijas atrodo kaip vidurio kelias tarp gana nuosaikios Estijos politikos ir formaliai griežtos Lietuvos pozicijos (Bergmane, 2018). Nepaisydama pradinių plataus masto dekomunizacijos planų, Estija apsisprendė, kad visi išrinkti ar paskirti pareigūnai turi prisiekti patvirtindami, kad jie nebendradarbiavo nei su nacių, nei su sovietų saugumo struktūromis. Kitaip nei Latvijoje, Estijoje nėra automatinės asmens patikros, nors, prisiekus melagingai, galima sulaukti sankcijų per teismus (Ellis, 1996:192; Williams, Fowler and Aleks Szczebiak, 2005). Lietuvos požiūris panašesnis į Latvijos, tik griežtesnis. Čia buvo išplėstas sąrašas draudimų priimti į darbą buvusius KGB bendradarbius, kurie neprisipažino, įtraukiant mokyklas, bankus ir privačias saugumo tarnybas. Ir Latvijos, ir Lietuvos liustracijos politikos teisinis pagrindimas buvo patikrintas EŽTT. To rezultatai skirtingi: EŽTT priėmė sprendimą prieš Lietuvą trijose bylose, atmesdamas jos liustracijos taikymo privačiame sektoriuje idėją. Ir Latvija iš pradžių pralaimėjo keletą bylų: žinomesnė – prieš Jāni Ādamsoną, tarnavusį KGB pavaldziose sovietų pakrančių

apsaugos pajėgose, kuris vėliau ėjo Latvijos sienos apsaugos ir vidaus reikalų ministro pareigas. Estijoje valdžios institucijoms savanoriškai prisipažino 1153 asmenys, o 1997–2010 m. Estijos vidaus saugumo tarnyba paskelbė dar 647 asmenų, kurie nepranešė apie save Estijos valdžios institucijoms, pavardes, tarnybos datas, buvusias KGB pareigas ir dabartinę darbo vietą. Dar pasakytina, kad Baltijos šalyse pradėti kelti ir sovietmečiu visuomenėms, politikai, ekonomikai, kultūrai, gyvenimo sanklodai Sovietų Sąjungos padarytos žalos atlyginimo klausimai. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Seimas 2000 m. birželio 13 d. priėmė įstatymą Nr. VIII-1727 „Dėl SSRS okupacinės žalos atlyginimo“. Šioje srityje bene toliausiai pasistūmėjo Latvija. 2005 m. Saeimai priėmė deklaraciją *Dėl Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos okupacinio komunistinio režimo Latvijoje pasmerkimo*, šio dokumento pagrindu buvo įkurta komisija, turinti nustatyti ir įvertinti okupacijos padarytą socioekonominę žalą. Panašiu pagrindu iš Rusijos, pasiskelbusios SSRS teisių paveldėtoja, ir Lietuvoje imta reikalauti okupacijos metais padarytos žalos atlyginimo. Taip pat surengta keletas Baltijos šalių atstovų konferencijų, skirtų sovietizacijos nuostoliams įvertinti (*Damage Causes...*, 2017). Prasidėjus eurointegracijos procesui radosi poreikis postsocialistinių ir postsovietinių šalių patirtį integruoti ir į bendraeuropinės atminties kūrimo kontekstą, tačiau šis uždavinys netikėtai susidurs su naujais iššūkiais (žr. kitą skyrių).

Tačiau kitaip nei daugumoje VRE šalių, pereinamojo laikotarpio teisingumo problema Rusijoje per visą postsovietinį laikotarpį išliko palyginti menkai aktuali. Nors 1991 m. rugpjūčio mėnesį kovoje su GKČP dalyvavo šimtai tūkstančių žmonių, kurie reikalavo panaikinti SSKP, o 1992 m. 58 % rusų pritarė, kad buvę Komunistų partijos nariai būtų pašalinti iš svarbių postų, tačiau naujai Rusijos valdžiai pritrūko politinės valios ir intereso kurti ir juo labiau įdiegti specialias liustracines priemones*. Todėl, net po nepavykusio rugpjūčio perversmo išleidęs keletą dekretų, nukreiptų prieš KP ir perdavęs jos turtą valstybei, prezidentas B. Jelcinas iš karto pažadėjo, kad Rusijoje komunistai persekiojami nebus. Atmesdamas liustracijos idėją, jis iš esmės apsaugojo save ir savo artimiausią aplinką: jei buvusiai KP vadovybei būtų taikomos kokios nors ribojančios priemonės, prezidentas, kuris daugiau nei dešimtmetį ėjo Sverdlovsco srities partijos komiteto pirmojo sekretoriaus pareigas, neabejotinai būtų tapęs vienu iš kandidatų į pašalinimą. Ir sovietinis parlamentas – Liaudies deputatų suvažiavimas, pagal 1978 m. Konstituciją

* Liustracijos Rusijoje klausimas čia trumpai aptariamas daugiausia remiantis J. Liozinos tyrimu (Лезина, 2021:186–196).

faktinis šalies valdžios centras – neturėjo jokių galimybių skatinti ar paremti įstatymų leidybos iniciatyvas, kuriomis būtų buvę siekiama apriboti buvusių komunistų ir valstybės saugumo institucijų bendradarbių galimybes patekti į valdžią. Nei po pučo, nei po galutinio SSRS žlugimo *de jure* 1991 m. gruodžio mėnesį pirmieji laisvi parlamento rinkimai, būtini kaip demokratinų permainų laidas, neįvyko. Socialinis ir politinis pereinamojo laikotarpio Rusijos gyvenimas pasižymėjo nuolatine prezidento ir parlamento konfrontacija, kurių kiekvienas, esant neaiškiems įgaliojimams ir aukštam legitimumo lygiui, siekė absoliučios valdžios monopolijos. Kaip pastebi demokratinų permainų tyrinėtojai Chuanas Lincas ir Alfredas Stepanas, jei 1991 m. rudenį būtų buvę surengti visų lygių valdžios rinkimai, demokratinės jėgos, daugiausia susibūrusios į judėjimą „Demokratinė Rusija“, tikriausiai būtų iškovojusios išpuodingą pergalę (Linz, Stepan, 1996:390-394). Tačiau, užuot įgyvendinęs politinę reformą demokratizacijos link, B. Jelcinas tuo svarbiu momentu tik įtikino suvažiavimą suteikti jam papildomų įgaliojimų liberalioms ekonominėms reformoms įgyvendinti, tačiau nesukūrė tam reikiamos institucinės aplinkos. Parlamentas, kuriame dominavo reakcingos komunistinės ir nacionalistinės jėgos, nesugebėjo imtis fundamentalių sisteminių reformų, įskaitant dekomunizacijos įstatymus. Kita kliūtis pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonių įgyvendinimui buvo visuomeninių jėgų, galinčių suformuluoti ir paremti tokį tikslą, trūkumas. Tarp liberalios pakraipos visuomenės narių, įskaitant buvusius disidentus, vyravo nuomonė, kad iliustracija nebūtina ir net pavojinga. Buvo stipriai baiminamasi galimos „raganų medžioklės“, kilsiančios, jei bus mėginama teisiškai atsiskaityti su praeitimi. Iliustracija buvo suvokiama kaip nedemokratiškas keršto aktas, panašus į valymus, bolševikų vykdytus per Raudonąją ir Didįją terorą. Net „Memorialas“ – gerbiamiausia nevyriausybinių organizacijų, ginanti žmogaus teises – nei 1988–1989 m., nei po Sovietų Sąjungos žlugimo neužėmė konsoliduotos pozicijos dėl buvusios sovietinės nomenklatūros pareigūnų, saugumo tarnybų kadrų ir informatorių tolesnio buvimo valdymo struktūrose. Atsisakymas kelti atsakomybės klausimą dažnai buvo nurodomas kaip argumentas, kad sovietinėje visuomenėje esą dažnai tiesiog neįmanoma atskirti aukų nuo egzekutorių (Померанц, 1989; Виноградова, 2009).

Pasak buvusio disidento Boriso Pustyncevo, iliustracijos įstatymo poreikis Rusijoje buvo dar didesnis nei kitur, nes „Rytų Europos šalys paprasčiausiai neturėjo tiek daug laiko moralinei degradacijai kaip Rusija, kurioje būtina atkurti moralės pagrindus, primityviausių elgesio tabu sistemą, paprasčiausius atskaitos taškus tiems, kurie dar tik pradeda gyventi (Пустынцев, 1993). Tačiau iliustracijos

idėjos šalininkai, tokie kaip jis, postsovietinėje Rusijoje buvo absoliuti mažuma. 1993 m. pradžioje liaudies deputatė ir viena iš „Demokratinės Rusijos“ judėjimo vadovių Galina Starovoitova pateikė Aukščiausiąjai Tarybai federalinio įstatymo *Dėl liustracijos (laikino draudimo užsiimti profesine veikla asmenims, vykdžiusiems totalitarinio režimo politiką)* projektą. Jame buvo numatytas 5–10 metų draudimas užimti vadovaujamas pareigas. Įstatymas neturėjo būti taikomas renkamoms pareigoms – pasak Starovoitovos, „žmonėms turėtų būti palikta teisė dar kartą pasirinkti totalitarinį valdymą“ (*Люстрация в России*, 1993). Tačiau šiam įstatymo projektui nepritarė net dauguma Starovoitovos kolegų iš demokratinio judėjimo ir liberaliai nusiteikusių viešųjų intelektualų. Nebuvo priimta ir 1997 m. Valstybės Dūmai pateikta pataisyta šio įstatymo versija. O po metų, 1998 m. lapkričio 20 d., Starovoitova buvo nužudyta, tad jos siūlytas įstatymo projektas taip ir liko vienintelis tokio pobūdžio dokumentas postsovietinės Rusijos parlamentarizmo istorijoje (tik po laiko bus apsižiūrėta, kad padaryta didžiulė klaida, leidusi valdžioje įsitvirtinti represinių struktūrų atstovams, ir šie veikiai pradėjo slopinti pilietinį aktyvumą, gniaužti pilietines laisves, kurios buvo iškovotos *perestroikos* metais). 1993 m. gegužės mėnesį, svarstant G. Starovoitovos įstatymo projektą, Rusijos Dūma jau buvo žengusi žingsnius priešinga kryptimi. Ji priėmė keletą teisės aktų, kuriais kriminalizavo informacijos apie slaptą KGB aparatą ir jo įpėdinius Rusijoje atskleidimą. Taigi jau tuomet informacijos apie KGB agentus atidengimas buvo prilygintas valstybės paslapties atskleidimui, už kurį baudžiama laisvės atėmimu su teisės eiti tam tikras pareigas ar užsiimti tam tikra veikla atėmimu.

Taigi Rusijos demokratinės politinės jėgos nuo pat pradžių nepasiūlė išsamaus dekomunizacijos projekto, kuris teisiškai ir moraliai būtų pripažinęs komunistinio režimo ir jo slaptosios policijos nusikalstamą pobūdį ir suteikęs galimybę taikyti sankcijas pagrindiniams jo agentams – partijos vadovams, valstybės saugumo pareigūnams ir informatoriams. Tiesa, iš karto po nepavykusio GKČP pučo, 1991 m. rugpjūtį pats prezidentas B. Jelcinas buvo ėmęsis tam tikrų žingsnių dekomunizacijos link: išleista keletas dekretų dėl RSFSR komunistų partijos veiklos sustabdymo ir dėl partijos turto. Juose prezidentas įvardijo SSKP buvus atsakingą už „istorinę aklavietę, į kurią pateko Sovietų Sąjungos tautos, ir padėtį, prie kurios priėjome“ (Указ Президента..., 1991:1537). Kartu dekrete primygtinai teigta, kad neleistina „apšmeižti milijonus eilinių partijos narių, neturinčių jokio ryšio su jų vardu vykdyta savivale ir smurtu“. Taip pat 1991 m. spalį prezidentas B. Jelcinas pasirašė RSFSR Aukščiausiosios Tarybos priimtą *Politinių represijų aukų reabilitacijos įstatymą*. Jame buvo nurodyta, kad teisėjams ir kitiems represinių struktūrų

darbuotojams, dalyvavusiems rengiant ir sprendžiant politinių represijų bylas, taikoma atsakomybė pagal galiojančius baudžiamuosius įstatymus. Tačiau, nepaisant nedviprasmiškos įstatymo nuostatos, realiai ji niekada nebuvo taikoma. Partijos įpėdinė – Rusijos Federacijos komunistų partija – netrukus užginčijo šiuos B. Jelcino dekretus naujajame Rusijos Konstituciniame Teisme. 1992 m. lapkričio 30 d. sprendimu teismas nurodė, kad „KPSS valdymo struktūros, vadovaujančios KP CK struktūros ir vietinės struktūros buvo represinės politikos iniciatorės, o dažnai ir vykdytojos represijų, nukreiptų prieš milijonus sovietų žmonių, įskaitant deportacijas“ (*Постановление Конституционного...*, 1992). Taip pat, nors teismas pabrėžė, kad Komunistų partijos draudimas buvo teisėtas federaliniu lygmeniu, buvo leista atkurti vietinius KP filialus. Procesas Konstituciniame Teisme netruko virsti farsu, nes dauguma abiejų pusių jų dalyvių, įskaitant 12 iš 13 Konstitucinio Teismo teisėjų, anksčiau patys buvo komunistai. Niurnbergo procesas iš pat pradžių buvo procesas prieš asmenis, kurių aiškiai apibrėžti nusikalstami veiksmai suteikė teisinį pagrindą jų partiją paskelbti nusikalstama organizacija, o šiuo atveju teismas greitai pasimetė isteriškoje diskusijoje dėl to, kodėl kai kurie komunistai turi teisę teisti kitus komunistus, o ne atvirkščiai“ (Toymmentsev, 2011:297). Greta to ir archyvai – daugiausia saugumo – liko uždari arba prieiga prie jų tyrėjams liko labai ribota ir griežtai dozuojuama. Vietoj KGB atsiradęs naujas saugumo aparatas – FST – buvo suinteresuotas išsaugoti savo archyvus ir dėjo visas pastangas, kad jie nebūtų perduoti kitų institucijų žinion ir išslaptinti. Todėl netrukus po SSRS žlugimo buvę komunistinės nomenklatūros nariai pradėjo atgauti įtaką ir, turėdami plačius ryšius bei prieigą prie išteklių, užėmė privilegijuotą padėtį ir gavo maksimalią naudą naujomis rinkos sąlygomis. O 2000 m. gegužę į valdžią atėjus prezidentui Vladimirui Putinui, saugumo ir kariuomenės darbuotojai masiškai plūstelėjo į svarbiausius postus (Yasman, 2007).

EUROPIETIŠKA ISTORIJS POLITIKA IR GINČAI DĖL KOMUNISTINĖS PRAEITIES VERTINIMŲ

Vienas pirmųjų „darbo su praeitimi“ sąvoką 1959 m. pavartojo Frankfurto mokyklos sociologas Theodoras Adorno, kritiškai apmąstydamas diktatūroms būdingos represinės praktikos priežastis ir padarinius (Адорно, 2005). Pastangos

analizuoti susitaikymo su praeitimi patirtį visuomenėse, kuriose anksčiau dominavo valstybės organizuota teroro sistema, buvo pagrindinė šio darbo idėja. Per dešimtmečius nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos sukurtų priemonių, skirtų susidoroti su praeitimi, rinkinys yra gana įvairus. Visuomenėse, siekiančiose įveikti autoritarinį ar totalitarinį palikimą, represinės praeities pervertinimo procesai gali apimti ne tik įvairias socialines-politines, kultūrinės, istorines, edukacines iniciatyvas, bet ir skirtingas teisines ar administracines priemones, geriau žinomas kaip pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonės (Teitel, 2000; Pop-Eleches, Tucker, 2017). Pereinamojo laikotarpio teisingumas paprastai suprantamas kaip įvairūs teisiniai mechanizmai, kuriais šalys, siekiančios kurti savo socialinį ir politinį gyvenimą ant naujų demokratiškesnių ir teisinių pagrindų, bando nubausti už nusikaltimus atsakingus asmenis ir reaguoti į sistemingus ankstesnių režimų žmogaus teisių pažeidimus. Pirmoji reikšminga pereinamojo laikotarpio teisingumo patirtis šiuolaikinėje istorijoje buvo plataus masto denacifikacijos programa, kurią pokario Vokietijoje vykdė antihitlerinės koalicijos sąjungininkai. Ji apėmė nacistinės ideologijos ir simbolių pašalinimą iš viešojo gyvenimo, svarbiausių nacistinių institucijų – partijos, policijos, teismų, visuomeninių organizacijų ir t. t. – likvidavimą, buvusių Trečiojo Reicho vadovų patraukimą baudžiamajon atsakomybėn, buvusių nacių lyderių, aktyvistų ir kolaborantų pašalinimą iš valstybės administracijos, valstybės tarnybos ir kai kurių ekonominių struktūrų. Vokietijos denacifikacija buvo visų pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonių, kurios vėliau buvo įgyvendintos įvairiose pasaulio šalyse, pirmtakė (*Encyclopedia of Transitional...*, 2015).

Per pastaruosius 15 metų Europoje istorijos politikos srityje būta reikšmingų pokyčių, nulemtų ir ES plėtros į Rytus, ir pačios ES vaidmens pasaulyje kaitos (Миллер, 2020:8). XX a. 7–8 dešimtmečiais Vakarų Vokietijoje susiformavo ir 9–10 dešimtmečiais ES mastu buvo įtvirtintas istorinis naratyvas, kurio centre atsidūrė Holokaustas, kaip savo masteliu ir padariniais unikalus pasaulio istorijoje įvykis. Tačiau XXI a. pradžioje, su 2004 m. ES plėtros banga, jis sulaukė iššūkio iš naujųjų Sąjungos narių. Pastarieji siekė sulyginti nacių ir sovietų totalitarizmus, vienodai traktuojant ir pirmųjų, ir antrųjų padarytus nusikaltimus, taigi Gulagą prilyginti Holokaustui (Ghodsee, 2017). Tai Europos istorijos politiką darė komplikuočiau ir paveikiamesnę vidaus nesutarimų bei konfliktų. Kaip ir kodėl susiformavo ši padėtis ir prie kokių rezultatų ji atvedė?

Vakarietiško atminties modelio ištakos – 1946 m. Niurnbergo procesas, kuriame nacizmas buvo Tarptautinio Karo Tribunolo pasmerktas kaip antihumaniška

ideologija, atvedusi prie itin sunkių nusikaltimų žmoniškumui. Po jo kai kurios šalys, ypač tos, kuriose iki 1945 m. egzistavo fašistiniai arba profašistiniai režimai, į savo teisėkūrą įsivedė normas, smerkiančias fašizmą ir draudžiančios fašistines partijas, judėjimus ir simboliką. Sąjungininkų užimtoje Vokietijoje buvo pradėta denacifikacija – teisminis nacių nusikaltėlių persekiojimas ir asmenų, aktyviai bendradarbiavusių su nacistiniu režimu, valymas iš valstybinių institucijų (Taylor, 2013). Tačiau iš tiesų pokarinė denacifikacija buvo gana paviršinė (dalį buvusių partijos narių ir pareigūnų vėliau amnestavo ir jie grįžo į savo darbo vietas). Iš esmės dauguma vokiečių apsiribojo Adolfo Hitlerio režimo ir jo parankinių pasmerkimu, tačiau nesijautė kaip nors susiję su jo padarytais nusikaltimais (panašiai pokarinėje Prancūzijos istorijos politikoje buvo vengiama prisiminti Viši režimą ir bendrininkavimą su naciais, stengiantis maksimaliai išplėsti antinacistinės rezistencijos gretas (Rousseau, 1990)). Susiklosčiusi padėtis kai kuriuos vokiečių intelektualus vertė kritikuoti šalyje susidariusį moralinį klimatą. Karlas Jaspersas (Jaspers, 1989), o vėliau ir Theodoras Adorno (Адорно, 2005), ėmė kelti klausimą apie kolektyvinę „vokiečių kaltę“ – t. y. reikalauti atsakomybės ne tik iš konkrečių karo nusikaltėlių, bet ir iš visos tautos.

Vokiečių istorikas Stefanas Bergeris, aptardamas nacionalsocializmo ir Holokausto, kaip dominuojančio naratyvo, susiformavimo ir įtvirtinimo Vokietijos istorijos politikos lauke eigą, atkreipė dėmesį į tai, kad šis procesas anaip tol nebuvo vienalytis ar visuomet sklandus (Бергер, 2012). Tuo metu, kai sovietų satelitė VDR sukūrė ir įtvirtino „antifašistinės“ valstybės mitą, VFR nuėjo ilgą kelią nuo žydų genocido temos ignoravimo ir vokiečių visuomenės atsakomybės už jį nutylėjimo pirmajame pokario dešimtmetyje, kai labiau rūpėjo išgyvenimo ir ekonomikos atgaivinimo reikalai, per skirtingų ideologinių stovyklų atstovų ginčus, kuriuose, siekdami padaryti nacionalsocializmą kertiniu vokiečių istorinės sąmonės elementu, 6–7 dešimtmečiais bene reikšmingiausią vaidmenį suvaidino istorikai ir publicistai, iki savotiško sąmonės lūžio 1968 m. įvykių kontekste, kai, dėl kairiųjų ir antifašistinių socialinių debatų ir jų inspiruotų neramumų buvo intensyviai imtasi vokiečių savimonės performavimo ir gydymo, grįsto kolektyvinės kalte, atgaila ir kompensacijomis aukoms. „Istorijos įveikos“ programa, pradėta Vokietijos kanclerio socialdemokrato Willy'io Brandto, kurio žymusis atsiklaupimas Varšuvos žydų gete 1970 m. gruodžio 7 d. priešais geto sukilimo paminklą tapo plačiai nuskambėjusiu medijiniu įvykiu, aprėpė įvairiausias gyvenimo sritis, nuo švietimo iki memorialinės kultūros, o į ją buvo įlieta daug energijos ir intelektualinių bei finansinių išteklių. Būtent tuo metu

padėti pagrindai keletui vėliau nekvestionuotinais tapusių postulatų, veikiai imtų skleisti europiniu ir pasauliniu mastu:

- 1) kad Holokaustas yra unikalus žmonijos istorijoje reiškinys, kuriam neprilygo ir neprilygs joks kitas praeities ar ateities etninis valymas ar genocidas;
- 2) kad nacionalsocialistinis laikotarpis taip neigiamai paveikė vokiečių savivoką, kad ji privalo būti performuota, priimant postnacionalizmo koncepciją arba tai, ką Jürgenas Habermasas yra pavadinęs „konstituciniu patriotizmu“, kuris, sekant JAV ar Prancūzijos pavyzdžiu ir atsakius etninių apibrėžčių, būtų grįstas universaliomis laisvės ir demokratijos vertybėmis.

Vokietijos kairės centro atstovams, įsitikinusiems, kad vokiečių nacionalizmas buvo pražūtingas ne tik šaliai, bet ir visai Europai, šios idėjos atrodė esančios vienintelis racionalus naujojo vokiečių tapatumo pamatas. Pasirodė ir mėginimų perrašyti Vokietijos istoriją iš postnacionalinės perspektyvos, pabrėžiant jos vesternizacijos procesą, esą vykusį nuo pat XIII a. (Winkler, 2007). O po 1990 m. abiejų Vokietijų susijungimo šios tendencijos dar labiau sustiprėjo, nors būta ir nedrąsių pastangų peržengti naujai įtvirtintus ideologinius tabu, primenant, kad ir patys vokiečiai buvo nacizmo aukos, bent jau kai kurie iš jų. Vokietijos istorinės atminties ir kolektyvinio tapatumo performavimas, taip pat 1950 m. prasi-dėjęs Europos vienijimosi procesas buvo suvokiami kaip vaistas nuo vokiečių nacionalizmo ir militarizmo recidyvų. Žinoma Vokietijos memorialinės kultūros tyrinėtoja Aleida Assmann teigia, kad Holokausto temos įtvirtinimas iš pradžių vokiškame, o vėliau europiniame ir galiausiai globaliame lygmenyse vyko pamažu, nuo minėtų pavienių vokiečių intelektualų ginčų dėl savo trauminės praeities vertinimų XX a. 5 dešimtmečio pabaigoje iki tapsmo transnacionalinio atminimo forma XXI a. pradžioje, dominuojančia net ir šalyse, kurios, kaip antai JAV, su šiuo reiškiniu niekaip tiesiogiai nesusidūrė. Sausio 27-oji, – diena, kai Raudonoji armija išvadavo Aušvicą – Vokietijos prezidento Rudolfo Herzogo 1996 m. pasiūlyta kaip Holokausto aukų atminimo diena, iš pradžių buvo suvienytos Vokietijos atminimo diena, bet ilgainiui virto visoje Europos Sąjungoje minima data, kurią nuo 2005 m. į savo atmintinų dienų sąrašus įsipareigoja įtraukti šalys, stojančios į ES. Tais pačiais metais Jungtinių Tautų iniciatyva ji tapo pripažinta ir pasauliniu mastu (Assmann, 2015:14-15).

Holokausto, kaip europinės atminties pagrindo ir didžiausios žmonijos tragedijos, skaudžiausios kolektyvinės aukos bei traumos, vaizdinys, įtvirtintas

tarpvystybinėmis sutartimis, memorialiniais įstatymais, memorialais ir paminklais, žydų genocido neigimo kriminalizavimu (*Lipstadt, 2012*), tarptautinėmis Holokausto edukacijos programomis ir pan. XXI a. pradžioje net ėgavo nekvestionuojamo kanono bruožų, savo raiška artimų kitoje Europos pusėje – Rusijoje – plėtojamai istorijos politikai, kurioje taip pat vyrauja nekvestionuojamas „Didžiosios pergalės“ ir „Didžiausios aukos“ naratyvas. Todėl dviejų totalitarinių režimų suvienodinimo iniciatyvos, pasireiškusios ne tik nacionaliniuose, bet ir ES lygmenyse, sukėlė ir įtakingų žydų organizacijų, ir Rusijos nepasitenkinimą (Neumayer, 2018). 2006 m. buvo priimta ETPA rezoliucija Nr. 1481 dėl totalitarinių komunistinių režimų nusikaltimų, raginanti Europos Tarybą juos oficialiai pasmerkti. Rusijos delegatai (išskyrus Vladimirą Žirinovskį) nepasirašė šios rezoliucijos. 2009 m. Vilniuje buvo priimta Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) Parlamentinės asamblėjos rezoliucija *Padalytosios Europos suvienijimas: žmogaus teisių ir pilietinių laisvių apsauga XXI-jame amžiuje Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos (ESBO) regione*, kurioje smerkiami stalininio ir nacistinio režimų nusikaltimai ir raginama Molotovo-Ribbentropo pakto pasirašymo dieną paskelbti nacizmo ir stalinizmo aukų atminimo diena. Ši rezoliucija taip pat sulaukė aštrios Rusijos diplomatų kritikos (*ESBO Vilnius...*, 2009). Taigi, nepaisant akivaizdžių kokybinių skirtumų, dabartinės Vakarų ir Rusijos istorijos politikas stebėtinai vienija bendras bruožas – atminties naratyvų polinkis į „aukščiausio laipsnio“ retorinių figūrų (superliatyvų) vartojimą, ką galima būtų pavadinti *superliatyvine* atminties politika.

Ilgametis ir nuoseklus vokiečių darbas istorijos politikos srityje, vadinamas *Vergangenheitsbewältigung* (praeities įveika) ir *Aufarbeitung der Vergangenheit* (darbas su praeitimi) imtas laikyti pavyzdiniu, sektinu ir kitose Europos šalyse. Jame susipynė ne tik moraliniai imperatyvai („daugiau niekada“), bet ir lūkesčiai dėl sėkmingos visuomenių ateities. Jo pagrindu vykusi atminties europeizacija, pirmiausia suvokiama kaip savo visuomenių kaltės už Holokausto nusikaltimus atradimas ir atgailos siekis (Асман, 2014; Radonić, 2017), vedė prie kosmopolitinės istorijos politikos, susirūpinusios „kritinio patriotizmo“ diegimu, akcentuojančiu ne šlovingus, bet veikiau gėdingus praeities epizodus, o tai kirtosi su iki tol VRE dominavusiu nacionaliniu „kovų ir kančių“ naratyvu. Kita vertus, kosmopolitinės atminties adeptai buvo įsitikinę, kad būtina sukurti viršnacionalinius, tradicinius tarptautinius konfliktus ir priešiškamą pranokstančius istorinius pasakojimus, kas ilgainiui virto bendrų istorijos vadovėlių rašymo ir kitų panašių projektų įgyvendinimu (Bull, Hansen, 2016). Šis, ES viršūnėse įtvirtintas, kosmopolitinis santykis

su Europos XX a. istorija daug kur iki šiol laikomas normatyviniu ir universaliu „vaistu nuo blogio“ (Todorov, 2009), kuris užgožia, marginalizuoja ar paneigia alternatyvius požiūrius ir pirmenybę teikia „teisiesiems“ praeities vertinimams, kartu pasmerkdamas „klaidingus“. Paradoksalu, kad jis pirmiausia įsitvirtino Vakarų Europos šalyse, atstovaujančiose demokratijai ir nuomonių įvairovei. Tačiau šis vidinis prieštaravimas buvo kaipmat pridengtas įsitikinimu, kad moraliniai praeities valdymo aspektai yra svarbesni nei politiniai ar akademiniai, kurie šiuo atveju laikomi nereikšmingais. 1986–1987 m. vykusiam vokiečių *Historikerstreit* (istorikų dispute), kur ieškota būdų inkorporuoti nacistinę praeitį ir Holokaustą į vokiečių istoriografiją, nukaltas „istorijos politikos“ (*Geschichtspolitik*) terminas iš pradžių turėjo neigiamą reikšmę. Politikų kišimasis į kolektyvinę atmintį, siekiant ją išnaudoti savanaudiškai ir siaurais partiniais tikslais, buvo laikomas netoleruotinu bei smerktinu dalyku (Миллер, 2020:10). Manoma, kad kolektyvinė atmintis yra liberaliai demokratinės pilietinės visuomenės veikimo sritis. Tikėtasi, kad konfliktai, iškylantys dėl skirtingų praeities interpretacijų, tėra laikina būklė, galiausiai turinti atvesti prie suderintos pozicijos kuriant bendrą, abi oponentų puses tenkinantį pasakojimą, skirtą praeities skriaudoms bei nuoskaudoms įveikti. Kitaip tariant, istorijos politika laikyta sritimi, kur įprastiniai politikos dėsniai ir pats skirtingų interesų konfliktas neveikia. Išvaidzuota, kad čia interesas turėtų būti bendras – atskleisti tiesą ir pasiekti anksčiau priešiškių grupių susitaikymą per kaltės pripažinimą ir atgailą. Totalitarinei praeičiai tyrinėti, įvertinti ir įveikti buvo sukurta gausybė tarptautinių institucijų bei instrumentų, ir vyriausybinių, ir visuomeninių. Pagrindinių jų tikslu tapo praeities žiaurumus paversti taikos užtikrinimo įrankiu dabartyje ir ateityje (Assmann, Shortt, 2012:1). Šio, pripažinkime, idealistinio ir ganėtinai naivaus požiūrio susidūrimas su nacionalinėmis VRE šalių istorijos politikomis ES plėtros kontekste veikiai atskleidė jo trūkumus ir spragas. Tiesa, bent kurį laiką šis konfliktas išliko veikiau latentinis, nes post-socialistinio regiono šalys, besitikėdamos greičiau įstoti į ES, imitavo vakariečių kosmopolitinio istorijos kanono, kaip „bendraeuropietiškos vertybės“, perėmimą (Krastev, 2018). Vengrų tyrėjas Máté Zombory'is teigia, kad ES plėtra skatino VRE valstybes-kandidates reaguoti į politinės galios lauke įtvirtintą reikalavimą pripažinti Holokausto unikalumą, tačiau ir pamėginti jam prilyginti komunizmo atmintį (Zombory, 2017). Tai reiškė ir analogiškas pastangas jų vertinimų universalizavimo ir kriminalizavimo linkme teigiant, kad visos totalitarizmo aukos nusipelno būti traktuojamos vienodai, nepaisant jų kančių priežasties. Tai, žinoma, lietė ne tik Gulagą – „pripažinimo politikos“ (*politics of recognition*) pastangos

tarptautiniu mastu įtraukė ir nacionalinio lygmens nusikaltimų žmoniškumui atvejus, pavyzdžiui 1915–1916 m. „Didžiąja piktadarybe“ vadinamą armėnų genocidą, ukrainiečių 1932–1933 m. *Holodomorą* arba kazachų 1928–1934 m. badą *Ašaršylyk*.

Uilleamas Blackeris ir Aleksandras Etkindas, analizuodami VRE istorijos politikas po 1990 m., regiono situaciją apibūdino kaip „postsocialistinę, postkatas-trofinę ir postkolonijinę“ (Blacker, Etkind, 2013:2). Tačiau šie apibūdinimai ne tik statiški, bet ir gana subjektyvūs. O štai dinamikos reiškinių analizei suteikia „posteurointegracijos“ terminas, kurį, turėdamas mintyje VRE valstybes, pasiūlė Ukrainos istorikas Georgijus Kasjanovas. Pasak jo, regione „susidarė paradoksali situacija: viena vertus, posūkis prie istorijos ir atminties, būtinos savęs įtvirtinimui, atvedė prie XIX–XXI a. pavyzdžio kultūrinio (etninio) nacionalizmo restauravimo. Tačiau, kita vertus, „europeizacija“ pagal ES pavyzdį numatė kultūrinių ir politinių formų, kurios nešė etnonacionalizmo grėsmę, neutralizavimą. Po 1990 m. pagrindinis stimulus buvo „grįžimas prie šaknų“, nacionalinės savimonės atkūrimo, o po 2000 m. prisidėjo tam tikra „gynybinė“ funkcija, susijusi su siekiu ES rėmuose apginti kultūrinį savitumą, ypač savanoriško dalies suvereniteto atsisakymo akivaizdoje. Ir kartu parodyti savo istorinės patirties, nepažįstamos Vakarų Europai, lygiavertiškumą, pirmiausia, žinoma, kalbant apie kančių ir praradimų patirtis. Abiem atvejais istorijos politikos bendrąja tema tapo komunizmo laikų palikimas. Jis buvo pasitelktas pagrindžiant ir savo „ypatingą istorinį vaidmenį“, ir pateisinant „raidos problemas“, ir konsoliduojantis kovai su Rusijos neoimperializmu (Касьянов, 2019:85-86). VRE šalių viduje kova su komunizmu taip pat neišvengiamai buvo susieta ir su aktualių politinių problemų sprendimu. Pagrindinės jų dvi: politinių oponentų diskreditavimas kaltinant juos buvus SSRS slap-tųjų tarnybų bendradarbiais ir visuomenės dėmesio nukreipimas nuo korupcinių valdžios skandalų ar perėjimo į neoliberalią sistemą sukeltų neigiamų socioekonominių padarinių, ypač tų, kuriais gali pasinaudoti tikri ar įsivaizduojami kairieji.

Nors VRE šalių intelektualų pastangos atkreipti Vakarų europiečių dėmesį į komunizmo nusikaltimus neišvengiamai susidūrė su ES jau stipriai įsitvirtinusia „vokiškojo modelio“ istorijos politika ir atminimo kultūra, akcentuojančia nacizmo nusikaltimus, nelygstamą Holokausto tragediją ir postnacionalinės savimonės formavimo poreikius, tačiau, bent iš pradžių, jiems pavyko šioje srityje įgyvendinti keletą reikšmingų iniciatyvų. 2006 m. buvo priimta ETPA rezoliucija Nr. 1481, kuri konstatavo, kad, deja: „Ne visais atvejais totalitarinių komunistinių režimų žlugimą Vidurio ir Rytų Europoje lydėjo tarptautinis jų nusikaltimų tyrimas.

Be to, šių nusikaltimų autoriai nebuvo teisiami tarptautinės bendruomenės, kaip kad siaubingų nacionalsocializmo (nacizmo) nusikaltimų atveju. Taigi visuomenės supratimas, kokie yra totalitarinių komunistinių režimų padaryti nusikaltimai, liko menkas. Kai kuriose šalyse Komunistų partijos veikia legaliai ir yra aktyvios, net jei tam tikrais atvejais jos neatsiriboja nuo totalitarinių komunistinių režimų ankstesnių nusikaltimų. Asamblėja įsitikinusi, kad istorijos išmanymas yra viena iš prielaidų išvengti panašių nusikaltimų ateityje“ (Council of Europe..., 2006). Ši rezoliucija tapo solidžiu argumentu politinėje kovoje šalių viduje, ypač kalbant apie istorijos politiką, nes minėjo buvusias komunistines partijas ir net numatė kažkokių „tarptautinių organizacijų“, skirtų šiems nusikaltimams išsiaiškinti ir nuteisti, steigimą. Dar svarbiau, kad joje, bene pirmąkart taip tiesiai tokio lygio organizacijos, buvo sulyginti nacistiniai ir komunistiniai nusikaltimai*. Galima nesunkiai numanyti, kad toks sulyginimas buvo grįstas integracinėmis intencijomis: VRE traumos buvo pripažintos ir pagerbtos bendraeuropiniu mastu ir tapo jos istorijos politikos dalimi, tuo tarpu Vakarų Europai įprastas Holokausto, kaip didžiausio žmonijos nusikaltimo, modelis imtas diegti ir VRE. Jis turėjo pakeisti ten ilgam įtvirtintą iš esmės antisemitinį stalininį modelį, pagal kurį mirties stovyklos buvo ne žydų genocido, o karo nusikaltimų taikiems gyventojams vietos (Vitkus, 2022).

2007 m. EP vykusiuose debatuose dėl bendraeuropinio įstatymo, numatančio baudžiamąjį persekiojimą už genocido ir nusikaltimų žmoniškumui neigimą arba trivializaciją, Baltijos šalių atstovai pareikalavo į jį įtraukti ir punktą dėl komunistinių režimų nusikaltimų neigimo kriminalizavimo, tačiau jiems buvo atsakyta (Rees, 2010:231). Apie 40 politikų, visuomenės veikėjų, tyrėjų ir teisininkų 2008 m. parengė kolektyvinį tekstą „Totalitarinių režimų padaryti nusikaltimai“ (*Crimes Committed...*, 2008). Jis tapo pamatu tolesniam dviejų XX a. totalitarinių režimų sugretinimui, taip pat, be abejo, turėjo svarbos ir rengiant 2008 m. *Prahos deklaraciją dėl Europos sąžinės ir komunizmo*“ (*Prague Declaration...*, 2008), kur atkreipiamas dėmesys į faktą, kad Europa iki šiol per mažai žino apie komunistinių režimų nusikaltimus ir nesuvokia jų masto, tad šis nežinojimas tampa tam tikrų

* Šį lyginimą viena pirmųjų 1951 m. atliko Hannah Arendt veikale „Totalitarizmo ištakos“. Paminėtina ir prancūzų istorikų, vadovaujamų Stephane'o Courtois, 1997 m. parengta „Juodoji komunizmo knyga“, vėliau išversta į daugelį kalbų, kurioje pateikiama bendroji komunistinio teroro, vykdyto įvairiuose žemynuose ir įvairiu laiku, apžvalga ir pateikiami apytikriai jo aukų paskaičiavimai (apie 100 milijonų), daugelį kartų viršijantys kitų diktatūrų aukas. Knyga sulaukė nemenkos kritikos, esą sausais skaičiais mėginama pridengti nacizmo ir komunizmo specifiškumą.

perlenkimų bei iškraipymų Europos atmintyje ir istorijos politikoje priežastimi. Pavyzdžiui, Čekija įstatymiškai sulygino nacių, fašistų ir komunistų ideologijas kaip nusikalstamas žmoniškumui, tačiau šalyje veikia nereformuota ir net neper-sivadynusi Čekijos ir Moravijos komunistų partija, kurios narių yra ir parlamente, ir regionų savivaldoje, ir net Europos Parlamente, mat iliustracijos įstatymas ne-draudė komunistų lyderiams varžytis demokratiniuose rinkimuose (*Ar Prabos...*, 2013:59). *Prabos deklaracijos* (beje, oficialiai iki šiol taip ir neišverstos į lietuvių kalbą) signatarai reikalavo: „pripažinti, kad daugelis komunizmo vardu padarytų nusikaltimų turėtų būti vertinami kaip nusikaltimai žmoniškumui, taip įspėjant ateities kartas, kaip kad nacių nusikaltimai buvo įvertinti Niurnbergo tribunole“. Taip pat, jų nuomone, „būtina suformuluoti bendrą požiūrį į totalitarinių reži-mų, įskaitant komunistinius režimus, nusikaltimus ir plėsti visos Europos žinias apie komunistinius nusikaltimus, siekiant aiškiai apibrėžti bendrą požiūrį į juos“. Dar du svarbūs *Prabos deklaracijos* teiginiai įtraukė reikalavimą pripažinti komu-nizmą neatskiriama ir siaubinga bendros Europos istorijos dalimi ir pripažinti vi-sos Europos atsakomybę už komunizmo nusikaltimus.

Nors dvigubas – ES ir NATO plėtos į Rytus – procesas buvo ideologiškai grindžiamas istorinės neteisybės, kurią po karo patyrė sovietų okupuota VRE, atitaisymu (Mäklsoo, 2009:662), tačiau ES narės naujokės veikiai pastebėjo, kad, palyginti su vienaprasmiu nacizmo traktavimu, komunizmo nusikaltimai dar lau-kia deramo istorinio, moralinio, politinio ir juridinio įvertinimo. Tad ėmė kauptis nesusikalbėjimo, negirdėjimo ir nepripažinimo nuoskauda, juk Vakarai pokaryje atidavė šias šalis iš pradžių A. Hitleriui, o paskui J. Stalinui. Kaip tokio nesusi-kalbėjimo pavyzdį galima pacituoti nemenką triukšmą sukėlusią latvių politikės, buvusios URM vadovės ir EP narės Sandros Kalnietės kalbą, pasakytą Leipcigo knygų mugėje 2004 m.: „Daugiau kaip penkiasdešimt metų Europos istorija buvo rašoma be mūsų. Antrojo pasaulinio karo nugalėtojai visus dalijo į gerus ir blo-gus, teisiuosius ir kaltuosius (...). Abu totalitariniai režimai – nacizmas ir komu-nizmas – buvo tiek pat nusikalstami. Jokiu būdu negalima jų vertinti skirtingai remiantis tuo faktu, kad vienas jų stovėjo nugalėtojų pusėje. (...) Pralaimėjusie-ji turi rašyti savo istoriją, nes ir ji nusipelno teisėtos vietos kontinento istorijoje. Priešingu atveju Europos istorija liks vienpusė, nepilna ir nesąžininga“ (cituojama iš Droit, 2007:101). Kalnietė turėjo mintyje, kad VRE tautos, išvaduotos iš vieno totalitarinio režimo, pakliuvo į kito priespaudą ir todėl nugalėtojų diskursas – ne jų diskursas, tačiau ne visi suprato šį niuansą ir dalis klausytojų pasipiktino mena-mu nacizmo reabilitavimu.

Beje, latviai bendraeuropinėse institucijose tarp kitų Rytų europiečių pasižymėjo nuosekliomis pastangomis atkreipti Vakarų europiečių dėmesį į komunistinių nusikaltimų problemą. Pavyzdžiui, 2008 m. Latvijos atstovų EP buvo inicijuotas ir gavo finansinę paramą latvių režisieriaus Edvino Šnorės dokumentinis filmas „Sovietų pasaka“, kurio peržiūros netruko sulaukti griežtos Rusijos reakcijos (Maskvoje prie Latvijos ambasados net buvo sudeginta režisieriaus iškamša). Filmą, adresuotą vakariečių auditorijai, turėjo neslepiamą tikslą sugriauti įsigalėjusius stereotipus nelygiavertiškai traktuoti nacių ir sovietų ideologijas bei totalitarines sistemas, parodant ne tik akivaizdžius jų panašumus, Vakaruose mažiau žinomą Holodomorą Ukrainoje, istoriniais faktais pagrįstą prieškarinį NKVD ir Gestapo bendradarbiavimą kuriant konclagerių sistemą, bet – svarbiausia – tai, kad komunistinis režimas Sovietų Sąjungoje buvo ne mažiau nusikalstamas nei nacistinis. Simptomiška, kad šis filmas buvo aiškiai orientuotas ne tik į istorinės tiesos ir politinio vertinimo paieškas, bet ir į aktualijas. Jo pabaigoje išvedamos Vokietijos po Pirmojo pasaulinio karo ir Rusijos po SSRS žlugimo paralelės – ir ten pasireiškė nevisavertiškumo ir bejėgiškumo proveržis, vedantis prie revanšizmo, ir ten pastebimos ksenofobijos augimo grėsmės šiandienos Europos stabilumui.

Prahos deklaracijos dėl Europos sąžinės ir komunizmo nuostatos iš esmės liko neįgyvendintos. Nors šia *Deklaracija* buvo siekiama solidaraus Europos požiūrio į XX a. totalitarinių režimų padarytus nusikaltimus, tačiau, praėjus daugiau kaip dešimtmečiui nuo jos pasirašymo, nei Europoje, nei Rusijoje vis dar nėra teisinio ir politinio konsensuso, kaip vertinti komunizmo nusikaltimus, panašaus į nediskutuotiną poziciją dėl Holokausto. Nesutariama ne tik dėl akivaizdžių faktų – armėnų ar ukrainiečių genocidų pripažinimo (juos yra pripažinę tik kai kurių ES šalių nacionaliniai parlamentai), stalininių represijų prieš rusų ir kitas tautas (estus, latvius, lietuvius, Krymo totorius, čečėnus ir kt.), bet netgi ir dėl vienapasmės komunizmo, kaip totalitarinės ideologijos, traktuotės. Priešingai, Vakarų viešojoje erdvėje vis dar dominuoja tekstai ir teiginiai, kad ukrainiečių Holodomoro ar stalininio Gulago gretinti su Holokaustu negalima (Maier, 2001). Taigi, kaip jau minėta, VRE, turinti abiejų totalitarinių režimų patirties, tampa savotiška „buferrine atminties zona“, Holokausto ir „Didžiosios Pergalės prieš fašizmą“ naratyvų susiliejimo trukdžiu, kas siūlo iš esmės kitokią praeities aiškinimo ir vertinimo perspektyvą – nacionalinę, kurioje pabrėžiamas poreikis išsaugoti pasipriešinimo abiem totalitariniams režimams atmintį. Vis dėlto bene svarbiausias *Prahos deklaracijos* pasiekimas buvo tas, kad, ja remiantis, 2011 m. „Višegrado grupės“ ministrų pirmininkų viršūnių susitikime Prahoje buvo įkurta Europos atminties ir sąžinės

platforma, turinti „palaikyti nacionalinių tyrimų institutų, besispecializuojančių totalitarizmo istorijos srityje, bendradarbiavimą“. 2022 m. duomenimis, Platforma sudaro 68 valstybinių ir nevyriausybinių organizacijų tinklą iš 23 Europos ir Šiaurės Amerikos šalių. Organizacija daugiausia užsiima šviečiamąja veikla, rengia tarptautines kilnojamasias parodas*, tačiau jos pastangos įkurti tarptautinę teisminę instituciją, kuri aiškintųsi komunistinius nusikaltimus ir persekiotų jų vykdytojus, kol kas nėra sėkmingos. Tam galbūt turėjo reikšmės faktas, kad kai kurios nacių nusikaltimų vertinimams veidrodinės nuostatos *Prabos deklaracijos* ir Platformos atžvilgiu sukėlė nemenką įtakingų žydų organizacijų pasipiktinimą. Jos net apkaltino *Deklaracijos* autorius „dvigubo genocido“ teorijos puoselėjimu. Antai Simono Wizenhlio centro atstovai Molotovo-Ribbentropo sąmokslą, kaip komunistinių režimų nusikaltimų atminimo dienos, bendraeuropiniame minėjime net įžvelgė tikslą užgožti ar išvis atsisakyti Holokausto aukų atminimo dienos (Cooper, 2010). Pavyzdžiui, kaip esą ignoruojantis Holokaustą ir įtvirtinantis „dvigubo genocido“ teoriją (keista, kad šių pareiškimų autoriai čia neįžvelgė vidinio prieštaravimo) daug kritikuotas Vilniuje įsikūręs Genocido aukų muziejus (Nordland, 2018) galiausiai dėl to pakeitė pavadinimą į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų.

Dėl patirto pasipriešinimo nacių ir sovietų nusikaltimų sulyginimo idėja ir programa ilgainiui įstrigo. Ji virto ritualiniais temos paminėjimais įvairaus rango tarptautiniuose politiniuose bei akademinuose renginiuose, naujomis, deja, mažai praktinės reikšmės turinčiomis, deklaracijomis, tokiomis kaip, pavyzdžiui, Europos Parlamento 2009 m. balandžio 2 d. rezoliucija „Apie Europos sąžinę ir totalitarizmą“ ir t. t. Čekų intelektualo Ladislavo Cabados nuomone, „komunizmas bus sulygtintas su kitais totalitariniais režimais, XX a. valdžiusiais Europą, tik tada, kai pasikeis kartos“ (*Ar Prabos...*, 2013:59). Tačiau ši viltis atrodo iliuzinė. Vis dėlto Platformos veiklą galima vertinti pozityviai. Pasak minėto G. Kasjanovo, jos

* Pavyzdžiui, nuo 2012 m. veikianti kilnojamoji ekspozicija – „Totalitarizmas Europoje“ – buvo sumanyta kaip „juodasis albumas“, kuriame pirmą kartą apžvelgiami sukaupti statistiniai duomenys apie XX a. 14 Europos šalių (Albanijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Lenkijoje, Vokietijoje, Nyderlanduose, Čekijoje ir Slovakijoje, Vengrijoje, Slovėnijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje ir Ukrainoje) totalitarinių režimų įvykdytų sunkiausių nusikaltimų aukas – civilius gyventojus. Taip pat pateikiami duomenys apie kai kuriuos pagrindinius nusikaltėlius ir jų baudžiamąjį persekiojimą žlugus režimui. Paroda jau buvo pristatyta 28 didžiuosiuose miestuose 20-ye Europos ir Šiaurės Amerikos šalių. Paminėtina ir paroda „Kankinių amžius“, kurią rėmė ir organizavo Lenkijos nacionalinis fondas, subūręs įvairių nacių, sovietų ir fašistų totalitarizmą išgyvenusių šalių tyrėjus. Ši ekspozicija skirta režimų nukankintiems įvairių konfesijų dvasininkams ir už sąžinės laisvę kovojusiems iškiliems pasauliečiams pagerbti.

atsiradimas legitimavo komunizmo ir nacizmo sulyginimo idėją ES mastu ir leido VRE regiono šalims – ES naujokėms – pateikti save kaip abiejų totalitarinių režimų, arba „dvigubas“, aukas, kuo remiantis gali būti paaiškinami jų socioekonominis atsilikimas ir eurointegracijos sunkumai (Касьянов, 2019:98). Nors kurį laiką net atrodė, kad Vidurio ir Rytų europiečių istorijos politikos modelis, susitelkęs į savo tautos kančias, kovas ir komunistinio režimo metais patirtas egzistencines grėsmes, ims dominuoti virš Vakarų Europos modelio, orientuoto į savos kaltės ir atsakomybės akcentavimą, tačiau šis trapus konsensusas buvo trumpalaikis ir nereikšmingas. EP deputatų iš VRE pastangos du kartus – 2005 m. ir 2013 m. – pasiekti bendraeuropinį draudimą vartoti komunistinę simboliką, pagal analogiją su nacistine, buvo atmetos. Nesėkmę patyrė ir pastangos į europinius įstatymus įtraukti nuostatą apie bausmes už komunizmo nusikaltimų neigimą arba trivializavimą. Pastarasis tarptautinės bendruomenės taip ir nebuvo oficialiai pasmerktas, o komunistinės idėjos, Vakarų Europoje buvusios „ant bangos“ po karo, liko ten gajos iki šiol, ypač kairiųjų intelektualų viešosios įtakos dėka. Kita vertus, eurointegracijos sąlyga – Vakarų Europos istorijos politikos modelio diegimas į VRE – veikiai ne tik susikirto su ten vyraujančiu savos tautos „kovų ir kančių“ naratyvu, bet ir iškėlė kaltinimus kai kuriems nacionaliniams herojams dėl bendradarbiavimo su naciais arba, priešingai, dėl dalyvavimo „komunizmo statyboje“. Į šį iššūkį VRE šalys atsakė „savų“ genocidų paieška ir „aukų varžybomis“ (Finkel, 2010).

Aleksejaus Millerio nuomone, 2004 m. ES plėtros banga nuvainikavo kosmopolitinį diskursą, kaip vienintelį įmanomą ir teisingą, iškeldama „dviejų totalitarizmų“ koncepciją (Миллер, 2020:10). Be išlygų sutikti su tokiu vertinimu negalima, nes 2019–2020 m. suaktyvėję „atminties karai“ regione, kuriuose, bent jau Lietuvos atveju, vietos elitai bei didžiosios medijos aiškiai užėmė prokosmopolitines nuostatas*, kas rodytų veikiau priešingas tendencijas, tačiau Milleris teisus, pateikdamas argumentuotą kosmopolitinio požiūrio į praeitį kritiką, nors dar neseniai pats buvo jos šalininkas (Миллер, 2011)**. Besiformuojantis alternatyvus istorijos politikos reiškinių vertinimas, nebedemonizuojantis istorijos politinio panaudojimo, suteikė jam reikšmingai naujų konotacijų – juo remiantis istorijos politika imta suvokti kaip sudėtinė bendrosios politikos dalis, naudojama ir vidaus, ir užsienio kontekstuose. Taip kosmopolitinės žiūros šalininkų pretenzijos į

* Turima galvoje simbolinė skirtingų socialinių grupių kova dėl K. Škirpos ir J. Noreikos įamžinimo ženklų Vilniuje 2019 m.

** Interviu su Aleksejumi Milleriu Kijeve 2013 m. liepos 17 d.

apolitiškumą, neigiant arba ignoruojant skirtingų atminties lauko veikėjų dažnai tarpusavyje nesutaukomus politinius interesus, pasirodė besančios ne tik neadekvačios, bet ir nesąžiningos, nes pačios buvo nulemtos tam tikrų apriorinių ideologinių nuostatų. Pasak Nikolajaus Koposovo, „Šiuolaikinės istorijos politikos specifika iš esmės susijusi su dviem dabartinės atminties ypatumais. Kalbama apie praeities kriminalizavimą ir viktimizavimą – t. y. apie įsivyraujantį požiūrį į istoriją, kaip į nusikaltimų grandinę ir žmonių bendruomenių troškimą susitapatinti su jų aukomis“ (Копосов, 2011:52-53). Tokio santykio su praeitimi paradigma daugiausia susiformavo aplink Holokausto atmintį, tačiau ne tik. Kaip pastebi vengrų politikas ir politikos apžvalgininkas Gyorgy'as Schopflinas, tendencija instrumentлізуoti neseną praeitį arba moralizuoti ir istorizuoti šiuolaikinę politiką iš esmės būdinga visoms postsocialistinėms ir postsovietinėms valstybėms (Schopflin, 2003:488). Be to, jos pasižymi ir polinkiu į simbolinę „nekrofiliją“ – dėmesiu politiškai reikšmingų asmenų kūnų laidotuvėms ar perlaidojimams (Verdery, 1999). Kita vertus, šalys varžosi ir dėl totalitarizmo aukų skaičiaus (Jilge, 2006), o dalis jų – ypač Ukraina, Lietuva, Azerbaidžanas ir Kazachstanas – šiuos nusikaltimus net linkusios traktuoti kaip genocidus, kas turi reikšmės ir jų vidaus, ir užsienio politikai (Finkel, 2010). Ir tai, be abejo, verčia daugiau dėmesio skirti dar vienam postsocialistinio ir, iš dalies, postsovietinio regiono dekomunizacijos aspektui – memorialiniams įstatymams.

TEISINIS KOMUNISTINIO LAIKOTARPIO ATMINTIES REGLAMENTAVIMAS

Tarptautiniu mastu plėtojamas Holokausto atminties naratyvas tapo pagrindu minėtam ES istorijos politikos posūkiui prie kriminalizavimo ir viktimizavimo, pasireiškusio visu pluoštu memorialinių įstatymų (Koposov, 2017; *Law and Memory...*, 2017). Tačiau memorialinių įstatymų priėmimo aplinkybės ir specifika postkomunistinėse šalyse dažnai buvo susijusios su neišspręstomis nacionalinio tapatumo ir valstybingumo apibrėžties problemomis. Todėl jų naujoji politinė identifikacija dažnai mėginta formuoti per negatyvią argumentaciją – atmetant simbolius, normas ir tradicijas, siejamas su buvusiu imperiniu Centru. Svarbus veiksnys buvo ir rusakalbių kolonistų dalis šalies demografinėje struktūroje.

Pavyzdžiui, Latvijoje, turinčioje didžiausią rusakalbių dalį tarp Baltijos šalių*, ši mažuma paprastai užima priešingą oficialiosios istorijos politikos atžvilgiu poziciją ir titulinės tautos suvokiama kaip grėsmė nacionaliniam saugumui bei kaip potenciali Maskvos politikos laidininkė. Didžioje šios diasporos dalyje sovietinis laikotarpis nelaikomas okupacija (Pettai, 2017). Rusakalbiai Latvijoje turi ir įtakingų politinių partijų, pavyzdžiui, „Vienybės centras“ 2009 ir 2014 m. kovojo su memorialinių įstatymų iniciatyvomis ir ypač su Latvijos BK pataisomis, kuriomis „genocido“ sąvoka būtų taikoma ir sovietų, ir nacių okupacijos metais Latvijoje padarytiems nusikaltimams. Kita vertus, buvęs prievartinis jungimas į kitos šalies sudėtį ir patirtos represijos šias šalis verčia iki šiol reaguoti itin jautriai, memorialinius įstatymus pasitelkiant kaip strateginį elementą, skirtą „mnemoniniam saugumui“ valstybės vykdomos politikos srityje užsitikrinti (Mälksoo, 2015; Wójcik, 2017). Tai vėl būdingiausia Baltijos šalims, taip pat Ukrainai ir Moldovai. Baltijos respublikos dar *perestroikos* metais ėmė akcentuoti savo, kaip nepriklausomų šalių, patirtį tarpukaryje ir/ar Molotovo-Ribbentropo sąmokslą faktą, kaip jų okupacijos prielaidą, o atsiskyrimą nuo SSRS – kaip prieškarinio valstybingumo atkūrimą. Šiuo pagrindu Latvijoje ir Lietuvoje buvo priimti įstatymai, draudžiantys sovietinę simboliką (1991 ir 2003 m. Latvijoje, 2008 m. Lietuvoje). Kaip ir Latvijoje, Lietuvoje 2010 m. buvo priimtos BK pataisos, pagal kurias SSRS ir nacistinės Vokietijos agresijos ar jų nusikaltimų žmoniškumui neigimas užtraukia baudą arba kalėjimą iki 2 m. Įstatymas taip pat numato bausmes tiems, kurie palaiko, neigia arba menkina 1990–1991 m. padarytus sunkius ir itin sunkius nusikaltimus Lietuvoje ir jos gyventojams. Šis įstatymas buvo priimtas jaučiant grėsmę iš Rusijos dėl joje pradėtos „restalinizacijos“. Kitas pavyzdys būtų susijęs su grupe keturių antikomunistinių įstatymų, priimtų 2015 m. Ukrainoje plėtojantis konfliktui su Rusija dėl Krymo ir Donbaso. Kaip teigia Maria Mälksoo, kovos su Rusija dėl Ukrainos teritorinio vientisumo ir šių įstatymų paketo sinchronija yra „strateginė priemonė, užsitikrinant „mnemoninį saugumą“ (Mälksoo, 2018).

Tačiau kai kurios oficialiai įtvirtintos praeities įvykių interpretacijos gali pasitarnauti ir kitokioms politinėms reikmėms. Kaip pavyzdį galima paminėti Rusijoje 2014 m. priimtą įstatymą, kuriame teigiama, kad „jis nukreiptas užkardyti mėginimus pasikėsinti į Antrojo pasaulinio karo įvykių atmintį“ (*Подписан закон...*, 2014) Be kitų svarbių nuostatų, jis numato baudžiamąjį persekiojimą už „iš anksto

* 1989 m. gyventojų surašymo duomenimis, 34 % Latvijos gyventojų sudarė rusakalbiai. 2000 m. jų jau buvo kiek mažiau – 29,58 % (Мелешкина, 2012:142), o 2018 m. maždaug 30 %.

žinomai klaidingus duomenis apie SSRS veiksmus Antrojo pasaulinio karo metais“. Jis buvo priimtas ne tik sprendžiant saugumo uždavinius, bet ir siekiant pademonstruoti Rusijos svarbą, praplėsti jos įtaką tarptautinėje arenoje, taip pat tapti papildoma legitimacijos priemone V. Putino režimui (Koposov, 2017). Jo stiprėjimas, kurį lydėjo šalies užsienio politikos pokyčiai bei prastėjantys santykiai su ES, tapo svarbiu viso VRE regiono istorijos politikos kaitos veiksnium. Jau nuo 2000 m. oficialiojoje Rusijos politikoje įsigali mitologizuoti Antrojo pasaulinio karo ir Jaltos sistemos akcentai (Малинова, 2015; Khapaeva, 2016). Tai tapo papildomu akstinu VRE istorijos politikas nukreipti kita linkme, ypač sulyginant komunistinio ir nacistinio nusikaltimų vertinimą memorialinėje įstatymdavystėje, jų neigimo kriminalizavimą, simbolikos draudimą ir t. t. Šie sprendimai negalėjo nesulaukti Rusijos politinės vadovybės neigiamos reakcijos, nes kirtu per DTK Pergalės kultą, kuriuo ir remiasi oficialioji šalies ideologija (Копосов, 2018). Tai gi XXI a. pradžios memorialinių įstatymų situacija iš esmės gali būti siejama su geopolitiniais pokyčiais visame VRE regione. Paaštrėjęs teritorinio ir ontologinio saugumo poreikis inspiravo daugybę dekomunizacinių įstatymų. Ukrainoje buvo priimtas visas jų paketas: *Dėl kovotojų už Ukrainos nepriklausomybę XX amžiuje teisinio statuso ir atminties, Dėl pergalės prieš nacizmą įamžinimo Antrajame pasauliniame kare 1939–1945 m.; Dėl prieigos prie 1917–1991 m. komunistinio totalitarinio režimo represinių institucijų archyvų ir Dėl komunistinio ir nacional-socialistinio režimų pasmerkimo ir jų simbolikos propagandos draudimo* (Касьянов, 2016; Klymenko, 2017). Jų dėka buvo reabilituota ir Ukrainos nacionalistų organizacija (UNO), kaltinama masiniu lenkų kilmės gyventojų žudymu Volynėje 1943 ir 1944 m., ir įtvirtintos bausmės už jai parodytą nepagarbą. Šie įstatymai sulaukė įvairių reakcijų, įskaitant aštriai kritines, besibaiminančias istorinių tyrimų cenzūravimo. Lenkija UNO kovotojų pagerbimą priėmė kaip iššūkį ir grėsmę sau. Tai tapo viena iš priežasčių 2018 m. inicijuoti analogišką memorialinį įstatymą, be kita ko, numatantį bausmes už sąvokos „lenkų konclageriai“ vartojimą (Belavusau, Wójcik, 2018). Taigi pastarojo meto įvykiai regione, ypač Rusijos mėginimai savo teritorines pretenzijas grįsti (pseudo)istoriniais argumentais, kovoje su Ukraina taikant „Novorosijos“ (Bėrziņa, 2014; Кметь, 2014) bei „Rusų pasaulio“ konceptus, privertė į istorijos politiką pažvelgti dar kitu kampu, valstybių, tautų, pačios demokratijos ontologinio saugumo požiūriu.

A. Milleris teigia, kad jeigu Rusijos propaganda nebūtų buvusi tokia agresyvi ir jos tarptautinė politika būtų labiau orientavusis į konsensuso, o ne jėgos metodų vartojimą, tai ir atminties politika regione veikiausiai būtų buvusi taikesnė,

labiau atgręžta į užmarštį, o ne į trauminių prisiminimų ir nuoskaudų akcentavimą (Миллер, 2016:111). Tai lėmė, kad dauguma postkomunistinių šalių memorialinių įstatymų nuostatų gerokai skyrėsi nuo panašių teisės aktų kitose šalyse. Jose buvo pabrėžiama viktimizacija, orientuota ne tik į praeities nusikaltimų aukų, bet ir į dabarties suverenumo gynimą. Tuo tarpu Vakarų memorialiniuose įstatymuose ir viešuosiuose debatuose vis labiau imta akcentuoti pačių vakariečių kaltę ir atsakomybę kitoms, kažkada jų skriaustoms ir išnaudotoms tautoms ar socialinėms grupėms (tai ne tik Holokausto nusikaltimas, bet ir ypač kolonializmo, rasizmo, seksizmo, homofobijos moralinė dėmė), o tai atspindi kairiųjų ideologijos įsigalėjimą ir veda prie Europos civilizacijos ir jos vertybių kvestionavimo ar sąmoningai puoselėjamų nevisavertiškumo kompleksų (Murray, 2017). Taigi, aptariant šią temą, itin svarbu atsižvelgti ir į kintantį pasaulinį kontekstą, ypač į „tapatumų politikos“ (*identity politics*) įsigalėjimą JAV ir kitur Vakaruose, kur kolektyvinė atmintis pasitelkiama kaip „nuskriaustųjų grupių“ identifikacijos ir mobilizacijos priemonė, remiantis jų „orumo“ ir „trauminio patyrimo“ įrodinėjimu turinti padėti joms išsikovoti tam tikrų privilegijų arba kompensacijų už praeityje patirtas skriaudas (Molden, 2016). To padarinys – įtvirtinamas antagonistinis istorijos politikos charakteris (Todorov, 2009; Erll, 2011; Bull, Hansen, 2016).

Tačiau memorialinių įstatymų priėmimas neretai sukelia ir karštus visuomenės debatus ar net aktyvesnį pasipriešinimą. Politikai kritikuoja, jog jais gniaužiama žodžio laisvė, o profesionalūs istorikai baiminasi po jų priedanga įvedamos cenzūros tam tikroms tyrimų temoms ar interpretacijoms, nerimauja dėl stiprėjančių retrospektyvios istorijos moralizacijos tendencijų (*Freedom for History...* 2013). Atkreipiamas dėmesys į tai, kad istorijos viktimizacija ir kriminalizacija nuėjo per toli. Nuskriaustųjų ir pažemintųjų visuomenės grupių atminčių iškėlimas virš visų kitų iš pradžių atliko pozityvų vaidmenį, tačiau dabar tai tampa politinio manipuliavimo ir masinės propagandos įrankiu. Kitaip tariant, vyksta istorijos instrumentalizacija – ji pasitelkiama dabarties politiniams tikslams pasiekti: įveikti ar užčiaupti oponentus, siaurai grupiniams interesams patenkinti, audrinti kolektyvinės emocijas, manipuluoti rinkėjų nuotaikomis ar pan. Tai kelia riziką pamišti universalias vertybes, kuriomis ir grindžiama vakarietiška liberalioji demokratija, o kur dar mokslinio ir nešališko praeities tyrinėjimo poreikiai.

Rusijos reakcija į nacių ir sovietų nusikaltimų sulysinimą ES, kaip minėta, buvo veikiau gynybinė, siekianti atsikirsti išorės ir vidaus kritikams, ir orientuota į vėlyvojo stalinizmo, kaip į neva sektino pavyzdžio, akcentavimą. Daug diskusijų sukėlė Aleksandro Danilovo ir Aleksandro Filipovo parašytos istorijos dėstymo

metodinės priemonės (2007–2008 m.), kuriomis norėta normalizuoti sovietinį terorą ir J. Stalino diktatūrą, o „režimo perlenkimus“ atsvėrti jo „laimėjimais“ (Филиппов, 2007; Филиппов, 2007(а); Данилов, 2008). Šią liniją pratęsė ir tuometinio prezidento Dmitrijaus Medvedevo nurodymu įsteigta prezidentinė „Komisija, skirta mėginimams falsifikuoti istoriją ir žalai Rusijos interesams užkardyti“, veikusi 2009–2012 m., kurios tikslas – „istorijos falsifikavimo siekiant pakenkti Rusijos interesams užkardymas“, leidęs vis labiau valstybei kištis ir reguliuoti profesionalius istorijos tyrimus. Toks istorijos restalinizavimas sulaukė ir istorikų, ir visuomenės atkirčio ir galiausiai, bent kuriam laikui, baigėsi nesėkme – 2011–2012 m., kilusių antisisteminių protestų kontekste, komisija buvo išformuota. Tačiau 2014 m. Rusijos agresija prieš Ukrainą mobilizavo mases pasitelkus stalininę retoriką ir simbolius, pavyzdžiui, Kryme esantį Sevastopolį – kaip „rusų karinės šlovės“ miestą (Эппле, 2020:68). Kiek vėliau daugiausia ginčų sukėlė memorialinio įstatymo, vakarietišku analogu pavyzdžiui, skirto nacizmui pasmerkti, aptarimas ir priėmimas, prasidėjęs 2009 m. Projekto autoriai buvo Rusijos Dūmos deputatė Irina Jarovaja ir vėliau kultūros ministru tapęs vienas iš Rusijos istorijos politikos ideologų Vladimiras Medinskis. 2014 m. parlamento svarstymams buvo pateikta nauja šio įstatymo projekto versija, kurią Dūmos deputatai priėmė ir ją pasirašė V. Putinas. RF BK papildė straipsnis 354.1 (nacizmo reabilitavimas), kuriuo baudžiami asmenys, neigiantys, pateisinantys nacių karo nusikaltimus ar klastojantys faktus apie SSRS dalyvavimą Antrajame pasauliniame kare (*УК РФ, Статья 354.1...*, 2014). Taip pat numatytos solidžios piniginės baudos, priversiniai darbai ar laisvės atėmimas nuo 3 iki 5 metų (griežtesnės bausmės numatytos ir už šių žinių skleidimą žiniasklaidoje arba pasinaudojant tarnybine padėtimi). Pasak žinomo rusų istoriko Ivano Kurillos, iki 2011–2012 m. protestų bangos V. Putino ir D. Medvedevo aljansas sąmoningai diegė tik visuomenę vienijančius simbolius, o šiuo BK straipsniu Kremlius pademonstravo naują simbolinio visuomenės atskyrimo taktiką, kas pritapo prie kitų panašių įstatymų ir jais paremtų teisminių procesų logikos (pavyzdžiui, merginų pankroko grupės *Pussy Riot* narės buvo nuteistos kalėti pagal įstatymą „Dėl chuliganizmo iš religinės neapykantos“). Taigi bet kokios nuo oficialiosios karo interpretacijos nukrypstančios ar jai prieštaraujančios praeities versijos potencialiai tampa įtartinos ir baustinos. Neatsitiktinai šios teisinės nuostatos priėmimas sutapo su Rusijos įvykdyta Krymo okupacija ir aneksija ir propagandine kampanija prieš Ukrainą, intensyviai vartojant terminus „naciai“ ir „fašistai“, taip stengiantis ne tik šalies viduje, bet ir ES demonizuoti ukrainiečius. Taigi minėtas BK straipsnis padėjo kare prieš

Ukrainą ir joje palaikomą Antrojo pasaulinio karo versiją, kurią ne tik darė nelegitimija*, bet ir kriminalizavo. Gindami šias nuostatas rusų propagandininkai teigė, kad panašių memorialinių įstatymų esama įvairiose Europos valstybėse (nors iš tiesų juose buvo siekiama išlaikyti praeityje engtų grupių ir savos valstybės joms padarytų nusikaltimų atmintį). O RF įstatymo variantas (kaip ir memorialiniai įstatymai Lenkijoje ir kai kuriose kitose VRE šalyse) yra orientuotas į herojiško nacionalinio naratyvo gynybą ir draudžia bet kokias abejones savos valstybės veiksmų pagrįstumu. Taip pat jam būdingas nekonkretumas, kas leidžia jį laisvai traktuoti traukiant teisminės atsakomybės menamus prasikaltusiuosius. Pavyzdžiui, draudimas „niekinti Rusijos karinės šlovės simbolius“ atrodo gana tolimas „nacistų rehabilitavimui“, maža to – chuliganiškų veiksmų prilyginimas nacizmo pateisinimui „išplauna“ pastarojo, kaip „išskirtinio blogio“, prasmę. Kita vertus, teiginį apie platinimą „duomenų, rodančių akivaizdžią nepagarbą visuomenei dėl Rusijos karinės šlovės ir atmintinų dienų, susijusių su Tėvynės gynyba“, sunku suvokti iš principo. Kaip duomenys, žinios, faktai (tarkim, apie Raudonosios armijos nusikaltimus civiliams Vakarų Europos gyventojams karui baigiantis) gali reikšti „akivaizdžią nepagarbą Tėvynei“? Nepriklausomų istorikų organizacija „Laisvoji istorijos bendrija“ pareiškė protestą prieš šio įstatymo priėmimą, nurodyma pačios tokios idėjos trūkumus, kaip ir tekste vartojamas neaiškus sąvokas (Обращение членов..., 2014). Šalia kitų aspektų, istorikai pažymėjo, kad draudimas tam tikru būdu interpretuoti įvykius gali užverti kelią objektyviam Antrojo pasaulinio karo istorijos tyrimui. Šios draugijos vadovas prof. Ivanas Kurilla atkreipė dėmesį į tai, kad šio įstatymo retorika primena straipsnius iš sovietinio ВК, kurie draudė skleisti „iš anksto žinomai melagingus duomenis, šmeižiančius sovietinę valstybinę ir visuomeninę santvarką“ ir pagal kuriuos baudė disidentus. Maža to, baudžiamasis persekiojimas už „klaidingą informaciją“ taikant jį istorijai – tai jau pretenzijos į kažkokią galutinę istorinę tiesą. Taigi šis kelias veda prie valstybinio istorijos kanono nustatymo, primenančio J. Stalino „VKP(b) istorijos trumpąjį kursą“. Kita vertus, įstatymas, ginantis „faktus, nustatytus Tarptautinio Karo Tribunolo sprendimais“, reiškia, kad kiti, Niurnbergo procese nenustatyti ar nepaminėti, karo nusikaltimai ir nusikaltimai žmoniškumui negali būti tokiais laikomi, net jeigu tam ir būtų tvirtų įrodymų. Be to, jei istorikas nešališkai mėgins

* Kadangi, atsikratant sovietinės versijos, buvo būtina nacionalizuoti ir tokius transnacionalinius įvykius kaip Antrasis pasaulinis karas, ukrainiečių kilmės Kanados istorikas S. Yakelchikas išleido šį procesą analizuojančią knygą (Скельчик, 2019).

tyrinėti ir iškelti Raudonosios armijos padarytus nusikaltimus, sulauks baudžiamojo persekiojimo, o tai reiškia viena – akademinių ir visuomeninių diskusijų apie karą ir istorinių tyrimų laisvės sunaikinimą. Paradoksas tas, kad jeigu niekas nedrįs kelti naujų klausimų, jei viešojoje erdvėje karo tema taps vien kanonizuotų sakralinių tekstų ir neliečiamų memorialų korpusu, tai ilgainiui karo atmintis praras aktualumą ir didaktinę reikšmę (Курилла, 2014).

Šis įstatymas iš tiesų tapo dingstimi susidoroti ne tik su autoriais, pateikiančiais kitokią nei oficialioji karo versiją, bet ir su politiniais oponentais. Dar didesnis jo griežtinimas, ypač informacinėje erdvėje ir socialiniuose tinkluose, 2022 m. invazijos į Ukrainą kontekste tapo papildoma juridine priemone dorojantis su antikariniais protestais. Iš esmės po „nacizmo reabilitacijos“ draudimo priedanga Dūmos deputatai uždraudė „šmeižti“ Sovietų Sąjungą (Борыш, 2020). 1993 m. priimtos RF Konstitucijos 67 straipsnio papildyme atsirado punktas apie Rusijos teisių perėmimą iš SSRS, taip pat nurodoma, kad valstybė „gerbia Tėvynės gynėjų atminimą ir užtikrina istorinės tiesos gynybą“. Taigi dabartinė Rusija instrumentiškai ir selektyviai naudoja praeities perrašymu ir įstatyminiu reguliavimu, išoriškai imituojančiu ES praktikas istorijos politikos srityje tam, kad nuslopintų nemalonius ir trauminius stalininio teroro atminties kodus, taip pat pateisintų savo neoimperinę agresiją kaimyninių šalių atžvilgiu. Pasak ukrainiečių politologės Tatjanos Žurženko, taip norima ne tik sustiprinti nevisavertiškumo kompleksų siekiančios atsikratyti Rusijos visuomenės tapatumą, bet ir daroma geopolitiniais sumetimais. Pirma, postsovietinė erdvė tebelaikoma geopolitine Rusijos „nuosavybe“, dėl ko Baltijos šalių ar Ukrainos pastangos pasmerkti komunizmą ir išryškinti antisovietinės rezistencijos paveldą bei atmintį traktuojamos kaip „antirusiškos“. Antra, „pergalė prieš fašizmą“ buvo ir tebėra itin svarbi Rusijai paneuropiniu mastu įtvirtinant savo, kaip neva europines vertybes ginančios valstybės, vaidmenį (Žурженко, 2009). O štai postsocialistinių ir dalies postsovietinių šalių istorijos politikos europeizacija tapo rimtu iššūkiu ir konkurentu žlugus sovietinei sistemai jų pasirinktai nacionalinio tapatumo stiprinimo kryptį, formuojamai remiantis abiejų totalitarizmo sąlygomis tautos išgyventų sukrėtimų apmąstymu ir atminimu. Tai atskleidžia ir komplikuotą santykį su sovietinės epochos simboliu kraštovaizdžiu, kurio kaitos aspektus plačiau aptarsiu kitoje dalyje.

II DALIS

POSTSOVIETINIS
CHRONOS:
TĘSTINUMAS
IR PERTRŪKIAI

VIEŠOSIOS ERDVĖS PERFORMAVIMAS: GRIOVIMAI IR (AT)STATYMAI

Bene akivaizdžiausiai regiono simbolinio kraštovaizdžio semantinė ir fizinė kaita iš pradžių palietė vizualinę propagandą, toponimiką ir ankstesniojo režimo viešuosius paminklus. Kaip žinia, paminklai, kaip ir vienokios ar kitokios manipuliacijos su jais (oficialiosios atidengimo, pagerbimo, lankymo ceremonijos, nesankcionuoti užrašai ir piešiniai, vandališki išpuoliai, nugriovimas...), yra bene ryškiausia simbolinės politikos raiškos forma. Sociopolitinio stabilumo metais, kai ilgai nekinta dominuojančios pasaulio interpretacijos, arba vadinamasis hegemoninis diskursas (Laclau, Mouffe, 2014), memorialai, paminklai ir skulptūros tampa integralia miestovaizdžių dalimi, smulkiosios architektūros atributais, primenančiais praeities įvykius ir asmenybes, kurių aktualumo visuomenė jau nebejunta. Tai, sekant Paulu Ricoeuru, galima pavadinti „fiksiuota atmintimi“, kurią formuojanti socialinė grupė sprendžia, ką reikia atsiminti ir minėti, o ką sociumas geriau turėtų pamiršti (Ricoeur, 2004: 418-419). Tačiau reikšmingose politinėse bei socioekonominėse pervartose pamatinė piliečių išpažįstama tikrovės interpretacija kinta, o tai neišvengiamai paveikia ir simbolinę erdvę. Tad, nelygu naujųjų idėjų radikalumas ir politinio elito nuostatos, atmes-tojo režimo paminklai, gatvėvardžiai ir kiti memorialinės kultūros atributai arba šalinami, į jų vietą diegiant savus (gali būti ir sugrąžinami ankstesnių epochų, su kuriomis norima tapatintis, ženklai arba sunaikintųjų objektų kopijos), arba paliekami vietoje, o simbolinis kraštovaizdis tiesiog papildomas naujais atributais ir prasmėmis (Kruk, 2009). Visuomenės puoselėjamų vertybių, praeities įvykių ir didvyrių perversinimas apskritai bet kurioje šalyje dažnai išvirsta buvusiųjų ištrynimu. Verbaliniame lygmenyje apie juos tiesiog nebekalbama. Tuo tarpu kova su ankstesnio režimo paminklais realizuojama veiksmo lygmenyje, dėl ko jie demonstratyviai, visiems matant, arba tyliai, slapta, nepastebimai šalinami iš akių. Oficialių paminklų nuvertimas sociopolitinės kaitos metais metonimiškai išreiškia paties režimo – jų statybos iniciatoriaus – griūtį (Gamboni, 1997; Michalski, 1998; Schanken, 2004).

Šie procesai SSRS mastu prasidėjo nepaprastai greitai, 1990–1991 m., tačiau atvedė prie gana skirtingų rezultatų. Kai kurių šalių, kaip antai Baltarusijos, sovietinių paminklų griovimas beveik nepalietė, Ukrainoje buvo įgyvendintas tik vakarinėje dalyje, o kitur liko epizodiškas, įstrigo ir atsinaujino tik 2014–2015 m., kai įgaus naują impulsą per Maidaną kilusio ir iki šiol tebesitęsiančio vadinamojo leninakryčio (ukr. *leninopad*) pavidalu – naujoji postsovietinio ikonoklazmo banga nusirito per centrinę šalies dalį ir iš dalies užgriebė rytinę, išskyrus separatistines Donecko ir Luhansko sritis (Gaidai, 2015; Portnov, 2017). Įdomu, kad tokie destruktijos ir naujo kūrimo kaitos periodai buvo būdingi ir pačiai sovietinei istorijai, apie tai totalitarinę kultūrą analizuojančioje žinomoje knygoje „Kultūra 2“ išsamiai rašo architektūrologas Vladimiras Papernyj (Паперный, 1996). Todėl ankstyvoji viešosios erdvės desovietizacija gali būti gretinama ir su reikšmingais politinio klimato pokyčiais, vykusiais J. Stalino kulto atmetimo kontekste. Ryškiausias jos ženklas – Stalino palaikų iškėlimas iš mauzoliejaus Maskvoje ir jo statulų bei kitų asmens kulto atributų pašalinimas įvairiuose soclagerio valstybių ir SSRS miestuose įvyko 6–7 dešimtmečiais. Chruščiovinė destalinizacija buvo vykdoma „iš viršaus“ ir gana kryptingai (nors tam tikra ambivalencija dėl J. Stalino atminimo vertinimų ir išliko), tačiau brežnevizmo epochoje viešojoje erdvėje įsivyravo gausiai tiražuotas didžiavalstybinių bei marksistinių simbolių mišinys. Būtent šis memorialinės kultūros palikimas ir tapo pagrindiniu postsovietinės viešosios erdvės pertvarkymo taikiniu. O, pradėdant Berlyno sienos griūtimi, iš miestų viešųjų erdvių imti daugiau ar mažiau nuosekliai trinti ir kiti sovietinio režimo ženklai.

Pastarasis procesas dažniausiai vyko stichiškai ir spontaniškai, inicijuotas „iš apačių“ ir Rusijoje labiausiai užkabino Maskvą. Pavyzdžiui, pirmasis paminklas – Feliksui Dzeržinskiui prie Lubiankos – buvo nugriautas dar 1991 m. rugpjūčio 22 d., tuo simboliškai pažymint visuomenės pergalę prieš pučistus. Tai nenuostabu, nes sovietinių paminklų vandalizmas atitiko B. Jelcino posūkį antikomunistinio ideologinio projekto link, o būtent sostinėje radosi daugiausia *perestroikos* šalininkų. Tačiau sparčiai kilusios spontaniškos viešosios erdvės performavimo kampanijos Rusijoje veikia išsivėpė ir giliau nepalietė nei toponimikos (Rose-Redwood, Alderman, Azaryahu, 2010), nei paminklų (Липман, 2020). Nors kai kurie ryškiausi monumentai sovietų vadams (F. Dzeržinskiui, Jakovui Sverdlovui, Michailui Kalininui ir kt.) sostinėje ir buvo nugriauti, o gatvėvardžiai pradėti keisti dar 1991 m., Rusijoje daugiau kaip 27 miestų pavadinimuose liko šaknis „Lenin-“, 12 – „Stalin-“, kitų revoliucionierių vardai. Tiesa, daugumos pastarųjų

buvo atsisakyta XXI a. 1 dešimtmetyje, grąžinant miestams istorinius pavadinimus. Paminėtini žymiausi sovietinės toponimikos keitimo atvejai: Volgogradas vietoje Stalingrado (1925–1961 m., iki tol vadinosi Caricino), Sankt Peterburgas – vietoje Leningrado (1924–1991 m.), Jekaterinburgas – vietoje Sverdlovsko (1924–1991 m.), Samara vietoje Kuibiševo (1935–1991 m.), Nižnij Novgorodas vietoje Gorkio (1932–1991 m.) ir t. t. Tačiau iš esmės Rusijos viešosios erdvės dekomunizacijos rezultatai galiausiai pasirodė gana menki (Курилла, 2014). Šis fragmentiškas, nenuoseklus ir neužbaigtas procesas miestuose paliko semantinį chaosą – naujosios/senosios toponimikos samplaikoje neišvengta prasminių disonansų, kai gretimos gatvės įamžina sovietinių veikėjų ir jų aukų arba idėjinių priešininkų vardus, kaip kad, pavyzdžiui, atsitiko Jekaterinburge šalia bolševikų nužudyto caro šeimos atminimui pastatytos šventovės, arba Vilniuje, kur Fabijoniškių mikrorajone susikerta „Stalino saulė“ į Lietuvą vežusios delegacijos nario rašytojo Liudo Giros ir antisovietinio partizano poeto Broniaus Krivicko gatvės. Kita vertus, suirusi simbolinio kraštovaizdžio semantika paliko ir daug buvusio metanaratyvo prasminių nuoplaišų – antai viena svarbiausių Vakarų Sibiro miesto Tiumenės gatvių tebeturi Marytės Melnikaitės, kuri buvo evakuota į šį miestą karo metais, vardą, gatvėje taip pat yra jai skirtas išraiškingas bareljefas (kita jos vardo gatvė yra Minske) (Žr. 4 nuotr. įklijoje). Kito Vakarų Sibiro miesto – Kogalymo – gatvėvardžiuose iki šiol išliko daug baltiškos ir kitokios nacionalinės toponimikos („Vilniaus“, „Rygos“, „Talino“, „Pabaltijo statytojų“, „Baku“ ir t. t. gatvės), žyminčios vėlyvojo sovietmečio skirtingų sąjunginių respublikų darbo migracijų pėdsakus šiame mieste (Čepaitienė, Kliujeva, 2018) ir t.t. Kita vertus, postsovietinės Rusijos memorialinė kultūra pasižymi ir siekiu į naująjį nacionalinį panteoną sugrąžinti imperijos ženklus. Taip radosi paminklai Petrui I Maskvoje (aut. Zurabas Ceretelis, 1997 m. pastatyta Maskvos merijos užsakymu), carui Aleksandrui II (skulpt. Aleksandras Rukovišnikovas, 2005 m., „Dešiniųjų jėgų sąjungos“ užsakymu) ir kitiems seniesiems valdovams (Филюшкин, 2017). Maždaug iki 2010 m. šioje srityje pasireiškė ir tam tikros decentralizacinės tendencijos, atiduodančios duoklę nacionaliniu pagrindu sukurtų administracinių darinių lokalsios istorijos memorializacijai, tačiau vėliau vėl buvo prisimintas paminklų pritaikymas valstybės propagandai. 2012 m. V. Putino įkurta ir žymaus viešųjų ryšių specialisto, buvusio kultūros ministro ir prezidento padėjėjo V. Medinskio vadovaujama Rusijos karinė-istorinė draugija, gaunanti dosnų valstybinį finansavimą, inicijavo daugelio naujų DTK paminklų statybą (ji buvo ir 2016 m. netoli Kremliaus pastatyto paminklo kunigaikščiui Vladimirui idėjos autorė). Atminties

militarizacija ėjo greta su Rusijos agresyvėjimu „artimojo užsienio“ šalių atžvilgiu, ne veltui minėtas paminklas aiškiai rodo konkurenciją su ukrainiečiais dėl Kyjivo Rusios simbolinio palikimo, be to, Kyjivo Rusios krikštytojas simbolizuoja ir krikščioniškos valstybės moralinį pranašumą prieš „bedvasius Vakarus“. Ukrainoje, žinoma, esama ne vieno paminklo šiam valdovui, taip pat jis vaizduotas ir nacionalinėje valiutoje – ant vieno nominalo grivinos. (Žr. 5 nuotr. įklijoje).

Taigi Putino Rusijos memorialinei kultūrai vėl tapo būdinga centralizacija, lemianti jos simbolinio kraštovaizdžio kūrimo motyvaciją ir eigą, tačiau, dėl įvairių suinteresuotų grupių veikimo šioje srityje, jos turinys vis dėlto liko gana eklektiškas. Čia susipina „monarchistinė“ linija su carais* ir baltagvardiečiais, sovietinė – su J. Stalinu ir L. Brežnevu, bažnytinė – su Ivanu Rūsčiuoju ir šventuoju kankiniu Nikolajumi II, antisovietinė, imperinė ir liberali (Липман, 2020)... Ryškiausias rusiškos monumentaliosios kultūros eklektiškumo įrodymas gali būti „Valdytojų alėjos“ Maskvoje (skulpt. Z. Ceretelis) pavyzdys, kai vienas šalia kito patenka carų ir gensekų, įskaitant visuomenės daugumos nemėgstamus N. Chruščiovą, M. Gorbaciovą ir B. Jelciną, biustai (to nebus išvengta ir paraleliai kuriamoje „Patriarchų alėjoje“, sutalpinsiančioje ir stačiatikių archiepykus – dabartinės valdžios numylėtinius, ir bolševikinio teroro aukas – kankinius). Tačiau ideologinis nenuoseklumas nėra vienintelis išskirtinis Rusijos atminimo kultūros bruožas – naujieji paminklai ir memorialai dažniausiai nebeatkartoja sovietmečiu privalomų ritualų ir nebekuria naujų. Pavyzdžiui, Gulago aukas Maskvoje pagerbianči „Sielvarto siena“ buvo sąmoningai įrengta nedideliame skvere, kad čia negalėtų būriuotis daugiau žmonių. Taigi sovietų valdžia save pozicionavo kaip radikalią atsvarą carinei imperijai, o dabartinės Rusijos istorijos politikoje pastebima eklektiškų bruožų, į šiuolaikinę istorijos pasakojimą mėginančių integruoti dažnai tarpusavyje nesusijusius arba net vienas kitam prieštaraujančius elementus, kas kartais kuria neišsprendžiamus prasminius disonansus. (Žr. 6 nuotr. įklijoje).

Tuo tarpu „nacionaliniuose pakraščiuose“ sovietinio režimo atmetimas pasireiškė anksčiau nei Rusijoje ne tik kaip kova su jo simboliais, bet, dažnu atveju, ir su rusų kolonijinės „civilizacinės misijos“ ženklais. Todėl nuo pje-destalų buvo verčiami ne tik leninai, partiniai veikėjai ar sovietiniai karo bei darbo didvyriai, bet ir rusų kultūros atstovai: Aleksandras Puškinas, Nikolajus

* Ryški šios linijos tęsimo ženklų galima laikyti ir Jekaterinos II laikais neužbaigtos ir ilgam likusios apleistos imperatoriškosios užmiesčio rezidencijos Caricyn prie Maskvos kompleksinį restauravimą, prasidėjusį dar vėlyvuju sovietmečiu ir pabaigtą 2007 m., leidusį įkurti ten muziejų ir poilsio parką (*Царицыно. Атракцион...*, 2014).

Čechovas ir pan. Tačiau daugiausia spontaniškos visuomenės agresijos teko svarbiausiems režimo atributams. Šie procesai daugmaž paraleliai kilo Užkaukazėje, Vakarų Ukrainoje ir Baltijos šalyse dar iki 1991 m. rugpjūčio 19–22 d. nesėkmingo pučistų bandymo nuversti M. Gobačiovą, po kurio tapo akivaizdu, kad Sovietų Sąjungos dezintegracija tampa negrįžtama. Simboliška, kad santvarkos kaita dažniausiai prasidėdavo nuo „centrinės režimo figūros“ – V. Lenino paminklo – pašalinimo iš svarbiausių miestų aikščių. Šis veiksmas paskatindavo ir sankcionuodavo tolesnę sovietinės monumantalistikos valymo iš viešosios erdvės eigą. Pavyzdžiui, Tbilisyje Lenino paminklas* 1990 m. rugpjūtį pirmiausia buvo įtūžusios minios aplietas dažais, apmėtytas buteliais su benzinu, apdėliotas padangomis ir galiausiai šis improvizuotas laužas padegtas, tad vietos valdžiai kitą dieną beliko nuniokotą paminklą tiesiog demontuoti (Абрамян, 2003:30) (Žr. 7 nuotr. įklijoje). Šis atvejis kelia klausimą, kokių reikšmių simbolinio kraštovaizdžio desovietizacijai pervartų laikotarpiu teikė ne tik politiniai elitai, bet ir vietos gyventojai? Jį išsamiau analizavusį armėnų etnologą Levoną Abramianą labiausiai domino, kokių praktinių raiškų įgaudavo simbolinė kova su sovietiniais paminklais ir kokių prasmų jai būdavo suteikiama. Tiesiogiai stebėjęs Lenino paminklo nukėlimą Jerevane 1991 m. rugpjūtį, jis užfiksavo ne tik prieštarigus, sumišusius jausmus, kurie buvo užvaldę į šį reginį pažiopsoti susirinkusią minią, bet ir savotišką čia pat atsiradusį ritualą. Leniną nukėlus ir lėtai transportuojant minia ėmė spontaniškai į jį mėtyti vietoje rastus akmenukus, o vėliau – smulkias monetas. Šį veiksmą etnologas interpretavo ne tik kaip pykčio ir atmetimo išraišką, bet ir kaip simbolinę paminklo profanaciją, išniekinimą (Абрамян, 2003:32-33). Tačiau etnologas taip pat pastebėjo, kad monetų mėtymas gali reikšti ir nesąmoningo sugrįžimo troškimą (turistai dažnai meta ar palieka monetas lankomose vietose, į kurias norėtų vėl atvykti). Taigi Lenino paminklo „išvaymo“ ritualas, kitose postsocialistinėse ir postsovietinėse šalyse dažnai pasireiškdavęs šių skulptūrų demonstratyviu ir viešu išardymu ar sudaužymu, Jerevano atveju buvo gana specifinis, vietoje pirminio atmetimo akto (apmėtant akmenimis) nesąmoningai pasirinkus jį tarsi pasikviesti atgal. Šią istorinės sąmonės anomaliją leistų paaiškinti ambivalentiškas Armėnijos atminties politikos

* Pastatytas 1956 m. (skulpt. V. Topuridzė, arch. Š. Kavlašvili, G. Melkadzė ir kt.) paminklas stovėjo centrinėje miesto aikštėje, kuri prieš karą vadinosi L. Berijos, vėliau V. Lenino. Ją supo vyriausybinių pastatų. 2006 m. aikštėje atsirado paminklas šv. Jurgiui – Sakartvelo globėjui (skulpt. Z. Ceretelis).

santykis su V. Lenino asmenybe, kuri ten iki šiol vertinama pozityviai, kaip esą apsaugojusi armėnus nuo turkų genocido tašos*.

Apskritai, kiek teko pastebėti lankantis Kaukazo šalyse ir bendraujant su jų intelektualais, sovietinės epochos atmintis čia iki šiol užima gana menką ir prieštaringą vietą. Ją užgožė ir poreikis išryškinti savo senąsias valstybingumo tradicijas, ir geopolitinės aktualijos – neišspręstas Azerbaidžano ir Armėnijos konfliktas dėl Kalnų Karabacho (Geukjian, 2012; Минасян, 2014; Карагезов, 2014), ir nesėkmingos Sakartvelo pastangos stabilizuoti padėtį į separatizmą linkusiuose šalies regionuose Pietų Osetijoje ir Abchazijoje (Шнирельман, 2003). Žlungant Sovietų Sąjungai Sakartvele, kaip ir kitur, buvo atsigręžta į „baltąsias istorijos dėmes“: prasidėjo necenzūruoti nepriklausomybės praradimo 1801 m. aplinkybių, santykių su Rusija XIX a. ir sukilimų prieš imperiją, Gruzijos Demokratinės Respublikos (1918–1921 m.) ir jos politinių emigrantų likimų tyrimai. Ir istoriografijoje, ir viešojoje diskusijoje daug dėmesio skirta J. Stalino fenomenui, kuris šalyje iki šiol vertinamas prieštaringai. Sovietmečiu įprasta praktika sovietizuoti viešąsias erdves Sakartvele turėjo savą specifiką, čia gatvėvardžiuose būta daug vietinių revoliucionierių vardų, ir dalis jų išliko iki šiol (Джанелидзе, Сиамашвили, 2009).

Tuo tarpu armėnų istorikai griūvant SSRS susitelkė įrodyti Armėnijos teises į Kalnų Karabacho teritoriją. Seniai rusenantis armėnų ir azerbaidžaniečių konfliktas (reikšmingesni paastrėjimai 1905–1907 ir 1918–1920 m.) sovietmečiu buvo slopinamas po „tautų draugystės“ ideologema. 1987–1988 m. jis vėl iškilo ir virto atvira karine konfrontacija; ji baigėsi 1994 m. paliaubomis, pasirašius *Biškeko protokolą*, bet šios problemos neišsprendė iki šiol. Šalyje vyko ir viešųjų erdvių desovietizacija (antrajam pagal dydį miestui Leninabadui buvo grąžintas istorinis Giumri pavadinimas ir t. t.), detiurkizacija (Jerevane buvusią Baku gatvę pervadino Arcacho** vardu), tačiau nemažai sovietinių pavadinimų išliko (Harutyunyan, 2009)). Po *Biškeko paliaubų* istorikų ir publicistų dėmesys nukrypo kitur, daugiausia į antikos ir viduramžių tyrimus, tam turėjo reikšmės ir palankesnė Armėnijai karo baigtis, nes nebereikėjo mesti pastangų savo veiksams legitimizuoti. Pažymėtina, kad iš kitų buvusių SSRS tautų armėnai apskritai išsiskiria istoriocentrizmu. Jų istoriografija kildinama iš V a. parašytų tekstų. Taip pat svarbus ir armėnų diasporos istorikų vaidmuo objektyviau tyrinėjant istoriją sovietmečiu ir

* Šią interpretaciją man lankantis Jerevane 2013-07-1-4 duotame interviu pateikė armėnų politologė ir istorikė Tamara Vardanian-Aivazian.

** Armėniškas Kalnų Karabacho pavadinimas.

dabar, ypač Armėnijos Demokratinės Respublikos (1918–1920 m.) periodą, armėnų genocidą ir t. t. Sovietų Sąjungos dezintegracijos metais Armėnijai labiau rūpėjo teritoriniai, o ne santykio su nueinančia epocha klausimai. Iki šiol ji dėl to, kad Karabacho konflikte Rusija palaikė būtent Armėniją ir suteikė jai karinę ir kitokią paramą, gali būti laikoma ir prorusiškiausia iš visų Užkaukazės respublikų. Matyt, dėl to ir sovietmečio periodui skirta istoriografija šalyje plėtojama menkai*. Tuo tarpu armėnų genocidas iki šiol lieka vienas svarbiausių nacijų konsoliduojančių veiksnių, dėl jo interpretacijos esama visiško visuomenės, istorikų ir valdžios konsensuso. Genocido tarptautinio pripažinimo klausimai iki šiol lieka labai svarbūs tarptautinės politikos lauke, o bet kokia oficialaus genocido atmin ties revizija laikoma šventvagyste ir sulaukia griežto politinio pasmerkimo. Be to, kaip „kultūrinis genocidas“, įvardijamas ir Turkijos okupuotose teritorijose likusių paveldo vertybių likimas. Taigi Armėnijos istorija interpretuojama tūkstantmetės kovos už nepriklausomybę ir nacionalinio savitumo saugojimo požiūriu. Joje dominuoja primordialistinė armėnų nacijos kilmės teorija, pabrėžiamas jos senoviškumas ir išskirtinumas (savita kalba, raidynas, istorija, pirmoji krikščionių valstybė, antikinė literatūrinė ir istoriografinė tradicija, architektūra ir t. t.).

Azerbaidžanas, perkonstruodamas savo nacionalinės istorijos vaizdinį, nuėjo panašiu keliu kaip Kaukazo kaimynai. Čia susitelkiama į šalies istorijos integravimą į platesnį pasaulio ar tiurkakalbių valstybių regiono kontekstą. Dominuoja viduramžių istorijos, archeologiniai ir etnografiniai tyrimai. Sovietmečiu istoriniame panteone vyravo kovotojai už liaudies gerovę, sukilimų vadai ir pan., o šiuo metu pabrėžiama valstybininkų, telkusių ir stiprinusių Azerbaidžano žemes į vieną valstybę, taigi elito atstovų, reikšmė. Ši tendencija, artima Vidurio Azijos valstybių istorijos politikoms, susijusi ir su dabartinio autoritarinio režimo, kaip stabilumo garanto šalyje, idėjos palaikymu. Požiūrį į Rusiją iš esmės apibrėžia ir šios imperijos formavimosi metais XVIII a. jos užmezgti kontaktai su Kaukazo tautomis, ir jų užkariavimas (1913 ir 1928 m. sutartimis Azerbaidžanas buvo perkeltas į dvi dalis, viena jų atiteko Rusijos imperijai, kita liko Iranui, kuriame iki šiol esama gausios azerbaidžaniečių bendruomenės), ir jos laikysena Kalnų Karabacho konflikte. Todėl Rusijos imperijos ir Sovietų Sąjungos periodai vertinami gana prieštaringai, kaip užkariavimų, bet kartu ir kaip nacionalinės inteligentijos, taip pat nacionalinės idėjos formavimosi laikas. Daugiausia tyrimų skirta konfliktiškiems azerbaidžaniečių ir armėnų santykiams, nagrinėjamos armėnų agresyvumo

* 2017-09-12 interviu su armėnų politologe ir istorike Tamara Vardanian-Aivazian Jerevane.

ir ekspansionizmo temos. Be to, ir istoriografijoje, ir memorialinėje kultūroje daug dėmesio skiriama 1918 m. genocidui ir azerbaidžaniečių deportacijai iš Armėnijos SSR 1948–1953 m. Iš esmės sovietinis periodas šalyje vertinamas pozityviai, išskyrus keletą aspektų – 3–4 dešimtmečių deportacijas, sienų su Armėnija kaitą ir pan. (Исмаилов, Нифталиев, 2009).

Galima teigti, kad postsovietinių Armėnijos ir Azerbaidžano istorijos politikos yra susitelkusios į nacionalinių kančių ir skriaudų memorializacijos pastangas, jose atkakliai puoselėjama atvira neapykanta priešininkui. Tuo, lankydamasi abiejose šalyse, bendraudama ir su kolegomis humanitarais, ir su paprastais žmonėmis, ne kartą įsitikinau asmeniškai. Jų istorijos mokslas ir viešoji erdvė yra pajungti dabartinių autoritarinių režimų politiniams tikslams, tad nutolę nuo objektyvumo ir nešališkumo. Anksčiau trumpai aptarti postsovietinių Kaukazo valstybių atvejai rodytų, kad reakcijas į sovietinį laikotarpį ir pasirenkamas jo pervertinimo strategijas visų pirma sąlygoja aktualesni nacionalinių valstybių kūrimo ir gynyimo uždaviniai.

„Atsiveikinimo su ištisa epocha“ simbolinį vaidmenį neretai atlikdavo ir nukeliamas nuo postamento ar gabenamas Lenino gestas, lyg mojuotą ranka, įamžintas ir garsiojoje Antano Sutkaus fotografijoje, darytoje Vilniuje, Lukiškių (tuometinėje Lenino) aikštėje, ir žinomame vokiečių meniniame filme „Sudie, Leninai“ (2003 m., rež. Wolfgangas Beckeris). Tačiau būta ir kitokių, subtilesnių, santykio su šiais objektais strategijų. Antai Kazachstano valdžia, nenorėdama užrūstinti gana gausios vietinių rusakalbių bendruomenės (18 % šalies gyventojų) ir Rusijos, kuri iki šiol skausmingai reaguoja į bet kurio nors kiek reikšmingesnio sovietinio monumento pašalinimo atvejį bet kurioje postsovietinėje šalyje, pasirinko „išstūmimo ir pavadavimo“ strategiją. Ji pasireiškė leninų perkėlimu į atokesnius miestų rajonus ar vietas, tuo kartu juos išbraukiant iš valstybės saugomų kultūros vertybių sąrašo, o jų vietą ilgainiui užimant nacionalinių herojų paminklams (Мейрханова, 2021) (čia įdomu pažymėti, kad 2022 m. sausį Kazachstane, Taldykurgano mieste, per riaušes nuverstas ir buvusio ilgamečio prezidento Nursultano Nazarbajevo *Elbasy* – Nacijos lyderio – paminklas, taip simboliškai atmetant jo ir jo įpėdinių vykdytą politiką). Tačiau kartais sovietinių paminklų vertimo motyvacija rėmėsi ne antisovietine, antikolonijine, o nacionalistine logika. Antai Baku komisarų memorializacija atmesta dėl to, kad dauguma jų buvo armėnų kilmės, o tai, permanentinio konflikto su kaimyne kontekste, negalėjo būti ilgiau pakenčiama (Румянцев, 2011).

Tuo tarpu Baltijos šalyse, kaip ir daugelyje VRE valstybių, simbolinis sovietmečio atmetimas pasireiškė platesniu mastu – įvairių nesenos praeities aspektų viešu

pasmerkimu žiniasklaidoje ir mitinguose, istorijos perinterpretavimu, ideologinių paminklų griovimu, vietovardžių keitimu, tuomet draustų simbolių ir institucijų atkūrimu, represuotų asmenų rehabilitavimu ir pan. Lietuvoje pirmieji – Komunistų partijos veikėjo ir čekistų vado F. Dzeržinskio bei Vinco Mickevičiaus-Kapsuko biustai – buvo nuversti Kaune 1990 m. vasarą organizacijos „Jaunoji Lietuva“ narių iniciatyva. Tai inspiravo staigią šių paminklų griovimo bangą. Ji nusirito per Lietuvos miestus ir miestelius ir galiausiai paliko tik menkus sovietinio ideologinio kraštovaizdžio likučius, daugiausia susijusius su sovietmečiu gyvenusiu ir dirbusiu nacionalinių kultūros veikėjų atminimu. Reikšmingu ankstyvojo nepriklausomybės laikotarpio ženklu tapo ir sovietų valdžios nurodymu sunaikintų tarpukario paminklų* atkūrimo iniciatyvos, dažnai kylančios „iš apačių“, vietos bendruomenių. Šis procesas Lietuvoje prasidėjo nuo žinomo skulptoriaus Vinco Grybo sukurto ir 1932 m. pastatyto Vytauto Didžiojo paminklo, sunaikinto per Antrąjį pasaulinį karą, atkūrimo Kaune 1990 metais. Šis ir kiti plačiau nuskambėję pirmosios Lietuvos Respublikos paminklų atstatymų atvejai atspindėjo restitucinį poreikį susigrąžinti tai, kas buvo prarasta, taip mėginant atitaisyti visuomenei ir valstybei padarytą istorinę skriaudą, surišti sutraukytus šalies valstybingumo saitus (Citvarienė, 2008).

Paraleliai šiems procesams daugiausia Baltijos šalyse ir Vakarų Ukrainoje imta statyti paminklus antisovietinio pasipriešinimo dalyviams (Liebich, Myshlovska, 2014), nukentėjusiems nuo stalininių represijų politiniams kaliniams bei tremtiniams (Симоненко, 2009), sovietinei ideologijai buvusiems neparankiems nacionalinės politikos, religijos ir kultūros veikėjams. Kūrėsi ir šiam procesui reguliuoti skirtos visuomeninės (kaip antai „Memorialas“ Rusijoje) ar valstybinės institucijos. Pavyzdžiui, šalia visuomeninių iniciatyvų LR Vyriausybės patvirtintais teisiniais aktais buvo pradėtos vykdyti valstybinės memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo bei įpaveldinimo programos. Nuo 1998 m. veikia Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, sudaryta prezidento Valdo Adamkaus dekretu. Tragiški įvykiai minimi „Atmintinų dienų“ sąrašė, įamžinami dokumentiniais filmais, paminklais, atminimo lentomis, muziejų parodomis. Įvairiuose miestuose ir miesteliuose LGGRTC iniciatyva ir

* Pavyzdžiui, per 1940–1941 m. ir 1945–1986 m. Lietuvoje buvo sunaikinti ar nuniokoti 98 paminklai, skirti Lietuvos Nepriklausomybės dešimtmečiui, 13 Nepriklausomybės dvidešimtmečiui ir dar 26 paminklai, skirti kitiems su nepriklausomybe susijusiems įvykiams, pastatyti 1930–1934 m. (iš viso – 157 paminklai ar memorialiniai ženklai). Galima išskirti 21 paminklą ar ženklą, skirtą Vytautui Didžiajam, ir 28 objektus, susijusius su kitų istorinių asmenybių įamžinimu. Tarpukariu sukurta ideologinė monumentalistika naikinta beveik per visą sovietmetį, tad sunku išskirti ryškesnes šios kovos kampanijas (*Nukentėję paminklai*, 1994).

priemonėmis jau pastatyti memorialai visoms dešimt antisovietinio ginkluoto po-
grindžio apygardoms, apimančioms visą šalies teritoriją*. 2010 m. Minaičių kaime
radosi memorialas 1949 m. vykusiam visų partizaninių organizacijų atstovų suva-
žiavimui, kur buvo įkurta bendra pasipriešinimo organizacija – Lietuvos laisvės
sąjūdis (LLS). Vasario 16-ąją (Lietuvos nepriklausomybės diena pasirinkta neat-
sitiktinai) buvo priimta partizanų *Deklaracija*, kurioje įvardytas tikslas atgauti ne-
priklausomybę, o LLS pasiskelbė vieninteliu teisėtu valdžios atstovu šalyje. Taigi
LR atsirado centrinis antisovietinio pasipriešinimo įamžinimo simbolis, 2020 m.
papildytas Kryžkalnyje įrengtu Antisovietinio pasipriešinimo partizanų atminties
memorialu**. Tačiau reikia pripažinti, kad, susitelkus į partizaninio karo įamžini-
mo strategiją, „miško brolių“ materialusis paveldas lieka apleistas, ir valstybė ne-
skiria jam tinkamo dėmesio, o taip prarandami autentiški daiktai, nyksta mūšių,
partizanų žūties vietos, bunkeriai ir slėptuvės (nors buvo rekonstruoti keli bunke-
riai, tačiau vien ši priemonė, nesiimant visų kitų, ypač edukacinių programų, kelia
abejonių ekspertams ir iki šiol šiuo klausimu nėra bendro sprendimo). Maža to –
užuot padėjusi puoselėti antisovietinio pasipriešinimo atmintį, valstybė 22 metus
bylinėjosi su Lietuvos laisvės kovų-Miško brolių draugija, vadovaujama 2019 m.
„Laisvės“ premijos laureato Albino Kentros, dėl pastato Vilniaus senamiestyje,
kuris jai buvo perduotas Vyriausybės 1992 m. apleistas turint tikslą jį visuomenės
lėšomis suremontuoti ir naudoti kaip laisvės kovų archyvą bei muziejų (Tamošai-
tytė, 2022). Galiausiai pastatą valstybė per teismą susigrąžino. Šis skandalingas
atvejis rodytų nenuoseklumą bei prieštaravimus ir Lietuvos istorijos politikoje.

Panašios, gana radikalios, viešosios erdvės pertvarkos keliu pasuko ir postsovieti-
nė Moldova, nors čia, kaip ir Baltijos šalyse, neišvengta ir tam tikrų nenuoseklumų,
neapibrėžtumų. Sovietinio simbolinio kraštovaizdžio „nacionalizacijos“ tendenci-
jos šioje respublikoje iš pradžių taip pat buvo staigios ir gana neskausmingos. Pra-
dedant V. Lenino paminklo Kišiniovo centre nukėlimu*** (jo vietą veikiai užėmė
viduramžių kunigaikščio šv. Stepono Didžiojo paminklas, ta pati procedūra ištiko ir
centrinį sostinės prospektą), didžioji dauguma leninų buvo nugriauti arba perkelti į

* Iš viso Lietuvos „Atmintinų dienų“ sąraše Antrojo pasaulinio karo ir sovietiniam laikotarpiui
skirta 12 iš 44 dienų.

** Kiek anksčiau, 2018 m., prie Talino buvo pastatytas įspūdingas Komunizmo aukų memoria-
las, kurio sienose iškalta virš 22 tūkstančių aukų vardų.

*** Kišiniovo centrinėje aikštėje Lenino paminklas buvo pastatytas 1949 m. (skulpt. S. Merkuro-
vas, arch. A. Ščiusevas, V. Turčianinovas), 1991 m. demontuotas ir perkeltas į miesto pakraštyje
esančią komunalinę įmonę.

muziejų saugyklas pirmajame nepriklausomybės dešimtmetyje. Tačiau šis procesas apėjo Gagaūzijos autonominę sritį pietuose ir paminklus, skirtus kai kuriems vietos komunistiniams veikėjams. Tuo tarpu analogiškai pradėtas Moldovos miestų ir miestelių toponimikos keitimas turėjo ir savą specifiką – didelę reikšmę čia ėgavo rumunų istorijos kanono pritaikymas. Ir nors paprastiems moldavams iš jo perimtos istorijos veikėjų pavardės ir įvykiai, dažnai susiję su antikinė Dakijos istorija, buvo menkai arba visai nežinomi, tai nesukėlė didesnio kultūrinio konflikto. Jis kilęs kiek vėliau, kartu su karštesnėmis diskusijomis apie tai, ant kokio pamato – bendraramuniško ar atskiromoldaviško – formuoti tautinį tapatumą, ir ėga apčiuopiamesnį pavidalą vadinamųjų „rumanistų“ ir „moldovanistų“ ginče, persikėlusiam ir į istoriografiją bei istorijos vadovėlius (Кушко, 2012).

Baigiant šią temą būtina paminėti ir postsovietiniame kontekste gana išsiskiriantį – Baltarusijos – atvejį. Iš visų jos 115 didesnių miestų ir miestelių tik demokratinė Molodečno valdžia 1993 m. pasirinko sovietinių pavadinimų išvalymą iš pagrindinių miesto viešųjų erdvių, keičiant juos nacionalinių veikėjų vardais arba grąžinant istorinius pavadinimus (Вячорка, 2011:42-44). Kitur šalyje būta tik pavienių toponimikos dekomunizacijos pavyzdžių. Tęstinumui išlaikyti šioje srityje pritrūko smarkesnio visuomenės spaudimo, iš pradžių ryškaus kitose respublikose. Baltarusių visuomenė buvo smarkiai sovietizuota, jos nacionalinė savimonė silpna, o sovietinis laikotarpis prisimenamas daugiausia pozityviai. Kita vertus, įtakos tam turėjo ir faktas, kad čia nebūta nė užuominos liustracijos – valdžios struktūrose išliko visa senoji nomenklatūra ir biurokratija. Galiausiai, fragmentuotos ir silpnos opozicinės jėgos nesugebėjo susitarti tarpusavyje ir pasiekti konsensuso šiuo, kaip ir kitais, klausimais. Tai ypač pastebima Minske, kur maždaug 1992–1993 m. vyko nemenki debatai dėl poreikio keisti gatvėvardžius, tačiau, vieniems siūlant grąžinti istorinius pavadinimus, o kitiems – toponimikoje įamžinti nacionalinės istorijos veikėjus, galiausiai viskas liko kaip buvę (Сацкевіч, 2010:339-340). 1994 m., į valdžią atėjus Aleksandrui Lukašenkai, šios diskusijos nuslopo. Nors šios tokios simbolinio kraštovaizdžio desovietizacijos vėliau būta ir čia: neminint pavienių ir nesistemiskų gatvėvardžių pervadinimų įvairiuose Baltarusijos miestuose, praktiškai visos naujai pastatytų kvartalų gatvės jau gaudavo su nacionalinės istorijos įvykiais bei asmenybėmis susijusius (M. Bohdanovičiaus, Žalgirio, I. Domeikos, K. Kalinausko, V. Karatkevičiaus, T. Kosciuškos, A. Mickevičiaus, L. Sapiegos, P. Skorynos ir t. t.) ar neutralius pavadinimus, tačiau miestų centruose išliko senieji sovietiniai (Satsukevich, 2021: 191).

LENINAKRYTIS UKRAINOJE IR JO ATGARSIAI REGIONE

Aptardamas buvusio režimo viešųjų paminklų griovimo bangą, nusiritusią per pasaulį XX a. pab. – XXI a. pr., filosofas ir menotyrininkas Borisas Groysas iškelia kiek netikėtą mintį, kad, nusižiūrėję į sovietinių ideologinių statbų griūtį VRE, amerikiečiai tą patį padarys su Sadamo Huseino paminklais Irake per 2003–2011 m. karą, o teroristinė Islamo valstybė, kuri iš pradžių buvo JAV sąjungininkė kovoje prieš Bašaro Asado režimą, tiesiogiai apropijuos šį rytų europiečių ikonoklazmą, griaudama ir plėsdama senųjų civilizacijų paminklus Irake ir Sirijoje 2014–2015 m. Tad, B. Groysso nuomone, visas šiuolaikinis ikonoklazmas* iš esmės yra postsocialistinės kilmės (Тройс, 2015), matyt, įskaitant ir konfederatų paminklų griovimo bangą JAV 2019–2020 m. Tačiau tolesni įvykiai parodė, kad šiam regionui teko sugrįžti prie šio, pasirodo, ne iki galo išspręsto klausimo. Kaip matėme, pirmoji simbolinio kraštovaizdžio kaitos banga iš esmės buvo susijusi su senojo režimo atmetimo ir ikisovietinio valstybingumo restauravimo arba naujojo kūrimo pastangomis, o antrąją inspiravo 2014 m. pablogėję Rusijos ir Ukrainos santykiai. Jie atvedė prie Krymo pusiasalio okupacijos ir hibridinio karo rytinėse Donecko ir Luhansko srityse. 2013–2014 m. Maidano revoliuciją**, kaip ir per ją spontaniškai kilusią naują viešosios erdvės desovietizacijos bangą, pirmiausia lėmė siekis atsikratyti prorusiškų oligarchų valdymo – tai galima pavadinti *ideologiškai motyvuotu vandalizmu*. O štai vėlesni įvykiai, susiję su sistemiškesniu ir nuoseklesniu leninakryčio organizavimu ne tik didesniuose miestuose, bet ir visoje Ukrainos kontroliuojamoje teritorijoje, gali būti traktuojami ir kaip *taktinis vandalizmas* (Cohen, 1984), pasitelkiamas taip atsakant į vadinamąją „Rusų pasaulio“ doktriną, kurią savo agresijai pateisinti šiame konflikte

* Ideologinių paminklų griovimą šis autorius vadina „ikonoklazmu“, siedamas jį su (kvazi)religiniu kontekstu, kai naujoji ideologija (naujasis tikėjimas) negali pakęsti viešojoje erdvėje išlikusių senojo kulto ženklų. Pirmine prasme ikonoklazmas – tai religinių atvaizdų, religinio meno naikinimas. Ikonoklastais laikomi ir išoriniai (kitų religijų) religinės simbolikos naikintojai, ir vidiniai (dėl teologinių motyvų ir politinių aplinkybių). Ikonoklazmas siejamas visų pirma su VIII–IX a. Bizantijoje vykusia ikonomachija – karinės-pasaulietinės valdžios ir vienuolių kova dėl ikonų garbinimo. Bizantijos imperatoriai, ypač Konstantinas V, įsakė uždengti, konfiskuoti ir naikinti šventųjų paveikslus, relikvijas, persekiojo ir kankino ikonų garbintojus. Tik Nikėjos II susirinkimas įteisino ikonų garbinimą.

** Tai jau buvo trečiasis Maidanas. Pirmasis vyko 90-aisiais; antrasis, arba vadinamoji „Oranžinė revoliucija“, – 2004–2005 m.

aktyviai skleidė Rusijos propaganda. „Rusų pasaulis“ – į konservatyvumą linkusi koncepcija, teigianti, kad visi rusakalbiai (ir/ar gimę SSRS) sudaro savitą civilizaciją, grįstą bendru tikėjimu (stačiatikybe), istorija ir rusų kalba, kaip politinio tapatumo požymiu. „Rusų pasaulio“ centru skelbiama Maskva, o jo adeptų „brolybė“ grindžiama asimetriniais valdžios/pavaldumo santykiais („vyresnysis brolis“ laikomas pranašesniu už „jaunesniusius“). Ši koncepcija kiek kitokiu pavidalu jau egzistavo kur kas anksčiau, nei kilo minėtasis konfliktas, ir vertybiškai skyrėsi nuo to, kuo taps šio konflikto eskalacijos kontekste. „Rusų pasaulio“ ideologemos ištakos – B. Jelcino epocha, kai trys polittechnologai – Piotras Ščedrovickis, Sergejus Gradirovskis ir Jefimas Ostrovskis – sukūrė doktriną, pateikiančią programą, kaip stabilizuoti besidezintegruojančią Sovietų Sąjungą, pasiūlydami rusų kalbą kaip tiltą, jungiantį postsovietines valstybes. Jų sumanyme kalbos pagrindu turėjo būti laisvai kuriamas kolektyvinis tapatumas, niekaip nesąlygotas politiškai ir neorganizuojamas „iš viršaus“, valdžios įsikišimu. „Rusų pasaulis“ iš pradžių buvo įsivaizduotas ir projektuotas kaip tinklinė didelių ir mažų rusų kalba mąstančių ir kalbančių bei rusų kultūra besiremiančių bendruomenių struktūra. Įdomu, kad šios, iš pradžių gana demokratiškos, koncepcijos ištakomis galima laikyti vieno iš jos autorių tėvo – semiotiko Georgijaus Ščedrovickio ir Rusijos istoriko ir filosofo Michailo Gefterio idėjas, kurios iš esmės buvo antisovietinės. Tačiau, į valdžią atėjus V. Putinui, ši koncepcija režimo buvo pasitelkta ir paversta kažkuo visiškai priešingu pradinei minčiai ir tapo neoimperinės ambicijas turinčiu pateisinti projektu (Говорун, 2015; Алейникова, 2017; Nemtsev, 2019; Якубова, Головки, Примаченко, 2018; Смолий, Якубова, 2018). Taigi lelinakrytį galima laikyti pastangų atmesti šį neoimperinį ir rusocentrinį diskursą, kuriame Ukrainos valstybingumui, kalbai ir kultūrai nepaliekama vietos, viena iš sudėtinių dalių. Šalinant pirmosios desovietizacijos bangos išvengusius sovietinius simbolius kartu buvo užkertamas kelias pretenzijoms į šias teritorijas, panašiai kaip per Jugoslavijos karą naikinti karinės reikšmės neturintys, tačiau prieš tapatumui svarbūs kultūros objektai (Gammoni, 1997:38). Kad Ukrainoje vykusio leninakryčio, įtraukusio ne tik paminklus, bet ir kitus ideologiškai įkrautus sovietinio meno relikthus, taktika iš esmės buvo pamatuota, rodytų ir nepripažintosios PMR, ir 2014 m. įkurtų separatistinių Donecko (DLR) ir Luhansko (LLR) „liaudies respublikų“ atvejai. Šiose Rusijos nuo jų motininių Moldovos ir Ukrainos atplėstose teritorijose liko užšaldyti sovietiniai simboliniai kraštovaizdžiai, kas, šalia kitų veiksmų, sąlygojo šių kvazirespublikų „valstybingumo“ istorijos išradimą ir įrašymą į platesnį imperinį/sovietinį kontekstą (Воронович, 2020).

Ukraina sovietmečiu tarp kitų sąjunginių respublikų (išskyrus RSFSR) turėjo daugiausia ideologinių monumentų: 1991 m. čia vis dar buvo daugiau kaip 5500 paminklų V. Leninui (*Сколько всего...*, 2021), o viešosios erdvės išvalymas tuomet, kaip minėta, palietė daugiausia vakarinę sritį, sutampančią su tarpukariu Lenkijai priklausiusiomis teritorijomis, dominuojamomis katalikų ar unitų tikėjimą išpažįstančių ukrainiečių kalbių. Tuo tarpu Lenino paminklo nuvertimas Kyjive, T. Ševčenkos prospekte, 2013 m. gruodžio 8 d. tapo vienu iš sparčiai besiplėtojančios Ukrainos politinės krizės, Euromaidano kulminacinių įvykių pradžia (*Евромайдан. Революция...* 2018). Viešosios erdvės dekomunizacija veikiai įsisiūbavo ir persimetė į centrinę, šiaurinę ir pietinę šalies dalis, išskyrus rusakalbių gyvenamas rytines teritorijas ir Krymą, dėl kurių veikiai užvirė kovos su hibridine Rusijos invazija. Tada ji jau buvo suvokiama ne tik kaip buvusio režimo ženklų fizinis pašalinimas, bet kaip protestas prieš Rusijos kišimąsi į šalies vidaus reikalus ir kaip viena iš eurointegracijos siekio išraiškų. Dėl šaliai būdingo regionalumo, kuris užsienio analitikų dažnai aiškinamas gana primityviai, kaip teritorijos, padalytos į proukrainietiškus/proeuropietiškus vakarus ir į prosovietinius/prorusiškus rytus, šis supaprastintas vaizdinys aptariamuoju metu buvo aktyviai vartojamas vidaus ir užsienio politinėse kovose ir atspindėjo šių naratyvų nesuderinamumą (Abakunova, 2014). Ukrainiečių nacionalinis naratyvas ir grupinė savivoka išties vis dar turėjo skintis kelią į gyventojų daugumos sąmonę ir Rusijos agresija netikėtai labai paspartino šį procesą. Lenino ir kitų sovietinių veikėjų paminklų, įkūnijančių sovietinio istorijos vazdinio ir rusiškosios kultūros įtakos tęstinumą, nuvertimas tapo reikšminga šio tapatumo formavimo ir kartu kovos su išorės agresoriumi išraiška (McDonald, 2016). 2013–2017 m. šalyje buvo pašalinta per 1300 paminklų Leninui, taip pat daugiau kaip 1500 paminklų kitiems komunistiniams veikėjams, kurių biografijos buvo pervertintos žvelgiant iš nacionalinės perspektyvos, neretai atradus jų nusikalstamą veiklą Ukrainai ir jos žmonėms (*Що вдалося...*, 2018). (Žr. 8, 9 nuotr. įklijoje).

O štai Baltarusijoje iš sovietmečiu išdygusių daugiau kaip 600 V. Lenino paminklų (*И Ленин...*, 2014), išliko per 400 (*Памятники Ленину...*)*, tačiau valstybė formaliai saugo tik 8 jų. Pirmoji desovietizacijos banga Baltarusijoje, kaip ir kitur, nuvilnijo 1990-ųjų pradžioje, tačiau, kaip minėta, buvo paviršinė ir kokybinių ideologinio kraštovaizdžio pokyčių neatnešė (*Семь пунктов...*, 2017).

* Šiame tinklapyje kaupiama informacija apie postsovietinėje erdvėje buvusius Lenino paminklus.

Tad 2013–2014 m. Ukrainos įvykių įtaka čia pasireiškė tuo, jog baltarusiškąjį leninakrytį, kiek jo būta, nulėmė ne politinės priežastys, o fizinis šių paminklų nusidėvėjimas. Kai kurie sovietiniai monumentai buvo pašalinti iš centrinių miestų aikščių ar įmonių teritorijų (*Декамунізація...*, 2017), bet tai veikiau vadintina ne leninakryčiu, o leninanykiu. Pasitaikydavo ir buitinio vandalizmo atvejų (*В Беларусі надругаліся...*, 2017), nors totalitarinės monumentalistikos muziejinio banga regione palietė ir šią šalį. Čia radosi kolekcijos muziejinėse erdvėse, tokios kaip, pavyzdžiui, garsaus skulptoriaus Zairo Azgūro memorialinis muziejus-dirbtuvė, ar po atviru dangumi – pavyzdžiui, toks yra 2014 m. Žlobino mieste įkurtas komunistinių paminklų muziejus (*В Жлобине...*, 2014). Žinomas baltarusių filosofas Vladimiras Mackievičius mano, kad dekomunizacija turėtų būti ne tik tos epochos ženklų išvalymas iš viešosios erdvės, o kur kas gilesnis ir platesnis savo nesenos praeities kritinio apmąstymo procesas (*Сапезінскіі*, 2017). Būta siūlymų pasirinkti ir dar vieną išeitį – prie likusių paminklų pritvirtinti lenteles su jų istorinio konteksto paaiškinimais. Bet, kol Baltarusijoje nepasikeis politinė valdžia ir jos palaikomas prosovietinis istorijos naratyvas, tol tai atrodo nerealu įgyvendinti.

Nors oficiali Rusijos reakcija į leninkarytį Ukrainoje buvo neigiama, tačiau tam tikru būdu jis pasireiškė ir ten – pasitaikė keletas anoniminių Lenino paminklų nuvertimo ar suniokojimo atvejų (*Ленинопад добраўся...*, 2014; *Ленін без голавы...*, 2017). 2017 m. „Levados centras“ organizavo apklausą, ji atskleidė, kad 57 % Rusijos gyventojų V. Lenino asmenį vertina palankiai ir tik 14 % pritaria jo paminklų nukėlimui (*Памятнікі Леніну...*, 2017). Be to, buvo pastatyta daug naujų paminklų „Revoliucijos vadui“, daugiausia inicijuotų RFKP, susiejant tai su Spalio perversmo šimtmečio minėjimu 2017 m. Tačiau šis jubiliejus, išskyrus keletą didesnių parodų Sankt Peterburge* ir kitur, nebuvo nei plačiau minimas, nei turėjo žymesnės reikšmės elitui bei visuomenei. Sociologai, nagrinėję Rusijos simbolinę politiką ir viešąją nuomonę Rusijos revoliucijos jubiliejais (2017 m.) atžvilgiu konstatavo, kad revoliucijos šimtmetis nebuvo svarbus metų įvykis nei valdžios atstovams, nei nuo valdžios atsiribojusioms socialinėms grupėms. Jie tai pavadino šiuolaikiniam Rusijos politiniam procesui, įskaitant atminties politiką, būdingu antirevoliuciniu konsensusu: nors Rusijos piliečių požiūris į 1917 m. įvykius ir dabartinę politinę padėtį labai skiriasi, absoliuti dauguma atmetė revoliuciją kaip galimą šalies raidos scenarijų. Tyrėjai daro išvadą, kad šis antirevoliucinis

* Bene reikšmingiausia jų tapo valstybinio Ermitažo 2017 m. surengta paroda „Žiemos rūmai ir Ermitažas 1917 m. Istorija buvo kuriama čia“.

konsensusas riboja protesto priemonių repertuarą ir neleidžia opozicijai remtis revoliucine tradicija (Колоницкий, Мацкевич, 2018). 2017 m. pradžioje RVNTC atlikta sociologinė apklausa atskleidė, kad 39 % Rusijos piliečių Lenino mauzoliejų laiko turistų traukos objektu, 38 % mano, kad demonstruoti Lenino kūną Raudonojoje aikštėje yra neteisinga ir nenormalu, ir tik 18 % buvo įsitikinę, kad kūnas teisėtai saugomas mauzoliejuje. Tuo pat metu 63 % pritarė Lenino kūno palaidojimui: 32 % manė, kad tai reikėtų padaryti nedelsiant, o 31 % teigė, kad tai reikėtų padaryti „po kurio laiko“ (39 % граждан..., 2017).

Nuo 2015 m. imtasi keisti ir prijungtojo Krymo viešąją erdvę. Čia atsirado ne tik naujų paminklų sovietmečio veikėjams (pirmoji viešosios erdvės dekomunizacijos banga, kaip minėta, pusiasalio nepalietė), bet ir paminklų istorinėms Rusijos asmenybėms, taip siekiant pusiasalį visiškai integruoti į Rusijos atminimo kultūrą (Новые памятники Крыма..., 2016). Pagerbti ir „Krymo operacijos“ vykdytojai – jau 2016 m. Simferopolyje buvo pastatytas paminklas „Mandagiems žmonėms“ (turima galvoje „mandagūs žalieji žmogeliukai“ (aut. Ilja Glazunovas ir Salavatas Ščerbakovas). Tuo tarpu Ukrainos istorijos veikėjų paminklai buvo demontuoti, antai 2015 m. buvo nukeltas paminklas kazokų etmonui Piotrui Konoševičiui-Sagaidačnui.

Per „pirmąją“ ir, iš dalies, per „antrąją“ sovietinių ideologinių simbolių šalinimo bangą postsovietinių valstybių praktikos šiuo klausimu gali būti bendravardiklijamos bent keliais aspektais. Išskyrus Baltarusiją, kurios leninakrytis praktiškai neužkabino nei per pirmąją, nei per antrąją „bangas“, ir, iš dalies, Ukrainą, kuriai prireikė pakartojimo, nes pirmajame ikonoklazmo etape simbolinis jos kraštovaizdis buvo nuosekliau keičiamas tik vakarinėje dalyje, istoriškai labiau susijusioje su Austrijos-Vengrijos ir Lenkijos valdymu, visur kitur galima stebėti du panašius procesus. Iš centrinių respublikų sostinių ir kitų didžiausių miestų aikščių pašalinus sovietinę simboliką (kas paprastai sukeldavo Rusijos susierzinimą ir protestus), šios viešosios erdvės būdavo: 1) „nacionalizuojamos“, jose įkurdinant reikšmingus tautinius simbolius, kaip antai šv. Jurgio statula Tbilisyje, šv. Stepono Didžiojo paminklas Kišiniove, nacionalinė vėliava Baku, Nepriklausomybės paminklas Taškente ir t. t.*; 2) paliekamos tuščios arba apleidžiamos, neprižiūrimos. Pirmoji

* Pavyzdžiui, Uzbekistano sostinėje Taškente, „Tautų draugystės“ aikštėje, nuo 1982 m. stovėjęs „Tautų draugystės“ paminklas (skulpt. D. Riabičevas), įamžinęs kalvio Š. Šamachmudovo šeimą, per Antrąjį pasaulinį karą įsivaikinusią 15 našlaičiais likusių įvairių tautybių vaikų, 2008 m. buvo perkeltas į miesto pakraštį. Tai sukėlė vietinių rusakalbį ir Rusijos atstovų pasipiktinimą. 2017 m. paminklas buvo atkeltas į sostinės centre esantį parką.

tendencija pasireiškė ikisovietinių ar dar senesnių laikų herojų panteono (at)kūrimus (Žr. 10 nuotr. įklijoje). Kaip minėta, Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse grįžo daug tarpukario valstybingumo ženklų, kas reiškė istorinio teisingumo atkūrimą ir bent simbolinį valstybingumo tęstinumo užsitikinimą, tačiau paplito ir naujoji viduramžių valdovų, karžygių monumentalistika. Neatsiliko ir Baltarusija bei Ukraina, taip pagerbdamos viduramžių kunigaikščius ar etmonus. Tokia viešosios erdvės nacionalizacija gana ryški ir Kaukaze, taip pat Vidurio Azijoje, pavyzdžiui, Kirgizstano sostinės Biškeko centre buvo pastatytas paminklas nacionalinio epo herojui Manasui, Uzbekistano sostinės Taškento centrinėje aikštėje – karvedžio Amiro Timūro ant žirgo statula ir pan. Šiame kontekste kiek išsiskiria Tadžikistanas, kurio sostinėje Dušanbė daugiausia naujųjų paminklų skirta viduramžių kultūros ar švietimo veikėjams, ir Turkmėnistanas, kurio simbolinio kraštovaizdžio kaitą išsamiau aptarsiu vėliau. Paminėtini ir sovietmečio nacionalinių tragedijų atspindžiai postsovietiniuose miestuose: antisovietinės kovos didvyrių pagerbimo ženklai Baltijos šalyse, Holodomoro memorialai* ir paminklai Ukrainoje, 1932–1933 m. badmečio paminklai Kazachstane ir t. t. Šiuos objektus įrengiant paisyta vietos auros, antai pagrindinis Holodomoro memorialas pradėtas statyti 2006 m. Prezidento Viktoro Juščenko iniciatyva Kyjive ant įspūdingo Dniepro upės šlaito, tarp sovietinio DTK memorialo iš vienos pusės ir Kijevo Pečiorų lauros ansamblio iš kitos, papildant vietos sakralumo semantiką tautos tragedijos ženklais. Šį kompleksą sudaro verkiančių angelų skulptūrinė kompozicija – simboliniai „vartai“ į memorialą, medelių alėja, kur memorialą aplankiusios užsienio šalių delegacijos pasodina po putino krūmelį (ukrainiečiams šis augalas simbolizuoja gedėjimą); mergaitės skulptūrėlė, skirta nuo bado mirusiems vaikams įamžinti, ir centrinis objektas – žvakės formos pastatas, skirtas Holodomoro muziejui, kuriame saugomos aukų atminimo knygos. (Žr. 11, 12 nuotr. įklijoje).

O štai antrasis procesas, kai viešosios erdvės niekuo semantiškai neužpildomos arba net apleidžiamos, rodytų valstybės ideologinį neapsisprendimą arba baimę perkrauti savo aikštes ir skverus simboliais, kurių atsiradimas paprastai sukelia daug visuomenės ginčų ir nesutarimų. Tokių ideologiškai neįprasmintos erdvės pavyzdžių matome ir Vilniuje bei kituose Lietuvos miestuose, pavyzdžiui, galima prisiminti skverą Pylimo gatvėje, rekonstruotą ir lankytojams atvertą tik 2021 m. vasarą. Tačiau garsiausias atvejis yra nesibaigianti Lukiškių aikštės rekonstrukcijos

* Plačiau: <https://holodomormuseum.org.ua/en/history-of-national-holodomor-genocide-museum/>

epopėja, kuri taip ir neišsprendė memorialinio akcento joje klausimo (Vyšniūnas, 2008; Panavaitė, Motieka, 2015; Tiškus, 2018; Mikailienė, 2020). Aikštė, sovietmečiu buvusi pagrindine ideologine LSSR vieta, 1991 m. nukėlus Lenino paminklą ir nepaisant daugybės valstybinių bei visuomeninių iniciatyvų šioje vietoje pastatyti modernų atminimo ženklą, iki šių dienų išlieka ideologiškai ir senatviškai neapibrėžta, kaip savotiškas aikštės ir skvero hibridas. Galbūt šis atvejis gali būti laikomas išraiškingiausiu sovietinio laikotarpio vertinimų Lietuvoje dvilypumo įrodymu, išreiškiančiu netikrumą dėl to, kas ir kaip turėtų formuoti šiuolaikinį nacionalinį ideologinį kanoną. Gali būti, kad „Lukiškių aikštės problemis mazgas“ iš esmės susidarė dėl to, kad esama socialinių grupių, prieštaraujančių vienaprasmiškam laisvės kovotojų, kaip didvyrių, traktavimui ir pagerbimui, todėl joms ir kliūva idėja aikštėje įrengti Nežinomo partizano kapą (prof. Vytauto Landsbergio pasiūlymas). Kita vertus, esama ir nemažai vilniečių, suinteresuotų tuo, kad aikštė būtų paversta tiesiog rekreacine zona, be kažkokių ypatingų ideologinių ženklų ar konotacijų – jie palankiai įvertino ir kontroversišką miesto savivaldybės sprendimą aikštėje supilti laikiną paplūdimį.

Galima paminėti ir Salduvės piliakalnio prie Šiaulių atvejį, kurio aplinka, pašalinus sovietinį memorialą „Tarybiniais kariams – išvaduotojams“, ilgam liko ganėtinai apleista ir net apšnerkšta, taip pat Kryžkalnį iki memorialo Laisvės kovotojams atsiradimo 2020 m. ir t. t. Visos šios viešosios erdvės, pašalinus sovietinius paminklus, ilgam liko tuščios, tai neišvengiamai vedė prie fizinės ir estetinės jų degradacijos. Nors būta ir kūrybiškų pastangų spręsti šią problemą. Antai 2012 m. rugsėjo pradžioje per „Sostinės dienas“ Lukiškių aikštėje kelias savaites stovėjo Johno Lennono su gitara rankose statula iš smėlio, skirta grupės „The Beatles“ 50-mečiui, o užrašas po ja skelbė „*imagine*“ (autoriai – latvių menininkų grupė *Frostiart Baltic*) (Jackevičius, 2012). (Žr. 13 nuotr. įklijoje).

Radikalus viešosios erdvės keitimas būdingas įvairių postkolonijinių ir post-autoritarinių valstybių kūrimosi procesams, tad buvusios SSRS atvejis čia nėra jokia išimtis (Tyan Gin Lim, Cacciafoco, 2021). Postsovietinėse šalyse jis tik itin užsitęsė laike ir, neišvengdamas tam tikrų paastrėjimų, nėra užbaigtas iki šiol. Rusų politologas ir istorikas Sergejus Medvedevas minėtus procesus gretina tiesiogiai: „tai dekolonizacija. Ir „Bronzinis karys“ Taline, ir Kolumbas, ir leninakrytis Ukrainoje – tai vis jos žymenys. Mano nuomone, tai visiškai natūralus procesas, ypač Rusijos karo prieš Ukrainą kontekste. Tokie paminklai suvokiami kaip simboliai valstybės, kuri elgiasi agresyviai“ (*He вандализм..., 2020*). Manipuliacijos paminklais, atmetant arba, priešingai, pateisinant (post)kolonijinį revanšizmą, ypač

tapo ryškios XXI a. 2 dešimtmetyje, kai stiprėjanti Rusija pamėgins susigražinti tiesioginę ar netiesioginę regiono šalių kontrolę. Todėl galima daryti išvadą, kad „pirmosios“ (1990–1994 m.) (Čepaitienė, 2013) ir „antrosios“ (2014–2015 m.) paminklų griovimo „bangų“ motyvacija buvo kiek skirtinga, nors abiem atvejais nepabaigtos desovietizacijos klausimai ir suvaidino reikšmingą vaidmenį. „Pirmosios bangos“ paminklų ikonoklazmas daugiausia palietė sovietų valdžios ir ideologijos ženklus, o kitų viešosios erdvės formantų, turinčių ideologiškai kiek neutralėses reikšmes arba atspindinčių Antrojo pasaulinio karo atminties įamžinimą, išlikimo klausimas tuomet nebuvo keliamas. Arba, net visuomenei to ir reikalaujant, pritrūko politinės valios jį realizuoti. Tačiau jau 2008 m. kilęs Rusijos karas su Sakartvelu ir ypač 2014 m. prasidėjęs konfliktas su Ukraina pažadino regiono šalių nuogąstavimus dėl šių objektų panaudos valstybei agresorei grindžiant savo „teises“ į šias teritorijas (tam Ukrainos atveju pasitarnavo ne tik šalies pietums ir rytams taikoma „Novorosijos“, bet ir platesnė „Rusų pasaulio“ idėja).

Žlugus jį kūrusiai ir palaikiusiai sistemai Antrojo pasaulinio karo atminties sluoksniis ir memorialinės vietos daugelyje postkomunistinių šalių buvo diskursyviai ir finansiškai permestos Rusijos, kaip SSRS teisių ir pareigų perėmėjos, atsakomybei ir priežiūrai. RF, kaip ir analogiškai Vokietija po karo, dėjo nemažai pastangų organizuodama VRE esančių sovietinių karių kapų ir memorialų tvarkymą, vietinėms valdžioms ir gyventojams į tai pernelyg nesikišant (*Kariai. Betonas...*, 2016). Tačiau bet kokios „vietinių“ pastangos priimti savarankiškus sprendimus šių objektų atžvilgiu galėjo sukelti neprognozuojamų padarinių. Rusijos režimas šiuos postkomunistinių šalių ketinimus ar veiksmus, siekiant atsikratyti bei perinterpretuoti tai, ką jos traktuoja kaip okupacinio laikotarpio liekanas savo teritorijoje, be išlygų vertina kaip „nedėkingumo“ „nedraugiškumo“ ženklus ir neva šiose šalyse „atgimstančio fašizmo“ įrodymą (Судьба монументов..., 2008). Gera žinoma 2007 m. įsiplieskęs itin aštrus Rusijos ir Estijos konfliktas dėl pastarosios sprendimo perkelti sovietinių karių memorialą su „Bronzinio kario“ paminklu iš Talino centro į pakraštį (Bruggemann, Kasekamp, 2008; Дахин, 2008; Lehti, Jutila, Jokisipilä, 2008; Smith, 2008; Ehala, 2009). Jis atvedė ne tik prie protesto akcijų, bet ir prie rusakalbių keliamų riausių, informacinių karų ir kiberatakų. Neigiamų Rusijos bei vietinių rusakalbių reakcijų būta taip pat ir į analogiškus Latvijos ketinimus. Būta RF protestų ir dėl sovietinių „karių išvaduo-tojų“ memorialų bei paminklų nukėlimo ar „išdarkymo“ Vengrijoje, Lenkijoje, Bulgarijoje ir kitur. Pavyzdžiui, maršalo Ivano Konevo paminklas Prahoje nukeltas 2020 m. balandžio 3 d., čekams šmaikštaujant, kad tai buvo neišvengiama, nes

jis viešoje vietoje esą nesilaikė karantino taisyklių ir nedėvėjo kaukės (iš tiesų paminklą buvo numatyta perkelti į rengiamą „XX-ojo amžiaus atminties“ muziejų).

Lenkijos atvejį galima laikyti tarpiniu tarp „antrosios“ ir 2022 m. kylančios „trečiosios“ sovietinių paminklų demontavimo bangų. 2017 m. Ji papildė savo komunizmo ir kitų totalitarinių režimų propagandos draudimo įstatymą nuostata, atvėrusia kelią likusių sovietinio laikotarpio paminklų, obeliskų, bareljefų ir memorialinių lentų demontavimui (iš viso apie 500 objektų, pusė kurių susijusi su Antrojo pasaulinio karo sovietinių karių įamžinimu, buvo pašalinti iš įvairių miestų ir miestelių aikščių bei skverų) (Chapple, 2020). Tai, žinoma, sukėlė eilinį Rusijos pasipiktinimą. Tačiau, ką vadinu „trečiąja banga“, jau yra nedviprasmiška kaimyninių valstybių reakcija į 2022 m. vasario 24 d. karinę Rusijos invaziją į Ukrainą. Reaguodamos į Rusijos kariuomenės nusikaltimus civiliams okupuotų teritorijų gyventojams, naikinant Ukrainos miestus ir socialinę-ūkinę infrastruktūrą, postsovietinės šalys pagaliau peržengė tylų konsensumą neliesti Antrojo pasaulinio karo paminklų ir memorialų, dažnai pastatytų sovietinių karių palaidojimo vietose arba greta jų, vis dar sudarančių gana reikšmingą jų simbolinių kraštovaizdžių dalį. Dažnai spontaniškai, nebesižvalgydamos nei į Rusijos, nei į vietinių rusakalbių potencialias reakcijas, „iš apačių“, vietinių bendruomenių ar savivaldų iniciatyva pradėtam DTK atminimo ženklų šalinimui pritarė ir visuomenė, ir valdžia. Kai kur atsisakyta su Rusija anksčiau pasirašytų įsipareigojimų saugoti šiuos objektus. Pavyzdžiui, Latvijos Parlamentas 2022 m. birželio viduryje priėmė įstatymą *Dėl objektų, šlovinančių sovietų ir nacių režimus, eksponavimo draudimo ir jų demontavimo Latvijos Respublikos teritorijoje*. Į sąrašą pateko 69 tokie objektai, pašalintini iki 2022 m. lapkričio vidurio. Rygoje buvo atlikti svarbiausio, 1985 m. pastatyto, DTK memorialo demontavimo darbai – pirmiausia nukeltos dvi skulptūrinės kompozicijos, paskui susprogdinta centrinė 79 m aukščio stela (tai sukėlė Rusijos kaltinimus rusofobija ir barbariškuumu). Šis memorialas jau ne vieną dešimtmetį kaitino aistras – jis buvo tapęs proputiniskų jėgų telkimosi vieta, kas kėlė latvių visuomenės pasipiktinimą. Estijos pasienyje su Rusija esančiame ir rusakalbių gausiame Narvos mieste nukeltas ir į Karo muziejų Taline pergabentas tankas T-34. O Vilniaus miesto taryba, prieš tai Antakalnio kapinių sovietinių karių memorialo 6 figūrines „karių išvaduotojų“ stelas KPD išbraukus iš memorialo vertinųjų savybių aprašo, 2022 m. birželio viduryje priėmė sprendimą šią skulptūrinę kompoziciją nukelti. Susidaro įspūdis, kad bent jau Baltijos šalys rimtai įvertino išlikusių sovietinio simbolinio kraštovaizdžio elementų politinę svarbą kariniame konflikte ir bando jį išvalyti nebepaisydamos meninių ir kitų šių objektų verčių.

Gali būti, kad tai užkirs kelią tolesniam aptariamo specifinio paveldo įmuziejimo procesui, kuris prasidėjo ir keletą dešimtmečių vyko paraleliai viešosios erdvės dekomunizacijai. (Žr. 14 nuotr. įklijoje).

SOVIETINĖS MONUMENTALISTIKOS PERPRASMINIMO PASTANGOS

Egzistuoja dar net du dekomunizacijos lygmenys, kurių nepalietė nei viešosios erdvės fizinis išvalymas, nei priimti memorialiniai įstatymai: tai sovietinio naratyvo liekanų gajumas istorinėje atmintyje ir sovietinių įamžinimo praktikų atsisakymo poreikis (Судін, 2016). Imtas svarstyti klausimas, svarbus ir kitų šalių perkeičiamiems ideologiniams kraštovaizdžiams, – ar pašalinus sovietinės propagandos reliktus pakis ir istorinė sąmonė, kurią formuoti bei palaikyti jie ir buvo sukurti? Sprendžiant šią problemą Ukrainoje buvo pasitelktos įvairios meninės ir kitos akcijos, kurias inspiravo 2013–2015 m. įvykiai. Besarabijos aikštė Kyjivo centre, kurioje stovėjo V. Lenino paminklas, tapo erdve įvairiausio pobūdžio meninių projektų demonstravimui. Šios vietos pasirinkimą veikiausiai lėmė šiuolaikinio meno centro *Pinchuk art-center* kaimynystė. Jau 2014 m. ant išlikusio postamento Maidano aktyvistų rankomis buvo užkeltas „auksinis unitazas“ (aliuzija į nuverstą prezidento Viktoro Janukovičiaus Mežigorjės viloje rastas gėrybes, liudijančias savininko polinkį į prabangią kičinę estetiką. Viloje buvo aptiktas ir valdininkų prezidentui dovanotas „auksinis batonas“ – irgi tapęs meno kūriniumi ir populiariu pašaipų objektu. Unitazas taip pat yra ir užuomina į kalėjimo hierarchiją, kuri buvo nesvetima Janukovičiui, turėjusiam teistumą ir vadinamam „Pachanu“*). Kitą meninę instaliaciją šiai vietai sukūrė menininkė Tatjana Vojtovič: postamento papėdėje ji išdėstė paaukuotus vaikų manekenus, o vieną užkėlė ant jo viršaus. Instaliacija siuntė žinią, kad būtent vaikai nori pakeisti šalį (2013 m. pabaigoje Maidanas būtent ir prasidėjo nuo žiauraus susidorojimo su Ukrainos eurointegracijai pritariančiųjų studentų protestu, tai visuomenėje buvo pavadinta „vaikų sumušimu“). Provokatyvi buvo ir 2016 m. liepą savaitę veikusi fondo „Izoliacija“ organizuota meksikiečių menininkės Sintijos Gutierrez instaliacija „Dengiant šešėlius“, kurioje kiekvienas panorėjęs galėjo pasijusti kaip paminklas.

* Kalėjimo žargonu tai nusikalstamos grupuotės vadeiva.

Įrengtais laipteliais lankytojas buvo kviečiamas pakilti ant postamento ir užimti buvusią Lenino vietą, taip įveikdamas valdžios kurtą fizinę ir simbolinę hierarchiją *aukštas/žemas, stebėtojas/stebimasis, istorijos veikėjas/eilinis pilietis* ir turėdamas galimybę susimąstyti, ką reiškia būti garbinimo objektu totalitarinėje santvarkoje, kurį politinių sukrėtimų laikotarpiu lengvai galima nuverti (Населяя тени..., 2016). Vieta tapo itin populiari asmenukų fotografavimui. Surengta ir daugiau instaliacijų, skatinančių permąstyti ne tik ideologijos vietą šiuolaikinėje kultūroje, bet ir kaip ją įveikti. Postamentas taip pat sulaukė įvairių politinių aktyvistų dėmesio. Pavyzdžiui, moterų organizacijos *Femen* narės ant jo pakabino plakatą su užrašu „Šokoladinė nepriklausomybė“ (nuoroda į tuometinio Ukrainos prezidento Petro Porošenkos verslą). O nenustatyti anonimai ant jo iškėlė nacionalinį simbolį Trišakį ir apsupo valstybine bei UNO raudonai juoda vėliavomis, ir tai miestiečių buvo priimta kaip nauja paminklo interpretacija. 2019 m. priešais jį dar atsirado skulptūra „Laisvės kaina“ (aut. Aleksejus Zolotariovas), skirta Euromaidanui ir per jį žuvusiems atminti.

Kvietimas permąstyti sovietinius ideologinius relikтус pasitelkiant menines praktikas ukrainiečių menininkę Jevgeniją Belorusec įkvėpė 2015 m. sukurti instaliaciją „Surinkime Lenino galvą“, skirtą įvertinti procesui, kada svetimo paveldo objektai yra tiesiog sunaikinami ir išmetami, kaip kad darė ir patys sovietai, o jų dalys išskaidomos arba pasidalijamos kaip suvenyrai, kas, pavyzdžiui, atsitiko Berlyno sienai. Kažkada šiuos paminklus net drausta liesti, dabar juos jau galima ne tik išardyti, bet ir jų gabalus nebaudžiamai pasisavinti (Ленин без головы..., 2016). Iš buvusio didžiausio Ukrainoje, 8,5 m aukščio Lenino, stovėjusio Charkive, beliko tik nosis, kurią menininkė demonstravo parodoje (Белорусец, 2016). Taigi leninakrytis Ukrainoje paskatino ne tik išvalyti viešąją erdvę, bet ir poreikį nuodugniau apmąstyti sovietinio tapatumo gajumą, kritiškai jį reflektuoti, kartu ieškant ir naujojo nacionalinio mito, kuris galėtų sujungti įvairiais pjūviais suskaidytą visuomenę. Šiam procesui įprasminti sukurta daug (foto)parodų, fotoalbumų ir dokumentinių filmų, kuriuose bandyta fiksuoti, o kas nuverstiesiems leninams ir vietoms, kur jie stovėjo, atsitiko vėliau (Weber, 2016). Tyrėjai pastebėjo tam tikrą atminties sutrikimą – buvusios ideologinės ikonos iš viešųjų erdvių išnykdavo, bet jų vieta dažniausiai likdavo tuščia (Аваков, 2018). Taip pat keltas ir klausimas – kodėl, žlugus SSRS, tiek metų miestų aikštėse išlikę sovietinės propagandos reliktai niekam per daug nekliuvo ir leninakrytis kilo taip vėlai? Tik šalies eu-rointegracijos siekis, visuotinis noras atsikratyti korumpuoto oligarchinio režimo ir Rusijos įvykdytas Krymo bei rytinių teritorijų užgrobimas daugelį paskatino

susimąstyti apie sovietinio palikimo reikšmę dabarčiai. Kūrybiniai ieškojimai perinterpretuojant šias erdves, dažniausiai inicijuojami nevyriausybinių sektoriaus ar pavienių menininkų, atskleidė, kad postsovietinei visuomenei paveikesni yra ne nauji paminklai, statomi nuverstųjų vietoje, o laikini meniniai projektai ir instaliacijos *in situ*, skatinantys visuomenę atvirai diskutuoti apie sudėtingą praeitį. Tuo tarpu fotoalbumai ir dokumentiniai filmai, publicistika, TV ir radijo laidos buvo skirti giliau suprasti, kaip ne tik politikai ar intelektualai, bet ir visi piliečiai išgyvena ir vertina šias permainas.

Per pirmąsias dvi paminklų vertimo bangas smarkiau nesužaloti monumentai dažniausiai buvo sandėliuojami ir ne iš karto sulaukė muziejifikacijos pastangų. Tačiau galiausiai buvo suvokta, kad laikui bėgant jie jau patys tampa *kitos ir kitoniškos* epochos liudininkais – „atminties vietomis“, meno objektais ar dokumentais, nebekeliančiais ideologinės grėsmės. Tačiau įtampos tarp sandėliavimo ir eksponavimo išlieka iki šiol, nors pats kultūrinio šių objektų perprasminimo procesas prasidėjo gana anksti. Pavyzdžiui, Maskvoje, šalia naujosios Tretjakovo galerijos, skirtos XX a. menui, jau 1992 m. buvo atidaryta sovietinių skulptūrų po atviru dangumi ekspozicija „Muzeonas“, o netoli Budapešto 1993 m. įkurtas Skulptūrų parkas (*Szobor park*, arch. Ákosas Eleodas). „Muzeono“ sukūrimo idėja radosi 1991 m. ir labai greitai, jau po metų, buvo realizuota Maskvos miesto merijos iniciatyva, kuri tokiu būdu sprendė demontuotų komunistinių paminklų, tuo metu tiesiog kraunamų Menininkų namų teritorijoje, išsaugojimo klausimą (Гайдай, 2016). Čia pateko paminklas F. Dzeržinskiui (skulpt. J. Vucetičius, 1958 m.), stovėjęs Lubiankos aikštėje priešais buvusius VRYK rūmus*, J. Stalino paminklas (skulpt. S. Merkurovas, 1938 m.), paminklai V. Leninui, L. Brežnevui ir kiti objektai. Tokios vietos kaip 2001 m. Lietuvoje įsteigtas Grūto parkas (Lankauskas, 2006; Williams, 2008) ir kai kurie kiti sovietinių skulptūrų parkai ar kolekcijos net sulaukė nemenkos komercinės sėkmės. Žinoma, tai iki galo pavyko padaryti ne visur – antai Kazachstane net keliose vietovėse įkurti analogiški parkai labiau primena ne socrealistinės monumentalistikos paveldo ekspozicijas, o tiesiog propagandos objektų, kurių priežiūra ne itin rūpinamasi, saugyklas (Мейрханова, 2021). Kuriant šias komunistinių statulų ir propagandinio meno ekspozicijas po atviru dangumi ar muziejinėse erdvėse neišvengta ir

* 1990 m. aikštėje iniciatyvinės „Memorialo“ grupės pastangomis buvo pastatytas vadinamasis „Solovkų akmuo“ – atminimo ženklas, skirtas politinių represijų aukoms, atgabentas iš Baltojoje jūroje, Solovkų salyne, buvusio lagerio.

aštrių visuomeninių diskusijų. Baimintasi, kad jų lankymas gali žadinti prosovie-
tines nuotaikas, kitaip tariant, jie gali tapti sovietmečio nostalgikų piligrimystės
vieta. Dėl to, ypač Lietuvoje ir vėliau Ukrainoje, nemažai dėmesio skirta šias kon-
troversiškas kolekcijas lydėsiančioms interpretacijoms bei reprezentacijoms. Antai
dar viena privati sovietinės monumentalistikos ekspozicija ypatinga – ji vadinasi
„Vadų alėja“ ir buvo įkurta 1992 m. Kryme, prie Tarchankuto miesto, po vande-
niu. Nardytojai gali gilmėje pamatyti daugiau kaip 50 eksponatų – V. Lenino,
M. Kalinino, K. Marxo ir t. t. skulptūras («Аллея вождей»..., 2017), nors eks-
pozicijos autoriai nesiekė nuvainikuoti komunizmo, be to, čia esama ir kitokių,
neideologinių, skulptūrų.

Maskvos „Muzeon“ teko lankytis 2015 m., kur kartu su rusų menotyrinin-
ke ir sovietinio palikimo tyrėja Jelena Karpenko aptarėme šio parko sąrangą ir
santykį su kitais tokio tipo objektais, įskaitant Grūto parką. Jelena yra išsamiau
analizavusi, kas atsitinka, kai sovietinės propagandos kūriniai, skirti reprezen-
tacinėms viešosioms erdvės, staiga netenka šio konteksto ir atsiduria naujoje,
visiškai kitokioje semantinėje apsuptyje (Karpenko, 2014). Spontaniškai radę-
sis parkas – „senojo režimo“ paminklų saugykla Maskvos upės pakrantėje, šalia
Krymo tilto, keletą dešimtmečių liko niekaip neįprasmintas ir tarnavo neberei-
kalingomis tapusių skulptūrų sandėliu po atviru dangumi. Greta jų buvo paliktas
plotas šiuolaikinei skulptūrai, savo masteliais ir formomis, estetiškai ir idėjiškai
gana kontrastuojančiai su sovietinės monumentalistikos pompastika. Ypač įstri-
go šmaikšti senį Mozajų ir jo valtimi gelbėjamus kiškius vaizduojanti skulptūra –
porelė ilgaausių atkuria garsiąją Jameso Camerono „Titaniko“ meilės sceną laivo
priekyje. Kai vaikščiojom po „Muzeoną“, Jelena atkreipė mano dėmesį, kad šis
objektas yra M. Gorkio parko, kurto sovietiniu imperiniu stiliumi, kaimynystėje,
tačiau greta yra ir šiuolaikinio meno muziejus „Garažas“. Taigi čia susipina praei-
ties nostalgija ir šiuolaikinio meno bei miestietiško gyvenimo būdo tendencijos.
(Žr. 15 nuotr. įklipoje).

Tik 2011 m. pradėtas įgyvendinti kompleksinis teritorijos sutvarkymo pro-
jektas (arch. J. Assas), kelis syk kito ir administracinis parko pavaldumas. Galiau-
siai vietovės rekonstrukcija buvo baigta 2020 m. ir ją pavyko darniai integruoti
į centrinę miesto dalį. „Kūrybinės laboratorijos“ koncepcija turėjo labiau atverti
šias skulptūras lankytojams ir padėti jiems įsitraukti į jų interpretacijos veiklas,
atsižvelgiant į jų padėtį bei išdėstymą erdvinėje kompozicijoje (Карпенко, 2022).
Atlikus rekonstrukciją parkas buvo pertvarkytas pagal ultrašiuolaikinę *New Pe-
rennials* estetiką, kurios atstovai taiko kraštovaizdinius tvarkymo ir technologijų

principus, sekdami žymaus olandų kraštovaizdžių dizainerio-environmentalisto Pieto Oudolfo darbais. Tai padėjo persprasminti čia eksponuojamus sovietinius meno kūrinius, „iškeliant stilių virš turinio, estetiką virš moralės, ironiją virš tragedijos“ (Карпенко, 2022:169). J. Karpenko „Muzeone“ užčiuopia sudėtingos ir skaudžios praeities naštos neutralizacijos reiškinį, kuris, kaip minėta, apskritai būdingas šiuolaikinės Rusijos istorijos politikai, tad, matyt, čia regime ne atsitiktinumą, o tam tikrą tendenciją. Tačiau sociologas Grigorijus Judinas ne toks pesimistiškas. Jo požiūriu, „Muzeonas“ yra lyg „suakmenėjusi istorija. Tai blavius ir ramus požiūris į praeitį, kai nereikia rinktis pavaldumo arba priešiško santykio, kaip žvelgiant į paminklus aikštėse. Tačiau šis parkas nestokoja ir įtampų: jis atspindi Rusijoje neįvykusią dekomunizaciją, simbolizuoja šios situacijos neapibrėžtumą“ (Юдин, 2022).

O kalbant apie Grūto parką, jo estetinėje ir naratyvinėje kompozicijoje stipriai juntamas polinkis į metaforizaciją, kurią pasinaudojant vietos kraštovaizdinėmis ir kitokiomis ypatybėmis. Privatus Grūto parkas yra tapęs vienu ryškiausių pavyzdžių regione, kaip korektiškai perteikti oficialųjį sovietmečio paveldą. Tyrėja Anne-Marie Losonczy, aptardama panašų skulptūrų muziejų Vengrijoje, vartoja kapinių metaforą. Jos nuomone, netoli Budapešto esantis parkas yra teritorija, kurioje palaidotas socializmas (Losonczy, 1999). O Grūto parko atveju galime vartoti keletą kitų metaforų. Topografinis vietos nuošalumas ir uždarumas, kurį simbolizuoja jo teritoriją supantis pelkėtas miškas, gali rodyti ir utopinę šios dirbtinai sukurtos erdvės prigimtį, ir priminti Gulago kraštovaizdį, tik atvirkščiai – čia uždaryti patys „komunizmo statytojai“. Stovintis prie įėjimo į muziejų krovininis automobilis, kokiais buvo vežami žmonės į tremtį, drauge su komunistinių ideologų skulptūromis kuria kontrastingų, bet ir vienas kitą papildančių atminties komponentų alegoriją: vienas iš jų simbolizuoja persekiojamuosius ir vergovę, kitas – persekiotojus ir pavergėjus (nors reikia pripažinti, kad Grūto parko struktūra iš tikrųjų nėra pagrįsta vien šiuo kontrastu, tačiau jis gana lengvai atkuriamas atmintyje). Kitas svarbus Grūto parko suvokimo ir interpretacijos aspektas yra ironijos, sarkazmo ar grotesko elementai, būdingi sovietmečiu egzistavusiai neoficialiai juoko kultūrai (Krylova, 1999). Jie taip pat atrodo gana dvilypiai. Nors daugeliui lankytojų sovietinė praeitis, pateikiama naujomis muziejinėmis priemonėmis, atrodo kaip įdomus žaidimas (inscenizacijos), humoras ar pokštas, bet ankstesnio režimo aukoms tai neišvengiamai kelia ne tokių linksmy asociacijų. Taigi Grūto parko kuriamas prieštaringas įspūdis atspindi sovietinių laikų prisiminimų specifiką,

paradokslumą, daugiaprasmiškumą ir sudėtingumą. Jis kelia ir pyktį, gėdą, juoką, pasityčiojimą, kartėlio, praradimų ar, atvirkščiai, nostalgijos jausmus. Tačiau gali būti, kad minėtas parko suvokimo ir interpretacijos daugiaprasmiškumas ir yra jo nenumaldomos traukos priežastis. Tai iki šiol vienas sėkmingiausių privačių paveldo objektų komercinės panaudos atvejų Lietuvoje. Grūto parkas itin įdomus ir kaip atminties vieta, kurioje sovietmečio prisiminimai įprasminami daugiausia ne žodiniaiais, bet sensoriniais raiškos būdais – rega, lytėjimu ir skoniu (Lankauskas, 2006). Parke komunistinę praeitį galima ne tik pamatyti skulptūrų ekspozicijoje, bet ir „paragauti“ muziejaus kavinėje, kur lankytoji siūlomi „tarybiniai“ patiekalai ir gėrimai – „praktinės nostalgijos“ katalizatoriai (Battaglia, 1995:78).

Kitaip nei lietuviškas sovietinių skulptūrų parkas, kuris įkūnija ne tik bendrą koncepciją, bet ir perteikia pakankamai įvairius gyvenimo sovietmečiu aspektus, jo estiškasis „pusbrolis“ yra ne tik gerokai kuklesnis, bet ir labiau orientuotas į meninį šių objektų suvokimą. Nuolatinė sovietinių skulptūrų ekspozicija po atviru dangumi – Estijos nacionalinio muziejaus sudėtinė dalis – buvo įkurta prie Talino esančių Maarjamae rūmų vidiniame kieme, tuo tarsi ir saugant, bet kartu nuo pašalinių akių lyg ir slepiant šiuos nepatogius eksponatus. Tai didžiausia tokia kolekcija Estijoje (apie 40 eksponatų), daugiausia sudaryta iš išliekamąją vertę turinčių estų menininkų kūrinių. Su parku siejama ir keletas akibrokštų. Visų pirma tai 2000 m. išleista lietuvių totalitarinės poezijos rinktinė „Grūto parko lyrika: totalitarinės poezijos antologija, 1940–1990“, sukėlus didžiulę dalies visuomenės reakciją. Keletas dar gyvų antologijoje publikuotų eilių autorių, kuriems to meto jų kūrybos priminimas anaip tol nebuvo malonus, rinktinę išleidusią „Gairių“ leidyklą net padavė į teismą, reikalaujanti atlyginti žalą už „garbės ir orumo įžeidimą“. Tačiau, teismui neįžvelgus čia „įžeidimo“, buvo pradėtas (ir laimėtas) naujas procesas, šį kartą reikalaujant išmokėti autoriams honorarus... Po kurio laiko kita totalitarinio meno kūrėjų grupė, ši kartą skulptoriai, kreipėsi į Lietuvos Autorių teisių apsaugos asociacijos agentūrą, siekdami išsireikalausti, kad Grūto parko kūrėjas Vilemas Malinauskas pasidalytų su jais Parko generuojamu pelnu. Prasidėję teismai svarstė ir Parke grojančios sovietinės muzikos klausimą, tačiau konflikto pusėms nepavyko pasiekti kompromisą.

Kiek atkartojant anksčiau trumpai aptartas „pirmosios“ bangos paminklų muziejavimo praktikas, leninakryčio metais Ukrainoje taip pat radosi pastangų surinkti ir demonstruoti šiuos specifinius objektus. Nors būta siūlymų eksponuoti sovietinius paminklus prie Kyjivo esančiame Pyragovo liaudies buities muziejuje po atviru

dangumi (Знесені радянські..., 2015), tačiau vėliau nuspręsta steigti keletą naujų totalitarinio laikotarpio skulptūroms skirtų muziejų. Pirmuoju jų tapo Odesos srityje 2016 m. įkurtas Socializmo paminklų muziejus – etnografinio komplekso „Frumuška nova“ dalis. Tai privati įstaiga, kurios savininkas pats įsigyja, kaupia eksponatus ir formuoja ekspoziciją, remdamasis Grūto parko pavyzdžiu. 2019 m., Sumų srityje, Putilovo istorijos-kultūros draustinyje, buvo atidarytas „Sovietinio periodo parkas“ – pirmasis tokio tipo valstybinis muziejus šalyje. Tačiau sumuziejinimas Ukrainoje palietė tik nedidelę dalį sovietinių skulptūrų. Dauguma nuverstų paminklų atsidūrė įvairiose komunalinėse įmonėse, dalį jų pavyko parduoti (išlydymui arba į privačias meno kolekcijas). Pavyzdžiui, už vieną parduotą leniną gautos lėšos buvo panaudotos Ukrainos karių, žuvusių Donbase, artimiesiems paremti. Kitais atvejais šie paminklai tiesiog buvo perdirbami: pavyzdžiui, Odesoje leniną perkūrė į Dartą Veiderį (aut. Aleksandras Mylovas) (В Одессе..., 2015). Menumentų dekomunizacija kartais susidurdavo su teisine painiava – paminklas jau nukeltas, tačiau jis, kaip meno kūrinys, lieka kultūros vertybių registruose ir t. t.

Kaip teigia sociologė Rasa Baločkaitė, „tiek Lietuvoje, tiek kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse pirmoji revizionizmo banga nepalietė tų paveldo objektų, kuriuos galima vadinti „ideologiškai nevienareikšmiškais“ – tai paminklai menininkams, bendradarbiavusiems su sovietų režimu, skverai, gatvės, mokyklos, pavadintos jų vardais, skulptūros ir pano, šlovinantys darbo liaudį, monumentai, skirti Sovietų Sąjungos pergalei Antrajame pasauliniame kare, architektūros požiūriu reikšmingi pastatai (kino teatrai, sporto ir kultūros rūmai, stadionai), sovietinių karių kapinės ir kt.“ (Baločkaitė, 2016:18) Toliau, remdamasi keliais Lietuvos pavyzdžiais, pamėginsiu pasiaiškinti „savo“ ir „svetimo“ sovietmečio ambivalenciją ginčiuose dėl per „antrąją“ bangą nukeltų sovietinio simbolinio kraštovaizdžio atributų.

„SAVO“ IR „SVETIMO“ PALIKIMO SAUGOJIMO PROBLEMA

Socrealistinės Vilniaus Žaliojo tilto statulos, kaip ryškios sovietinės ideologijos reprezentacijos ir etaloniniai „Stalino ampyro“ estetikos pavyzdžiai, buvo nukeltos 2015 m. liepą naujai išrinktos savivaldybės Tarybos sprendimu „avarinės būklės, keliančios pavojų praeviams“, dingstimi. Šiam sprendimui įtakos

akivaizdžiai turėjo Ukrainos įvykių kontekstas. Iki pat jų pašalinimo vyko karštos diskusijos dėl to, ar šios statulos yra garbingi nacionalinio kultūros paveldo objektai, ar neapykantą keliantys buvusio svetimo režimo ir pasmerktosios komunistinės ideologijos materialūs liudininkai? (Baločkaitė, 2015; *Debatai dėl...*, 2019) Kol kas statulos saugomos vienos savivaldybės įmonės teritorijoje, jų ateitis neaiški. 2016 m. kovą naujos sudėties KPD Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos (NKPVT) vienbalsiu sprendimu skulptūros neteko vietinės reikšmės kultūrinės vertybės statuso, kuris joms buvo suteiktas dar 1993 m. (Klumbys, 2016). Pažymėtina, kad šis klausimas kartą jau buvo svarstytas anksčiau – 2015 m. pradžioje, kai ankstesnės sudėties NKPVT dauguma nusprendė skulptūroms palikti kultūros paveldo objekto apsaugos statusą. Tai rodytų, kad tarp pačių paveldo specialistų šiuo klausimu nebūta bendro sutarimo.

Vienas seniausių Vilniuje, nuo viduramžių egzistuojantis Žaliasis tiltas buvo ne kartą rekonstruojamas ir perstatomas. Jo priešpaskutinė rekonstrukcija atlikta 1894 m., tuomet tiltas atrodė visai kitaip – jį dengė plieninė arkinė konstrukcija. Tiltas susprogdintas 1944 m., atsitraukiant Vermachto kariams, o jo liekanas baigė naikinti sovietų armija. Naujojo tilto projektą parengė Leningrado dizaino institutas „Projektstalstrukcija“, o 1952 m. pastatė Baltijos karinės apygardos inžinerinis pulkas. Tiltas buvo atkurtas tuometiniu „didžiuoju monumentaliu stiliumi“ ir pervadintas „Ivano Černiachovskio tiltu“ – pagerbiant sovietų generolą, kuris vadovavo Vilniaus išlaisvinimui ir netrukus žuvo mūšiuose Rytų Prūsijoje. Generolas iškilmingai buvo palaidotas vienoje pagrindinių Vilniaus aikščių, esančioje netoli tilto (dabar V. Kudirkos aikštė), o ant jo antkapio pastatytas vieno svarbiausių sovietų skulptorių Nikolajaus Tomskio sukurtas paminklas. Taigi tuometinis Žaliojo tilto pavidalas buvo platesnės simbolinio kraštovaizdžio semantinės sistemos dalis. Keturios skulptūrinės kompozicijos, vaizduojančios darbininko ir valstietės porą, jaunuosius statybininkus, studentus ir Raudonosios armijos karius, vizualiai įtvirtino komunizmo kūrimo programą Lietuvoje. Jaunystę, idealizmą, entuziazmą, didvyriškumą, romantiką, futurizmą ir utopinės visuomenės gausą įkūnijančios statulos buvo sukurtos garsių Lietuvos skulptorių, laikais, kai stalinizmas SSRS jauėjo į pabaigą, tačiau naujai prijungtose Baltijos respublikose jis tik pradėjo įgauti pagreitį. Beje, trys iš septynių Žaliojo tilto skulptūrų autorių – Juozas Mikėnas, Bronius Pundzius ir Petras Vaivada – jau turėjo kūrybos patirties socialinio realizmo stiliumi – 1946 m. Kaliningrade jiems buvo pavesta sukurti sovietų armijos Pergalės paminklą. Vykstant lėtoms sovietinės visuomenės sociokultūrinėms transformacijoms, Žaliojo tilto ideologinės reikšmės

keitėsi. Postalininiu laikotarpiu jos prarado tiesioginės indoktrinacijos svorį ir tapo tiesiog akį patraukiančiu dekoratyviniu Lietuvos SSR sostinės akcentu. Tiktariausiai ir dėl šių ideologinių statulų verčių neutralizavimo procesų, žlugus SSRS ir desovietizuojant viešąją Lietuvos erdvę, tiltas išlaikė savo socrealistinį pavidalą, nes skulptūros nevaizdavo konkrečių istorinių veikėjų, bet tiesiog įsmeino klesstinčios „beklasės“ ateities visuomenės idealus. 1990 m. jam buvo grąžintas istorinis pavadinimas „Žalasis“ ir suteiktas valstybės saugomo objekto statusas. Tiltą reikšmių perinterpretavimo pastangas rodytų ant statulų pjedestalo tuomet pritrūkusios plokštelės, lietuvių ir anglų kalbomis paaiškinančios istorinį šių objektų atsiradimo kontekstą. Vėliau skulptūros virto įvairių meno ar socialinių akcijų įkvėpimo šaltiniu ir „scena“. Būtent menininkai tapo dalies visuomenės, aktyviausiai stojusios už jų išsaugojimą vietoje, požiūrio įkūnytojais. Jie pamėgino suteikti joms naują, nekonvencinę prasmę ir taip jas perinterpretuoti. Gediminas Urbonas vienas pirmųjų pabandė rasti būdą „prigesinti“ statulų ideologines „žinutes“. Jo 1995 m. kūrinys „Ateini ir išeini“ – veidrodiniai kubai, dengiantys skulptūrinės kompozicijos „Žemės ūkis“ galvas – totalitarinio paveldo klausimus sprendė socialiai įtraukdamas meninės kalbos raišką. Šis laikinas kūrinys tapo plačiai žinomas ir vėliau buvo panaudotas kelių meno katalogų ar mokslo publikacijų viršeliuose. Savo ruožtu kita skulptūrinė grupė – du jauni vaikinai – papuošė LGBT bendruomenės išleistas brošiūras viršelį ir tai sukėlė vieno iš jos vis dar gyvų autorių pyktį ir protestą... Savo ruožtu menininkas Gitenis Umbrasas, žinomas dėl nestandartinių sprendimų įprasminant sostinės viešąsias erdves, 2004 m. krantinių šlaitus šalia tilto papuošė gyvų gėlių kompozicijomis, sudarančiomis užrašus „Aš tave myliu“, „Aš tave irgi“, ir šie traukė turistų dėmesį taip iš dalies atimdami jį iš statulų. Kalėdų laikotarpiu tilto skulptūros kartais net būdavo uždengtos Kalėdų Senelio kepurėmis... 2014 m. vasarą kita visuomeninė organizacija surengė savotišką „Stalino dvasios“ „atkerėjimo“ ritualą, virš skulptūrų pakabindama didelę LDK valstybinę vėliavą Vytį ir NATO vėliavą. Tačiau ne visi panašūs bandymai „užmegzti dialogą“ su statulomis buvo tokie draugiški ar neutralūs. Į jas ne kartą kėsinosi vandalai, ypač jiems nepatiko kompozicija, vaizduojanti sovietų armijos karius – jie dažnai būdavo apipilami raudonais dažais.

Sėkmingu bandymu naujai užmegzti diskusiją su sudėtinga ir nepatogia praeimi galima laikyti 2009 m. menininko Kunoto Vildžiūno (kartu su bendraautoriumi Martynu Lukošiumi) po tilto pakabintą skulptūrą „Grandinė“. Šis darbas tapo platesnės Vilniaus tiltų dekoravimo programos – vieno iš tarptautinio projekto „Vilnius – Europos kultūros sostinė 2009“ renginių dalimi. Ją įgyvendinant

po keliais Vilniaus tiltais atsirado įvairių meno kūrinių. Taigi tuo metu atrodė, kad ilgalaikis ir gerokai įstrigęs vertybinis konfliktas tarp piliečių, kurie pasisakė „prieš“ ir „už“ Žaliojo tilto statulų išsaugojimą vietoje, bus išspręstas nieko nesunaikinus, o tiesiog papildant ir paties tilto vaizdą, ir jo prasmes. Tiltu skulptūros atspindėjo esminį sovietinės sistemos bruožą – jos polinkį į fasadizmą, o nuo tilto viršaus nematoma grandinė įkūnijo tikrąją jos esmę – pavergimą ir nelaisvę. Todėl tik būdami kartu šie meniniai akcentai demaskavo totalitarinio režimo pagrindus ir tapo iškalbinga didaktine priemone vaikams ir jaunuoliams, Vilniaus gyventojams ir užsienio turistams, norintiems geriau pažinti neseną šalies ir miesto praeitį. Paskutinis prieš nukeliant statulas bandymas tiltui suteikti naują prasmę buvo architekto Audriaus Ambraso projektas, 2014 m. Vilniaus „*Street Art*“ festivalyje pasiūlęs skulptūras, sutvirtintas metalo konstrukcijomis, patalpinti į narvus. Taip idėjos autorius reagavo į aštrėjančią visuomeninę kontroversiją dėl kultūrinės statulų vertės, ne be ironijos dozės siūlydamas, fiziškai neliečiant, simboliškai jas perkelti į tam tikrą muziejinį kontekstą ir taip neutralizuoti ideologines prasmes (Goštautaitė, 2021). Tačiau šis projektas nesulaukė miesto valdžios pritarimo, veikiausiai dėl to, kad statulų likimas jau buvo nulemtas.

Mėginant geriau suvokti ginčų dėl Žaliojo tilto skulptūrų verčių esmę, galima pasitelkti „kultūrinių karų“ terminą, kurį pasiūlė amerikiečių sociologas Jamesas Davisonas Hunteris (Hunter, 1992). Tyrėjai pastaruoju metu atkreipia vis daugiau dėmesio ir į „atminties karų“ reiškinį bei „mnemoninių karių“, t. y. atminties politikos lauke veikiančių aktyvistų, vaidmenį juose, dažnai pabrėždami jų nesutaikomas nuostatas, kylančias iš įsitikinimo savo interpretacijos teisumu (Bernhard, Kubik, 2014:12-14). Gausūs „kovos su paminklais“, pradedant SSRS žlugimu ir baigiant *Black Lives Matter* judėjimu JAV, atvejai gali pasitarnauti šio reiškinio iliustracija. „Mnemoniniai kariai“ pirmiausia visomis jiems prieinamomis priemonėmis bei išgalėmis viešojoje erdvėje siekia įtvirtinti savo išpažįtamą tiesą. Panašūs vertybiniai aktyvistai pasireiškė ir ginčiuose dėl Žaliojo tilto skulptūrų likimo, kilusiuose 2014 m. Ukrainos įvykių kontekste (analogiškais daug visuomenės dėmesio ir aistrų sukėlusiomis mnemoninėmis kampanijomis galima laikyti ir vėlesnį „karą dėl lentų“ Vilniuje, dėl dalies Lukiškių aikštės pavertimo pliažu 2020 m. vasarą ir pan.). Visais minėtais atvejais vienoje šios simbolinės kovos pusėje stovėjo Vilniaus meras Remigijus Šimašius. Diskusijos apie Žaliojo tilto statulas atitinka „kultūrinio karo“ apibrėžimą ir yra radikalios viešosios nuomonės išsiskyrimo dėl dviejų priešingų normatyvinių nuostatų pavyzdys. JAV politinio gyvenimo atveju, kurį tyrinėjo minėtas sociologas, dažniausiai jis pasireiškia

tradicinių (konservatyvių) ir progresyvių (liberalių) pažiūrų kova. Tuo tarpu, nepaisant pastangų diskusiją apie Žaliojo tilto skulptūrų vertes pateikti kaip vien ginčą dėl estetinio skonio, abi diskusijos pusės dažniau vartojo politinius-ideologinius argumentus. Tačiau šių jėgų išdėstymas, kiek galima spręsti iš šiuo klausimu publikuotų tekstų ir viešų kalbų, susiformavo šiek tiek kitaip. Statulų nukėlimo oponentų stovykloje daugiausia būta kultūrinės inteligentijos atstovų ir kultūros paveldo apsaugos sistemos specialistų, pabrėžiančių jų, kaip istorinių dokumentų ir pasibaigusios epochos relikto, vertes. O štai statulų griovimo šalininkų stovykloje daugiausia būta konservatyvių, antisovietinių, patriotinių jėgų atstovų (nors šis skirstymas išlieka paviršutiniškas ir gana problemiškas, nes šiuo klausimu nebuvo atlikti patikimi sociologiniai piliečių nuomonės tyrimai, susieti su jų ideologine orientacija).

Žaliojo tilto skulptūros gali būti laikomos ir ryškiu „disonuojančio paveldo“ pavyzdžiu (Tunbridge, Ashworth, 1996). Šiuo atveju „savo“ ir „svetimo“ atskyrimo problema Lietuvos visuomenėje vis dar aktuali ir viešai aptarinėjama, nes skulptūrų autoriai, geriausi tų laikų Lietuvos skulptoriai, dirbo J. Stalino represijų sąlygomis, laikais, kai sovietinis režimas itin žiauriai įtvirtino savo galią šalyje, metu, kai bet kokia kūrybinė laisvė ir atsirbojimas nuo vienintelio priimtino socialinio realizmo kanono „įsisavinimo“ negalėjo būti įmanomas. Todėl kyla klausimai: kam šiandien priklauso šis tiltas – Lietuvai? RF? SSRS? Sovietinės sistemos nostalgikams? Šio meno stiliaus žinovams ir gerbėjams? Vilniui? Užsienio turistams? Šis totalitarinio meno pavyzdys Vilniaus centre, nelygu vertinančio žiūrovo ideologinės nuostatos ir jo (ne)turima gyvenimo SSRS patirtis, gali būti suvokiamas ir kaip sovietinės okupacijos, stalinistinių represijų simbolis, ir kaip vietos valdžios kolaboravimo su svetimu režimu simbolis, ir kaip epochos ženklas – vertingas ir kaip istorinis dokumentas, ir kaip vadovėlinis tam tikro etapo Lietuvos skulptūros istorinės raidos pavyzdys, ir pan. Tokiame suraizgytame vertybių mazge ir slypi priežastis, kodėl iki šiol šis klausimas atrodo toks sudėtingas ir lieka be atsakymo.

Taigi Žaliojo tilto statulų problema 2015 m. „pribrendo“ dėl daugelio vidinių ir išorinių priežasčių derinio, tam didelę įtaką turėjo ir žiniasklaida (Trilupaitytė, 2011). Vidinės priežastis visų pirma galima sieti su neišvengiama statulų materijos ir estetinio vaizdo degradacija, augančiu poreikiu jas restauruoti arba pašalinti, perkelti į vietą, kur jos nekels pavojaus praeiviams (nors nėra žinoma, ar šio pavojaus iš tikrųjų būta). Miesto savivaldybė ne kartą buvo paskelbusi skulptūrų restauravimo konkursą, tačiau dėl klausimo politinio jautrumo neatsirado

kam jo imtis. RF, beje, siūlė sumokėti už jų restauravimą, o vėliau, nukėlus, vieno iš kaimyninio Kaliningrado srities miestų meras net prašė jas atiduoti, tačiau šie pasiūlymai nesulaukė Vilniaus savivaldybės dėmesio (Sovietsko valdžia..., 2015; Dėl Žaliojo tilto..., 2015). Tuo tarpu patriotinės jėgos buvo iš principo nusiteikusios prieš skulptūrų restauravimą teigdamos, kad jam reikiama suma galėtų būti skirta kitiems, svarbesniems dalykams. Be to, statulų oponentai kvestionavo net bet kokios šio objekto vertės idėją. Tačiau pagrindinis griovimo šalininkų argumentas buvo trauma, kuri esą iškildavo kaskart žiūrint į šias statulas žmonėms, patyrusiems sovietų represijas, ypač kalbant apie sovietų armijos kareivių skulptūrinę grupę, laikomą okupacijos simboliu. Buvusių Gulago kalinių ir tremtinių organizacijų atstovai dažnai pabrėždavo šį emociškai prisodrintą argumentą, nors šiuo atveju iškildavo trapi dilema – griauti tik šią, pačią nekenčiamiausią, kompoziciją – ar visas kartu?* O kadangi vieno iš kareivių laikomoje vėliavoje pavaizduotas pjautuvas ir kūjis, buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad jau 2008 m. Lietuvos teisės aktai uždraudė nacių ir komunistų simbolius, nors pažymėtina, kad šios teisės normos netaikomos kultūros paveldo objektams. Išorinės šio klausimo paaštrėjimo priežastys gali būti siejamos ir su tolydžio didėjančiu regiono mažųjų šalių nerimu dėl atgyjančios neoimperinės V. Putino Rusijos vis atviriau demonstruojamų ambicijų. Leninakrytis, kaip viešosios erdvės sisteminės desovietizacijos forma, dažnai tarnavo argumentu Žaliojo tilto ir kitų išlikusių sovietinių paminklų griovimo entuziastams (Černiauskas, 2013), nepaisant to, kad istoriniai kontekstai čia buvo gana skirtingi. Lietuva, kaip minėta, oficialiajame diskurse jau nepriklausomybės pradžioje sugebėjo apibrėžti gana aiškų ir nuoseklų sovietinio laikotarpio vertinimą, o Ukrainoje toks požiūris iki 2014 m. Maidano išliko regionišškai išskaidytas. (Žr. 16 nuotr. įklijoje).

Nors Žaliojo tilto statulos sulaukė daug specialistų ir visuomenės dėmesio, vis dėlto jas paskubėta nugriauti nuosekliau neišsiaiškinus istorinių ir meninių verčių, ypač jų retumo ir išskirtinumo. Nepaisant to, kad pasaulyje yra daug tiltų su statulomis, Lietuvoje tai buvo vienintelis tokio tipo objektas (nors istoriškai jų būta ir daugiau). Tiltai, dekoruoti skulptūromis, paprastai pritraukia turistų dėmesį ir tampa reikšmingais miesto ženklais, net simboliais, pavyzdžiui, Senasis tiltas Florencijoje, Šventojo Angelo tiltas Romoje, Karolio tiltas Prahoje arba Aničkovo tiltas Sankt Peterburge. Tačiau įdomiausia tai, kad, nepaisant vizualinės stalinistinės propagandos formų įvairovės, tiltų su statulomis SSRS buvo pastatyta nedaug,

* Interviu su buvusiu politiniu kaliniu A. S., nenorėjusiu būti įvardytu, 2015-08-11.

o dar mažiau išliko. Todėl artimiausias Žaliojo tilto statulų analogas postsovietinėje erdvėje yra Pergalės tiltas Maskvoje Leningrado plente (skulpt. N. Tomskis, 1943 m.), upių laivybos kanalų Maskva–Volga, Volga–Donas stotys ir šliužų vartai, ir ypač vienas iš tiltų Charkive, stalinizmo laikų Ukrainos SSR sostinėje. Senasis Charkivo upės krantus jungiantis tiltas nukentėjo per Antrąjį pasaulinį karą ir buvo atstatytas 1954 m., minint Ukrainos ir Rusijos susijungimo 300 metų jubiliejų (arch. A. Mežerovskis, skulpt. autorius A. Ovsiankinas). Viena iš jo skulptūrinių kompozicijų vaizdavo rusų ir ukrainietį, susikibusius rankomis (К истории..., 2015). 2022 m. vasarį prasidėjus Rusijos invazijai, pasigirdo siūlymų šias statulas nugriauti, tačiau miesto apšaudymai sutrukdė tai padaryti (nuo tilto buvo nuimta tik smulkioji ornamentika su sovietine simbolika). Šie siūlymai buvo reakcija į Kyjive 2022 m. balandžio 26 d. nugriautą dalį „Tautų draugystės“ paminklo*.

Vis dėlto esama ir reikšmingų Charkivo ir Vilniaus tiltų skirtumų. Charkive tiltas turi tik dvi skulptūrines kompozicijas, kurios abi įkomponuotos vakarinėje jo pusėje. Gali būti, kad darbininko ir valstietės motyvas, pastebimas ir ant Žaliojo, ir ant Charkivo tiltų, yra tam tikros garsiosios Veros Muchinos skulptūros „Darbininkas ir kolūkietė“, atidengtos Maskvoje 1937 m. netoli SLŪPP komplekso, variacijos. Žaliojo tilto statulos daug vaizdžiau įkūnija sovietinės totalitarinės ideologijos programą, kuria siekiama sukurti idealius būsimo gerovės visuomenės žmones, taip tapdamos programiškai nuosekliu ir didaktiškai reikšmingu istoriniu dokumentu. Deja, jos taip pat virto ryškiu politinės manipuliacijos ir sovietmečio demonizacijos ginklu dabartinėse partinėse kovose ir net tam tikru „atpirkimo ožiu“ už visas postsovietinės šalies transformacijos nesėkmes.

Velesni bandymai tiltą įprasminėti meninėmis priemonėmis (Naujos Žaliojo..., 2019; Činga, 2019; Ant Žaliojo..., 2021) ar pritaikyti komercinei reklamai (Žaliasis tiltas..., 2016) buvo laikini, taigi jo būklę skulptūras nukėlus derėtų priskirti tiems atvejams, kai sovietmečiu suformuotos viešosios erdvės apleidžiamos ir praranda simbolinę reikšmę. Tuo tarpu Rusijoje Žaliojo tilto skulptūros liko įtrauktos į prasminį DTK atminimo lauką: 2016 m. RF buvo išleista 5 rublių moneta su Žaliojo tilto Raudonosios armijos kariais (Rusija dūrė..., 2016). Tarp laikinai

* Paminklą, pastatytą 1982 m., minint Sovietų Sąjungos 60-metį ir Kyjivo 1500 m. jubiliejų, sudarė 35 m aukščio arka ir dvi skulptūrines kompozicijas. Viena jų vaizdavo Perejaslavlio radą, kita – du rusų ir ukrainiečių darbininkus, kurie rankose laikė „Tautų draugystės“ ordiną (skulpt. A. Skoblikovas). Jį juosianti arka buvo tapusi viena iš miesto ant kalvų vizualinių dominančių. Nugriovus šį paminklą Kyjivo meras Vitalijus Kličko paragino arką pervadinti Ukrainiečių tautos laisvės arka.

įgyvendintų Žaliojo tilto postamentų meninio įprasminimo bandymų išsiskiria instaliacija „Megarealybės gerumo aktyvatorius“, kurios koncepciją sukūrė fotomenininkas Saulius Paukštys, o 2018 m. balandžio–rugšėjo mėnesiais realizavo skulptorius Šarūnas Arbačiauskas (Vidugirytė, 2019). Interviu S. Paukštys papasakojo, kaip kilo šis sumanymas: „Kai buvo paskelbtas konkursas instaliacijoms ant Žaliojo tilto, pirma mintis buvo – vėjas. Kelerius metus plaukiojom pontoniniu laivu Neryje ir pastebėjom, kad prie Žaliojo tilto, kur upė daro lanką, vėjas visą laiką sūkuriuoja, tai stipriau, tai silpniau, bet visada pučia. Neprognozuojamai, keisdamas kryptį, stiprumą, bet ten, aplink tiltą, visą laiką vėjas. Tai ir idėja buvo, kad instaliacijose dalyvautų vėjas. Dar vienas dalykas – mano manymu, menas turi dalyvauti gyvenime, reaguoti į visuomenės problemas, atspindėti lūkesčius, kartais pašiepti vykstančius reiškinius, kartais pasidžiaugti ir pan. Ir dauguma atvejų meno kūrinuose turėtų slypėti humoro ir satyros elementai. Taigi dar viena idėja, kuri vyravo kuriant instaliaciją – svarbių visuomenei prasmų šaržas: *Teisybė, Sąžinė, Ryžtas, Drąsa* – labai svarbios asmeninės ir visos visuomenės savybės, galima sakyti, tai visos visuomenės oraus egzistavimo pagrindas. Deja, žvelgiant į pastarųjų dešimtmečių Lietuvos gyvenimą labai aiškiai matyti, kad šios savybės / reiškiniai yra kintami ir įgauna vis kitokią prasmę keičiantis valdžiai, jos nuostatoms ir t. t. Taigi, kas vienai valdžiai buvo *Sąžinė* ar *Teisybė*, kitai reiškia kažką kitką – keičiantis valdžioms, keičiasi ir požiūris į šiuos kertinius reiškinius, o kai kurie reiškiniai apskritai pradingsta ar katastrofiškai nykstamai sumažėja, pavyzdžiui, *Ryžtas, Drąsa* – tai akivaizdžiai matome šių dienų įvykių fone (pabėgėlių krizė, LGBT klausimai ir t. t.).“* Taigi, autoriaus teigimu, instaliacija turėjo atkreipti dėmesį į pamatinių visuomenės palaikomų vertybių sureliatyvėjimą. Taip ant tilto atsiradusios skulptūros/vėjarodės, vėjo kinetikos padedamos, judėdavo vis keisdamos kryptį, tarsi ironiškai parodydamos, kad vis keičiasi šių vertybių lokacija ir prasmė. Kadangi iš anksto buvo žinoma, kad instaliacijos ant Žaliojo tilto egzistuos tik pusę metų, šiems kūriniams nebuvo keliami monumentalūs uždaviniai, todėl lengvas, humoristinis kinetinių instaliacijos elementų žaismas turėjo padėti stebėtojams lengviau suprasti jų reikšmes. Skulptorius Arbačiauskas sujungė įvairius inžinerinius, kinetinius sprendimus ir modernios formos elementus – kiekviena instaliacijos dalis turėjo vis kitokias judančias dalis ir skirtingus konstrukcinius darinius, kurie, keičiantis apšvietimui, vėjo stiprumui, stebėjimo rakursui, formavo kintantį vaizdą. Kaip ir reikėjo tikėtis, ši instaliacija sulaukė įvairių atsiliepimų.

* Interviu su fotomenininku Sauliumi Paukščiu Vilniuje, 2021-07-31.

Pasak autoriaus, vienus žeidė pati idėja šaržuoti tokias rimtas sąvokas, kiti tai suprato kaip kritiką ar pašaipą valdžios vykdomai politikai, dar kitus stebino neįprasta instaliacijos inžinerija, o kiti visa suvokė gana asmeniškai, tačiau dauguma publikos kūrinį priėmė palankiai. Tačiau jį analizavę menotyrininkai pasigedo ryškesnio vėtrungių ir aplinkos kontrasto, kritikavo už per didelį minties tiesmukumą (Žuolytė, 2019). (Žr. 17 nuotr. įklijoje).

2019 m. rudenį vieną iš Žaliojo tilto postamentų papuošė Donato Norušio instaliacija „Šeima“, kuri atliepė aštrėjančius visuomeninius debatus dėl LGBT bendruomenės teisių ir netradicinių šeimų statuso. Įdomu, kad šios instaliacijos autorius mėgino užmegzti ryšį ir su ankstesniu tilto pavidalu (nes būtent ant šio postamento anksčiau stovėjo dviejų jaunuolių statybininkų skulptūrinė kompozicija, kurią buvo galima interpretuoti ir kaip homoseksualų porą), ir su minėtais dabarties debatais. Dar vienas prasminis šios instaliacijos akcentas – optimalaus santykio su miestu paieškos. Pasak autoriaus, ja siekiama „atkartoti urbanistinę aplinką, kuri supa kiekvieną iš mūsų. Žmonių atvaizdas tarp šių elementų kuria pasakojimus, kurie skirtingi priklausomai nuo to, kaip kiekvienas žvelgia į šį kūrinį, kokia yra žvelgiančiojo patirtis“ (Ant Žaliojo..., 2019). Naudotos medžiagos (plastikas, medis, geležis, betonas) leido sukurti perregimumo ir efemerškumo efektų, kuriuos galima susieti su homoseksualių asmenų teisių klausimo teisiniu neapibrėžtumu.

Kol kas naujausia, 2021 m. ant tilto pasirodžiusi, meninė instaliacija, atrinkta iš daugelio savivaldybės konkursui „Kuriu Vilnių“ pasiūlytų darbų – žinomo architekto Audriaus Ambraso „Žaliojo tilto ženklai“. Šią idėją – geležinius narvus – kaip minėta, autorius siūlė ir anksčiau, kai socrealistinės skulptūros dar buvo savo vietoje*. Pasak Ambraso, meninė instaliacija ant Žaliojo tilto, nelikus skulptūrų ir nebesugalvojant, kas galėtų jas pakeisti, užbaigia bendrą architektūrinę tilto kompoziciją. „Atsitraukus, žiūrint į visą tiltą, jis tapo tiltu su užbaigtais pilonais, nes, esant tik plikiems pjedestalams, taip ir atrodė, kad kažko trūksta, nuėmus skulptūras buvo šiek tiek suardyta kompozicija. Man, kaip architektui, skauda širdį, kai architektūros kūrinys yra išbalansuotas“ (Buidovaitė, 2021). Ambraso nuomone, skulptūrų, kurios vertinamos nevienaprasmiškai, griovimo laikas buvo Nepriklausomybės pradžioje. O į tas, kurios liko, galima pažvelgti

* Tuomet, išlaikydami architektūrinę tilto kompoziciją, autoriai siekė skulptūras izoliuoti, redukuoti, sumažinti ideologinį jų poveikį. Projektas todėl ir buvo pavadintas „Skulptūrų redukcija“, tačiau negavo savivaldybės leidimo instaliacijai įgyvendinti (Buidovaitė, 2021).

kaip į istorijos reliką, sykiu neutralizuoti ideologinį skausmingumą. Tušti narvai sukėlė įvairialypių emocijų ir interpretacijų: ideologija pasitraukė, tačiau kas liko jos vietoje?

Taigi, kaip ir leninakryčio Ukrainoje atveju, Vilniaus viešosios erdvės desovietizacijos antroji „banga“ tapo akstinu permąstyti santykį su sovietmečiu pasitelkiant menines priemones ir vizualinę kalbą, kurios leidžia ne tik megzti savitą dialogą su praeitimi, bet ir kritiškai vertinti ne tik jį, o ir politines aktualijas, totalitariniam monumentalumui ir monologizmui priešpriešinant laikinumą, trapumą, ironiją ir daugiaprasmiškumą. Tačiau ar 2020–2021 m. kilusią rašytojo Petro Cvirkos paminklo* vertimo kampaniją taip pat galima būtų priskirti anksčiau aptartai sovietinių paminklų griovimo „antrajai bangai“, o gal šio vertybinio ginčo šaknys visiškai kitos? (Žr. 18 nuotr. įklijoje).

Žaliojo tilto dekoratyvinės skulptūros įkūnijo ne konkrečius asmenis, bet abstrakčias alegorijas, o šis paminklas įamžino asmenį, kurio biografija susieta su aktyviu dalyvavimu pirmojoje sovietų okupacijoje. Nors kalbos apie poreikį šį paminklą pašalinti sklido jau senokai, 2019 m. LGRTC parengė istorinę-ekspertinę išvadą, patvirtinančią, kad Cvirka savo politinėje-visuomeninėje veikloje 1940–1947 m. aktyviai kolaboravo su okupacinės sovietinės valdžios struktūromis ir jo kolaboravimas sukėlė padarinių Lietuvos valstybės bei jos piliečių likimui. Tai 2021 m. rugpjūtį suteikė pagrindą KPD NKPV, apsvarsčius kultūros ministro Simono Kairio bei Vilniaus miesto savivaldybės prašymus, išbraukti Cvirkos paminklą iš kultūros vertybių registro (Cvirkos paminklas..., 2021), o netrukus Vilniaus miesto savivaldybės taryba nutarė jį nukelti. Pasikartojo Žaliojo tilto skulptūrų „nuėmimo“ eiga: kontroversiškas paveldo ekspertų sprendimas, kuriam prieštaravo kiti ekspertai**, atvėrė kelią paminklui demontuoti ir iš jo aplinkos išvalyti nepageidautinas konotacijas. Lietuvos rašytojų sąjunga, prie

* Pastatytas 1959 m., skulpt. J. Mikėnas, arch. V. Mikučianis. 1992 m. buvo įtrauktas į vietinės reikšmės kultūros vertybių sąrašą.

** Pavyzdžiui, autoritetingas paveldo ekspertas, architektas-restauratorius Audronis Katilius šitaip pakomentavo šį ekspertų tarybos sprendimą: „Per 30 Nepriklausomybės metų mūsų superpatriotų bolševikinė mąstysena nepasikeitė. Sovietmetyje valdžioje buvę raudonieji partizanai ir pogrindininkai retkarčiais dar suprasdavo savo tamsumą ir išgirsdavo, ką sako mokslininkai, menininkai, kiti inteligentai... Dabartiniai, kovodami už gausios tamsumos balsus ar turėdami kitų interesų, leidžia sau nieko nebegirdėti. Nemanau, kad tai tiesiog bukumas, nors iš dalies ir tai. Norint būti pastebėtiems, paprasčiau griauti, nei statyti. Kultūrinis išprusimas, pagarba mūsų visų Lietuvos išgyventai istorijai – gal visai svetimos sąvokos. (...) Pylimo ir Pamėnkalnio gatvių kampe pagaliau liks tuščias sklypas. Tokioje vietoje!“ Autorės interviu su Audroniu Katiliumi 2021-08-27.

kurios prisidėjo ir Lietuvos dailininkų sąjunga, Lietuvos dailės istorikų draugija ir Tarptautinės dailės kritikų asociacijos (Aica) Lietuvos sekcija, viešai pareiškė nepritarimą paminklo pašalinimui, motyvuodama tuo, kad tokiu būdu naikinami istorinių epochų ženklai, o miesto viešojoje erdvėje estetiškai nuskurdinama (Lietuvos rašytojų..., 2019). Jau priėmus šį kontroversišką sprendimą išbraukti paminklą iš kultūros vertybių sąrašų, filosofas Nerijus Milerius klausė: „Nukelti galima, bet kas po to? Ar yra nors kiek detaliau įvardyta koncepcija, kas ten galėtų būti? Ar paminklas kolaboravusiam rašytojui nuimamas tik todėl, kad ši aikštė būtų pavesta istorijai, 'neutralia' vieta, ar vis dėlto ši aikštė turi perteikti bent kokį aiškesnį istorijos naratyvą? Ar nebus taip, kad, trindami sau nepalankius istorijos ženklus, imsime gyventi amžinajame *dabar* – belaikėje, patogioje, cukruotoje erdvėje be aštresnių istorijos kampų ir kataklizmų?“ (Petro Cvirkos..., 2021) Tačiau bene taikliausiai šį vertybinį konfliktą palietė literatūrologas Mindaugas Kvietkauskas, pastebėjęs, kad šiuolaikinėse politinėse kovose mėgstama grumtis su seniai mirusių asmenų atminimu, suabsoliutinant jų kolaboravimo kaltę, o jų literatūrinius nuopelnus nuvertinant, tačiau tai jokių būdu neveda prie praktinės desovietizacijos (Kvietkauskas, 2014). Taigi selektyviai atrinkti rašytojai (Liudas Gira, Cvirka, Salomėja Nėris*, nors ne ką mažesnių „nuopelnų“ Lietuvos okupacijai ir sovietizacijai turintis Antanas Venclova ir jo vardo muziejus liko nepajudinami) pradedami demonizuoti ir paverčiami savotiškais „atpirkimo ožiais“. Pažymėtina, kad „atpirkimo ožio“, kaip religinės ir kultūrinės praktikos, reiškinių tyręs prancūzų politologas René Girard'as jį laikė aiškiu visuomenėje kilusios moralinės krizės ženklu (Girard, 1982). Tačiau Girard'as rašė apie konkrečius asmenis ar žmonių grupes, kurie tampa politinių ar religinių kaltinimų ir visuomenės persekiojimo taikiniais, tuo tarpu anksčiau aptartais atvejais matėme simbolinę kovą, kai iš viešosios erdvės išvalomi „kaltųjų“ veikėjų atminimo ženklai ir tai grindžiama ne siekiu sukurti didesnę socialinę harmoniją, bet esą „atkurti istorinį teisingumą“, o iš tiesų veikiau palikti vertybinę tuštumą, kurią mėgina užpildyti pragmatiniai interesai. Taigi vis atsinaujinantys ginčai dėl sovietmečio ženklų Lietuvoje** gali būti laikomi

* Stebina ir šios kovos nenuoseklumas. Antai L. Giros biustas iš Vilniaus senamiesčio buvo pašalintas ir perkeltas į miesto pakraštį 2013 m., tačiau liko jo vardo gatvė. O S. Nėries vardas Vilniuje vis dar įamžintas gimnazijos pavadinime, prie jos esančiu biustu ir gatve Fabijoniškėse.

** Vienas naujesnių atvejų – siūlymai griauti socrealistinį Vilniaus oro uostą, kurio viena iš „neverčių“ buvo įvardyta taip: sovietinis. Šis klausimas kilo jau 2018 m., kai LRS narys Dainius Kreivys oficialiai kreipėsi į KPD, prašydamas šį objektą išbrauti iš Nekilnojamųjų kultūros vertybių sąrašo. Praktiškai tuos pačius „nevertės“ argumentus 2021 m. pakartos susisiekimo ministras Marius Skuodis (Alonderytė, Pakėnienė, 2021).

ir kolaboravimo su sovietais moralinių padarinių klausimo sprendinių pakaitalais, turinčiais pridengti šį iš tiesų nesprendžiamą uždavinį.

Kaip matėme, regione vykęs viešosios erdvės dekomunizacijos procesas buvo gana chaotiškas, sporadiškas, keliapakopis ir nenuoseklus. Šalys žvalgėsi vienos į kitas, dažnai siekdamos kopijuoti pasiteisinusias šių specifinių objektų perprasminimo bei eksponavimo praktikas, tačiau, kitaip nei meninių temos interpretacijų atvejais, iš esmės nemėginta nei spręsti „savo“ / „svetimo“ paveldo problemos, nei sudaryti vertingiausių nacionalinių šios rūšies meno kūrinių katalogus, neieškota įvairesnių jų pateikimo bei interpretavimo lankytojams būdų (Žr. 19 nuotr. įklijoje). Kiek kitokias transformacijas patyrė sovietinio kalendoriaus dekomunizacija.

POMIRTINIS SOVIETINIŲ ŠVENČIŲ GYVENIMAS

Greta kitų simbolinių politinės erdvės instrumentų šventės, minėjimai ir jubiliejai yra nacionalinio istorinio naratyvo sudėtinė dalis, kuri įtvirtina individų priklausomybės tam tikrai bendruomenei jauseną. Sėkmingai šių naratyvų institucionalizacijai, pasitelkus šventes, padeda valstybės randama tam tikrų įvykių „sąmoningo užmiršimo“ ir pageidautino atminimo pusiausvyra. Tačiau jų steigimo ir palaikymo praktikos ne visuomet būna sėkmingos – tokios abejotinos šventės pavyzdys galėtų būti Spalio revoliucijos metinių minėjimą 2004 m. pakeitusi Liaudies vienybės diena, RF minima lapkričio 4 d. Ši šventė, formaliai susieta su Maskvos išlaisvinimu iš lenkų ir lietuvių užėmimo 1612 m. vadovaujant Kuzmai Prutkovui ir Dmitrijui Požarskiui, atspindėjo režimo antivakarietiškos retorikos stiprėjimą, bet tai šiai šventei daugiau reikšmingumo nepridėjo (Только 17 %..., 2012). Be to, kitaip nei nacionaliniai simboliai (vėliava, himnas, nacionalinė valiuta, tautinis kostiumas ir t. t.), kurie „stabilizuoja mūsų kolektyvinio tapatumo jausmus“, – pasaulietinės šventės, kitaip nei tradicinės religinės, iš principo laikomos „nestabiliomis simboliais“, nes nėra apčiuopiamos tikrovės ir kasdienybės dalis (Geisler, 2009). Šio nestabilumo šaknys: jų cikliškumas (konkreiti šventė įvyksta tik kartą metuose ar, jubiliejų atveju – dar rečiau), neprivalomumas (nors šventė lyg ir reikalauja sustoti, liautis dirbus ar užsiėmus įprastine veikla, tačiau žmonės gali ir nepaisyti šio reikalavimo, aišku, išskyrus totalitarinius režimus, kur viešai švęsti gali būti privaloma, o to nedarantys asmenys ar grupės baudžiami) ir laikui bėgant jų prasmės kinta. Postsovietinis regionas yra ryškus šios kaitos (ir dalinio tęstimumo) pavyzdys, todėl nusipelno atidesnio dėmesio.

Nors sovietinė kultūra istoriografijoje yra plačiai tyrinėjama, tačiau dėmesys komunistiniams ritualams ir šventėms, kaip ir jų kaitai žlugus juos palaikiusiai sistemai, lieka gana fragmentiškas. O juk jie yra reikšminga simbolinio kraštovaizdžio dalis, skirta grupiniam tapatumui formuoti ir, kaip ir nacionalinės istorijos erdvėlaikiui, grįstam „mūsų didvyrių ir aukų“ iškėlimu, palaikyti. Masinių švenčių Sovietų Sąjungoje temą nagrinėjo vokiečių istorikas Maltė Rolfas, kurio darbas yra ligšiol bene išsamiausia šios srities studija (Rolf, 2013). Jo veikalas daugeliu aspektų plačiai aptaria ankstyvojo sovietinio laikotarpio švenčių ir atmintinų dienų kalendoriaus formavimąsi ir etapus. Masinės sovietinės šventės ir šio reiškinio, kaip ritualinės veiklos, specifškumą yra analizavę ir Christel Lane (Lane, 1981), Catherine Clark (Clark, 1981; Clark, 2011), Catherine Bell (Bell, 1992), G. Gillas (Gill, 2011) ir kt. Šie tyrėjai sutaria, kad, vos tik įsitvirtinę valdžioje, šalia kitų darbų, bolševikai ėmėsi performuoti laiko suvokimą – kurti savą komunistinių švenčių kanoną*. Tai ne tik aiškiai buvo krikščioniškoje visuomenėje diegiamos ateistinės programos sudėtinė dalis, nes atmetė iki tol egzistavusį ir Bažnyčios reglamentuojamą religinį laiko kodifikavimą**, bet ir apibrėžė naująją nacionalinę simboliką, heraldiką ir viešųjų ceremonijų tvarką (Rolf, 2013:32). Komunistinėse šventėse ir minėjimuose gerai matyti pagrindiniai bolševikinės kultūros bruožai: ideologizacija, vizualizacija, masivizacija ir standartizacija (Бырков, 2019). Norint pasinaudoti revoliuciniu masių entuziazmu ir nukreipti jį valdžios legitimacijai, šią simboliką ir ritualus dar reikėjo sukurti, oficialiai patvirtinti ir per įvairias masinės komunikacijos priemones padaryti visiems lengvai atpažįstamus. Taigi jau labai greit – 1918 m., naujasis režimas suformavo savą simbolių ir švenčių kalendorių, o jį sudarant ir skleidžiant buvo pasinaudota ir senuoju bažnytinės simbolikos palikimu (raudona spalva, procesijos/demonstracijos ir paradei, šventųjų ikonų/proletariato vadų portretų nešimas ir t. t.). Taip panašios bolševikinės ir ortodoksinės simbolių ir su jais susijusių ritualinių veiksmų struktūros bei konotacijos leido paprastiems žmonėms lengviau jas priimti ir įsisavinti (Rolf, 2013:35). Pasak rusų kultūrologo Michailo Ryklino, iš pat pradžių bolševikus įkvėpė radikalaus pasaulio pertvarkymo idėja. Nepaisant visuotinai propaguojamo ateizmo, jos pamatai buvo nesąmoningai religiniai – artimi krikščioniškojo išganymo doktrinai. Atėję į

* „Revoliucinis kalendorius“ anaipol nebuvo bolševikų išradimas. 1793–1805 m. šį socialinį manipuliavimo laiko skaičiavimą eksperimentą buvo mėginta atlikti porevoliucinėje Prancūzijoje (Show, 2011).

** Išskyrus Kalėdas, kurios Sovietų Rusijoje buvo nedarbo diena iki 1927 m.

valdžią jie paskelbė karą religinėms bendruomenėms, ypač stačiatikybei, jos vietoje pasiūlė naujas komunistines apeigas ir „šventąsias vietas“, pradedant privalomuoju „raudonuoju kampeliu“ ar agitaciniu sienlaikraščiu ir baigiant pompastiškais paradais Maskvos Raudonojoje aikštėje (Рыклин, 2009:9-13). Tradicinės gyvenenos inerciją greičiau įveikti stengtasi pasitelkiant ir kitus sekuliarizuotus krikščioniškus ritualus: raudonąjį „krikštą“, „raudonąsias“ vedybas ar laidotuves ir t. t., kas išreiškė ne tik besiplečiančią sovietinės kultūros sferą, įtraukiant ir pačias menkiausias kasdienybės praktikas, bet ir privalėjo tapti naujojo kolektyvinio gyvenimo pagrindu, kuriančiu tvirtus emocinius saitus su sovietų valstybe ir piliečių kolektyvu (Рыклин, 2009:41). Nė viena panaši politinė religija, gal išskyrus Šiaurės Korėjos ideologinę doktriną *čiučchė* (*rėmimąsi savo jėgomis*), neegzistavo tiek ilgai ir nepadarė tokios intelektualinės įtakos viso pasaulio mastu kaip komunizmas.

Rolfui masinės sovietų šventės atrodo buvusios vien priemonė bolševikams įtvirtinti savo politinę ir kultūrinę viršenybę, kaip vienas iš manipuliavimo visuomene instrumentų ir kanalų. Jo knygoje nemažai vietos skirta analizei, kaip pasitelkiant šitas šventes ir minėjimus ta viršenybė buvo įgyvendinama praktiškai. Ankstyvosios sovietinės šventės pasižymėjo rimtumo, šventiškumo ir žaismės/pramogos balanso paieška, be to, šie socialiniai ritualai turėjo padėti piliečiams įgyti supratimą apie jų vietą sovietinėje hierarchijoje, o valdžiai – kurti ir kontroliuoti tinkamą savo įvaizdį ir santykį su „liaudimi“. Sovietinėms šventėms ir minėjimams, kaip ir bet kuriam ritualiniam procesui, būdingas pasikartojamumas, teatrališkumas, specialus elgesio stilius, tam tikra struktūra ir tvarka, ypatinga dalyvių emocinio pakilumo būseną, patriotinis didaktiškumas, ypatingos retorinės priemonės (Барышева, 2016:222). Lyginant jas su kitų totalitarinių režimų masiniais ritualais pastebėta, kad jiems visiems būdinga socialinio gyvenimo sinchronizacija ir pajungimas valdančiojo režimo legitimacijos reikmėms (Abensour, 1997), nors sovietinėse šventėse ir buvo kiek ryškesnis politinės didaktikos dėmuo. Rolfas taip pat atkreipia dėmesį į lėtą postalininio laikotarpio švenčių slinktį į privačią erdvę, taigi ir jų dalinę depolitizaciją bei „privatizaciją“, prie kurių post-sovietiniu laikotarpiu prisidės ir polinkis į šių švenčių suprekinimą.

Šventimas visuomet kolektyvinis, todėl jo sėkmės ir tęstinumo laidu tarnauja vertybės, kurias palaiko kolektyvai ir bendruomenės. Tad šventės teisėtumo ar patrauklumo diskreditavimas reiškia ir tai, kad vertybės, kurias ji įkūnija, taip pat praranda svorį bei įtaką. Sovietinių švenčių oficialaus atsisakymo ar savaiminio nunykimo procesas ši teiginį akivaizdžiai patvirtina. Postsovietinės šalys perrašė savo kalendorius, susigrąžindamos senąsias ikisovietines nacionalines, religines

(krikščioniškas, islamiškas ar pagoniškas) šventes ir įtraukdamos į juos naująsias. Taip buvo siekta užpildyti istorinę, valstybingumo, kultūrinę ir tapatybinę spragą, kurias į nacionalinį erdvėlaikį buvo įnešęs sovietinis periodas, pozicionavęs save kaip radikalią priešpriešą praeičiai ir jos įveiką, dabar pradėtas suvokti kaip pertrūkis ar veltui prarastas laikas. Tačiau sovietinėse šventėse, kaip ir kitose simbolinio kraštovaizdžio srityse, galima pastebėti išlikus ir tam tikrą ambivalenciją bei tęstinumą. Dalis šių švenčių, kaip antai Gegužės 1-oji arba Kovo 8-oji, Rusijoje (Chatterjee, 2013), kaip ir kai kuriose kitose postsovietinėse šalyse liko ir buvo įtrauktos į naująjį kalendorių, tačiau sulaukė ir daug ginčų dėl jų „sovietiško“ ar, priešingai, „universalumo“. O kitos po truputį prarado įprastines reikšmes, arba jos oficialiai keičiamos. Antai Lapkričio 7-oji postsovietinėje Rusijoje tebesvenčiama, bet ne kaip Spalio revoliucijos metinės, o kaip Santarvės ir susitaikymo diena, nors šių naujų šventės reikšmę gyventojams sunkokai sekasi suprasti ir įsiminti (Калачева, 2003).

Atminties studijose, kalbant apie laiko struktūravimą, dažnai remiamasi Eviataro Zerubavelio darbais, aptariančiais nacionalinio kalendoriaus ir istorijos politikos santykius (Zerubavel, 2004). Jo sukurtos komemogramų metodikos pagrindu Latvijos tyrėjas Dmitrijus Andrejevas yra lyginęs Baltijos šalių nacionalinės atminties socialinę organizaciją (Andrejevs, 2018). Jis išskyrė tris ryškius mnemoninius klasterius, t. y. visoms trimis šalims būdingus motyvus: nepriklausomybės laikotarpį (1918–1920-ųjų pradžia), okupacijos laikotarpį (1939–1940 m.–6 dešimtmečio pradžia) ir tarpą atgavus nepriklausomybę (9 dešimtmečio pabaiga–1990-ųjų pradžia) (Andrejevs, 2018:10). Studijuojant juos atidžiau pastebima tam tikra kalendorinė-atminimo spraga – slinktis amneziologijos (Plate, 2016) link. Tyrėjas pažymi, kad Baltijos šalių nacionalinėje atmintyje strategiškai linkstama nutylėti laikotarpį po užgniaužto ginkluoto pasipriešinimo etapo, t. y. metus tarp 1950–1980 m., kas iš dalies leidžia pagrįsti valstybingumo tęstinumą (1918–1990 ir 1991 m.). Tačiau šis vėlyvojo sovietmečio „pamiršimas“ formalioju lygmeniu, žinoma, gali būti kompensuotas kitais, ypač individualios, šeimų atminties, formatais arba pavidalais, kuriuos teikia kultūrinė produkcija – literatūra, kinas, teatras, parodos.

Toliau pateikiamoje lentelėje pažymėtos SSRS ir postsovietinių šalių (išskyrus Baltijos valstybes, kurių komemogramas yra parengęs ir analizavęs jau minėtasis Andrejevas) oficialios šventės ir minimos datos, neįtraukiant profesinių švenčių paminėjimo, kurios kai kuriuose nacionaliniuose kalendoriuose užima gana reikšmingą dalį.

SSRS ir postsovietinių šalių valstybinės šventės* ir memorialinės datos

Nr.	Šalis	Istorinės ir/ar įvestos sovietmečiu	Tarp jų religinės (r) ar karinės (k)	Iš viso svarbiausių švenčių
1.	Sovietų Sąjunga**	6 (Vasario 23-oji, Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji, Gegužės 9-oji ir t.t.)	1 (Kalėdos, iki 1927 m. buvo nedarbo diena)	16
2.	Rusijos Federacija***	22 (iš jų susijusių su sovietiniu laikotarpiu – 12)	55 k (iš jų – 17 „karinės šlovės“ dienos).	226
3.	Ukraina****	10	4 (r)	92
4.	Baltarusija*****	Vasario 23-oji, Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji, Gegužės 9-oji	3 (r)	17
5.	Moldova*****	Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji		26
6.	Armėnija*****	Gegužės 9-oji,	16 (r)	22
7.	Azerbaidžanas*****	Kovo 8-oji, Gegužės 9-oji,	2 (r)	48
8.	Sakartvelas*****	Kovo 8-oji, Gegužės 9-oji	4 (r)	17
9.	Tadžikistanas*****	Vasario 23-oji, Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji, Gegužės 9-oji	4 (r)	16

* Turima galvoje šventės ir minėjimai, kurie buvo ir nedarbo, ir darbo dienos.

** Праздники СССР. *Academic.ru*, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/673414>

*** Национальные праздники России. *Chronologer.ru*, <http://chronologer.ru/country.php?country=RU>

**** Национальные праздники Украины. *Vebplus.info*, <https://webplus.info/index.php?page=358&calendar=ukraine-day-traditions-holidays>

***** Государственные праздники Беларуси. *Prezident Respubliki Belarus*. <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/prazdniki>

***** Праздники и нерабочие дни в Молдове. *Citipedia.info*, <https://www.citipedia.info/ru/holidays/moldova>

***** Официальные праздники и памятные дни в Армении. *Explorearmenia.am.*, <https://explorearmenia.am/ru/information/official-holidays-and-memorial-days.html>

***** Holidays in Azerbaijan. *Advantour.com*, <https://www.advantour.com/azerbaijan/holidays.htm>

***** National holidays in Georgia in 2021. *OfficeHolidays.com*, <https://www.officeholidays.com/countries/georgia/2021>

***** National Holidays in Tajikistan 2022. *OfficeHolidays.com*, <https://www.officeholidays.com/countries/tajikistan/2022>

10.	Uzbekistanas*	Kovo 8-oji, Gegužės 9-oji	3 (r)	10
11.	Kazachstanas**	Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji, Gegužės 9-oji	4 (r)	76
12.	Kirgizstanas***	Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji, Gegužės 9-oji	4 (r)	13
13.	Turkmėnistanas****	Kovo 8-oji	3 (r)	9

Iš lentelės matyti, kad SSRS pasižymėjo mėginimu per šventes formuoti kovos už „dirbančiųjų“ interesus ir pasaulinės komunistinės kovos tradiciją. Tuo tikslu buvo minima Paryžiaus komunos diena (kovo 18 d., atšaukta 1929 m.), „Kruvinasis sekmadienis“ (sausio 22 d., kai 1905 m. sausio 9 d. Peterburge buvo išvaikyta minia, nešusi carui kolektyvinę peticiją „Dėl dirbančiųjų poreikių“; per riaušes daugiau kaip 100 žmonių žuvo. Baigta minėti 1951 m.), Patvaldytės nuvertimo diena (kovo 12 d.), Spalio revoliucijos metinės (lapkričio 7 d.) ir t. t. Tuo tarpu postsovietinėje erdvėje RF ne tik išsiskiria švenčių ir minimų datų gausa (didžioji dauguma jų – profesinės, pagerbiančios pačias įvairiausias specialybes ir visuomenei naudingus darbus), bet ir specifiniu „karinės šlovės“ (Pergalės dienų) kalendoriumi, kuris buvo suformuotas remiantis 1995 m. priimtu federaliniu įstatymu. Į pastarąjį įtraukti įvairūs pergalingi rusų armijos ir laivyno žygiai bei mūšiai, vykę įvairiais istoriniais laikotarpiais – nuo Aleksandro Neviškio pergalės ant Čiūdo ežero 1242 m. iki Pergalės DTK (apskritai su šiuo karu susiję daugiausia – 6 – minimos datos). Be to, ir profesinių švenčių sąrašė dominuoja karinės specialybės, o tai rodytų militaristinės kultūros vyravimą. Tačiau pažymėtina, kad kaip ir kitur Rusijos istorijos politikoje, švenčių ir atmintinų datų sąrašas yra vertybiškai itin prieštaringas – čia švenčiamos ar minimos ir sovietinės ar sovietmečių įtvirtintos dienos, įskaitant Politinių represijų atminimo dieną (spalio 30 d.), ir Rusijos imperiją menančios datos (spalio 22 d.). Be to, Rusija ir Ukraina tą pačią dieną – liepos 28 d. – mini ir Kyjivo Rusios krikštą. Taip pat Rusijos ir iš dalies Ukrainos atmintinų dienų kalendoriuje gausu įvairiausių religijų

* National holidays in Uzbekistan in 2022. *OfficeHolidays.com*, <https://www.officeholidays.com/countries/uzbekistan/2022>

** National holidays in Kazakhstan in 2022. *OfficeHolidays.com*, <https://www.officeholidays.com/countries/kazakhstan/2022>

*** National holidays in Kyrgyzstan in 2022. *OfficeHolidays.com*, <https://www.officeholidays.com/countries/kyrgyzstan/2022>

**** National holidays in Turkmenistan 2022. *OfficeHolidays.com*, <https://www.officeholidays.com/countries/turkmenistan/2022>

bei tikėjimų švenčių, pavyzdžiui, Perkūno diena (liepos 20 d.), regioninių atmintinų datų (kaip antai Tatarstane, Baškirijoje ir pan. švenčiamos vietinės šventės). O tuo tarpu Ukrainos kalendorius regione išsiskiria tragiškų įvykių minėjimais – tai keletas su DTK susijusių datų, Krymo totorių deportacijos diena (gegužės 18 d.), Atminties ir gedėjimo (Holodomoro) diena – lapkričio 26 d., Černobylio katastrofos aukų diena – balandžio 26 d. ir t. t. Kiek panašūs į Baltijos šalių martirologiniai akcentai būdingi ir Azerbaidžano atmintinų dienų kalendoriui: „Nacionalinio išgelbėjimo diena“, minima birželio 15-ąją, kruvinų 1990 m. pradžios įvykių aukų atminimo diena – sausio 20 d., Azerbaidžaniečių genocido diena – kovo 31-ąją, (oficialiai teigiama, kad azerbaidžaniečių genocidas, vykdytas armėnų nacionalistų, truko 200 m.) ir 1992 m. įvykusių Chodžali skerdynių diena – vasario 26-ąją. O Baltarusija, kartu su Rusija, vis dar švenčia Spalio revoliucijos dieną. Armėnijos ir Sakartvelo atmintinų dienų sąrašai pasižymi religinių švenčių gausa, tuo pabrėžiamos gilios istorinės krikščionybės tradicijos. Tačiau ir islamiškos valstybės (Azerbaidžanui, Vidurio Azijos šalims) būdingas kalendorius su religinių švenčių akcentais. Iš jų išsiskiria Kazachstanas, demonstruojantis tolerantišką požiūrį į skirtingų religijų – islamo, krikščionybės, pagonybės – šventes. Taigi ši šalis, kaip ir RF, privalo atsižvelgti į savo daugiataučių bei daugiakonfesių bendruomenių kultūrinius ypatumus bei interesus.

Daugelis postsovietinių valstybių mini 1918 m. (dažniausiai taip ir nerealizuotos) nepriklausomybės dieną kaip savo suverenumo ištakas, dalis – sunkiai apibrėžiamą „liaudies vienybės“ šventę. Apskritai, peržvelgus postsovietinių šalių dabartinių švenčių ir atminimo dienų sąrašus, galima pastebėti, kad jų kalendoriuje (ir tai ne visose šalyse) išliko tik keletas iš sovietmečio paveldėtų švenčių ir atmintinų dienų. Tai Vasario 23-oji – Raudonosios armijos diena, pervadinta į Tėvynės gynėjo dieną (minima Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Tadžikistane ir Kirgizstane), Kovo 8-oji, Gegužės 1-oji ir Gegužės 9-oji (minimos Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Moldovoje, Armėnijoje, Azerbaidžane, Kazachstane, Tadžikistane ir Turkmėnistane). Didžiausią ideologinį krūvį tarp jų vis dar tebeturi Gegužės 9-oji (Baltijos šalyse kartu su ES minima dieną anksčiau – Gegužės 8-ąją, kas rodytų siekį tapatintis nebe su sovietine, bet su europine karo atminimo tradicija). Kaip matėme, sovietinio kalendoriaus dalis postsovietinių nacionalinių švenčių sąrašuose ganėtinai menka, o ir likusios šventės veikiau gali būti siejamos su nepolitininiais ar jau neutralizuotais ir rutinizuotais viešųjų ritualų aspektais.

Švenčių, kaip ir atmintinų datų, sąrašo pasirinkime ir istoriniuose vertinimuose lemiamą vaidmenį vaidina politinio elito valia ir bendras sutarimas. Ypatinę simbolinę krūvį oficialiajame diskurse įgauna „didieji istoriniai įvykiai“ arba „posūkio

momentai“. Jie atspindi dviejų epochų skirtį, atsirasdami tarsi „ant ribos“ tarp jų, kas jiems suteikia papildomą neapibrėžtumą, leidžiantį skirtingai, net priešingai, juos interpretuoti, tačiau ir paversti politiniu mitu, išnaudojamu tam tikrų politinių grupių ar valstybių tarpusavio kovose (Зерубавель, 2011:21-22). Ne veltui Sovietų Sąjungos žlugimo išvakarėse radikalią reviziją patyrė pati sovietinio metanaratyvo šerdis – 1917 m. Spalio revoliucijos atmintis (Малинова, 2015) ir buvo suabejota jos, kaip „išskirtinio istorinio momento“, statusu. Panašūs procesai kiek vėliau VRE palies ir Antrojo pasaulinio karo priešistorę ir pačią istoriją. Pastarąją išstums „grįžimo į Europą“ mitas, leidžiantis joms ne tik pagrįsti savo geopolitinės orientacijos pokytį, dėl ko reikėjo perrašyti istorinius nacionalinius naratyvus, bet ir imti traktuoti Rusiją kaip jėgą, XX a. II pusėje privertusią kartu su ja žengti komunistinės aklavietės link. Tad nacionaliniai istoriniai naratyvai čia pradėti konstruoti netiesiogiai remiantis postkolonijine paradigma, t. y. pabrėžiant išsivadavimo kovą iš imperinės viršenybės ir nacionalinės priespaudos. Žinoma, tokia radikali bendrasovietinės istorijos įveika negalėjo patikti Rusijai, įpratusiai būti „vyresniuoju broliu“ tautoms, kurios dabar pradėtos kaltinti nedėkingumu, bendros praeities deheroizacija ir diskreditavimu. Ypač jautriai reaguota į pastangas griauti DTK atmintį – pamatinį postsovietinės Rusijos „kilmės mitą“. Tai, kaip ir ukrainiečių intelektualų mėginimai monopolizuoti Kyjivo Rusios simbolinį ir medžiaginį palikimą, sukėlė atsakomųjų Rusijos istorikų ir polittechnologų protestų, kas galiausiai virto siekiu net įstatymo lygmenyje ginti nacionalinę istoriją nuo „juodinimo“, „pretenzijų“ ir „falsifikavimų“.

Ypatingu sovietmečiu susiformavusios minėjimo semantikos tęstinumo, nepaisant tam tikrų korekcijų, atveju galima laikyti Pergalės dieną, kuri verta išsamesnio aptarimo. Būtina pažymėti, kad, kaip ir anksčiau analizuotu Holokausto atminimo kultūros evoliucijos atveju Vokietijoje, pergalė „Didžiajame Tėvynės kare“ Sovietų Sąjungoje anaipol ne iš karto tapo „visaliaudiniu minėjimu“, pasižyminčiu savita retorika ir ceremonijomis. Po 1945 m. gegužės 9-osios Pergalės parado Raudonojoje aikštėje vėliau ji buvo minima gana kukliai, o 1947 m. išvis panaikinta išieginė diena, kuri bus sugrąžinta tik 1965 m. (Копосов, 2011:93). Tačiau pats dar karui tebesitęsiant sovietų režimui sukurtas pasakojimas liko giliai įtvirtintas. Visuotinai prigijo versija apie agresijai nepasirengusios taikių „dirbančiųjų valstybės“ netikėtą, žiaurų ir klastingą užpuolimą, kurį pavyko atremti tik gigantiškų „visaliaudinių pastangų“, kančių ir aukų dėka, visuomenei susitelkus apie „Partiją ir vadą“ ir tokia baisia kaina apginant ne tik savo laisvę, bet ir nuo „rudojo maro“ išvaduojant visą Europą (Brooks, 2001). Nors tikrieji milijonų žmonių karo prisiminimai dažnai mažai ką bendro turėjo su šia stalinine koncepcija, tačiau ji padėjo susigrąžinti ir sustiprinti

karo pradžioje smarkiai susvyravusį režimo autoritetą. Šiai versijai ypač kliudė okupuotose teritorijose atsiradusių gyventojų autentiški išgyvenimai, kuriuose nacių okupacija ne visuomet buvo tik negatyvus, o susidūrimai su raudonaisiais partizanais ir Raudonąja armija – ne visada tik pozityvus patyrimas. Jau 1941 m. dalis SSRS vakarinių teritorijų gyventojų gavo progą palyginti abi okupacijas ir padarė tai ne sovietų naudai. Todėl jų sugrįžimas 1944–1945 m. kai kur, o ypač Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje, sukėlė nuožmų, desperatišką ginkluotą pasipriešinimą, užtrukusį kone dešimtmetį, todėl jam diskredituoti oficialiame naratyve buvo pasitelkti „nepribaigtų nacių pakalikų“, „buržuazinių nacionalistų“ ar tiesiog „kriminalinių nusikaltėlių“ motyvai.

Karo siaubų ir nepriteklių išvarginta sovietinė visuomenė labiausiai trško taikos ir bijojo naujųjų tarptautinių konfliktų. Tad, kilus Šaltajam karui, režimas šiomis baimėmis sumaniai manipuliavo, taip pateisindamas įvairių pseudokomunistinių judėjimų bei režimų Trečiojo pasaulio šalyse rėmimo poreikį. Menkas dėmesys karo atminčiai oficialiajame lygmenyje valdant N. Chruščiovui buvo susijęs ir su jo asmeniniais nuogastavimais, kad labiau diegiamas Pergalės kultas gali paskatinti karinės vadovybės su jo nemėgstamu maršalu Georgijumi Žukovu priešakyje politines ambicijas. Tad, tik į valdžią atėjus L. Brežnevui, 1965 m. vėl buvo surengtas Pergalės paradas Raudonojoje aikštėje ir įvyko iškilmingas priėmimas Kremliaus rūmuose. Tik tuomet atsivėrė sąlygos suklestėti „Didžiojo Tėvynės karo“ mitui, bemat suvešėjusiam nesuskaičiuojamais monumentaliais memorialais, paminklais, kino filmais, veteranų įtraukimu į partinę ir švietimo sistemas, daugiatomių memuarų ir kitų literatūrinių kūrinių leidyba ir t. t., sinchronizuotam ir su paties SSKP Centrinio Komiteto generalinio sekretoriaus „kariniais žygiais ir nuopelnais“ (L. Brežnevo „Mažosios žemės“ trilogija tapo savotišku piliečiams privalomu skaityti „mažuosiu kultu“). To nepaisant, vengta pateikti bent kiek patikimesnę patirtų praradimų ir aukų statistiką. Karo baigtis buvo sistemos monopolizuota kaip ne visos liaudies, o išmintingo partijos ir vyriausybės vadovavimo pasiekta pergalė, įrodanti socializmo pranašumą prieš kapitalistinę sistemą.

„Taikdariaiška SSRS užsienio politika“, moralinė-politinė „partijos ir liaudies vienybė“ ir „sovietinių žmonių didvyriškumas“ – ant šių trijų mito stulpų DTK kultas Rusijoje liko gyvuoti ir žlugus Sovietų Sąjungai, o po 2000 m. dar labiau suklestėjo, įgaudamas naujų bruožų. Nors naujoji istorijos politika buvo pradėta formuoti vos tik V. Putinui atėjus į valdžią, tačiau iš pradžių ji buvo gana nuosaiki ir atsargi. Ryškesnis pokytis įvyks 2004–2005 m., rengiantis švęsti DTK Pergalės 60-metį. Putiniškos istorijos koncepcijos pagrindas – stiprios valstybės, pasižyminčios „valdžios vertikalė“

ir valstybinio bei jėgos struktūrų aparato konsolidacija, idėja. Tam pasitarnavo ir tuometinė palanki ekonominė konjunkтура, ypač – išaugusios naftos kainos, netiesiogiai, bet reikšmingai padėjusios įsitvirtinti iš esmės pozityviems sovietmečio vertinimams, juk būtų keista smerkti sovietinį palikimą, kuris – tuomet sukurtos naftos ir dujų gavybos infrastruktūros pavidalu – padeda šaliai išgyventi (Malinova, 2017). Atsigaunanti ekonomika ir didesnis socialinis stabilumas leido performuoti valstybės savivaizdį ir savivertę, gerokai smukusią žlugus SSRS ir per „pašėlusius 90-uosius“. Tuometinėje putinizmo ideologijos retorikoje įsigalėjo metaforos apie „nuo kelių pakylančią Rusiją“, kuri esą „atgauna nacionalinį orumą“ ir yra pajėgi pareikalauti Vakarų „pripažinimo ir pagarbos“. Tai visuomenės akyse pakėlė prezidento ir jo aplinkos autoritetą. Greta to „stiprios valstybės“ koncepcija žadino ir imperines reminiscencijas, ypač nukreiptas į vadinamąjį „artimąjį užsienį“* – buvusias sąjungines respublikas (*Régime nouveau*, 2006). Tarptautiniuose santykiuose vėl buvo bandoma vaizduoti didvalstybę (Robinson, 2002). Šiame kontekste „Didžiosios fašizmo nugalėtojos“ ir „Europos išvaduootos“ naratyvas tapo kaip niekad parankus režimo prestižui ir šalies viduje, ir užsienyje stiprinti. Be to, „Didžioji pergalė“, paversta svarbiausia postsovietinės Rusijos atminties figūra, leido uždengti tuos prasminius prieštaravimus, kurių randasi skirtingoms socialinėms, taip pat elito grupėms interpretuojant ir politiškai naudojant kitus Rusijos istorijos įvykius ir reiškinius (Малинова, 2012:217). Brežnevinė karo versija, vėlyvuojų sovietmečiu buvusi svarbiausia ir tvirčiausia režimo atrama, papildyta naujais ženklais (Georgijaus juosta ir pan.), pradėta pasitelkti naujiems geopolitiniamis sprendimams pateisinti. Taip komunistiniai įvaizdžiai ir simboliai, nuo kurių buvo mėginta atsiriboti *perestroikos* ir B. Jelcino valdymo metais, vėl sugrįžo ir pradėti sėkmingai integruoti į prieštaringą įvairiausių idėjų kompleksą, kuriuo remiasi putinizmo ideologija. Joje telpa ir socialinė demagogija, ir antivakarietiškas, ir didžiarusiškasis šovinizmas, ir svajos apie didvalstybės atgimimą, ir valstybinės religijos statusą įgavusi stačiatikybė, o visa tai sujungia vadinamoji „nacionalinė tradicija“ ir etatizmas, suderinantys pačius prieštaringiausius Rusijos/SSRS istorijos etapus. Taigi ir sovietinė praeitis, ir tuo metu vykdyta modernizacija, apvalyta nuo komunistinio turinio, ir tuometinė užsienio politika, išvadauta iš bolševikinio mesianizmo,

* Terminas „artimasis užsienis“ (ru. *ближнее зарубежье*) aktyviai pradėtas vartoti jau byrant Sovietų Sąjungai. Tai iš esmės buvo kitas būdas pavadinti buvusias SSRS respublikas, kurios, kaip antai Armėnija, Moldova, Turkmėnistanas, Kirgizstanas ir Uzbekistanas, net ne visos turėjo bendrą sieną su RF. Ir priešingai, netaikomas šalims, kurios tokią sieną turi, bet nepriklausė SSRS, pavyzdžiui, Suomija, Lenkija, Norvegija, Mongolija, Kinija ar Šiaurės Korėja. Bene pirmasis jį pavartojo RF užsienio reikalų ministras Andrejus Kozyrevas.

paliekant vien grynuosius geopolitinius interesus, vėl pasitelkiamos mėginant pagrįsti dabarties politinius sprendimus.

Tyrinėtojai taip pat pastebi nuo 1991 m. prasidėjusią sovietinės karo atminties rusifikaciją. Taigi iki tol sovietines tautas vienijusi bendroji karo atmintis nyksta, ji imama monopolizuoti ignoruojant ar neigiant kitų tautų indėlį į Pergalę (Schleifman, 2004; Шайда, 2004; *The Russian Idea...*, 2004). Partijos ir valstybės atsijotoji ir visuotinai propaguojama DTK atmintis, kurią Nina Tumarkin apibūdino kaip „sovietinę pilietinę religiją“ (Tumarkin, 1994:155), neišnyko, ji tik buvo paversta „grynai rusiška“ (Требет, 2011:159). Naujoji valstybinė ideologija „DTK Pergalės“ mitą leido paskelbti ir postsovietinės Rusijos „kilmės mitu“. Nuo pat pompastiško Pergalės 60-mečio šventimo 2005 m. Gegužės 9-oji tampa masine „visaliaudine“ švente, reikšmingesne net už Naujuosius metus. Kaip kad naftos ir dujų komplekso atveju, taip ir istorijos politikoje neieškoma nieko naujo, pasitenkinant tuo, kas paveldėta iš sovietinės epochos. Naujasis/senasis karo mitas centruotu pavidalu vėl išreiškia valdžios ir liaudies vienybę, apdairiai nutyli režimo nusikaltimus – okupacijas, Gulagą, – teigia stiprios valdžios, ginkluotųjų pajėgų ir represinių struktūrų poreikį, išnaudoja seną antifašistinę logiką „kas prieš SSRS (Rusiją), tas už fašizmą“. Taip pat šis mitas leidžia šalies viduje kurstyti antivakarietiškas nuotaikas, tuo tarpu užsienyje prisistatant lygiaverte didžiųjų Vakarų valstybių partnere, o VRE ir toliau laikoma Rusijos įtakos zona. Galiausiai jis leidžia normalizuoti stalinizmą, nes iki šiol atkakliai neigia sovietų indėlį į karo kurstymą, bendradarbiavimą su naciais suplėšant Lenkiją, okupuojant ir prijungiant Baltijos šalis*. Šitaip karo atmintis valdančiojo režimo galutinai monopolizuojama, atmetant arba, priešingai, integruojant visas ne iš jos kylančias atminimo kultūros iniciatyvas, kaip antai „Nemirtingojo pulko“ akciją**, kuri, prasidėjusi kaip judėjimas iš „apačių“, veikiai buvo perimta ir uzurpuota režimo ir greit įgavo oficialiosios ceremonijos, įtrauktos į kitų minėjimo renginių tvarkaraštį ir atliekamos daugelyje postsovietinių šalių, įskaitant Lietuvą, statusą. „Nemirtingojo pulko“ akcijos ištakos siejamos su 1965 m., kai Novosibirsko miesto moksleiviai pirmąsyk pražygiavo Gegužės 9-osios eisenoje su savo

* Net ir šiuolaikinėje rusų istoriografijoje, besigiriančioje naujomis Antrojo pasaulinio karo pradžios ir eigos interpretacijomis, išlieka įsitvirtinusi Rusijos geopolitinių interesų viršenybės tarptautinės teisės principų atžvilgiu nuostata. Pavyzdžiui, nors ir remiasi gausiais archyviniais šaltiniais (kai kurie jų į mokslinę apyvartą įvedami pirmą kartą), dažnai prieštaraujančiais jo pateikiamai interpretacijai, karo istorikas M. Meltiuchovas atkakliai neigia Baltijos šalių okupacijos faktą, dangstydamas jį Rusijos gynybiniais interesais (Мельтюхов, 2014).

** *Бессмертный барак*. <https://bessmertnybarak.ru/>

senelių – karo veteranų – nuotraukomis. Tačiau, tuometinei valdžiai monopolizavus teisę į „teisingą“ karo atmintį, ši tradicija nesusiformavo. Ji atgimė 2012 m. gegužės 9 d. Tomske, kur keli žurnalistai suorganizavo kare žuvusių artimųjų fotografijų nešimą eisenoje kaip raginimą pratęsti karo atminimą šeimų lygmenyje, nes tiesioginių karo liudininkų jau beveik nebeliko. Idėja žaibiškai išpopuliarėjo ir jau 2015 m. buvo pasisavinta režimo, kai pats V. Putinas eisenos priekyje nešė savo giminaičio nuotrauką, o dar po metų ji įvyko jau 42 šalyse. Dėl to akcija sulaukė ir nemažai kritikos bei perdirbinių: nuo 2018 m. kairiųjų jėgų iniciatyva kai kuriuose Rusijos miestuose pasirodė „Gėdingasis pulkas“ (neštos korumpuotų valdininkų nuotraukos), „Benamis pulkas“ (nuo nesąžiningų investuotojų nukentėjusių asmenų eitynės) ir tarptautinis visuomeninis projektas „Nemirtingasis barakas“, skirtas stalininių represijų aukoms atminti. Tačiau, kaip teigia istorikas Misha Gabowitchius, ši iniciatyva ypatinga tuo, kad vėl galėjo pasireikšti nesankcionuotai, ir už ją nevyriausybiniai iniciatoriai neturėjo būti baudžiami (Gabowitsch, 2016).

Po 2012 m., kai Rusijos visuomenė galutinai įsitikino, kad Putinas tik imituoja demokratines rinkimų procedūras, kilo protestų banga. Tad režimui neliko nieko kita, kaip dar labiau išnaudoti praeitį, taip nukreipiant visuomenės dėmesį nuo dabarties problemų. 2019 m. buvo restauruotas pagrindinis sovietmečio DTK atminimo memorialas – Mamajevų kurganas Volgograde (kurtas 1959–1967 m.) su „Motinos Tėvynės“ paminklu (skulpt. A. Vučetičius, arch. N. Nikitinas, buvo aukščiausias SSRS paminklas – 85 m aukščio). Stebėtina, kad tik po SSRS dezintegracijos – 1994–1995 m. – pavyko realizuoti ir pagrindinį DTK memorialą Maskvoje su Pergalės obelisku, šiuo metu aukščiausiu Rusijoje paminklu (141 m, skulpt. Z. Ceretelis, arch. L. Vaakinas ir V. Budajevs). 2011 m. obeliskas remontuotas ir sutvirtintas už Maskvos merijos lėšas. Pergalė DTK faktiškai tapo neišplėtotos valstybinės ideologijos pakaitalu, leidžiančiu pateisinti bet kokius valdžios sprendimus, pradedant komisijomis ar įstatymais „dėl praeities falsifikavimo ir įžeidimų“, blokuojančių nešališkas ir įvairiapuses visuomenės diskusijas Antrojo pasaulinio karo ir kitomis istorinėmis temomis, ir baigiant šioms renginiams skirtų biudžeto lėšų „įsisavinimu“. Ypač Pergalės 70-metis 2015 m. tapo valdžios represinių sprendimų,

* Nors kova su „istorijos falsifikavimu ir juodinimu“ prasidėjo dar 2009 m., kai prezidentas D. Medvedevas įsteigė atitinkamą komisiją, pažymėtina, kad 2014 m., per Krymo „kampaniją“ RF baudžiamasis kodeksas buvo papildytas straipsniu apie atsakomybę už „nacizmo reabilitavimą“, pagal kurį nubaustųjų skaičius tolydžio auga. Į šio straipsnio taikymo sferą patenka informacijos apie nacių ir sovietų bendradarbiavimą Antrojo pasaulinio karo metais skleidimas ir platinimas arba neigiami Raudonosios armijos vadovybės veiksmų vertinimai.

kovos su kitaminčiais ir visuomenės mobilizacijos bei indoktrinacijos priemone, o jos organizavimas įgavo iškrypėlišką masinės isterijos bruožų, ką režimo kritikai yra pavadinę *pobedobesije**.

Pastaruosius 30 metų valdžia mėgino formuoti rusišką „nacionalinės vienybės“ ideologijos variantą. Jame Pergalės dienai teko politinio projekto vaidmuo, skirtas valdančiajam elitui turėti nors kokią „pergalę“ pilietinei taikai užtikrinti (Krymo okupacija vėliau tam suteiks kiek apčiuopiamesnę pavidalą). Taip valstybinė ideologija liko manipuliatyviųjų technologijų ir mitologizuotos praeities simbolikos srityje, suplakant vienas kitam prieštaraujančius carinius, baltagvardietiškus ir sovietinius simbolius. Veikiai karo atmintis pradėta aktyviai išnaudoti ir Rusijos agresijai prieš kaimynus pateisinti: Krymo okupacijai ir aneksijai**, karui Donbase, o ir „naujamajam Šaltajam karui“ su Vakarais, kurį inspiravo hibridinė 2014 m. invazija į Ukrainą ir dėl to įvestos abipusės Vakarų/Rusijos ekonominės sankcijos. Radikaliai kinta ir pats Pergalės žinios turinys. Vietoj pacifistinio troškimo „kad tik nebūtų karo“, kuriuo gyveno pokario negandų ir sunkumų išvarginti sovietiniai piliečiai, dabar ji tampa bravūrišku „1941–1945. Galime pakartoti“, užklijuotu ant daugybės automobilių (Медведев, 2018:243-249). Nepajėgus nei imtis realių socioekonominių reformų, nei rimtų masinių represijų, putinizmas kūrė tuščiavidurius medijų spektaklius ar simuliakrus: „suverenosios demokratijos“, modernizacijos, „imperijos atgimimo“, „Didžiosios Pergalės“ ir pan., kurie įgavo net tragikomiškų bruožų, kaip antai polittechnologų sukurti ir fiasko patyrę Novorosijos ir „Rusų pasaulio“ projektai (Фишман, 2016, Zabirko, 2020), „parodomasis antisankcinis“ importinių produktų naikinimas buldožeriais, atnešęs Putinui pašaipią „kovotojo su sūriais“ (ru. *сыроболец*) pravardę, ir pan.

Pokarinė Vokietija denacifikavosi dėl pralaimėjimo kare, sąjungininkų karinių pajėgų okupacijos ir tarptautinės bendruomenės spaudimo ir šis procesas užtruko dešimtmečiais, buvo kompleksinis ir nuoseklus. Nei SSRS, nei vėliau Rusijai nieko panašaus nenutiko. Čia „pergalė prieš fašizmą“ tik įtvirtino tariamą totalitarinio režimo pranašumą ir teisuoliškumą, o N. Chruščiovo pradėta destalinizacija buvo dalinė, išsauganti valdantįjį sluoksnį ir pamatinę ideologinę

* Sunkiai išverčiamas terminas, maždaug reiškiantis „apsėdimą pergale“.

** Čia derėtų pridurti, kad šias analogijas vartojo ir kita pusė. Antai žinomas rusų istorikas ir politologas Andriejus Zubovas V. Putino kalboje, pasakyoje Krymo prijungimo progą, įžvelgė analogijas su A. Hitlerio veiksmais ir retorika Sudetų srities prisijungimo 1938 m. atveju (Зубов, 2014).

doktriną. Taigi patirtų kolektyvinių traumų išgydymo ir gedėjimo darbas SSRS, kaip ir dabartinėje Rusijoje, tapo neįmanomas, nes valdžios struktūroje liko tiesioginiai stalininių represijų vykdytojų – čekistų – paveldėtojai – valdininkai, tarnautojai ir institucijos*. Todėl Vokietija ir šiandieninė Rusija ilgainiui suformavo diametraliai priešingas atminimo kultūras: „tvirtą“ Vokietijoje ir apskritai Europoje (paminklai, memorialai, teisės aktai ir atminimo institucijos) ir „minkštą“ Rusijoje, kuriai iki 2022 m. pradžios buvo būdingos visuomeninės (ypač paminėtina Tarptautinė bendrija „Memorialas“) ir individualios iniciatyvos, užsiimančios stalininių nekropolių paieška, represuotųjų memuarų leidyba, dokumentinių filmų, knygų kūrimu ir pan., kurios, įvedus „užsienio agento“ juridinį mechanizmą, patyrė vis didesnę valdžios institucijų spaudimą baigti arba itin apriboti savo veiklą.

Negebėjimą suvaldyti vieną ant kitos užsiklojančias ilgalaikes kolektyvines traumas (represijos, karas, pokarinės sovietizacijos žiaurumai, Sovietų Sąjungos žlugimo sukeltas socioekonominis chaosas) ir perdirbti jas į gedėjimą lydėjo šios temos ignoravimas ar sąmoningos, valdžios kontroliuojamos, amnezijos skatinimas (Эткинд, 2015). S. Medvedevo nuomone, putinizmo stabilumas ir plati atrama visuomenėje kilo būtent iš šio neperdirbto potrauminio resentimento, kai simboliniais veiksmais visuomenė „užkalba“ savo neįsisąmonintą skausmą, baimę, patirtus pažeminimus ir kolektyvinės atminties properšas, greta to represijų ir nusikaltimų siaubą bei savos atsakomybės neigimą išstumdama svajomis apie „prarastąją imperiją“ ir „geopolitinę didybę“ (Медведев, 2018). SSRS žlugimas, pasak V. Putino, kaip „didžiausia XX a. geopolitinė katastrofa“, kai anapus Rusijos sienų atsidūrė milijonai tėvynainių, paliko postsovietinę Rusiją be didybės, be misijos, galop ir be pasaulinės galios, be galimybės sugrįžti į „šviesią sovietinę praeitį“ (Путин, 2005). Didvalstybės statuso prarasties trauma žadino nostalgiją ir melancholiją, versdama ieškoti kaltųjų, atsakingų už šią netektį. Jais tapo išorės prieštai – JAV ir Ukraina, nebesutinkanti pakęsti Rusijos kolonijos vaidmens, ar „Pribaltika“ – Baltijos šalys, laikomos SSRS griovėjomis ir išdavikėmis, įsileidusiomis „priešą“ – NATO. Todėl nieko nuostabaus, kad karinei invazijai į suverenos Ukrainos teritoriją 2014 m. pateisinti ir šalies viduje, ir užsienyje, be kitų priemonių, buvo pasitelktas senas mitas apie ukrainiečių ar „pribaltų“ „fašizmą“.

* Istorikai J. Felštinskis ir V. Popovas teigia, kad postsovietinė Rusija tapo unikali pasaulyje dėl to, kad čia valdžioje įsitvirtino specialiųjų tarnybų atstovai, įskaitant patį Putiną, kurie sovietmečiu buvo pajungti Komunistų partijos kontrolei (Felštinskij, Popov, 2022).

Nors ši mitologema radosi dar pokaryje, norint palaužti ir gyventojų akyse diskredituoti antisovietinį pagrindį*, ji vėl bus prisiminta SSRS griūtyje susiformavusiems liaudies frontams pravardžiuoti. Vėliau šis „titulas“ oficialiosiose Rusijos medijose kartkartėmis vis bus išsitraukiamas, ypač Baltijos šalims priimant Rusiją erzinančius sprendimus, kaip antai rengti vietos SS legionų paradas arba dėl vengimo rusakalbiams gyventojams suteikti pilietybę (Latvija, Estija), arba pradėjus reikalauti okupacijos žalos atlyginimo (Lietuva).

DTK atminties politinis išnaudojimas Rusijoje reiškia ir tai, kad Pergalės dienos šventimas iš privačios, šeimų atminties erdvės vis labiau nusavinamas ir perkeliamas į oficialųjį bei oficiozinį lygmenį (tą liudytų „iš apačių“ atsiradusio „Nemirtingojo pulko“ ritualo režimo įvykdytas pasisavinimas), o žuvusiųjų gedėjimą keičia pasididžiavimas nugalėtojais. „Pergalės“ nacionalizacijos procesas paraleliai vyko ir kai kuriose kitose regiono šalyse, o jo įtakų galima rasti dar sovietiniame laikotarpyje. Tam pasitarnavo pati sovietinė simbolinio kraštovaizdžio kūrimo strategija, skirtingose SSRS vietovėse siekusi įtvirtinti bendrasovietinius siužetus, tačiau atsižvelgusi ir į lokalią specifiką. Todėl „DTK Pergalės“ mito vizualinių pėdsakų iki šiol rasime daugelyje buvusių sąjunginių respublikų sostinių, o kai kur, kaip antai Kyjive ar Jerevane, jie tebėra ryškios miestovaizdžio dominantės.

Po karo kai kuriems SSRS miestams net buvo suteiktas ypatingas „miesto didvyrio“ statusas. Šį statusą jau postalininiu laikotarpiu, 7–9 dešimtmėčiuose, šalia kitų gavo Maskva, Kyjivas, Volgogradas (anksčiau vadinosi Caricino [1589–1925], Stalingradas [1925–1961]), Minskas. Nors kai kurių sąjunginių respublikų sostinių ir kitų miestų ideologinės erdvės formantais tapę DTK memorialai ir paminklai pastatyti įvairiu metu, dažniausiai jau po Stalino mirties, jiems visiems būdinga būtent stalinizmo epochoje susiformavusi socrealistinė estetinė raiška (Danilova, 2015). Be Mamajevų kurgano memorialo Stalingrade, paminėtina „Motina Gruzija“ Tbilisyje (1958 m., skulpt. E. Amašukelis, atnaujinta 1990 m.), DTK muziejus Jerevane, įrengtas po „Motinos Armėnijos“ statula (pjedestalas 1950 m., statula 1967 m., skulpt. A. Arutiunianas, pastatyta nukėlus ten anksčiau stovėjusį Stalino paminklą), „Kryžkaltinio motina“ (1972 m., skulpt. B. Vyšniauskas, arch. V. Gabriūnas, nežinomų asmenų susprogdinta 1990 m. spalio 5 d., demontuota, šiuo metu saugoma Grūto parke) Lietuvoje, Pergalės memorialas Kyjive (1981 m., „Motinos Tėvynės“

* M. Jurkutė savo disertacijoje yra išsamiai išanalizavusi priemones, kurių buvo griebtasi Lietuvos antisovietiniams kovotojams diskredituoti ir susieti su nazizmo nusikaltimais (Jurkutė, 2016).

skulptūros, po kuria įrengtas DTK muziejus, autorius E. Vučetičius) ir kt. Minsko miestovaizdyje daug karo atminties ženklų, centrinis iš jų – Pergalės aikštė ir 38 m aukščio obeliskas, puoštas 4 įspūdingais horeljefais, nacionalinių baltarusių ornamentų juostomis ir Pergalės ordinu viršūnėje (1950–1956 m., arch. G. Zaborskis ir V. Korolis, skulpt. Z. Azguras, A. Bembelis, A. Glebovas ir S. Selichanovas (Žr. 20 nuotr. įklijoje)). Apskritai „Sovietinių karių išvaduotojų“ ir „Motinos Tėvynės“ vaizdiniai buvo bene labiausiai paplitusios skulptūrinės karo ikonografijos formos. „Motina Tėvynė“ iš pat pradžių turėjo mišrias konotacijas – ir nacionalinę, ir bendrasovietinę. Pavyzdžiui, „Motina Gruzija“, vienoje rankoje laikanti vyno taurę (draugams), o kitoje – kalaviją (priešams), įkūnijo esmines gruzinų kultūros savybes – vaišingumą ir pasirengimą gintis*, tačiau tipiskai socrealistinė statulos estetika buvo lengvai atpažįstama ir perskaitoma bet kurio SSRS piliečio. Tad nacionalinės simbolikos pasitelkimas tokio tipo objektuose leido sukultūrinti beasmenę erdvę ir paversti ją į *savą vietą* (*homespace*) (Alonso, 1994:386). (Žr. 21 nuotr. įklijoje).

Toks sovietinės kultūros hibridiškumas („nacionalinė forma“ ir „socialistinis turinys“), kaip ir memorialo ir muziejaus jungtis, ryški Bresto, Stalingrado, Kyjivo bei Jerevano atvejais, padėjo šio tipo objektams atlaikyti viešosios erdvės transformaciją ir išlikti menkai pakitusiems iki šių dienų. Nors juose jau dažniau akcentuojamas nebe bendrasovietinis, bet konkrečios tautos indėlis į Pergalę („armėnų didvyriai“ Jerevano DTK muziejuje ar „baltarusių partizanai“ naujojo DTK muziejaus ekspozicijose Minske), tačiau tam tikrais atvejais ieškoma ir tęstinumo. Antai Kyjivo DTK muziejaus kuratoriai atnaujintoje ekspozicijoje pateikė savitą senosios sovietinės ir naujosios nacionalinės istorijos interpretacijų kompromisą. Šio muziejaus vestibulyje lankytojus pasitinka sovietų kario skulptūra Ukrainos vėliavos fone, tačiau muziejaus įrangos estetika remiasi dar sovietiniu tokio tipo muziejų dizaino kanonu, kuriančiu dramatišką ir įtemptą atmosferą. Vis dėlto čia atsirado vietos ne tik iš sovietmečio paveldėtiems eksponatams, bet ir UNO partizanų („banderovcų“) žeminės maketui, ir net dabartinių mūsų Donbase atgarsiams sušaudyto automobilio pavidalu, kurį teko matyti lankantis muziejuje 2018 m. Žinoma, pasakojimo nuoseklumas ir perspektyva dėl to nukenčia, tačiau lankytojas įgauna galimybę pats rinktis norimą siužetinę liniją.

* Sovietmečiu klaidžiojo juokelis, į „Motinos Gruzijos“ lūpas įdedantis žodžius „Gerk arba papjaušiu“, o 2008 m. karas su Rusija į paminklo interpretaciją įnešė naujų tonacijų: „Vynas – Lenkijai ir Ukrainai, kalavijas – Rusijai“ (Пильц, 2011).

Nors karo atmintis lieka svarbi daugelio postsovietinių valstybių simbolinių kraštovaizdžių formantė (net beveik visiškai rekonstruotame Ašchabado centre buvo paliktas vėlyvuojų sovietmečiu pastatytas DTK memorialas), tačiau tik dvi iš jų – Rusija ir Baltarusija – ją pasirinko savo istorijos politikos pagrindu. Baltarusijoje karo atmintį gana anksti monopolizavo politinė valdžia, esant poreikiui ją aktualizuojanti ir kryptinga kultūrine politika, ir viešąja retorika (Ластовский, 2009:64-65). Jau sovietmečiu respublikoje susiformavo *daugiausia per karą praradusios nacijos* („tautos kankinės“, „partizanų respublikos“) mitas. Be to, vietinės komunistų vadovybės gretose įsivyravus stipriam „partizanų klanui“ (pirmieji BKP sekretoriai Panteleimonas Ponomarenka, Kirilas Mazurovas, Piotras Mašerovas – buvę sovietiniai partizanai), nuolatinis „herojiško ir visuotinio“ baltarusių pasipriešinimo „vokiškiesiems grobikams“ pabrėžimas buvo parankus jiems asmeniškai ir atitiko šios grupės kolektyvinius interesus, o nebuvo vien diktato iš Maskvos padarinys. „Partizanų respublikos“ vaizdinys leido kultivuoti nacionalinį išskirtinumą, kartu išvengiant konflikto su bendrasovietiniu tapatumu. Šią strategiją vėliau pratęs ir Aleksandro Lukašenkos režimas, viešojoje prezidento retorikoje nuolat pabrėžiantis tęstinumą ir sąsajas su sovietiniu laikotarpiu. Įprasta manyti, kad Baltarusijoje neįvyko simbolinis pertrūkis su sovietmečiu ir kad ji yra bene vienintelė iš buvusių sąjunginių respublikų, kurios resovietizacija būtų buvusi tokia sisteminė ir nuosekli, ir tai didele dalimi tiesa, tačiau joje ilgainiui atsiranda ir naujų prasminių akcentų (Браточкин, 2016).

Pačiame Minsko centre DTK muziejus buvo įkurtas dar 1944 m., o jo ekspozicijoje ištikimai laikytasi sovietinio DTK interpretacijos kanono, kaip minėta, į jį nuosekliai integruojant ir lokalų pasakojimą. Ilgainiui dėl pastato nusidėvėjimo nuspręsta miesto pakraštyje pastatyti naują muziejų-memorialą, ir jis 2014 m., švenčiant Baltarusijos išvadavimo 70-tį, buvo iškilmingai atidarytas (Браточкин, 2016(a)). Įspūdingų gabaritų memorialinis kompleksas tapo vienu iš A. Lukašenkos režimo klestėjimo simbolių, šalia naujosios Nacionalinės bibliotekos, keleto ledo rūmų ir Nepriklausomybės rūmų statybos. Pasak baltarusių istorinės atminties tyrinėtojo Aleksejaus Bratočkino, pakeisdamas sovietinius ideologinius objektus naujais režimas tokiu būdu pats save suistorino ir įsiamžino (Браточкин, 2017). Įdomu, kad naujosios ekspozicijos kūrėjai nusigręžė nuo ankstesnio muziejaus polinkio į istorinį objektyvizmą ir pabrėžė siekį sužadinti emocinį lankytojų atsaką į eksponuojamą medžiagą. Matyt, tai buvo susiję ne tik su noru atgaivinti istoriją, bet ir ieškoti naujų gerai žinomo siužeto aktualizavimo būdų.

Naujoje ekspozicijoje buvo išplėsti chronologiniai rėmai, jie apima 1920–1950 m., taigi įtraukia ir prieškarį, ir pokarinį šalies atstatymą, o tai leidžia ją patalpinti ir į platesnį Europos istorijos kontekstą. Temos nušviečiamos išsamiau ir objektyviau, jose mažiau ideologinių šampų, atsiranda vietos ir Holokausto Baltarusijoje siužetui. Ekspoziciją, kurioje derinami autentiški artefaktai, įskaitant karinę techniką, dokumentai ir meno kūriniai, pajvairina karo kasdienybės ir buities aspektai, jo koncepciją priartindami prie šiuolaikinių karo socialinės istorijos reprezentacijų. Taip pat daugiau vietos randasi įvairioms rekonstrukcijoms, instaliacijoms ir interaktyvumui*. Tačiau kai kurie siužetai (pavyzdžiui, Vakarų Baltarusijos padėtis tarpukariu) ar svarbūs įvykiai lieka nuošalyje arba interpretuojami tendencingai, atsisakoma ir asmeninių istorijų rakurso. O paskutinėje dešimtoje salėje „Didžiosios Pergalės paveldėtojai“ lankytojų dėmesį patraukia Lukašenkos ir kitų jėgos struktūrų atstovų portretai, tuo tiesiogiai pabrėžiant istorinį tęstinumą ir legitimuojant dabartinį režimą. Naujosios ekspozicijos kritikai pastebėjo, kad joje „šiek tiek karo, šiek tiek nacionalinio tapatumo, šiek tiek pramogų“ (Критический взгляд, 2014). Galima daryti išvadą, kad šis muziejus atspindi lėtai kintančias DTK vaizdinių reprezentacijas, išsaugant baimę peržengti seniau nubrėžtas ribas, nors siekis priartėti prie šiuolaikinio muziejaus principų ir pastebimas. Jei skatinama pažvelgti į karą daugiau per afektą ir emocijas (*Политика аффекта*, 2019), tai neprisideda prie gilesnės jo refleksijos ar pažinimo troškimo. Paradoksalu, tačiau tokie mėginimai atgaivinti irstančius ryšius su praeitimi šių properšą dar labiau plečia. Taip „pergalės“ ir „nugalėtojų“ mito palaikymas muziejinėmis priemonėmis, kas, kad turintis ir lokalių bruožų, neatveria galimybės į karą pažvelgti iš kitų perspektyvų, išties pajusti jo tragizmą. Šis atvejis skatintų atidžiau pažvelgti į sovietmečio reprezentacijas muziejų ir parodų erdvėse, ne tik keliant klausimą, kokią pasakojimą jos perteikia, bet ir kokių priemonių tam pasitelkia, apie ką išsamiau kalbėsiu kitoje monografijos dalyje.

Kaip matėme, sovietinio edvėlaikio desovietizacija įtraukė ir laiko reorganizavimą, kai buvo peržiūrėtas sovietinių ideologinių švenčių ir minėtinų datų kalendoriaus turinys. Nacionalizuojant kalendorių iš ankstesniojo atmintinų dienų sąrašo daugumoje postsovietinių šalių liko tik iš pasaulinio kairiojo emancipacinio diskurso atėjusios šventės – Kovo 8-oji ir Gegužės 1-oji, ilgainiui jau nebesietos su buvusiu režimu. Tačiau santykis su Gegužės 9-ąja diena tapo komplikuotesnis.

* *Белорусский государственный музей истории великой отечественной войны. Историческая справка. Warmuseum.by*, <http://warmuseum.by/about/istoricheskaya-spravka/>

Karo atminties memorializacijoje, paveldėjusioje sovietinės tradicijos bruožų su integruotais lokaliais elementais, knygoje trumpai aptartų karo memorialų-muziejų Kyjive, Jerevane ir Minske pavyzdžiais remiantis galima įžvelgti ne tiek interpretacinį pertrūkį, kiek poslinkį nacionalinės karo perspektyvos išryškavimo naudai. Tuo tarpu DTK atmintis pačioje Rusijoje, nors ir pratęsia brežnevinę karo minėjimo tradiciją, įgavo ir naujų, su geopolitiniais šalies interesais susijusių bruožų ir buvo integruota į platesnę valstybės istorinių „karinių pergalių“ panoramą. Tačiau, nors ši atmintis tebėra stipriai militarizuotos Rusijos atminimo kultūros pamatas, santykis su kitais sovietinio laikotarpio įvykiais bei reiškiniais šioje šalyje lieka instrumentinis, kontroversiškas ir nenuoseklus. Tai ypač pasakytina apie santykį su V. Lenino figūra ir Spalio perversmu.

III DALIS

SOVIETMEČIO „ATMINTIES VIETOS“ IR REPREZENTACIJOS

ŠIUOLAIKINĖS RUSIJOS ATMINIMO KULTŪROS KONTROVERSIJOS

...Maskva, 2010-ųjų lapkritis. Apniukusią ir vėjų košiamą dieną su drauge susirušiame į Raudonąją aikštę – nors ir be didelio entuziazmo, galiausiai leidžiuosi jos įkalbama aplankyti V. Lenino mauzoliejų*. Prie įėjimo gūždamasi nuo šalčio mindžiukuoja grupelė užsienio turistų. O, sakoma, norinčiųjų pamatyti didįjį proletariato vadą kažkada čia nutįsdavo eilių eilės... Susimokėjusios kasoje privalome visus savo daiktus, įskaitant fotoaparatą, atiduoti į seifą – fotografuoti ar filmuoti čia, uždaroje ir iš aikštės nematomoje teritorijoje prie Kremliaus sienos, griežtai draudžiama. Lėtai pajudame palei įvairaus aukščio partinių veikėjų antkapius – čia palaidoti vis svarbiausi sovietų istorijos veikėjai. Jau tada pajuntame, kad ritualas sustyguotas iki tobulumo – stabčioti ar juolab grįžti atgal nebegalima. Praėjęs visų generalinių sekretorių ir kitų aukštų komunistinių veikėjų kapus mūsų būrelis pagaliau lėtai leidžiasi į po neaukštu Andrejaus Ščiusevo suprojektuotu zikuratu žemėje atsiveriančią skylę, kurioje grėsliai boluoja apsiaustu apsigaubusio sargybinio siluetas. Jo ir kitų viduje stovinčių sargybinių veidai skendi prieblandoje. Mauzoliejaus vidaus patalpos dengtos juodu ir raudonu granitu. Čia irgi negalima pažeisti iškilmingos ceremonijos – nei sustoti prie, veikiausiai, jau Madame Tussaud kūrinio, kad geriau jį apžiūrėtum, nei juo labiau jį tarpusavyje aptarinėti: sargybiniai gestais bemat griežtai nutraukia bet kokią nesankcionuotą veiksmą... Iškilusi į gryną orą lengviau atsikvepiu. Nors ką tik aplankytas objektas ir neprimena siaubo kambario, šioje vietoje tvyranti slogi atmosfera nepaleidžia ilgam. Tačiau, kaip sovietmečio tyrinėtojai, man ši patirtis vis dėlto naudinga. Pirmąkart taip aiškiai suvokiu, kad komunistinės sistemos širdyje glūdėjo nekrofilija... (Žr. 22 nuotr. įklijoje).

* Pirmasis, medinis, mauzoliejus buvo pastatytas 1924 m. sausį – iškart po “Revoliucijos vado” mirties, o antrasis – 1924 m. gegužę. Akmeninis mauzoliejus baigtas 1930 m. spalio mėn. Nuo 1924 m. mauzoliejuje veikia V. Lenino kūno konservavimo laboratorija, čia buvo balzamuoti ir kelių įvairių šalių garsių politikų kūnai. 1953–1961 m. mauzoliejuje buvo sarkofagas su J. Stalino kūnu. 1961 m. spalio 30 d. SSKP XXII suvažiavimas nusprendė, kad jo kūnas negali būti laikomas mauzoliejuje, ir nuo to laiko jis buvo palaidotas nekropolyje prie Kremliaus sienos.

Kai kurie tyrėjai daro prielaidą, kad sprendimas „Revoliucijos vadą“ ne palaidoti, o paversti „amžiams užmigusių“ pasaulietinio garbinimo ir ritualo objektu, stačiatikiškoje šalyje, turinčioje ilgą šventųjų relikvijų garbinimo tradiciją, turėjo sujungti senąją ir naujai formuojamą tradicijas (Gill, 1980; Тумаркин, 1997; Юрчак, 2015; Малышева, 2016). Lenino palaikų klausimas keltas nuo pat *perestroikos* laikų. Būta daug ginčų dėl V. Lenino kūno palaidojimo, šios idėjos šalininkai ir priešininkai, įskaitant patį V. Putiną, neretai jį lygino su šventųjų relikvijomis. Rėmėjų nuomone, Leninas buvo karo nusikaltėlis, leninizmas – totalitarinė ideologija, o mauzoliejus – jos simbolis. 1991 m. M. Gorbačiovas, įtikintas Sankt Peterburgo mero Anatolijaus Sobčiako, jau davė leidimą palaikus palaidoti, tačiau tam be išlygų pasipriešino komunistai, Raudonojoje aikštėje surengdami protesto ir budėjimo akcijas. 1993 m. Kalmukijos prezidentas Kirsanas Iliumdžinovas siūlė Lenino kūną pervežti į šios autonominės respublikos sostinę Elistą ir buvo pasirengęs tam skirti milijoną dolerių – interesą Lenino palaikams aiškiai lėmė iš dalies kalmukiškos „Revoliucijos vado“ šaknys. 1997 m. B. Jelcinas taip pat siūlė Leniną palaidoti, tačiau tam ir vėl pasipriešino Dūmos deputatai. Atėjęs į valdžią V. Putinas šią idėją atmetė. Jo argumentai buvo, kad „mūsų šalis 70 metų gyveno SSKP monopolinės valdžios sąlygomis. Tai buvo ištisos kartos gyvenimas. Daugelis žmonių savo gyvenimą sieja su Lenino vardu. Lenino palaidojimas jiems reikštų, kad jie garbino netikras vertybes, kėlė sau netikrus tikslus ir kad jų gyvenimas praėjo veltui. Manau, kad tokie veiksmai gali sukelti tokią destruktivią būklę, kokią jau patyrėme“ (Путин против, 2001). Ši citata įsidėmėtina – Putinas siūlė geriau gyventi liūliuojančioje saviapgaulėje, nei atverti praeities žaizdas.

Lenino mauzoliejus ir jį lydintis ritualas, kaip ir jo išsaugojimo *in situ* prasmę svarstanti argumentacija, iki šiol lieka ambivalentiškas rusų patvaldytės tęstinumo ir pastovumo ženklas, siekiant tokiu sugretinimu ir įrašyti Sovietų Sąjungos istoriją į bendrakrikščionišką kontekstą, ir pabrėžti jos išskirtinumą (Юрчак, 2013). Kremlius ir jo prieigos iki šiol prisodrinti sovietinių / rusiškų simbolių, skirtų imperijos didybei ir civilizaciniam išskirtinumui pabrėžti. Tai ir „Amžinoji ugnis“, ir nekintamas DTK didvyrius šlovinantis garbės sargybos ritualas, ir atkurtoji Išganytojo Kristaus šventovė, ir – nedidelė aikštė su 2016 m. pastatytu kunigaikščio Vladimiro paminklu* Kremliaus krantinėje, o aplink – eilė daugiaabučių, puoštų meniniais grafičiais su Aleksandro Neviškio, Michailo Kutuzovo

* Atidengus paminklą Maskvoje akimirksniu radosi anekdotas: „Vienas Vladimiras guli, antras sėdi, o trečias stovi“.

ir Raudonosios armijos kario išvaduotojo portretais. Šias tris siužetines linijas vienija tai, kad jose vaizduojami į šalį iš Vakarų įsiveržusių Rusijos priešų nugalėtojai. „Klastingų Vakarų“ ir „neišvengiamos kovos su jais“ motyvas itin būdingas putininei propagandai apskritai ir istorijos politikai konkrečiai. Taigi šios vietos semantika atspindi kur kas platesnę istorinę perspektyvą, turinčią pagrįsti ideologinę schemą, pateisinti ilgaamžį autoritarinį valdymą ir agresyvų Rusijos geopolitinių interesų demonstravimą kaimynams* (Vitkus, 2010). Bet Kremliaus apylinkėse pilna ir vakarietišku, kapitalistinių ženklu: itin prabangi, nuvorišams skirta Centrinė universalinė parduotuvė (garsusis CUM'as) Raudonojoje aikštėje, prabangus „Four seasons“ viešbutis kaimyninėje Maniežo aikštėje, didžiulis kelių aukštų požeminis prekybos centras „Ochotnyj riad“, ir makdonaldinio tipo kavinių virtinė palei Kremliaus sieną įrengtame parkelyje. Neoliberalioji ekonomika ir vartojimas prasiskverbia net ten, kur lyg ir turėtų keroti savų civilizacinių pasiekimų kvintesencija, tačiau tai niekam nekliūva.

Tokių prieštaravimų Rusijos viešojoje erdvėje ir istorijos politikoje pilna. Nepaisant prodemokratinų orientacijų ir antitotalitarinės retorikos jau pirmasis Rusijos prezidentas B. Jelcinas siūlė naująją valdžią traktuoti kaip atkūrimą „natūralaus istorinio tęstinumo“ su ikirevoliucine, taigi imperine, Rusija, nutraukto 1917 m. Prezidentas tęsė antikomunistinę retoriką ir savo antrojoje rinkimų kampanijoje 1996 m., nes prieš jį buvo iškeltas stiprus kandidatas – RFKP vadovas Genadijus Ziuganovas. Kaip teigia O. Malinova, Jelcino tuomet pasirinkta strategija perinterpretuoti Spalio revoliuciją kaip „tragediją“ ir „katastrofą“ reiškė radikalų prasminį lūžį: tai, kas iki tol buvo suvokiama kaip „nacionalinė šlovė“, dabar turėjo būti vertinama pagal kolektyvinės traumos logiką. Tai turėjo vesti ir prie kardinalaus įsitvirtinusių memorialinių praktikų ir istorinės atminties infrastruktūros performavimo, perkeliant akcentą nuo sovietinių herojų, kurie prarado didvyriškumo aureolę, prie režimo aukų – o tai reikalavo ir budelių įvardinimo bei pasmerkimo (Малинова, 2015:47-48). Tačiau visuomenė tam nebuvo pasirengusi, o ir pats Jelcinas neturėjo nei reikiamos socialinės atramos, nei moralinio ar intelektualinio autoriteto imtis tokių rimtų kolektyvinės atminties pertvarkų. Todėl, ieškant kompromiso, jam teko 1996 m. pasirašyti įsaką, skelbiantį lapkričio 7-ąją Sutarimo ir susitaikymo dieną, o po metų, švenčiant revoliucijos 80-metį, 1997-iejį buvo

* Šis neurotinis Rusijos užsienio politikos pobūdis buvo pastebėtas dar 1946 m. vasario 22 d. ilgamečio JAV diplomato, rezidavusio Maskvoje, George'o F. Keenano JAV valstybės departamentui išsiųstoje „Ilgojoje telegramoje“ (Kennan's „Long Telegram“, 1946).

paskelbti Sutarimo ir susitaikymo metais. Tačiau revoliucijos atminimo pakaitalas nepavyko – naujoji šventė neturėjo nei aiškaus turinio, nei jai skirtų ritualų. Be to, nepaisant perestroikinės Rusijos pastangų atsikratyti sovietmečio recidyvų (be kita ko, pripažįstant ir Baltijos šalių okupaciją*), būtent prezidentas B. Jelcinas paskelbė RF „valstybe – SSRS tęsėja“. Kaip minėta, nepavyko ir teismas prieš Komunistų partiją. Nors po 1991 m. rugpjūčio pučo SSKP buvo Jelcino įsaku uždrausta, tačiau ji organizacija apskundė Konstituciniam Teismui. Ir nors 1992 m. įvykęs teisminis procesas pasitarnavo dalies archyvų atvėrimui, tačiau dėl tuometinio teisinio vakuumo jo baigtis tapo kompromisinė: sovietinis režimas nebuvo paskelbtas nusikalstamu, komunizmas nebuvo kvalifikuotas kaip antihumaniška ideologija, tačiau, pripažinus neteisėtą partinio ir valstybinio aparato suaugimą ir valstybinės nuosavybės disponavimą, SSKP neteko didžiosios dalies valdyto turto, bet buvo atkurta nauju pavadinimu. Taigi „Komunizmo Niurnbergas“ neįvyko, o režimo nusikaltimai žmoniškumui, nors puse lūpų ir įvardyti, nei tuomet, nei vėliau nebuvo visuotinai pasmerkti.

Su V. Putino atėjimu Rusijos istorijos politikoje pastebimas posūkis „totalaus tęstinumo doktrinos“ link. Turima mintyje pagrindinių valstybės simbolių – trispalvės, siejamos su liberalų-demokratų stovykla, herbo su dvigalviu ereliu, kuris asocijuojasi su Rusijos imperija**, ir „naujojo / senojo“ Rusijos himno – kombinacija. Atsisakęs konfrontacinės ir antisovietinės savo pirmtako puoselėtos atminimo kultūros, Putinas taip siekė integruoti skirtingų grupių interesus ir praeities interpretacijas, kas buvo efektyvus būdas sutelkti elektoratą. Tačiau tokia istorijos politika neišvengiamai yra kompromisinė ir vertybiškai eklektiška, dažnai mėginanti sujungti diametriškai priešingus elementus ir simbolius, bet nepajėgi visuomenei pateikti nuoseklaus ir rišlaus istorijos pasakojimo. Tai trumpojoje perspektyvoje pasirodė esanti sėkminga taktika, bet netoliaregė strategija, nes sovietiniam metanaratyvui nebuvo pasiūlyta jokios daugumai piliečių priimtinos alternatyvos (Миллер, 2012:331). Priešingai,

* SSRS liaudies deputatų suvažiavimas 1989 m. rugsėjo 24 d. priėmė nutarimą dėl Molotovo-Ribbentropo pakto, kuriame buvo be išlygų pasmerkti papildomi slaptieji pakto protokolai ir juose priimtų nutarimų Vokietijai ir SSRS padalyti Baltijos šalis „įtakos sferomis“ juridiniai ir faktiniai padariniai (Постановление Съезда..., 1989). Okupacijos faktas iš esmės buvo patvirtintas ir dvišalėje RF ir Lietuvos Respublikos 1991 m. liepos 29 d. sutartyje. Ši sutartis, kurioje, vienintelėje, RF pripažįsta 1990 m. kovo 11-osios aktu atkurtą Lietuvos Respubliką, paslaptin-gu būdu dingio iš oficialaus RF URM tinklapio, nes prieštarauja dabartinei, okupacijos faktą neigiančiai, ideologijai, tačiau, laimei, vis dar prieinama kitur (Договор об основах..., 1991).

** Dvigalvis erelis herbe buvo laikinai patvirtintas 1993 m., įstatymiškai reglamentuotas tik 2000 m.

stengtasi nutylėti nepatogius klausimus, ypač išstumti ar užtušuoti negatyvią represijų atmintį, o pozityvius sovietinio laikotarpio vaizdinius sąmoningai sieti su Rusijos imperijos laimėjimais ir pergalėmis. Taip pat, kaip jau minėta, valdantysis Rusijos sluoksniis itin jautriai reaguodavo į Vidurio ir Rytų europiečių pastangas tarptautiniu mastu priminti SSRS nusikaltimus. Taigi geopolitinė jos laikysena ir tapatumas, iš dalies ir sąmoningai, liko itin prieštaringi ir nenuoseklūs. Viena vertus, ekonominio pakilimo metais Rusija vis garsiau ėmė reikalauti sau postsovietinės europietiškos valstybės statuso. Bet, kita vertus, ji save ir toliau laiko tiesiogine SSRS teisių paveldėtoja. O vėliau ėmė save reprezentuoti ir kaip alternatyvą Vakarams, apie kurią neva turėtų telktis nuo jų kolonijinės politikos nukentėjusios šalys.

Tokie neaiškumai vedė prie dviejų reikšmingų padarinių: pirma, ekonominio pakilimo metais, kuris sutapo su pirmuoju Putino valdymo dešimtmečiu, Rusija pareiškė pretenziją vėl būti tarptautiniu mastu pripažinta ir vertinama kaip didvalstybė, savo „artimojo užsienio“ kaimynų atžvilgiu disponuojanti „privilegijuotais interesais“; antra, ji atsisakė viešai pripažinti sovietinio režimo nusikaltimus ir priiimti bet kokią – politinę, moralinę ar finansinę – atsakomybę už juos (Кочаев, 2010). Kitaip nei kitos postsovietinės valstybės, Rusija taip oficialiai ir nepaskelbė išstojanti iš SSRS, nors ir deklaravo nepriklausomybę, todėl formaliai žiūrint gali būti laikoma veikiau sovietinio režimo nei istorinio rusiško valstybingumo paveldėtoja. Galbūt čia ir slypi pastebėtas jos simbolinės sferos eklektiškumas, kylantis iš postmodernistinio įvaizdžių ir simbolių koliažo. Skirtingų Rusijos istorijos epochų elementai atrenkami ir politiškai instrumentalizuojami, kad būtų bet kaip sudurstyti, nekreipiant dėmesio į tokiu atveju neišvengiamus prasminius disonansus ar net konfliktus. Tačiau šis koliažas nepajėgus paslėpti istorinio ir politinio valstybės kontinuiteto trūkumo (Торбаков, 2021).

Taigi nei Jelcinui, nei Putinui savo nuostatų istorijos politikos srityje nepasisekė išplėtoti iki visaverčio nacionalinio naratyvo. Kaip pripažįsta G. Gillas, Jelcinui tai nepavyko dėl to, kad 10 dešimtmečio politinėje scenoje bet kokie tokio pobūdžio siūlymai bemat būtų sulaukę komunistų pasipriešinimo. Atėjus į valdžią Putinui ši problema išnyko – iš dalies dėl komunistinių pažiūrų politikų pozicijų susilpnėjimo, iš dalies dėl švelnėjančio visuomenės požiūrio į sovietinį laikotarpį. Tačiau pats klausimas niekur nedingo. Gillas jį formuluoja kaip principinį negebėjimą į naująjį pasakojimą integruoti sovietmetį, kuris buvo toks įvairus ir prieštaringas, kas trukdo jį pradėti vertinti arba itin pozityviai, arba, priešingai, vien negatyviai (Gill, 2013:229). Vietoje šios problemos sprendimo buvo pasirinktas imperinės „didvalstybės“ naratyvas, suplakantis

ikirevoliucinės ir sovietinės praeities įvykius į vieną „herojišką“, pasididžiavimą turintį kelti pasakojimą. Tačiau tokį Rusijos istorijos politikos eklektizmą ir nenuoseklumus galima aiškinti ir remiantis žinomo polittechnologo Glebo Pavlovskio įžvalgomis, apibūdinančiomis putinizmą kaip „ironiškosios imperijos“ ir „Sistemos RF“ pagrindą. Pasak jo „Sistema RF“ nėra tikra valstybė, tai ja apsimetantis simuliacinis darinys, kuris veikia labiau situatyviai nei planuotai, lyg kazino lošėjas, o jai išskylantys sunkumai sprendžiami tiesiog vietoje, nesivarinant planuoti bent kiek toliau į priekį (Павловский, 2019).

Praeities kaip pirmiausia politinio ištekliaus naudojimas gerai matyti reikšmingiausiose istorijos reprezentacijose. 2015 m. lapkričio 4 d. Rusijos stačiatikių Bažnyčios vyskupo Tichono (Ševkunovo) iniciatyva Maskvos Manieže surengtoje parodoje „Mano istorija. XX amžius. 1914–1945 metai“* buvo pateikta „sutartinimo formulė“, vaizduojanti Rusijos imperijos ir SSRS istoriją kaip „tragedijų“ (revoliucija, Pilietinis karas, stalininės represijos) ir „pasiekimų“ (industrializacija, ekonomikos augimas, DTK Pergalė) derinį. Ekspozicijoje vengiama vertinti šiuos įvykius, laikomasi pabrėžtino neutralumo. Gulagas vaizduojamas kaip „vienas iš išbandymų“, tekusių šaliai greta kitų „prieštarų“ reiškinių (raudonasis ir baltasis terorai). Šis pabrėžtinai parodos pasakojimo nešališkumas tartum „normalizuoja“ sovietines represijas ir nusikaltimus, be to, sėkmės ir nesėkmės čia vaizduojamos paraleliai ir proporcingai. Toks „balansuojantis“ istorijos interpretacijos modelis Putino režimui pasirodė gana vykusis išeitis iš padėties, nes leido neutralizuoti atminčių konfliktą, kai valdžios ir nusikaltimų žmoniškumui nebebuvo galima nutyliėti, bet ir kalbėti apie juos nesinorėjo. Tais pačiais 2015 m. viename buvusios SLŪPP paviljone duris atvėrė nuolat veikiantis istorinis parkas „Rusija – mano istorija“, jungiantis trijų Maniežo parodų ekspozicijas. 2017 m., minint Spalio revoliucijos šimtmetį, analogiškos parodos buvo atidarytos didžiausiuose Rusijos miestuose, o jų geografija toliau plečiama**. (Žr. 23 nuotr. įklijoje).

Šios megaekspozicijos naratyvai turi ir lokalių skirtumų. Juose konkrečios vietovės ar regiono istorijai skiriama iki 20 % turinio, žinoma, įrašyto į platesnį bendrarusišką kontekstą (Грощ, 2018). Dvidešimt keturi jau atidaryti parkai, ypač miestuose, turinčiuose ryškią regioninę specifiką (Kazanėje, Jakutske,

* Tai buvo jau trečioji „Mano istorijos“ serijos paroda, pirmoji – „Romanovai“ Manieže buvo pristatyta 2013 m., antroji – „Riurikaičiai“ – 2014 m. Visas jas inicijavo Rusijos stačiatikių Bažnyčios Patriarchalinė taryba, Maskvos miesto savivaldybė ir Humanitarinių projektų fondas.

** *Россия – моя история*. Официальный сайт исторического парка. <https://myhistorypark.ru/?city=party>

Machačkaloje, Rostove prie Dono, Krasnodare ar Stavropolyje), tampa terpe savotiškam eksperimentui, kuriuo mėginama susieti kuriamą didįjį valstybės istorijos naratyvą su vietiniais pasakojimais, pasižyminčiais ryškesniais etniniais arba socialiniais ypatumais. Toks istorijos perteikimo masėms technologinis formatas, kuriamas pasitelkus vaizdo infografiką, animavimą, 3D modeliavimą, skaitmenines rekonstrukcijas ir t. t., Rusijai gana naujas, nors šią tendenciją plintant VRE galima buvo pastebėti dar pačioje XXI a. pradžioje. Jį pasitelkus permąstoma socialinė muziejaus funkcija ir raiškos galimybės, jam tampant nebe vien artefaktų kaupykla ir sergėtoju, o pirmiausia – naratyvo reprezentacijos erdve. Svarbus tokių ekspozicijų bruožas – jų didesnio ar mažesnio masto interaktyvumas (sensoriniai stalai ir ekranai, kino salės, koliažai, projektoriai, planšetės ir t.t.) – leidžia lankytojams įsitraukti į istorijos pažinimo vyksmą, o tai, jei daroma kryptingai ir profesionaliai, efektyvina istorinių žinių įsisavinimą. Kita reikšminga tokių parodų ypatybė – palyginti su klasikinėmis ekspozicijomis, gerokai išaugančios jų mobilumo ir replikavimo galimybės.

Šalia kitų panašaus formato ir masto parodų, kaip antai prezidento Viktoro Juščenkos iniciatyva Ukrainoje surengtos „Holodomoro istorijos“ parodos (V. Juščenka iš kitų Ukrainos prezidentų išsiskyrė dėmesiu 1932–1933 m. badmečio memorializacijai (Portnov, 2013), istorinis parkas „Rusija – mano istorija“, rengėjų sumanymu, turėjo pasitarnauti ir kaip virtualus istorijos vadovėlis, tinkamas mokyti Tėvynės istorijos ir moksleivius, ir studentus, ir plačiąją visuomenę. Tačiau parodos koncepcija greitai sukėlė daug klausimų profesionalių istorikų organizacijai „Laisvoji istorikų bendrija“. Jie atviru laišku buvo išdėstyti tuometinei švietimo ministrei Olgai Vasiljevai. „Kuo grįstas polinkis į panegiriką vaizduojant visus be išimties carus? Kodėl niekas, išskyrus šalies valdytojus, parodos rengėjų nuomone, neturi teisės mąstyti apie Rusijos gerovę? Ar, kad ir mokslo žinių populiarinimo, bet vis dėlto švietėjiškoje, parodoje leistina visur įžvelgti „modernizaciją“, istorijos veikėjams ir įvykiams „pagal analogiją“ visiskai nesąmoningai priskiriant šiuolaikinius motyvus ir kontekstus?“ – rašoma laiške. Jame buvo išvardyta ir gausybė faktinių bei interpretacinių klaidų, pastebėtų ir senovės, ir modernių laikų Rusijos istorijai skirtose ekspozicijos dalyse, taip pat daugybė nutylėjimų ar iškraipymų, skatinančių parodos lankytoją susidaryti nepagrįstą ar net klaidingą šalies praeities vaizdinį. Laiško autoriai taip pat atkreipė dėmesį į dažną polinkį ekspozicinėje medžiagoje vartoti melagingas ar netikslias citatas, o praktiškai visi be išimties „Rusijos priešų“ teiginiai, cituojami kaip neva tą jų priešiškumą turintys įrodyti posakiai, pasirodė esą

išgalvoti, kas apskritai kerta per pasitikėjimą šios ekspozicijos profesionalumu ir gera jos rengėjų valia (*Обращение Вольного...*, 2017). Tačiau šis kreipimasis ministrės atsako ar ekspozicijos rengėjų reakcijos ištaisant minėtus trūkumus taip ir nesulaukė.

Ketvirtoji projekto dalis „Rusija – mano istorija. 1945–2016 m.“ buvo skirta atsakyti į klausimus „Kas buvo SSRS?“ „Ką Rusijai ir visam pasauliui reiškė jos žlugimas ir kokios buvo jo priežastys?“ „Ką reiškė perestroika?“ „Kokios būtų sovietinės istorijos pamokos dabarčiai?“ Lankytojams žadamas „interaktyvus pasinėrimas į praeitį naudojant pačias naujausias multimedijines technologijas, leidžiančias kelionę laiku paversti ne tik pažintine, patraukia, bet ir įtraukiančia“ (*Россия – моя история...*, 2016). 2016 m. turėjau galimybę ją aplankyti Maskvos Manieže. Vienas pastato flygelis buvo skirtas 1945–1991 m. laikotarpiui, antrasis – postsovietinei Rusijos istorijai. Sprendžiant iš lankytojų skaičiaus, pirmoji parodos dalis savo populiarumu neabejotinai lenkė antrąją. Ypač didelio susidomėjimo sulaukė J. Stalino ir B. Jelcino valdymo laikotarpiai, čia pat prie demonstruojamų ekranų ar virtualių stalų sukėlę karštų lankytojų diskusijų. Įstrigo epizodas: pasilenkiau atidžiau patyrinėti virtualų Gulago žemėlapi, o šalia atsiradęs vaikinukas, iš pažiūros moksleivis, manęs paklausė: „Kas tai?“ Nustebusi perklausiau, nejau apie Gulagą nesimokė mokykloje? Burbtelėjęs, kad mokėsi, jis paskubėjo nueiti šalin... O antrasis Maniežo flygelis buvo pustūštis: V. Putino valdymo pasiekimai, dažniausiai išreiškiami ant sienų iškabintomis „giliamintiškomis“ jo, D. Medvedevo ar, retkarčiais, kitų politikų ir aukštų valdininkų citatomis, mažai ką domino. Praeidama pro šalį net nugirdavau ir ne vieną pašnibždomis tariamą sarkastišką negausių lankytojų repliką apie dabartinio režimo „laimėjimus“...

Visiškai kitaip Rusijos praeitį apmąsto postmodernistinis interaktyvus teatro kritikės, istorikės ir prodiuserės Marinos Davydovos ir meno direktorės Veros Martynov projektas – performatyvinė instaliacija „Amžinoji Rusija/*Eternal Russia*“*, sukurta Berlyne ir tarptautinei auditorijai pateikianti dar vieną savitą refleksijos, kas gi yra ši šalis, bandymą, į kurį kviečiami įsitraukti ir šio performanso žiūrovai. Čia nėra aktorių, tik po sales vedžiojantis tylus palydovas. Nėra ir scenos, kuri keistųsi – tiesiog, keliaujant per pastato, kuriame jis demonstruojamas, erdves**, aplankomos skirtingos „scenos“. Tai savita dokumentinio

* *Eternal Russia*. <https://veramartynov.com/filter/performance/Eternal-Russia>

** Vilniuje projektas buvo rodytas 2019 m. „Menų spaustuvėje“.

pasakojimo ir vizualinių menų sintezė, mėginanti perprasti tai, ką dar Fiodoras Tiutčevas vadino neperprantamu: „Protu Rusijos nesuvoksi...“ Tačiau šio kūrinio autorės vis dėlto ryžosi pateikti savąją „Rusijos kodo“ interpretaciją. Pasak jų, šis kodas – tai išsilaisvinimo siekis. Politinis, meninis ir seksualinis, kurie visi – šio spektaklio „utopijos“ – galiausiai kaskart atveda į despotiją; kaip ir žiūrovai iš šių utopijų erdvių vis parvedami atgal į pagrindinę salę – išeities/išėjimo tašką, – kuri, nors besikeičiant rekvizitui, išlieka tokia pat. Amžinas ratas. Kruvinoji karuselė. Rusijos istorija – kaip nesibaigiantis absoliutinės valdžios ir maišto prieš ją atsikartojimas. Šalis, kurioje net turčiai, kilmingieji, oligarchai tėra, kad ir geriau besimaitinantys ir gražiau besirengiantys, tokie pat valdovo vergai kaip ir visi kiti. Klausimas, ar tokioje sistemoje, kurią Karlas Marxas vadino „azijiniu gamybos būdu“, išvis laisvas yra bent vienas? Net ir valdovas, kuris taip pat priklauso nuo šio politinio ir mentalinio algoritmo, negali jo keisti, kitaip viską praras... Vergu būti gera, saugu, stabilu, ramu. Svarbiausia – visi vergai lygūs, tad neturi dėl ko vienas kitam pavydėti. Bet štai ima ir atsiranda vienas kitas knygelių prisiskaitęs inteligentėlis. Laikui bėgant jų vis daugiau. Tokių, kurie nori išvaduoti nuo kančių vargstančią liaudį, nes jaučia savo egzistencinę kaltę dėl to, kad jiems patiems kiek labiau pasisekė (analogiškai kaip 1968-ųjų metų – universitetų maištininkų – karta Vakarų Europoje pajus kaltę postkolonijinių šalių žmonėms). Jie rašo straipsnius, knygas, atsišaukimus, rengia įstatymų projektus, iš nevilties sprogdina savadarbes bombas. Juos karia, šauda, varo į katorgą, tremia į tolimiausius Sibiro užkaborius. Bet, to nepaisant, jų vis daugiau, kol galiausiai iš jų išauga profesionalūs revoliucionieriai. Pasak ekrane kalbančio aktoriaus, jiems pagaliau pavyksta. Vasario revoliucija, Laikinoji vyriausybė, laisvės, kurių tokia apimtimi tuo metu neturėjo jokia kita pasaulio šalis. Bet tai ilgai netrunka. Mažai kam žinomi, bet savo įžūlumu ir cinizmu nepranokstami bolševikai, Vokietijos agento V. Lenino vedami, sukursto karo dezertyrus kareivius ir matrosus ir sukelia Spalio maištą. Jiems pavyksta nulaužti pirmąją utopiją, vėl įvedant despotiją, klastingai pridengtą kairuoliškais šūkiais. Pirmasis ratas užsidaro. (Žr. 24 nuotr. įklijoje).

Antroji utopija – meninė. Veiksmas persikelia į dulkėtą anglių šachtą, kurios tamsoje girdėti J. Stalino represuotų avangardo menininkų balsai. Porevoliucinis rusų avangardas sukėlė nežabotą kūrybiškumo pliūpsnį. Jis buvo žinovų liaupsinamas Vakaruose, juo masiškai sekta. Kol Stalinas nenusprendė kitaip, atsikusdamas į atmetąją carinę estetiką, akademizmą. „Estetika nulemia politiką, o ne atvirkščiai“ – išgirstame iš ekrano. Revoliucija virsta kontrrevoliucija, o

revoliucionierius – „kažkuo panašiu į carą“ (taip Stalinas atsakys savo mažaraštei motinai, paklaususiai, kokias pareigas jis dabar užima). Trečioji utopija – seksualinė. Dideliuose ekranuose rodomi nebylaus „kvazisenovinio“ retro stiliaus filmo kadrai. Trys mergelės rymo prie upelio, kol vienai iš jų nešauna į galvą išsimaudyti nuogai. Pati savo drąsos nustebinta ir sužavėta, ji įkalba apsinouginėti ir drauges. Veikia tai išvirsta nuogalių šokiais miestų aikštėse, į revoliucinę tarantelą įtraukiant ir pakeliui sutiktus, negalinčius savo akimis patikėti, berniukus (tiesa, vienas jų, matyt, iki galo neatsikratęs buržuazinių prietarų, lieka su kelnėtimis). Titruose pasakojama apie sovietinio nudizmo judėjimo atsiradimą ir organizaciją „*Далюй стыд!*“/Šalin gėdą!“, kuri buvo įtraukusi nemažą visuomenės dalį, o jos nariai mėgo viešai vaikščioti nuogi... Rodomi ir transseksualai. Tačiau šiam laisvės proveržiui galą vėl padarys Didysis Ūsuočius, uždraudamas ne tik šią organizaciją, bet ir abortus, kriminalizuodamas homoseksualizmą... Žiūrovai vėl grįžta į salę, kurioje jau vaizduojama dabartis – ekrane be garso žiopčioja V. Putinas, kartu su savo svita jausmingai traukiantis dainą Krymo okupacijai skirtoje šventėje.

Taigi Rusijos istorija interpretuojama kaip maištingo laisvinimosi ir smurtinio laisvės užgniaužimo ratas, kuris sukasi nesustodamas, kur blaškoma nuo kraštutinės dešinės kraštutinės kairės link, o iš Vakarų ateinančios progresyvos idėjos čia pasitarnauja tik kaip šio uždaro judėjimo alyva, o ne pokyčių variklis. Iš viso spektaklyje galima pastebėti bent tris prasminius ratus: jau minėtąjį „vidinį“, įkūnijantį „ypatingo rusų kelio“ paiešką, antrąjį, susiejantį permanentinį Rusijos vadavimąsi iš tradicijos („gėdos“) gniaužtų su vakarietišku Apšvietos išsilaisvinimo projektu ir, galiausiai, trečiąjį, simbolizuojantį dabartinę liberalmarksistinę pastangą dekonstruoti tradiciją globaliai, ją tiesiog atmetant kaip pažangai trukdančią atgyveną. Spektaklis nejučia primena, kad tai, kas šiandien Vakaruose pristatoma kaip itin progresyvu ir sektina – seksualinis žmogaus išlaisvinimas, visos tos *drag queens* ir kiti plunksnuoti veikėjai, – tėra nevykęs to, kas jau buvo porevoliucinėje Rusijoje, pamėgdžiojimas. Šis kaip ir kiti knygoje aptariami sovietmečio refleksijų meninėmis priemonėmis atvejai parodo, kad jų autoriams pavyksta kur kas giliau užčiuopti sistemos esmę, į šį vyksmą įtraukiant ir šių kūrinių žiūrovus ar dalyvius.

Rusijos istorijos politikos nenuoseklumai ypač ryškūs aptariant Gulago memorializaciją, kurios atžvilgiu valdantysis elitas užėmė prieštaringą laikyseną: viena vertus, iš dalies jis prisidėjo įamžinant stalininių represijų aukų atminimą, kita vertus, slopino tuo užsiimančių visuomeninių organizacijų iniciatyvas.

ATMINTIES IR UŽMARŠTIES DIALEKTIKA GULAGO ĮAMŽINIMO PRAKTIKOSE

Tai, kas Rusijoje ir SSRS vyko tarp 1917 ir 1953 m., ypač kalbant apie stalininį terorą kaip kraštutinę totalitarinės valstybės prigimties išraišką, dėl savo masto ir neapeinamumo neišvengiamai tapo esminiu sovietinės ir postsovietinės valdžios ir visuomenės santykių formantu. Kaip teigia Rusijos memorialinės kultūros tyrinėtojas Nikolaj'us Epplée, stalinizmo įveikos ir pasmerkimo daigų radosi bemat po J. Stalino mirties (Эппле, 2020:49). Dalinė destalinizacija, inicijuota N. Chruščiovo 1956 m. kalbos, jam vienasmeniškai suvertė kaltę už represijas ir deportacijas. Tačiau tuomet vykdytas stalinizmo pasmerkimas buvo selektyvus, nesisteminis, dalinis ir manipuliatyvus. Jam būdingesnė politinės konkurencijos logika nei nuoširdus siekis iš moralinės-juridinės perspektyvos įvertinti režimo nusikaltimus, nes jais susitepę buvo ir patys destalinizatoriai. Chruščiovinė destalinizacija nereiškė nei teisminių procesų prieš nusikaltėlius žmoniškumui (o vien kaltinimus, metamus politiniams konkurentams), nei nuoseklios aukų reabilitacijos*, nei represijas grindžiančios ir teisinančios ideologijos viešo pasmerkimo ir atmetimo, nei, galiausiai, valstybinės Gulago atminties memorializacijos. Pagrindinis kovos su „asmens kultu“ iniciatorių uždavinys buvo savo valdžios stiprinimas ir priešininkų diskreditacija, ir tai būdinga visam postalininiam periodui. O į valdžią atėjus L. Brežnevui Gulago tema pamažu vėl buvo „užšaldyta“ (Jones, 2013:260). Teks laukti SSRS žlugimo, kad aukų reabilitacija pagaliau būtų įvilкта į juridinį apdarą ir pradėta vykdyti (Кононов, 2016:7).

Ši „kalbėjimo puse lūpų“ strategija, suformuota „atšilimo metais“, tapo ir postsovietinės Rusijos santykio su komunizmo nusikaltimais pamatu. Geležinei uždangai tampant vis skylėtesnei, nemažai SSRS sukurtų antsisisteminių kūrinių būdavo persiunčiami į Vakarus, ten publikuoti jie grįždavo atgal ir paplisdavo savi-laidos priemonėmis. Užsienyje buvo išleisti Boriso Pasternako romanas „Daktaras Živago“ – tekstas, kvestionuojantis Spalio revoliucijos, kaip pamatinio sovietinės valstybės mito, vertę, taip pat Aleksandro Solženycino „Gulago archipelagas“, Var-lamo Šalamovo „Kolymos pasakojimai“, Lidijos Čiukovskajos „Sofja Petrovna“ (pavadinimu „Apleistas namas“), žurnalistės Jevgenijos Ginzburg autobiografinė

* Atrakinę aukų reabilitaciją ir amnestiją, kuri sprendė grynai vidinius pačios valdžios išlai-kymo klausimus, pradėjo dar Laurentijus Berija – vienas artimiausių J. Stalino bendražygių ir žiauriausių režimo nusikaltėlių.

knyga „Nuožmus maršrutas. Asmens kulto laikų kronika“ ir daugelis kitų tekstų, kurie, permąstant sovietinę patirtį tuometinėmis pusiau pogrindžio sąlygomis, padarė didžiulę įtaką skaitytojams. Režimas buvo priverstas toleruoti be galo populiarias Vladimiro Visockio ir Aleksandro Galičiaus autorinės kūrybos dainas, kurias žmonės klaidingai laikė išgyvenusiųjų Gulagą eilėmis. Tarp inteligentų neviešai ir „pogrindiniu“ būdu besidalijama represijų atmintis tapo viena pagrindinių šios grupės savivokos atramų (Эткинд, 2015:143). Tačiau tik perestroikos metais visuomenė gavo daugiau galimybių susipažinti su šiuo trauminės atminties sandu. Pavyzdžiui, jos savivokos kaitai didelę reikšmę turėjo 1984 m. sukurtas, bet tik po trejų metų viešai parodytas Tengizo Abuladzės filmas „Atgaila“*, kuriame pagrindinio veikėjo asmenyje nesunkiai atpažįstamas J. Stalinas ir metaforiškai kalbama apie tai, jog „palaidoti“ režimo padarytų nusikaltimų neįmanoma. Per *perestroiką* savilaidos ir tenlaidos (*tamizdat*) tekstai galiausiai buvo nustoti režimo persekioti, net imti (daugiausia literatūriniuose žurnaluose) leisti gausiais tiražais – taip stalininio teroro tema pagaliau tapo prieinama plačiai auditorijai.

Šiuose žurnaluose atsirado vietos ir diskusijai dėl represijų aukų atminimo įamžinimo. Jų pagrindu vienas kitą susiranda ir į atminties bendruomenes ima burtis buvę kaliniai ir tremtiniai, formuojasi visuomeninės organizacijos „Memorialas“ užuomazgos (Adler, 1993). Pirmuoju Gulago memorializacijos ženklu tampa „Memorialo“ iniciatyva iš Solovkų atvežtas akmuo, 1989 m. birželį pastatomas Maskvoje, Lubiankos (tuomet F. Dzeržinskio) aikštėje. Jis tampa svarbiausiu represijų atminties simboliu, prie kurio rengiami aukų paminėjimai. Į šias diskusijas bei veiklas aktyviai įsitraukia ir Rusų Stačiatikių Bažnyčia. Jau 1988 m. Surožo metropolitas Antonijus (Blumas), autoritetingas Bažnyčios emigracijoje atstovas ir vienas žymiausių XX a. ortodoksų intelektualų bei teologų, pirmąkart viešai kelia stačiatikybės gynėjų, žuvusių nuo bolševikinio režimo rankos, kanonizacijos klausimą. Nors ir būta tam tikrų abejonių, ši pozicija nugalėjo ir tai ilgainiui leido paskelbti šventaisiais stačiatikių kankiniais ne tik kai kuriuos bolševikų nužudytus dvasininkus ar vienuolius, bet ir visą nuverstojų caro Nikolajaus II šeimą, bolševikų išžudytą Jekaterinburge (Игumen Дамаскин, 2018). 1989 m. SSRS Aukščiausioji Taryba priėmė deklaraciją *Dėl represinių aktų, nukreiptų prieš tautas, patyrusias prievartinį perkėlimą, pripažinimo neteisėtais ir nusikalstamais bei jų teisių*

* Filmo idėja buvo brandinama dar 8 dešimtmetyje, kurtas 1982–1984 m., bet tuoj pat „atgulti ant lentynos“. Tik 1986 m., perestroikos kontekste, buvo leistos uždaros jo peržiūros, o po metų jis pagaliau parodytas plačiuosiuose ekranuose, gavo Kanų kino festivalio Didįjį prizą ir V. Lenino premiją.

užtikrinimo. Tai leido per metus reabilituoti 838500 žmonių (Adler, 2012:184). 1991 m. priimami įstatymai *Dėl represuotų tautų reabilitavimo* ir *Dėl politinių represijų aukų reabilitavimo*. Tai padėjo reabilituoti dar 650000 žmonių. Pastarasis įstatymas, beje, iki šiol lieka vienintelis Rusijos teisės aktas, kur tiesiogiai pasmerkiami sovietinio režimo nusikaltimai, apibrėžiama sovietinio teroro pradžia ir pabaiga (Кононов, 2016:16). Jo preambulėje rašoma: „Sovietų valdžios metais milijonai žmonių tapo totalitarinės valstybės savivalės aukomis, patyrė represijų dėl savo politinių ar religinių pažiūrų, dėl socialinių, nacionalinių ir kitų požymių. Pasmerkdamą daugiametį terorą ir masinį savo liaudies persekiojimą, nesuderinamą su teisės ir teisingumo idėja, RF Aukščiausioji Taryba reiškia gilią užuojautą nepagrįstų represijų aukoms, jų giminėms ir artimiesiems, taip pat pareiškia atkaklų troškimą siekti realių įstatymų ir žmogaus teisių laikymosi garantijų. Šio įstatymo tikslas – reabilituoti aukas visų politinių represijų, vykdytų RF teritorijoje nuo 1917 m. spalio 25 d. (lapkričio 7 d.), atkurti pilietines jų teises, pašalinti kitus savivalės padarinius ir užtikrinti šiuo metu įmanomas materialios ir moralinės žalos kompensacijas“ (*Закон Российской..., 1993*).

XX a. 10 dešimtmetis pasižymėjo ir Gulago tyrimų, lagerių ir tremties vietų žvalgybos ekspedicijų gausa. Tuo metu buvo rastos svarbiausios masinės stalininių represijų aukų kapavietės Mednoje (1991 m.), Komunarkoje (1991 m.), Butovo poligone Maskvoje (1992 m.), Sandarmochė, Raudonajame šile Karelijoje (1997 m.) ir t. t. Be jau minėto Solovkų akmens pastatymo Maskvoje priešais KGB pastatą, įkuriami represijų aukų memorialai Rostove prie Dono (1994 m.), Sankt Peterburgo Krestų kalėjime (1995 m.), Levašove (1996 m.), Magadane (1996 m.), Permėje (1996 m.), memorialai deportacijų aukoms Grozne (1994 m.) ir Nazranėje (1997 m.). Paraleliai įamžinimo darbams Rusijoje ir kitose postsovietinėse šalyse istorikai ir visuomenininkai imasi Represijų aukų atminties knygų sudarymo. Kai kurios postsovietinės šalys, ypač Baltijos valstybės, trauminę sovietinės okupacijos ir represijų atmintį net padaro centriniu savo naujojo istorinio pasakojimo dėmeniu (Mälksoo, 2009). Kitur, kaip antai Kazachstane, ši atmintis pasitarnauja formuojant naująją daugiaetninę naciją (Kundakbayeva, Kassymova, 2016), o Ukrainoje akcentas perkeliamas į „savo genocidą“ – Holodomoro – įamžinimo pastangas (Касьянов, 2009; Kasianov, 2014).

Žinomiausias stalinizmo aukoms skirtas paminklas Rusijoje – 1996 m. Magadane skulptoriaus Ernsto Neizvestno sukurta „Sielvarto kaukė“ – gigantiškas valstybės Leviatanas, sudarytas iš daugybės žmonių veidų, primenančių ašaras, su vietoje nosies pūpsančiu kryžiumi. Ji turėjo būti viena iš trijų „Sielvarto trikampio“

taškų (antroji „Sielvarto kaukė. Europa–Azija“ buvo atidengta 2007 m. netoli Jekaterinburgo, Maskvos trakto 12-jame kilometre, trečioji, numatyta Vorkutai, skulptoriui mirus taip ir nebuvo pastatyta). Sankt Peterburge, priešais Krestų kalėjimą esančiame kitame Nevos krante, skulptorius Michailas Šemiakinas 1995 m. pastatė du vienas priešais kitą gulinčius siaubingus sfinksus, kurių veidai padalyti pusiau: į kalėjimą žvelgia kaukolės, o į miestą – jaunų merginų veidai. Šis meninis sprendimas giliai simbolinis, atskleidžiantis ir gražiąją, fasadinę, režimo pusę, ir jo polinkį į kanibalizmą. Gulago atmintį Rusijoje tyrinėjęs Aleksandras Etkindas pastebi, kad represijų „kietajai“ memorializacijai būdingi du pagrindiniai paminklų tipai: akmenys ir „monstrai“, atspindintys gyvenimo ir mirties lageryje prigimtį. „Nuogi“ akmenys perduoda *nuogo gyvenimo*, kaip jį matė aukos, atminimą. Tuo tarpu „monstriškieji“ paminklai išreiškia milijonų klipatomis paverstųjų patyrimo neperteikiamumą (Эткинд, 2015:240). Tačiau disidentams paminklų buvo pastatyta žymiai mažiau, galbūt dėl to, kad dalis jų dar gyvi, o ir pats šis siužetas nelaikomas tokiu reikšmingu kaip Gulago tragedija.

2017 m. Maskvoje A. Sacharovo prospekte pats V. Putinas atidengė memorialą politinių represijų aukoms. „Sielvarto siena“ (skulpt. G. Frangulianas, arch. A. Frangulianas) – tai dvipusis bareljefas iš akmens ir bronzos, kuriame vaizduojamos beveidžių žmonių figūros, simbolizuojančios represijų masiškumą. Sieną vietomis turi tarpų, kad lankytojas, peržengęs šiuos žuvusiųjų kūnų apsuptus „vartus“, pasijustų nuteistųjų ir pasmerktųjų kailyje ir suvoktų žmogaus gyvybės trapumą. Sienoje įrežti užrašai „atmink“ 22 kalbomis, įskaitant lietuvių. Aikštė grįsta akmenimis iš įkalinimo ir masinių egzekucijų vietų bei lagerių. Ją kerta granitiniai stulpai, verčiantys lankytojus eiti memorialo link eilute, kaip į sušaudymą (ši vietos semantika, deja, lieka neatskleista lankant vietą pavieniui ar mažomis grupėmis). Memorialo atidengimas buvo dalis vyriausybės programos „Politinių represijų aukoms įamžinti“, o šia proga pasakyoje kalboje Putinas išreiškė iki tol griežčiausią komunistinio režimo nusikaltimų pasmerkimą (Путин считает..., 2017). Tačiau grupė žinomų disidentų ir politkalinių – Aleksandras Podrabinek, Vladimiras Bukovskis, Arina Ginzburg, Igoris Gubermanas, Mustafa Džamilevas – atviru laišku kreipėsi į visuomenę nepritardami tam, kad valdžia imtųsi politinių represijų įamžinimo iniciatyvų, nes „ji žodžiais gaili sovietinio režimo aukų, o iš tiesų tęsia politines represijas ir šalyje gniaužia pilietines laisves“ (Советские диссиденты, 2017). Tokią šizofrenišką Rusijos istorijos politiką liudytų ir tai, kad, po „Sielvarto sienos“ atidengimo nepraėjus nė mėnesiui, Putinas su profesine švente, sutampančia su VYK šimtmečio jubiliejumi, jau sveikino

saugumo darbuotojus. Ta proga „Memorialas“ paskelbė oficialų protesto pareiškimą, teigiantį, kad šiais veiksmais valdžia tik tyčiojasi iš milijonų režimo aukų (*Международный Мемориал*, 2017). Kritikos sulaukė ir „Sielvarto sienai“ pasirinkta vieta, nes ji nuošaloka, menkai lankoma, įkurta šalia judrios trasos. Be to, šis memorialas kritikuotas ir dėl to, kad įkūnija neindividualizuotą aukų, liekančių anoniminėmis, atminimą, tuo tarpu kitos visuomeninės iniciatyvos, pavyzdžiui, „Paskutinis adresas“ arba „Vardų sugrąžinimas“, priešingai, joms labiau siekia suteikti istorinį pagrįstumą ir įvardija aukas. (Žr. 25, 26 nuotr. įklijoje).

Paminklai ir muziejai nebūtinai turi sutapti su tragiškų įvykių vieta, tačiau stalininiai nekropoliai daro įspūdį būtent savo autentiškumu. Jie buvo atrasti, ištirti ir įamžinami Ukrainoje (memorialas Bykovniano miške prie Kyjivo), Baltarusijoje (Kuropatuose prie Minsko*, Červenėje ir kt.), Kazachstane (Astanoje ir Almatoje statomi paminklai, o Karlage, Akmolinsko lageryje ir kitur – paminklai ir muziejai), Latvijoje (memorialai Rygoje, Jelgavoje, Jūrmaloje ir kitur), Estijoje (Taline, Tartu, Narvoje), Lietuvoje (Tuskulėnų rimties parkas ir kt.) ir kitose respublikose. Maždaug iki 2012 m. Rusijos istorijos politikoje būta tam tikro valdžios ir visuomenės iniciatyvų balanso, bet vėliau situacija staigiai keitėsi pastarosios nenaudai. 2012 m. liepą buvo priimtas „užsienio agentų“ įstatymas. Jis gerokai apsunkino nevyriausybiinių organizacijų veiklą, apribojo finansavimo iš užsienio šaltinius ir apskritai veikimą istorijos politikos lauke. Atidengiant „Sielvarto sieną“ Maskvoje „Memorialas“ – žinomiausia ir daugiausia sovietinio valstybinio teroro tyrimų ir atminties išsaugojimo srityje nuveikusi nevyriausybinių organizacija – buvo paskelbtas „užsienio agentu“, o tai leido jį imti persekioti įspūdingomis baudomis, siekiant išsekinti finansiškai. Tuo tarpu istorikas ir „Memorialo“ narys iš Karelijos Jurijus Dmitrijevas, atradęs masines stalinizmo aukų kapavietes Sandarmoche ir Raudonajame šile, buvo suimtas fiktyviai apkaltinus vaikų pornografijos kūrimu ir po ilgo, sekinančio teismo proceso, nepaisant gausių visuomenės protestų, nuteistas ilgus metus kalėti. Galiausiai 2021 m. gruodžio 28–29 d. Aukščiausiojo Teismo sprendimu kartu su „Memorialo“ žmogaus teisių centru istorinė-švietėjiška bendrija „Memorialas“ buvo likviduoti kaip esą kuriantys „klaidinančią SSRS įvaizdį“.

* Tačiau Baltarusijoje net gana kuklios visuomenės pastangos atskleisti represinę sovietinio režimo prigimtį, bandant Kuropatų vietovėje prie Minsko įkurti stalininių aukų memorialą, sulaukė griežto valdžios atkirčio. Nepaisant, kad šis objektas buvo įtrauktas į BR pirmos kategorijos istorinių-kultūrinių vertybių sąrašą, visuomenės iniciatyva statomi kryžiai nuolat vandalų naikinami ar niokojami. O šalia represijų aukų masinės kapavietės demonstratyviai buvo pastatytas pramogų ir pasilinksminimo kompleksas „Bulbash-hall“.

Represyvioji politikos atmosfera šalyje vis tirštėjo. Formalus abiejų organizacijų sunaikinimo pretekstas – priekabės dėl „užsienio agentams“ taikomų reikalavimų nesilaikymo, jų parama antivyriausybiniams protestams, taip pat stalininių represijų aukų – politikaliųjų, nuteistų remiantis išgalvotais kaltinimais – sąrašų sudarymas. Valdžios logika, grindžiama menama „Memorialo“, kurio visuomeninė įtaka ir reikšmė pastaraisiais metais menko, keliama grėsmė, atkartotojo stalininio laikotarpio „kenkimo iš užsienio“ fobijas. Tai rodytų posūkį į stalinizmo reabilitavimą ir apriorinį „ne“ specialiųjų tarnybų kritikai. Analitikai daro prielaidą, kad galutinai likviduoti šias organizacijas paskatino valdžią erzinantis projektas „Paskutinis adresas“ – jį išplėtojus visos šalies mastu būtų atskleistas įspūdingas represijų kraštovaizdžio mastas («Борьба за историю»..., 2021). Verta pažymėti, kad Rusijos visuomenininkai, dėdami nemenkas pastangas represijų atminčiai išsaugoti, nepaisant intensyvėjančių režimo trukdžių, naudojo įvairias priemones, dalis kurių nusižiūrėta ir nuo Holokausto memorializacijos praktikų. Pavyzdžiui, paminėtina akcija „Vardų sugrąžinimas“, „Memorialo“ pirmąkart organizuota skvere prie Solovkų akmens 2007 m. spalio 30 d.* ir kartojama kasmet, o jos dalyvių skaičius ir geografija iki 2022 m. nuolat augo**. Ji vyksta ne tik įvairiuose Rusijos miestuose, bet ir Londone, Varšuvoje, Berlyne, Vašingtone, Minske, Prahoje, Rygoje, Vilniuje ir t. t. Ši akcija inspiravo ir „Atminimo maldą“, kalbamą už komunistų nukankintus stačiatikius***. Nuo 2014 m. Maskvoje prasidėjo jau minėtas visuomeninis projektas „Paskutinis adresas“****, ne tik įamžinantis respresuotųjų atminimą, bet ir paverčiantis jį Rusijos miestų kasdienės memorialinės kultūros dalimi. Ant pastatų, kur gyveno respresuoti, kabinamos tipinės atminimo lentelės. Tokių per visą Rusiją iki 2022 m. vasario mėn. buvo pakabinta per 1000. Šios ir kitos visuomeninės iniciatyvos vieni buvo vertinamos kaip atsakas į po Krymo okupacijos prabudusį „imperinį sindromą“ ir „stalininio komplekso“ aktyvizavimą, o kiti tai suvokė kaip vieną iš nedaugelio, sugriežtinus įstatymus dėl mitingų, dar likusių pilietinio

* Politinių represijų aukų atminimo diena kilo iš bado akcijos, kurią 1974 m. spalio 30 d. surengė Permės ir Mordovos lagerių politikaliniai. Tą pačią dieną A. Sacharovo bute Maskvoje disidentas Sergejus Kovaliovas surengė spaudos konferenciją užsienio žurnalistams, informavo juos apie vykstančią akciją, parodė sovietinio kitaminčių persekiojimo dokumentus. Paskui kasmet vykdavo politikaliųjų bado streikai, o 1987 m. tą dieną įvyko demonstracijos Maskvoje, Leningrade, Lvice, Tbilisyje ir kituose miestuose. 1989 m. beveik 3000 žmonių gyva grandine apjuosė SSRS KGB rūmus. Kaip minėtina diena oficialiai pripažinta 1991 m. (День памяти...).

** *Возвращение имен*. Официальный сайт акции. <https://october29.ru/>

*** *Молитва памяти*. Официальный сайт акции. <https://molitvapamyaty.ru/>

**** *Последний адрес*. Официальный сайт проекта. <https://www.poslednyadres.ru/>

protesto formų. Nors, kaip spėja N. Epplée, įgyta franšizė „Rusija – mano istorija“ ir pastatyta „Sielvarto siena“ kuriam laikui leido V. Putino režimui užkonservuoti valstybei itin toksišką ir pavojingą sovietinio teroro simbolinio ir institucinio pasmerkimo temą, vietoj to pasirinkus „balansavimo“ ir „sutaikinimo“ retoriką ir išvengiant atsakomybės klausimo (Эппле, 2020:51), tačiau, kaip minėta, ilgainiui šių pusiausvyros ir kompromisų paieškų buvo atsisakyta. Stiprėjantį oficialiosios valdžios ir visuomenės atstovų, siekiančių išsaugoti Gulago atmintį, konfliktą liudija ir kalėjimo-muziejaus „Permė 36“ steigimo ir veiklos istorija.

Muziejus-draustinis „Permė 36“ buvo įkurtas buvusios pataisos darbų kolonijos BC 389/36 vietoje Permės krašte, Čiusovo rajone, Kučino kaime. Kolonija įsteigta 1946 m., likvidavus Gulagą pertvarkyta, čia pakliūdavo už įvairius nusikaltimus nu-teisti buvę teisėsaugos institucijų darbuotojai, o nuo 1972 m. iki uždarymo 1988 m. daugiausia kalinti valdžios požiūriu patys pavojingiausi politiniai nusikaltėliai. „Permėje 36“ kalėjo žymiausi disidentai V. Bukovskis, S. Kovaliovas, Anatolijus Marčėnka, Jurijus Orlovas, Vasilijus Stusas, Natanas Šaranskis, Glebas Jakuninas, Balys Gajauskas ir kt. (Sigitas Tamkevičius buvo kalinamas „Permėje 37“). B. Jelcino epochoje apleistos kolonijos teritorija visuomenininkų pastangomis imta pertvarkyti į muziejinį-archyvinį kompleksą, kaupia ekspozicinę medžiaga, kai kurie prarasti komplekso elementai buvo atkurti. Šių darbų ėmėsi entuziastai, palaikomi krašto administracijos ir remiami „Memorialo“. 2000 m. kompleksui net buvo suteiktas regioninės reikšmės Permės krašto istorijos ir kultūros paminklo statusas. „Memorialas“ muziejuje pradėjo formuoti diskusinę erdvę, taip atsirado festivalis „Pilorama“. Kad ir koks nuošalus, šis muziejus veikiai tapo įvairių grupių traukos centru, užmezgė kontaktus su užsieniečiais, o tai nepatiko srities valdžiai. Tuomet muziejaus darbuotojai ėmė vis labiau patirti administracinį spaudimą ir muziejus galiausiai buvo perimtas valstybės reikmėms. Po 2014 m., Krymo okupacijos kontekste, aštrėjantis valdžios ir visuomenės memorialinių iniciatyvų konfliktas, įskaitant dėl šio muziejaus likimo, rodė Gulago vertinimų skilimą – „Permę 36“ net norėta paversti Kalėjimo prižiūrėtojų atminimo muziejumi. 2019 m. buvo suformuota nauja muziejaus koncepcija, perdėliojanti vertybinius akcentus nuo represijų įamžinimo istorinio neutralumo link*, kitaip tariant, to paties, jau kitur šiuolaikinėje Rusijos istorijos politikoje pastebėto trauminės atminties aštrių kampų užglaistymo linkme, kai stengiamasi perimti opozicijos iki šiol prižiūrėtas „atminties vietas“ ir keičiamas

* *Мемориальный музей-заповедник истории политических репрессий «Пермь-36»*. Официальный сайт музея. <http://perm36.com/>

prasminis jų turinys («Произошел классический...», 2020). Pastaroji strategija matoma ir buvusiam carinių ir sovietinių laikų kalėjime „Tobolsko Centralas“, kuriame teko lankytis 2019 m. Sibiro katorgos ir tremties muziejus, įsikūręs Tobolsko mieste, šalia vienintelio už Uralo esančio kremliaus, po restauravimo vargiai beprimena savo itin griežta tvarka ir bauginančia istorija garsėjusį kalėjimą, kur buvo sušaudyta ar nukankinta daugybė žmonių (Золотухин, 2018). Sterilizuota ne tik kalėjimo aplinka, nebeprimenanti čia buvusių kančių ir žiaurumų, „nubalinta“ ir pati šios vietos istorija, eksponatai ir užrašais pasakojama laikantis pabrėžtinai nešališko tono, vengiant bet kokių kontroversijų. (Žr. 27, 28 nuotr. įklijoje).

Centrine Rusijos politinių represijų atminties vieta galima laikyti 2001 m. rašytojo Antono Antonovo-Ovsejenkos, lageriuose praleidusio daugiau kaip 30 metų, iniciatyva Maskvos miesto savivaldybės įkurtą Gulago istorijos muziejų. 2015 m. muziejus buvo perkeltas iš centro į miegamajame rajone esantį visiškai rekonstruotą ir specialiai jam pritaikytą XX a. pradžios daugiabutį pastatą, leidžiantį išplėsti ekspoziciją. Muziejus kaupia ir tyrinėja valstybės ir privačių archyvų medžiagą, renka buvusių kalinių atsiminimus ir asmeninius daiktus, taip pat daiktus, aptiktus buvusių lagerių vietose. Nuolatinė ekspozicija perteikia sovietų baudžiamosios sistemos formavimosi etapus nuo 1918 iki 1956 m., o laikinosios parodos paskutiniame penktajame aukšte leidžia giliau pasinerti į atskirus represijų istorijos epizodus ir taip juos visapusiškiau pažinti. Gulago muziejus aktyviai užsiima edukacine veikla ir leidyba, čia vyksta spektakliai ir įvairūs renginiai, padedantys emociškai susisaistyti su sovietų sukurta priverstinio darbo ir baudžiamąja sistema*. Ekspozicinė šio muziejaus erdvė sukonstruota *ego psichologijos* principu, kad lankytojas galėtų susitapatinti su tragiška *kito* patirtimi. Tam padeda ir autentiški eksponatai, ir dekoratyvios instaliacijos, atkuriančios gyvenimo lageriuose atmosferą. Nuo 2013 m. muziejus įgyvendina projektą „Mano Gulagas“, kurio tikslas – sukaupti vaizdo interviu archyvą su buvusiais kaliniais ir tremtiniais, jų šeimų nariais ir giminačiais, su represinės sistemos darbuotojais. Šie interviu sudedami į filmus, kurie demonstruojami salėse esančiuose ekranuose, taip pat tampa kilnojamųjų parodų dalimi, įkeliami į internetą, rodomi muziejaus kino teatre.

Gulago muziejaus ekspozicija, kurią aplankiau 2017 m., pradedama pasakojimu apie Solovkus, kaip Gulago sistemos prototipą, ir Baltosios-Baltijos jūrų kanalo statybą, kaip pirmąjį atvejį, kai buvo masiškai pasinaudota priverstiniu darbu, taip pat atskleidžiama NKVD raida. Yra salių, skirtų darbui, gyvenimui ir mirčiai

* *Музей истории ГУЛАГа*. Официальный сайт музея. <https://gmig.ru/>

lageryje, kalinių buičiai ir išgyvenimo strategijoms. Aptariamos ir temos, neturinčios tiesioginės sąsajos su Gulagu, pavyzdžiui, Didysis teroras ir prievartinės deportacijos, taip praplečiant represijų istorijos kontekstą. Taip pat pasakojamos ir vaikų, kurių tėvai patyrė represijas, buvo sušaudyti ar įkalinti, istorijos. Susidaryti aiškesnį vaizdą apie Gulago geografiją, chronologiją, mastus ir konkrečių lagerių istoriją padeda ir interaktyvus Gulago žemėlapis. Virtualiosios technologijos leidžia pažvelgti į iki šiol išlikusios lagerių infrastruktūros vidaus patalpas. Muziejaus pasakojime didžioji, valstybės, istorija, perteikiama per dokumentus, statistiką ir įvykių kroniką, derinama su asmenine istorija žmonių, nukentėjusių nuo represijų. Tačiau muziejus sulaukė ir kritikos dėl neva perdėto polinkio į virtualiųjų technologijų naudojimą, kurios, nors lankytojiui ir pagelbsti giliau pasinerti į tragiškų įvykių sukūrį, tačiau ir supaprastina šiuos sudėtingus reiškinius (Власик, Есипчук, Напреенко, 2016). (Žr. 29 nuotr. įklijoje).

Šalia jau minėtų projektų verta trumpai aptarti ir išskirtinai novatorišką Gulago atminties reprezentaciją – daugiadisciplinę parodą-projektą-tyrimą „Sudžiovintu – tikėti“*, kuri buvo atidaryta 2017 m., kaip įvairių sričių specialistų bendradarbiavimo vaisius. Vadovaujama K. Timiriazevo valstybinio biologijos muziejaus Maskvoje vyr. mokslo darbuotojos Nadeždos Pantiulinos, ši kilnojamoji ekspozicija, kaip kūrybiškas mėginimas naujai prakalbinti iki šiol jautrią represijų ir totalitarizmo temą, sukėlė nemenką atgarsį Rusijos kultūriniuose ir profesiniuose istorikų bei muziejininkų sluoksniuose. Parodą atidarantis tekstas byloja: „Tai istorija apie prievartinius persikėlėlius – žmones ir augalus. Žmonės, likusius gulėti miške be vardo ir atminimo. Žolės, išaugusias iš sėklų lagerių barakuose. Išlikusias herbariumų lapuose, dokumentiškai įrodančiuose, kad šios žolės ten buvo, net kai jos jau nunyko. Tai istorija-protestas: mes nesutinkame vadinti žmones „išėikvota darbo jėga“ ir neprisiminti, kad jie egzistavo. Tai istorija apie atmintį, atminimą, trapumą ir netiesioginius pėdsakus, kuriuos sugeba pastebėti tik ypatingi žmonės. Nes jeigu nežinai, kad tai pėdsakai, žvilgsnis praslysta pro šalį. Tačiau žiūrėkite – juos galima išvysti“ (*Путешествующая выставка...*, 2018). Ši paroda tapo dalimi akademinio projekto, skirto buvusių lagerių vietų gamtinės ir kultūrinės aplinkos tyrimams. Ekspozicijoje susipynė geobotaninės kolekcijos eksponatai, gausybė atrinktų archyvinių dokumentų, buvusių lagerių vietose rastų daiktų, šiuolaikinių menininkų kūrinių ir kitų istorinių šaltinių, sukaupėtų atlikus išsamius įvairių akademinių disciplinų tyrimus. Visa tai buvo apipavidalinta tam

* Сайт проекта «Засушенному» – верить» <http://zasushennye.ru/>

tikrais scenografiniais sprendimais, padedančiais parodos lankytoji giliau ir aktyviau įsitraukti į sudėtingos praeities pažinimą.

Pasinėrimas, arba *imersyvumas* – šiuolaikiniuose muziejuose ir parodose vis dažniau taikoma priemonė, skatinanti lankytojus maksimaliai išgyventi juose perteikiamą istorinę ar kitokią tikrovę (Benardou, Droumpouki, 2022). Besiplėtojant IT technologijoms, ypač susijusioms su virtualybės bei papildytos realybės technologijų taikymu muziejinėje, teminių parkų ir ekspozicinėje veikloje, šis būdas padeda efektyviai įsisavinti naują, specifinę informaciją ir įgyti tiesioginį asmeninį patyrimą. Be šių priemonių, pasinėrimui taip pat dažnai naudojamos ir meninės instaliacijos, šviesos bei garso efektai, teatriniai elementai ir t. t. Pavyzdžiui, Gulago muziejuje Maskvoje lankytojas pirmiausia patenka į salę, kurioje demonstruojama instaliacija, padaryta iš autentiškų sulaikymo izoliatorių durų ir ant grindų nubrėžtų kamerų dydžių, padedanti žiūrovui geriau suvokti areštuotojo patiriamą pirminį šoką. Tuo tarpu parodoje „Sudžiovintu – tikėti“ šie, labiau į jausmus ir išgyvenimus orientuoti, efektai išgaunami instaliacijomis ir kitais scenografiniais būdais, juos papildant atidaus nagrinėjimo ir reflektavimo reikalaujančia solidžia moksline medžiaga. Keletą Rusijos miestų jau aplankiusi ekspozicija pirmiausia koncentruojasi į botanikos duomenis, per ekspedicijas surinktus Solovkų* ir kitų lagerių vietose, o jos kūrėjams pavyko įrodyti, kad kai kurios iš įkalinimo ir prievartinio darbo vietos iš viso buvo ten, kur, oficialiais duomenimis, jų neturėjo būti. Pantiulina su komanda sugebėjo nestandartiškai aktualizuoti šį trauminį paveldą ir jautriai perteikti jo svarbą dabarčiai. Kuriant parodą buvo panaudoti FST Centrinio archyvo dokumentai, dalis kurių į mokslinę apyvartą pateko pirmąsyk. Ypatingai naudinga buvo 1930 m. NKVD ataskaita, parengta atlikus Solovkų lagerių reviziją. Šiuos duomenis papildė botanikų, floristų, geografų, antropologų, istorikų, lingvistų ir „Tarptautinio Memorialo“ 2015–2016 m. ekspedicijos surinkti duomenys. Svarbus parodos akcentas – istoriniai botanikų Hugo Grosseto, taip pat Belomoro biologinėje stotyje dirbusio ir jos apylinkėse XX a. 7 dešimtmetyje augalus rinkusio Vladimiro Viechovo, o ir buvusių lagerių teritorijose šiuolaikinių biologų surinkti herbariumai. Šiuose džiovintų augalų rinkiniuose esama pievų žolių, kurios tose klimatinėse zonose natūraliai neauga. Solovkuose arba

* Solovkų archipelagas, esantis Rusijos šaurės vakaruose, Baltojoje jūroje, represijų istorijoje užima ypatingą vietą. Darbo konclageris čia buvo įkurtas 1919 m., vietoje likviduojamo stačiatikių vienuolyno. Pirmiausia ši penitenciarinė įstaiga buvo skirta politinių kalinių „perauklėjimui“ (panašią funkciją atliko ir ten nuo XVI a. iki XX a. pradžios veikęs kalėjimas), bet 1923 m. buvo pertvarkytas į Solovkų Ypatingos paskirties lagerį (ru. Соловецкий лагерь особого назначения (САОН, ru. dramblis), o 1937 m. tapo masinių sušaudymų vieta. Gulago muziejuje Maskvoje eksponuojamos krosnies drelės iš Solovkų su drambliuko atvaizdu.

Belomore jos atsirado tik dėl iškirstų miškų, kai vietoj medžių susidarė sąlygos augti lankų augalams, kurių sėklos iš Uralo čia pakliuvo kartu su kalinais, ant jų batų ar drabužių, arba su šiaudais, kuriais būdavo išklojami suimtuosius vežantys vagonai. Kai miškai vėliau ataugo, šios žolės natūraliai nunyko. Taigi šie herbariumai tapo unikaliu istoriniu liudijimu, fiksuojančiu kitaip nepastebimus gamtinius vietovių pokyčius, tiesiogiai susijusius su prievartinio darbo sistema. Taip džiovintų augalų kolekcijos, kuriančios minimalistinę ir antiestetinę atmosferą, šioje parodoje virto ir istorinio šaltinio, ir archyvinio dokumento, ir, svarbiausia, atminties bei paties gyvenimo trapumo metafora (*Путешествующая выставка...*, 2018). Augalais subtiliai ir neprikišamai pasakojama žiaurumo ir kartu vilties istorija. Pavyzdžiui, eksponuojamame botaniko ir geografo H. Grosseto, Magadano lageriuose praleidusio 18 metų, herbariume esama žemaūgės pušies (*pinus pumila*) – augalo, kuris pranašauja pavasarį – pavyzdžio, bylojančio, kad žiemai pasibaigus kaliniams nušvisdavo didesnė tikimybė išgyventi. Herbariumus papildė ir kiti elementai, pavyzdžiui, karo metų aeronuotraukos ar dendrochronologiniai duomenys, padėję datuoti ir identifikuoti Gulago kalinių rankomis iškirstų miškų plotus. Tam tikrą emocinę atmosferą kurti padėjo ir seniai nugriautų ar bebaigiančių nunykti lagerių vietose rasti daiktai, atskleidžiantys represuotųjų kasdienybę ir darbą. Ekspонатų išdėstymas ir parodos kuriamas pasakojimas ne drastiškai, o subtiliai skatina emocinį lankytojo atsaką. Paroda konstruojama kaip totalinė instaliacija, sukurta naudojant minimalistinę rekvizitą, atkartojantį skurdžių lagerių buitį ir aplinką, taip pat įvairias teatrines priemones, garsus ir šviesos efektus. Svarbus čia ir taktilinis aspektas – ekspонатus galima liesti, judinti. Pantiulinos teigimu, daugiadisciplinarumas parodoje „tampa priemone delikaciai prabilti apie istorinius išmėginimus“*. Tai padeda lengviau įveikti įprastinius tokios specifinės medžiagos perteikimo įvairialypei auditorijai sunkumus ir ekspozicines klišes. Nes paprastai Gulagui skirtuose muziejuose ir parodose būdingas skirstymas į aukas ir budelius nepalieka lankytojams galimybės rasti kitokį žiūros kampą ir kurti savą to, kas regima, interpretaciją, o skausmas, tampantis pagrindine čia perteikiama emocija, neleidžia jiems išgyventi kitokių jausmų. Būtent tai, jos teigimu, paprastai sovietinių represijų temą žiūrovams, ypač neturintiems asmeninių sąsajų su ja, padaro nepatrauklią ir vengtiną. Todėl tokių parodų ar nuolatinių ekspozicijų rengėjams tenka pasukti galvą, kaip šį sunkų paveldą pristatyti kūrybiškiau ir susieti jį su dabarties realijomis. Todėl „Sudžiovintu – tikėti“ – šiuolaikinėje Rusijoje savo

* Сайт проекта «Засушенному – верить». Фильм о выставке «Засушенному – верить». Zasushennye.ru, 2019-06-09. <http://zasushennye.ru/film-o-vystavke-zasushennomu-verit/>

subtilumu, išsamumu, atlikto tarpdisciplinio darbo apimtimi, kuriu daugiaprasmiškumu ir emociniu krūviu reta paroda, atskleidžianti, kaip netikėtai, pasitelkiant botaniką, galima papasakoti apie Gulagą ir prievartinius žmonių perkėlimus, apie tai, kad net ir palikta nunykti ar sąmoningai trinama istorija gali palikti svarbių pėdsakų, neleidžiančių užtušuoti režimo padarytų nusikaltimų. Šiame projekte demonstruojamos kūrybiškos meninių archyvinų praktikų galimybės tyrinėjant ir perteikiant istoriją ir paveldą, o emociniai efektai išgaunami tuščiai neaudrinant lankytojo jusių, bet švelniai pastūmėjant juos peržengti tokiais atvejais įprastinių siaubo, baimės, gėdos ir kitų nemalonių jausmų slenkstį ir žengti nuostabos bei empatijos skaudžiai praeities tikrovei linkui. Tokia iš pirmo žvilgsnio paprasta, bet jautri ir praeičiai atidi vizualinė raiška įgalina išsamiau aptarti skaudžius ir tragiškos istorijos klausimus.

Trumpai aprašytasis nestandartinio Gulago atminties ir paveldo aktualizavimo pavyzdys liudija, kad įmanoma viešai analizuoti, taip pat sąžiningai interpretuoti ir sudėtingas problemas, apimančias praeities traumų įsisąmoninimą bei įveiką. Muziejinėse ar ekspozicinėse erdvėse paranku pasitelkti ir lankytojų į(si)traukimą ir dalyvavimą, parodų kuratoriams neužimant vadovaujamos ar vienintelės įmanomos tiesos instancijos pozicijos. Demonstruojama medžiaga skatina susimąstyti ir išgirsti skirtingas nuomones, savarankiškai ieškoti atsakymų į kylančius klausimus. Tokiu būdu meninės archyvinės praktikos, į bendrą darbą platesnėje *ArtScience* paradigmoje (Ellison, LeRoy et al., 1999) suburiančios mokslininkus ir meno kūrėjus, parodų autorius ir lankytojus, kuria visuomeniškai svarbioms laisvoms diskusijoms palankų prasminių klimatą ir erdvę. Kita vertus, šios praktikos tampa efektyvios ir tais atvejais, kai archyvai yra uždaryti arba plačiai publikai neprieinami. Tuomet meniniai sprendimai padeda sukurti reprezentatyvų kontrarchyvą (Бикмансурова, 2022), kuris, nors ir negali atstoti tradicinės dokumentų saugyklos, vis dėlto padeda formuluoti kitokius požiūrius į praeities įvykius, skirtingus nuo oficialiai įtvirtintų naratyvų.

Žinoma, stalininių represijų atmintis ir paveldas mėginami fiksuoti ne tik muziejų ekspozicijose, bet ir publikuotuose prisiminimuose, archyvuiniuose rinkiniuose, fotografijose*, meno kūriniuose**. Tačiau pagrindinių Gulago „atminties vietų“,

* Pavyzdžiui, virtualus Gulago muziejus kaupia ir Gulago „antropogeninio kraštovaizdžio“ fotografijų kolekciją, bet šis darbas dar tik pradėtas.

** Antai jauna Novosibirsko menininkė Janina Boldyriova yra sukūrusi seriją grafikos darbų, skirtų Gulago kraštovaizdžiams. Tačiau žymiausiu Gulago dailininku, Rusijoje, deja, beveik nežinomu, galima laikyti Nikolajų Getmaną (1917–2004), buvusį Gulago kalinį, nutapiusį bene reikšmingiausią paveikslų ciklą Gulago tema. Kelis žymiausius Gulago menininkus bei literatus savo knygoje „Kreivas gedėjimas“ išsamiau yra aprašęs ir Aleksandras Etkindas (Эткинд, 2015).

praktikų ir iniciatyvų Rusijoje apžvalga leidžia pastebėti tam tikrą tendenciją: įvairiomis muziejinėmis ar ekspozicinėmis priemonėmis iš jų vis dažniau išvalomos režimui nepageidautinos konotacijos. To pasekmė: šių vietų interpretacija pateikiama pabrėžtinai neutraliai (kaip kad „Tobolsko Centralo“ muziejuje), o kartais net mėginant įtvirtinti priešingą – sovietinės represinės sistemos darbuotojų atminimą, kaip kad buvo bandyta padaryti kalėjime-muziejuje „Permė 36“. Prieštaringos Rusijos valdžios ir visuomeninių Gulago memorializacijos formų sąveikos liudyto, kad šio sando iškėlimas į nacionalinį, ar juolab į globalųjį, lygmenį šioje šalyje nėra traktuojamas kaip parankus ar puoselėtinas*. Iki karinės invazijos į Ukrainą 2022 m. vasarį „nacistinio nugalėtojos statusas“ Rusijai leido užtušuoti stalininių nusikaltimų žiaurumą, mastą ir trukmę, taip pat imituoti jos „normalumą“ tarptautinėje arenoje, siekiant prilygti kitoms didvalstybėms ir net pabrėžiant savo kaip moralinio autoriteto („fašizmo nugalėtojos“) vaidmenį. Tuo tarpu Vakarų intelektualiniame lauke, kuriame įsitvirtinusios ilgaamžės simpatijų komunizmui ir Rusijai tradicijos, apie Gulagą ar Holodomorą iki šiol žinoma nepakankamai (išskyrus pavienius kryptingus darbus, kaip antai prancūzų sociologo Alaino Blumo represuotųjų atsiminimų tyrimai ir jo iniciatyva įkurtas virtualus Gulago muziejus** ir pan.). Kaip matėme, šiuolaikinėje Rusijoje Gulago atmintį iš esmės saugo visuomeninės organizacijos ir pavieniai istorijos entuziastai, kai valstybės pareigūnai šioje srityje dažnai nėra linkę bendradarbiauti ar net priešingai – stengiasi trikdyti represijų aukų memorializaciją. O kitos postsovietinės valstybės, norėdamos įamžinti savo stalinizmo aukas vietose, kur jos kentėjo ir žuvo, susiduria su nemenkais sunkumais.

Gulago sistema buvo likviduota 1956 m., o fizinės jos liekanos buvo demontruotos ar apleistos ir per dešimtmečius nunyko. Išskyrus išlikusius kalėjimus, kurių tik nežymi dalis vėliau tapo muziejais, to, ką galima būtų pavadinti represijų kraštovaizdžiu, Rusijos Sibire ar Tolimuosiuose Rytuose praktiškai nebeegzistuoja, išskyrus pavienius atsitiktinius fragmentus. Tačiau, keliaujant po Sibirą, neįmanoma nepastebėti, kiek daug ten buvusios represijų sistemos ženklų ir pėdsakų. Tuo, pavyzdžiui, teko pačiai įsitikinti lankantis Baikalo ežero Olchono salos pagrindinės gyvenvietės Chužyro kapinėse, glaudžiančiose ir lietuvių tremtinių

* Kad „Pergalės prieš fašizmą“ ir Gulago atmintys pamažu tapo viena kitą eliminuojančiomis, liudija pastarųjų metų Rusijos pozicija nebeįsileisti jaunimo ekspedicijos „Misija – Sibiras“, motyvuojant tuo, kad Lietuvos pusėje tariamai buvo kuriamos dirbtinės kliūtys sovietiniams kapams ir monumentams tvarkyti (Rusija neįsileis..., 2018).

** Virtual Gulag Museum. <http://www.gulagmuseum.org/start.do?&language=2>

kapus. Maloniai nustebino ir prie Chužyro mokyklos įsikūrusio salos Kraštotyros muziejaus ekspozicijos dalis, skirta lietuvių tremtinių gyvenimui*. Ši istorija turi ir savo literatūrinį liudijimą kunigo Vinco Algirdo Pranckiečio knygos „Baikalo žvejys“ pavidalu (Pranckietis, 1998). (Žr. 30, 31 nuotr. įklijoje).

Tačiau kokios išeitys gali būti randamos tokioje nepakankioje politinėje situacijoje, kai Rusija sudaro kliūtis šią atmintį ne tik tyrinėti, bet ir saugoti? Kitos teksto dalies tikslas – pasigilinti į tai, kaip šios atminties išlaikymo problema sprendžiama Lietuvoje, turinčioje specifinį santykį su Gulago ir tremties vietomis, kurios, dėl Rusijos vykdomos izoliacionistinės politikos, tampa vis sunkiau prieinamos. Kitaip tariant, aptarti tas šiuolaikinės kultūros formas, kuriomis stalininių represijų „atminties vietas“ yra integruojamos į nacionalinės istorijos kraštovaizdį ir kultūrinės atminties erdvę**.

STALININIŲ REPRESIJŲ ATMINTIES IR VAIZDUOTĖS ERDVĖS MEMORIALINĖJE LIETUVOS KULTŪROJE

Net ir prasidėjus dalinei destalinizacijai, „atšilimo“ laikotarpiu stalininių represijų ir antisovietinio pasipriešinimo tema Lietuvos SSR liko griežtai kontroliuojama: ji buvo arba nutylima, arba pateikiama ideologiškai apdorota. Oficiali propaganda ir toliau palaikė „priešo“ įvaizdį, taikomą antisovietiniams pagrindžiam kovotojams, kurie pirmiausia buvo vaizduojami kaip kriminaliniai nusikaltėliai – „banditai“, „besislapstantys nuo teisingumo Hitlerio pakalikai“, „buržuaziniai nacionalistai“, tariamai bandę atkurti buvusį autoritarinį režimą***. Pavyzdžiui, iš

* Plačiau apie šią kelionę ir filmuotą medžiagą iš Chužyro muziejaus žr. Aktualioji istorija (85). Tremties atmintis: sibiriečių, tremtinių ir kolaborantų perspektyvos. *Alkas.lt*, 2019-09-19. <https://alkas.lt/2019/09/19/aktualioji-istorija-tremties-atmintis-sibirieciu-tremtiniu-ir-kolaborantu-perspektyvos-video/>

** Panašių darbų jau esama, pavyzdžiui, literatūrologė G. Bernotienė atliko tyrimą, paremtą literatūriniais, fotografiniais ir žodiniais liudijimais, kuriame gretino Laptevų jūros lietuvių tremtinių santykį su Lenos žiočių ir su Tėvynės kraštovaizdžiais (Bernotienė, 2020).

*** Išsami „miško brolių“ politinių pažiūrų ir antisovietinio ginkluoto judėjimo ideologijos, sukurto remiantis jų paliktais dokumentais ir pagrindine spauda, analizė leidžia visiškai atmesti šį kaltinimą. Partizanai nenorėjo prezidento Antano Smetonos autoritarinio režimo kūrimo, priešingai, Lietuvos ateitį jie projektavo remdamiesi liaudies demokratijos principais (Pocius, 2020).

aštuonių sovietmečiu sukurtų dokumentinių ir vaidybinių filmų „brolžudiško pilietinio karo“ tema tik maža dalis vaizdavo „miško brolius“ ne kaip beveidžius niekingus galvažudžius, bet kaip gyvus ir kenčiančius žmones, kartais leidžiant jiems net išreikšti savo poziciją (Vytauto Žalakevičiaus „Niekas nenorėjo mirti“, 1965 m., ar Algimanto Grikevičiaus „Jausmai“, 1968 m., kuriuos iš pradžių buvo leista rodyti tik Lietuvoje). Tuo tarpu trėmimų tema viešojoje erdvėje praktiškai liko tabu iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Apie ją užuolankomis, pavyzdžiui, kalbama tik 1985 m. išleistame Juozo Požėros romane „Žuvis nepažįsta savo vaikų“, kuriame, šalia tremties, paliečiama ir lietuvių darbo migracijų į Sibirį tema. Tik perestroikos metais periodinėje spaudoje pasirodė pirmieji tremtinių memuarų fragmentai, ir po jų pasipylė daugybė liudijimų – dokumentinių, literatūrinių ir vizualinių tekstų, – kurių autoriai naujame sociokultūriniame kontekste siekė užfiksuoti savo skaudžią patirtį. Po daugelio metų priverstinės amnezijos ir tylos, taip pat ideologiškai nuspalvintos ir atvirai iškraipytos nacionalinės istorijos brukimo, nutildytoji sovietinės okupacijos, stalinizmo ir pasipriešinimo atminčiai, dažnai glaudžiai susipynusi su užsitęsusia kolektyvine trauma ir negebėjimu ją įveikti ar rasti tam priimtinių įveikos, gedėjimo ir gijimo formų, staiga atsivėrė buvusių represuotųjų parašytais, garso ar vaizdo formatu pateiktais liudijimais, kaip ir nebecenzuojama istoriografija, istorine publicistika, intelektualia žurnalistika ir pan. (Baliutytė, 2008). Pavyzdžiui, vienas pirmųjų tekstų, iškėlusį sovietinės sistemos teroro prieš civilius gyventojus ir bendrininkavimo su ja temą, sulaukęs didelio susidomėjimo, buvo žinomo rašytojo Romo Gudaičio straipsnis „Mes iš sušaudytų dainų krašto“, atspausdintas 1988 m. savaitraštyje „Literatūra ir menas“. Vien per 1991–1992 m. pasirodė daugiau nei 50 leidinių trėmimų ir antisovietinio pasipriešinimo tema. „Išvežtųjų“ memuaristikos pliūpsnį nepriklausomybės pradžioje galima mėginti aiškinti pasitelkiant kultūrinės traumos teorijas. Pasak Cathy Caruth, „trauma – tai istorija žmogaus, išgyvenusio tikrą siaubą, kuris dabar liudija ne tik savo, bet ir kito(-ų), kurie to dar (ar jau) nebegali padaryti, patirtį“ (Caruth, 2010:20-21). Tuo tarpu antropologas Sergejus Ušakinas skiria kelias traumos rūšis, padedančias geriau suvokti šio termino taikymo postsovietinių visuomenių atminčiai prasminį lauką. Tai:

trauma kaip netekties patirtis. Netektis tampa priežastimi pervertinti tai, kas buvo prarasta, ir įrašyti tai į dabarties kasdienybės struktūrą;

trauma kaip konsoliduojantis įvykis. Traumos pasakojimas šiuo atveju formuoja *netekties bendruomenes*, kurios yra ir aktyvios jo kūrėjos, ir kartu pagrindinis

adresatas. Gebėjimas pripažinti „skausmo bendrystę“ tarnauja nukentėjusiųjų solidarumo pamatu, taip pat „bendro skausmo patirtis“ leidžia socialiai atskirti ir simboliškai izoliuoti „išgyvenusiuosius traumą“ nuo visų kitų;

trauma kaip simbolinė matrica. Traumuojantis įvykis fiksuojamas žodžiais, teksta, vaizdais ir ritualais. Paskiri faktai sudėliojami į rišlų siužetą, kuriam trauma suteikia bendrąją pasakojimo koordinacijų sistemą. Tuomet ir individuali biografija, ir kolektyvinis tapatumas tampa neįmanomi be šios išgyventos traumos patirties (ryškiausi pavyzdžiai – armėnų ir žydų bendruomenės po genocidų) (Ушакин, 2009:8-10).

Šios įžvalgos leidžia paaiškinti nepriklausomybės pradžios tremtinių ir politikinių atminties bumą: pagaliau, po ilgo laiko tarpo, jie atgavo galimybę viešai kalbėti apie netektis ir skausmą, integruodami savo asmeninius liudijimus į naujai kuriamą didįjį istorinį pasakojimą ir formuodami kolektyvinį kovojusiųjų, nukentėjusiųjų ir dabarties kartų atstovų „mes“. Šiame kontekste pravartu prisiminti ir JAV sociologo Jefferey'io C. Alexanderio aptartą „traumos“ sąvoką, į kurią jis pažvelgia iš konstruktyvistinės perspektyvos. Jis skiria ir kartu kritikuoja du pagrindinius traumos suvokimo modelius: „apšviestąjį“ ir psichoanalitinį. Pirmasis apibūdina traumą kaip būdą racionaliai reaguoti į netikėtus pokyčius, įvykusius individualiame arba kolektyviniame lygmenyse. Atsakas traumai šiuo atveju bus mėginimas pakeisti aplinkybes, kuriomis ji ištiko, taigi negatyvi patirtis lems ateities sprendimų pasirinkimą. Tuo tarpu psichoanalitinis modelis remiasi idėja, kad į traumuojančius įvykius reaguojama nesąmoningais veiksmais. Žmonės, išgyvenę traumuojančius įvykius yra nepajėgūs jų suvokti ir racionaliai vertinti, dėl ko jie iškreipiami arba visiškai išstumiami iš atminties. Taip tikrieji, prie traumos atvedę, įvykiai gali būti rekonstruoti tik psichoterapijai padedant. Pasak Alexanderio, klasikiniu šios prieigos atveju galima laikyti Holokausto tyrimus. Kadangi trauminės praeities prisiminimai kolektyvinėje atmintyje egzistuoja tik pirminių įvykių „simbolinių nuosėdų“ pavidalu, jie sugrąžinami per literatūrinius kūrinius. Taigi šių kūrinių nagrinėjimas savotiškai prilygsta psichoterapiniam įsikišimui (Alexander, 2004:3-6). Kultūrinė trauma – tai sociokultūrinis procesas, kai kažkuriai patirčiai suteikiamas traumuojančios statusas. Tad egzistuoja tiesioginis traumos ir kolektyvinio tapatumo ryšys: „kultūrinė trauma galima vadinti situaciją, kai tam tikro kolektyvo nariai pajunta, kad patyrė siaubingą įvykį(-ius), kuris(-ie) paliko neišdildomą pėdsaką jų kolektyvinei savimonei, taip, fundamentaliai ir neatšaukiamai, perkeisdamas(-i) jų prisiminimus ir ateities tapatumą“ (Alexander, 2004:1).

Vadinasi, trauma ne tik kultūriškai konstruojama, bet ir (dažniausiai nesąmoningai) perduodama jaunesnėms kartoms kaip (iš)gyvenimo strategijos, vertybės ir normos. Tai, toliau matysime, gerai atspindi „antrosios kartos“ autorių kūriniai, aprašantys traumuojančius įvykius, kuriuos išgyveno jų tėvai arba artimieji. Tačiau čia iškyla autentiškumo ir įtikinamumo problema, susijusi su gebėjimu perteikti šiuos išgyvenimus – jiems atgaivinti pasitarnauja ne tik tiesioginių ar netiesioginių liudijimų bei artefaktų kaupimas, bet ir lankymasis vietose, susijusiose su šiais traumuojančiais įvykiais.

„Atminimo ir sielvarto darbas“ prasidėjo nuo spontaniškų buvusių kalinių ir tremtinių ar jų artimųjų ekspedicijų į stovyklų ir trėmimų vietas, norint surasti ir parsivežti savo artimųjų palaikus (pirmasis masinis ekshumavimas įvyko Igaroje dar 1989 m. Apie šias akcijas sukurta daugybė dokumentinių filmų ir TV laidų). Po jų sekė jaunimo programa „Misija – Sibiras“, per ją lankytos šios vietos ir tvarkyti Sibire ar Kazachstane likę Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių kapai. Tačiau laikui bėgant dokumentiniai filmai, kurių kūrėjai iš pradžių noriai imdavosi siužetų apie Gulagą, patyrė panašią į susidomėjimo Gulago ir tremties memuarais pakilimo ir nuosmukio tendenciją. Iš esmės tokie filmai ir nebuvo susiję su naujų istorinių žinių ar prasmės kūrimu, jais tik siekta dar kartą priminti tai, ką žiūrovas jau buvo perskaitęs, girdėjęs ar matęs (Šermukšnytė, 2004: 123-124). Filosofas Vytautas Rubavičius rašo, kad Gulago literatūros ir dokumentinio kino banga Lietuvoje pasiekė aukščiausią tašką maždaug 1995 m., o vėliau pradėjo slūgti, tačiau į politinę darbotvarkę nesugebėta iškelti ne tik sovietų teisėsaugos institucijų, bet ir vietos valdžios bei KGB pareigūnų teisinės ir moralinės atsakomybės klausimo. Dauguma jų žlugus Sovietų Sąjungai sėkmingai išvengė bausmės ir liko svarbiose pareigose teisėsaugoje, politikoje ar versle (Rubavičius, 2018:54). Ilgainiui dėmesys šiai temai ėmė mažėti, susiaurėdamas iki buvusių tremtinių bei politkalinių atminties bendruomenių. Represuotieji skubėjo palikti liudijimus apie savo praeitį, apie kurią sovietmečiu bijota pasidalyti net su savo artimaisiais. Rašytoja Eglė Gudonytė interviu juokavo, kad dabar publikuotus memuarus jau turi „kone kiekviena lietuvių tremtinių jurta“*. Šiuose atsiminimuose aprašomų įvykių siužetai būna gana paprasti ir panašūs vienas į kitą, keičiasi tik pavadinimai, vietos ir datos, tad laikui bėgant susidomėjimas tokiais tekstais natūraliai mažta, o vėliau šie prisiminimai jau publikuojami autorių lėšomis nedideliais tiražais. Tik reti, išskirtiniai kūriniai, kaip antai Dalios Grinkevičiūtės ar Vlodo Kalvaičio

* Interviu su Eglė Gudonyte 2021-01-29.

tekstai, turintys nemenkų literatūrinių privalumų, pakyla virš tipiskų šios kolektyvinės patirties aprašymų.

Filosofas Gintautas Mažeikis skiria gulaginius ir postgulaginius tekstus ir pažymi, kad pirmieji, vaizduojantys politkalinių ir tremtinių gyvenimo sąlygas, žiaurumą, dešimtmečiais užtrukusias represijas ir pan., savotiškai atkartoja Gulago schemas, o antriesiems būdingesnis dėmesys ilgalaikių kolektyvinių traumų padariniams (Mažeikis, 2016:55-86). Kaip vizualinių Gulago tekstų pavyzdžius jis mini Genadijaus Beglovo filmą „Pragaras, arba Dosjė apie save“ (1989 m.), televizijos serialą „Paskutinė majoro Pugačiovo kova“ (2005 m.), paremtą Varlamo Šalamovo tekstais, o pogulaginiams priskiria Tengizo Abuladzės „Atgailą“ (1984 m.) ir Andrejaus Zviagincevo „Leviataną“ (2014 m.). Atsižvelgiant į šią skirtį, įdomu panagrinėti lietuviškųjų gulaginių ir pogulaginių tekstų specifiką ir juose vaizduojamus tremties kraštovaizdžius, taip pat jų atspindį kitose atminimo kultūros raiškos formose. Kadangi apie deportaciją ir represijų prisiminimus daug rašyta (Rubavičius, 2007; Rubavičius, 2011; Baliutytė, 2008; Mykolaitytė, 2016; Mykolaitytė, 2016(a)), toliau pamėginsiu išsamiau paanalizuoti keletą, mano nuomone, ryškiausių kūrinių, atskleidžiančių sovietinių represijų suvokimo pokytį „antrojoje“ nukentėjusiųjų nuo represijų šeimų ir asmenų kartoje. Taip pat ne mažiau svarbūs ir pogulaginiai tekstai, kurie lagerių ar trėmimų temą kartais paliečia tik fragmentiškai, tačiau yra labai naudingi totalitarizmo sociopolitinių padarinių analizei.

Šiuolaikinių autorių sukurti „antrosios kartos“ Gulago tekstai dažniausiai būna paremti ankstesnės kartos – tėvų ar artimų giminaičių – patirčių permąstymu. Paprastai tai mėginimai sukurti įspūdingą istoriją, o ne įprastiniai praradimų, skausmo ir vargų aprašymai. Tikėtina, kad laikui bėgant tokie tekstai taps vis reikšmingesni formuojant kolektyvinius represijų vaizdinius, šis procesas jau prasidėjo. Pastarųjų literatūrinių (ar dažnai jų pagrindu sukurtų kinematografinių) kūrinių grupė gali būti siejama ir su postatminties (*post-memory*) naratyvais (Mykolaitytė, 2016). Kitaip nei „pirmoji“ Gulago tekstų autorių karta, kurios tikslas yra liudyti ir įamžinti patirtį, taip pat dokumentuoti nusikaltimus ir nurodyti kaltininkus, „antrosios“ atstovai kelia sau kitokias užduotis. Visų pirma, tai yra labai asmeniška tėvų ar artimųjų trauminės patirties reikšmės ir įtakos jų pačių likimui ir tapatybei paieška, taip pat tyrimas to, koku būdu buvo perduoti (ir perimti) Gulage įgyti išgyvenimo įgūdžiai. Dažnam iš šių autorių taip pat buvo svarbu fiziškai apsilankyti savo artimųjų tremties ar kalinimo vietose, paieškoti ir kartais rasti ten jų buvimo ženklų. Pavyzdžiui, „antrosios kartos“ atstovė E. Gudonytė romane „Karta nuo Sibiro“ (2013 m.), kuriame aprašomas jos močiutės ir motinos gyvenimas Altajaus

krašte, savo susidomėjimą šia tema aiškina tuo, kad ji leido jai papildyti savo pačios tapatumą, „tarsi iki tol turėjai tik vardą, o dabar įgijai ir pavardę“*. Jai pavyko į jau baigtą knygą įtraukti ir savo pirmosios kelionės į Altajaus kraštą išpūdžius: autorė su mama aplankė ne tik savo senelių rankomis pastatytą sodybą, artimųjų kapus, bet net ir rado dabartinių šeiminkų toliau puoselėjamą lietuvišką gėlių darželį – o tai visiškai nebūdinga vietinei tradicijai.

Patyrimo ir vietos autentiškumas daro tokio tipo kūrinis įtikinamesnius, tačiau esama ir kitų kriterijų, lemiančių jų patrauklumą. Antai lietuviškų ir amerikietišκών šaknų turinti rašytoja Rūta Šepetys prisipažino tik jau būdama suaugusi iškėlusi sau klausimą, ką reiškia turėti lietuvišką vardą ir pavardę ir save laikyti lietuve, jei esi gimusi ir gyvenanti JAV ir nemoki lietuvių kalbos. Parašyti romaną apie J. Stalino trėmimus „Tarp pilkų debesų“ (angl. „Between Shades of Grey“, 2011 m.) ją įkvėpė kelionė į Kauną, kur ji netikėtai atrado, kad dauguma šeimos nuotraukų buvo pačių jos narių sunaikintos baiminantis represijų dėl „neteisingos“ artimųjų kilmės ir dėl to, kad jas laikyti namuose buvo per daug pavojinga. Ją sukrėtė atradimas, kad ji nieko nežino apie savo šaknis ir kad žmonės užsienyje taip pat nieko nežino apie stalinizmo represijas Lietuvoje – jų aukos iki šiol lieka beveidės ir bebalsės. Taigi ji nusprendė parašyti knygą, nes: „taip galėjau bent šiek tiek įtvirtinti savo lietuviškąją tapatybę ir nebesijausti apsišaukėle“ (Liandzbergienė, 2011). Romanas buvo išverstas į daugiau nei 30 kalbų ir laimėjo įvairių literatūros premijų. Knygos populiarumą lėmė išpūdinga ir įkvepianti pirmosios, prieškario, bangos lietuvių tremties istorija. Romane pasakojama mergaitės Linos, kurios šeima buvo ištremta į Sibirą, lūpomis. Istorija parodyta šio dar beveik vaiko akimis, taip išvengiant ideologiškai nuspalvintų vertinimų spąstų ir „pirmosios kartos“ prisiminimams dažnai būdingos doringos tonacijos: paauglė susiduria su neteisybe ir žiaurumu, bet dar nežino, kaip tai interpretuoti (Mykolaitytė, 2016:191). Ši, kaip ir kitos, Šepetys knygos traukia skaitytojus mažai žinoma įstabia istorija, ekstremalia situacija, į kurią pakliūva jos herojai, egzotišku Sibiru ir Šiaure, pamatytais paauglio akimis.

Šepetys romanas buvo sukurtas remiantis keliais 1941 m. tremtinių tektais ir žodiniais pasakojimais. Iš D. Grinkevičiūtės ji, kaip manoma, perėmė geografiją, šeimos struktūrą, pasakotojos amžių, taip pat panašią poziciją trauminės patirties atžvilgiu, nors Lietuvos žiniasklaidoje galima rasti ir informacijos, kad knygos pagrindinės veikėjos prototipu buvo kita moteris – Irena Saulutė

* Interviu su Egle Gudonyte 2021-01-29.

Valaitytė-Špakauskienė, kuri, nepaisant savo garbaus amžiaus, vis dar veda ekskursijas Liaudies buities muziejuje Rumšiškėse, šalia atkurtos tremtinių prie Laptevų jūros jurtos (Stažytė, 2019), ir pati neseniai išleido savo memuarus (Valaitytė-Špakauskienė, 2020). Tačiau, nepaisant kruopštaus rašytojos atlikto parengiamojo darbo, Šepetys romane liko ir nemenkų semantinių iškraipymų ar nelogiškumų, sąlygotų menko istorinio konteksto išmanymo. Atsižvelgiant į neabejotinus autorės nuopelnus populiarinant tremties temą už Lietuvos ribų, vis dėlto reikia pridurti, kad knygai vietomis būdingi „rožiniai akiniai“, supaprastinti ir net naivūs vertinimai, rodantys gilesnių aprašomų įvykių priežasčių nesupratimą, dėl kurio totalitarinio režimo ir visuomenės bruožai liko neišryškinti arba perteikti neadekvačiai. Kai kurie iš šių trūkumų vėliau buvo perkelti arba net pridėti lietuvių kilmės amerikiečių režisieriaus Mariaus Markevičiaus romano pagrindu sukurta me filme „Pelenai sniege“ („Ashes in the snow“, 2018 m., lietuvių žiūrovams filmas rodytas pirminiu pavadinimu), kuriame daugiausia vaidino užsienio aktoriai. Filmą kritikai nepagailejo pastabų scenarijui, prie kurio prisidėjo ir pati knygos autorė, kaltindami ekrane rodomą dramą primitivumu, stalinizmo nusikaltimų esmės ir prasmės nesuvokimu ar net suvulgarinimu, nesąmoningais iškraipymais, taip pat įdomesnės dramaturgijos stoka. Vienas apžvalgininkas net atkreipė dėmesį į tai, kad filmo pasakojimas klaidina „traumuojančią realybę tiesiog sunorminant, įspraudžiant į tam tikrus vaizdavimo trafaretus, paverčiant ją ne tokia skaudžia, visai įmanoma stebėti“ (Genevičius, 2018). Tam tikru akibrokštu kritikų buvo palaikytas ir režisūrinis sprendimas Laptevo jūros pakrantės „vaidmenį“ skirti Kuršių nerijos kopoms.

Nors „Tarp pilkų debesų“ nebuvo pirmasis filmas apie lietuvių tremtį, tačiau pirmasis atkreipė pasaulio bendruomenės dėmesį į šią temą. Tuo tarpu 2013 m. pasirodęs filmas „Ekskursantė“ (režisuotas Audriaus Juzėno) pasakojo vienuolikmetės mergaitės istoriją, kuriai pavyko pabėgti pakeliui į Sibirą ir, ne be gerų žmonių pagalbos, išvengus daugelio sunkumų ir nukeliavus tūkstančius kilometrų, grįžti namo. Šiame filme vaidino žymūs Lietuvos ir Rusijos aktoriai, jis gavo apdovanojimą Rusijos kino festivalyje „Nika“. Papasakota istorija stalininio teroro sukeltą tragediją iškėlė anapus įprastinio nacionalinio kartėlio ir nuoskaudos ir tapo visuotine parabole apie gerį ir blogį, apie žmoniškumo galią. Nors režisierius A. Juzėnas interviu minėjo, kad filmas taip pat paremtas tikra istorija, tačiau, scenaristo sprendimu, pagrindinės veikėjos prototipas liko neatskleistas (Noreikienė, 2013). Šį filmą galima vertinti kaip kiek kitokį, laisvesnį žvilgsnį į skaudžią praeitį ir net kaip Lietuvos visuomenės brandos išbandymą, nes jis pateikia kiek

dviprasmišką istoriją, o sovietinių represinių struktūrų darbuotojų portretai čia ne vien neigiami.

Trumpai aptarti vaidybiniai filmai nemenkai prisidėjo prie vaizdinio, kurį lietuvių ir platesnė auditorija susidarė apie Sibirą ir Šiaurę. Taigi „antrosios“ kartos kūriniai pamėgino išeiti iš užkietėjusio Gulago literatūros kanono, ieškodami naujų požiūrių, vertinimų ir išraiškos būdų. Tai atitinka jau besiformuojančią postatminties literatūros tradiciją, kurios ryškūs pavyzdžiai Vakaruose – Arto Spiegelmano grafinis romanas apie Holokaustą „Maus“ (1991 m.) arba pokario vokiečių tapatybės refleksija Noros Krug komiksų knygoje „Heimat: vokiečių apmąsto istoriją ir kilmę“ (2018 m.). Postatmintis apima antrosios ir vėlesnių kartų požiūrį į stiprų, dažnai giliai trauminį patyrimą, kuris nutiko kitiems žmonėms dar prieš jų gimimą, tačiau, nepaisant to, buvo perduotas taip tiesiogiai, tarsi tai būtų jų pačių prisiminimai (Hirsch, 2008:103). Šios koncepcijos autorė Marianne Hirsch atkreipia dėmesį, kad ši sąvoka tinka ne tik Holokausto ir Antrojo pasaulinio karo traumai, bet ir vergovės atminimui JAV, Vietnamo karui, apartheidui Pietų Afrikoje, komunistiniam terorui SSRS, genocidams Armėnijoje, Kambodžoje, Ruandoje ir kt. Postatminties atsiradimas tapo įmanomas, nes „atmintis gali būti perduota tiems, kurie patys neišgyveno įvykio“ (Hirsch, 2008:106). Taigi ši netiesioginė, įgyta atmintis jau skiriasi nuo tiesioginių dramatiškų įvykių liudininkų ir dalyvių atminties. Kartu ji yra ir laisvesnė nuo sąmoningų ar pasąmoningų nutylėjimų, būdingų tekstams, užrašytiems pačių teroro aukų, kurioms buvo sunku ar nepakeliamai skausminga kalbėti apie savo žaizdas ir žeminančią patirtį, kas ypač būdinga moterų prisiminimams.

Pasak Ernsto van Alphen: „Būtina paaiškinti, kad postatmintis nėra tam tikra atminties rūšis. Jaunesnė karta ją kuria remdamasi vaizduote, leisdamai sau rekonstruoti prisiminimus, kurių pati neturi. Arba rekonstruoti praeitį, apie kurią nieko nežino“ (фон Альфен, 2016) Tarp lietuviškų postatminties kūrinių, išsiskiriančių naujos kalbos raiškos paieška, verta paminėti ir komiksų knygą „Sibiro haiku“ (teksto autorė Jurga Vilė, dailininkė Lina Itagaki), laimėjusią ne vieną geriausio vaikų literatūros kūrinio premiją. Šio neįprasto kūrinio pagrindas buvo trylikamečio berniuko Algio, kurio prototipas yra vienos iš knygos autorių tėvas, istorija. Knygą sukūrė dvi jaunos moterys, kūrybiškai sujungdamos skirtingas mėnines priemones – piešinius, laiškus, poetinius intarpus ir t. t. Tai leido pasakoti pirmuoju asmeniu, parodant istoriją vaiko akimis, neperkraunant jos detalėmis ir pernelyg nedramatizuojant, priešingai, įnešant didelę humoro dozę ir net šiek tiek mistikos. Knyga jau išversta į daugelį pasaulio kalbų, įskaitant rusų ir japonų.

Tuo tarpu minėtas E. Gudonytės dokumentinis romanas „Karta nuo Sibiro“ piešia kiek sudėtingesnį tremties ir požiūrio į traumą vaizdą. Tai ne tik kruopštus tremtinių buities sąlygų ar emocinių išgyvenimų atkūrimas, bet ir mėginimas rasti gilesnių transgeneracinių jungčių. Pasakojimas grindžiamas trijų kartų atstovų – močiutės, motinos ir pačios teksto autorės – gyvenimų sankirta, daugiausia vietos skiriant vidurinės kartos patirčiai. Kitaip nei tremties literatūra, kuri daugiausia orientuota į praeities įvykių atgaminimą, Gudonytės pasakojimo kryptis yra dviejų vektorių – ji nukreipta ir į tremties Altajuje metus (sunki autorės motinos Astos vaikystė aprašyta pirmuoju asmeniu), ir į dabartį (pačios autorės apmąstymai apie atmintį, tėvynę, tapatybę, likimą). „Šiek tiek susipainiojau savo kelionės maršrute – ar aš vykstau į Sibirą per save, ar į save – per Sibirą? Žinau tik tiek, kad paskutinė stotelė bus Lietuva“ (Gudonytė, 2013:6-7) Autorė kreipiasi į skaitytoją klausimu: „Kiek tavyje yra Sibiro?“, taip išprovokuodama jį pagalvoti apie savo priklausymą tautai, kaip trauminės atminties bendruomenei, net jei jis ar ji ir neturi savo šeimos represijų patirties. Ir atsakoma į šį klausimą individualiame, o ne kolektyviniame lygmenyje. Vis dėlto, nepaisant kūrybiškų įžvalgų ir ambicijų rasti naujų išraiškos formų, šią knygą galima priskirti lietuvių neoromantizmo tradicijai, nes joje daug dėmesio skiriama gamtos aprašymams, etnografiniams altajiečių kultūros ypatumams, kasdienybės detalėms, kas ypač būdinga moterų prozai.

Dokumentinių ir meniškai vertingiausių „pirmosios“ ir „antrosios“ autorių kartos tekstų esminį skirtumą galima būtų apibrėžti per skirtingą ontologinio intensyvumo lygį. Pirmieji siekia suvokti išgyventą tragediją žvelgdami egzistencializmo (D. Grinkevičiūtės, V. Kalvaičio dokumentiniai romanai) ar krikščioniškosios metafizikos (Adelės Dirsytės laišakai, Antano Miškinio „Psalmės“) požiūriu. O antrieji, dėl akivaizdžių priežasčių, tokio trauminės patirties atspindėjimo lygio nepasiekia, tad pastangas sutelkia ne tik į jiems emociškai reikšmingų įvykių rekonstrukciją, bet ir siekia savo asmeninę biografiją įterpti į jau kanonizuotą didįjį istorinį pasakojimą apie „tautos kovą ir kančias“. Tačiau neišvengiamai atsirandantį kokybinį pirminio liudijimo ir jo „vertimo“ į šiuolaikinę postnacionalinę kalbą skirtumą jie mėgina kompensuoti aistringų noru atnaujinti šią jau palengva pasimiršančią ir aktualumą prarandančią atmintį, drąsiai įvesdami naujas, dažnai nekonvencines raiškos formas (J. Vilės ir L. Itagaki komiksų knyga) arba pasitelkdamis kalbos eksperimentus (E. Gudonytė). Naujų diskurso apie represijas formų paieška ir pastangomis populiarinti šį istorinį siužetą „antrosios“ kartos atstovai taip pat bando peržengti „pirmosios“ sukurtų Gulago tekstų uždarumą ir etnocentriškumą, taip iš naujo atverdami jį plačiai auditorijai. Tačiau kalbant apie

konkrečių Gulago tekstų pritaikymą šiuolaikinės visuomenės skoniui ir supratimui neišvengiamai kyla ir pavojus, kad taip „verčiant“ bus nesąmoningai iškreipti istorinis kontekstas ir pirminės reikšmės arba net įvyks netyčinis sielvarto vulgarizavimas, kas atkreipė Šepetys knygos ir jos motyvais sukurto filmo kritikų dėmesį.

Kaip minėta, represijų ir tremties „atradimas“ Sąjūdžio epochoje įvyko ne tik dėl anksčiau parašytų prisiminimų bei liudijimų publikavimo, bet ir dėl individualių bei grupinių kelionių į Sibirą ir Kazachstaną, ieškant ten palaidotų artimųjų kapų. Šios, dar iki nepriklausomybės, 1989 m. pradėtos neformalios kelionės, skirtos ne tik susigrąžinti palaikus, bet ir inventorizuoti, tvarkyti tremtinių kapines, vėliau įgijo labiau organizacinį pobūdį. Inventorizuojant tremtinių kapus daugiausia nuveikė visuomeniniais pagrindais dirbanti asociacija „Lemtis“, kuri nuo 1989 m. sistemaiškai sužymėjo apie 85 % Sibire išlikusių lietuvių kapų. Be šios bendrijos narių įdirbio veikiausiai nebūtų atsiradęs ir projektas „Misija – Sibiras“ (Petkevičė, 2017). „Lemties“ atstovas Gintautas Alekna jau yra surengęs apie 50 ekspedicijų, aplankęs daugiau nei 1000 tremties vietovėmis tapusių Sibiro kaimų ir miestelių, apie 400 vietų, kuriose palaidoti ištremti lietuviai. Nuo 2006-ųjų Alekna vadovavo ir kelioms projekto „Misija – Sibiras“ ekspedicijoms. Taip pat jis kuria dokumentinius filmus apie tremties vietas, rengia fotoparodas. Keliautojas sau buvo išsikėlęs tikslą pažymėti visas lietuvių tremtinių ir politkalinių palaidojimo vietas Sibire ir Tolimuosiuose Rytuose, tačiau nuo 2018 m. nebegali tęsti šios veiklos, nes pakliuvo į Rusijoje nepageidautinų asmenų sąrašus (Alekna, 2017). Į šias keliones vyko daug jaunuolių, tai jiems buvo neįkainojama patirtis, daranti istoriją gyvą ir apčiuopiamą. Tačiau, pasak Aleknos, valstybė menkai teprisidėjo prie šios akcijos finansavimo, įsivyravo biurokratinis požiūris (Trainys, 2020). Nors reikia pasakyti, kad Lietuvos kultūros taryba šiai veiklai finansuoti net turėjo atskirą programą, ją realizavo LGGRTC Memorialinio departamento darbuotojai.

Lietuvos jaunimo organizacijų tarybos (LiJOT) nuo 2006 iki 2021 m. vykdytas pilietiškumo ugdymo projektas „Misija – Sibiras“, kai buvo keliamama į Lietuvos gyventojų tremties bei kalinimo vietas, tvarkomos tautiečių kapinės, susitinkama su Sibire ir Tolimuosiuose Rytuose tebegyvenančiais lietuviais, tapo plačiausiai žinoma iš šios srities iniciatyvų, daugiausia dėl sėkmingos komunikacijos ir informacinio didžiosios žiniasklaidos palaikymo. „Misija – Sibiras“ suorganizavo 18 ekspedicijų, kuriose dalyvavo daugiau nei 200 žmonių, o norą tapti šios ekspedicijos dalimi pareiškė daugiau nei 14000 jaunuolių*. Per šį laiką

* „Misija – Sibiras“. Oficiali svetainė. <https://misijasibiras.lt/>

„Misija – Sibiras“ ekspedicijų dalyviai aplankė ir sutvarkė daugiau nei 170 tremtinių bei politinių kalinių kapinių Rusijos Federacijoje, Kazachstane ir Tadžikistane*. Tačiau projektas sau pagrindiniu uždaviniu vis dėlto kėlė ne ekspedicijas, o edukaciją: per 15 veiklos metų buvo organizuojami susitikimai su moksleiviais, studentais, bendruomenėmis, surengta dešimtys parodų, sukurta per 15 dokumentinių filmų, išleista knyga-albumas. Pastaruosius keletą metų projekto veikla ėmė strigti, nes Rusija nebeįsivadė vizų ekspedicijų dalyviams, tad teko iš pradžių skubiai persiorientuoti į Kazachstaną, o galiausiai, po 15 metų, veiklą sustabdyti („Misija – Sibiras“ nutraukia..., 2021). Nepaisant itin pozityvaus šio projekto įvaizdžio visuomenėje, 2018 m. „Misijos – Sibiras“ organizatorius į Kazachstano Karlagą prof. Algis Vyšniūnas apie jį ir su Rusija kilusį konfliktą interviu atsiliepė gana sarkastiškai: „Projektas „Misija – Sibiras“ nekėlė jokių problemų Rusijai. Jaunimėlis važiuodavo į Sibiro miškus, toli nuo miestų, nevaikščiojo po kalinimo vietas. Rusijos viešojoje erdvėje jie yra nematomi, todėl nelabai kam ir rūpėjo. O grįžę nuoširdžiai pasakoja apie patirtus sunkumus ir nepatogumus, įkurius uodus, blogą orą ir pan. Be to, kalbama tik apie tremtinius, jokių užuominų apie Gulagą, lagerius, politinius kalinius, laisvės kovotojus ir pan. Todėl Rusijos veiksmų priežastis nebeįsileisti misijos dalyvių, ko gero, yra nesusijusi su šiuo jaunimo projektu. Tai tik pretekstas“**. Vyšniūno nuomone, projektas veikiau priminė viešųjų ryšių akciją, nes jame prioritetas buvo skiriamas šou žvaigždėms, LiJOT funkcionieriams ir kitiems „žinioms žmonėms“, o jo organizatoriai puoselėjo viktimizacinį „tautos kančių“ naratyvą, o ne norėjo gilintis į istorijos sudėtingumą autentiškose vietose, kas darė jį veikiau pramogine nei išties politine ir pilietine akcija. Taip pat jis kritikavo ir 2018 m. „Misija – Sibiras“ ekspediciją į Kazachstaną teigdamas, kad jai nebuvo tinkamai pasirengta, nes nesugebėta greitai persiorientuoti nuo Sibiro miškų į stepę, neatsižvelgta į kultūrinius šalies ypatumus, kas dažnai sukeldavo nemalonių nesusipratimų su vietiniais gyventojais, kurie,

* „Misijos – Sibiras“ ekspedicija į Tadžikistaną vyko 2011 m. (vadovas A. Vyšniūnas). Per ją Kurgan tiubė kapinėse buvo pastatytas paminklas lietuvių tremtiniams („Misija – Sibiras 11“..., 2011).

** Prof. Algio Vyšniūno interviu 2018-08-20. Šis žinomas urbanistas ir architektas, pats politinių kalinių sūnus, gimęs Karagandoje, yra vienas svarbiausių lietuvių kalinimo Kazachstane atminimo įamžinimo iniciatorių ir vykdytojų. Jis, finansuojamas LGGRTC, suprojektavo ir pastatė paminklus lietuvių kaliniams atminti Spaske, Balchaše (kartu su skulpt. Jonu Jagėla), Kengyre ir kitur, išleido knygą „Lietuviai Karlage“, parengė parodą, skirtą Kengyro sukilimo 65-mečiui Tuskulėnų rimties parke, skaito viešas paskaitas apie ypatinguosius lagerius Kazachstane, kuriuose nuo 1948 m. buvo kalinami daugiausia politiniai kaliniai iš Baltijos šalių – paimti į nelaisvę partizanai ir jų rėmėjai.

kaip ir vietos valdžios atstovai, iš esmės buvo palankiai nusiteikę lietuvių atžvilgiu. Iš viso jam susidarė įspūdis, kad kelionės vadovai stokojo kompetencijų dirbti su istorine atmintimi, nesugebėjo tinkamai sudėlioti prasminių akcentų. Jo teigimu, 2009 m. ekspedicija į Kazachstaną buvo vienintelė, skirta politiniams kaliniams, ypač pabrėžianti 1954 m. Kengyro sukilimo, kurį surengė kaliniai, reikšmę Gulago sistemos išardymui. Šios ekspedicijos dalyviai susitiko su sukilimo dalyviu Igoriu Pinčiukovu, jis pačiame lageryje plačiau papasakojo apie žiaurų jo nuslopinimą. Be to, jaunuoliai lankėsi Žezkazgano muziejuje, kur plačiau sužinojo apie 1954 m. įvykius. Ir nors 2019 m. turėjo būti minimas Kengyro sukilimo 65-metis, tačiau 2018 m. ekspedicijos vadovai, būdami lagerio vietoje, šio reikšmingo fakto niekaip neakcentavo. Be to, 2009 m. „Misija – Sibiras“ grupė važiavo pasirengusi, t. y. aiškiai žinojo, kur važiuoja, kas tose vietose vyko ir pan., o 2018 m. ekspedicijos dalyviai buvo palikti informacinėje tuštumoje ir neturėjo galimybės susidaryti aiškesnio įspūdžio apie tai, kuo reikšmingos jų lankomos vietos*.

Esminis lietuvių Gulago ir tremčių vietų memorializacijos strategijų skirtumas, kalbant apie ekspedicijas į Sibirą ir į Kazachstaną, yra tas, kad pirmosios labiau akcentavo kapinių žvalgybą, inventorizavimą ir tvarkymą, kuris Sibiro klimatinėmis sąlygomis nėra labai efektyvus, nes trumpalaikis, o antrosios – paminklų ir memorialų iš ilgalaikių tvirtų medžiagų statymą lagerių vietose, aktyviai bendradarbiaujant ir su vietos valdžia, ir su užsienio partneriais. Pasak Vyšniūno, esama ryškaus skirtumo, kaip politinių represijų temą traktuoja Rusija ir kaip oficialioji Kazachstano valdžia. Pastaroji laikosi principo – „taip, visa tai buvo mūsų žemėje, bet tai darėme ne mes“. 2009 m. kartu su Kazachstano ambasada Lietuvoje buvo įgyvendintas projektas „Likimus siejanti gija“, kurį inicijavo kazachai. Jau tada buvo aiškiai matyti, kad Kazachstano valdžia puikiai supranta, jog visada yra pavojus suerzinti Rusiją. Nepaisant to, pastebima aiški tendencija, kuri ypač išryškėjo per paskutinį dešimtmetį, kazachams pradėti kalbėti apie savo tautos genocidą, vykdytą 4 dešimtmetyje, kai iš 6 milijonų kazachų dėl dirbtinai sukulto bado mirė apie 3 milijonai. Tam atminti statomi paminklai, kurių iki tol, kol šių vietų nepradėjo įamžinti užsieniečiai, pirmiausia lietuviai, iš viso nebuvo (pavyzdžiui, pastatytas paminklas Balchaše). Šiuo požiūriu iliustratyvus ALŽYR memorialinis kompleksas, kuris oficialiai skirtas moterims, kalėjusioms Kazachstane, bet didžiąją ekspozicijos dalį sudaro eksponatai, susiję su kazachų tautos genocidu. Muziejuje taip pat yra atskira ekspozicija apie

* Prof. Algio Vyšniūno interviu 2018-08-20.

Almatoje 1986 m. vykusias riaušes. Kitaip nei Rusijos, lietuvių, kaip ir kitų tautų, pastangoms įamžinti savo trauminę atmintį šioje šalyje oficiali Kazachstano valdžia nesudaro jokių kliūčių, nes tai yra civilizuota, visiems pasaulyje įprasta, pilietiška praktika be jokio politinio turinio. Kita vertus, kazachai puikiai suvokia ir tai, kad užsieniečių ekspedicijos po tremties ir kalinimo vietas padeda ir jiems pradėti atviriau kalbėti apie savo traumas*.

Kaip minėta, kai kitos šalys bandydavo įamžinti savas Gulago ir tremčių aukas jų kalinimo ir žūties vietose Sibire, Rusija reaguodavo irzliai ir skausmingai, sudarydama vis daugiau kliūčių jas fiziškai pasiekti ir tvarkyti. Tuo iki 2022 m. karo su Ukraina vis labiau represyvėjanti V. Putino režimo istorijos politika skyrėsi nuo Kazachstano – šalies, buvusios antra pagal dydį ir reikšmę represijų destinacijos – oficialios pozicijos. Pastarojoje aiškiai atsiribojama nuo šių nusikaltimų žmoniškumui vykdytojų, tačiau netrukdoma įvairių šalių iniciatyvoms savo aukas pagerbti paminklais ir muziejais. Tuo tarpu kitos postsovietinės šalys nacionalinį tapatumą konstruoja atsiremamos į komunistinių nusikaltimų ir pasipriešinimo atminimą. Tai ypač ryšku Baltijos šalių okupacijų muziejuose, kurių lyginamoji analizė leistų išryškinti oficialiosios valstybės istorijos politikos panašumus bei skirtumus.

„TAUTOS KANČIŲ IR KOVŲ“ APMASTYMAS OKUPACIJOS MUZIEJUOSE

Semiotikas Jurijus Lotmanas teigė, kad kiekviena kultūra pati sprendžia, ką prisiminti, o ką pamiršti (Лотман, 1992:200). Šią mintį galima pritaikyti ir komunistiniam laikotarpiui skirtų muziejų analizei, nes jų ekspozicijas taip pat galima laikyti savitais kultūros tekstais, kuriuos kuria ir perkuria ne tik jų autoriai, bet ir skaitytojai (Румянцева, 2011). Šiuolaikiniai muziejai atliepia radikalų praeities suvokimo pokytį, įvykusį Vakarų kultūroje, kurį Aleida Assmann yra apibūdinusi kaip laiko sąryšių griūtį (Ассман, 2017). Pasak jos, modernybės temporalinis režimas, kuriame gyventa nuo XVIII a. pabaigos, patiria krizę ir jau regimi naujosios temporalinės orientacijos kontūrai (Ассман, 2017:5). Aleida Assmann apibrėžė temporalinį kultūros režimą kaip rėminę struktūrą, kurioje

* Interviu su prof. Algiu Vyšniūnu 2021-03-27.

mobilizuojamos vienos vertybės, troškimai ir viltys, bet ignoruojamos, apeinamos, nutylimos, ištrinamos kitos (Ассман, 2017: 85–86). Modernybėje praeitis/dabartis/ateitis buvo aiškiai atskirtos, o mūsų gyvenamas metas apibūdinamas kaip „gilioji dabartis“ (*deep now*), kadangi ateities daugiau nėra, o dabartis perpildyta praeities (Digital Memory... 2018). Tai, kaip kinta laiko sąvoka, geriausiai paaikškina atminties teorija, teigianti, kad visos šios laiko fazės yra glaudžiai tarpusavyje susipynusios. Čia kultūra suvokiama kaip laiko kūrimo mechanizmas, o kultūrinė atmintis tampa navigaciniu instrumentu, leidžiančiu manevruoti jo viduje. Tad norint dabartį pripildyti praeities, pasak jos, yra ne priežastis panikuoti, o pretekstas dirbti su praeitimi, jos nepamiršti, ją perdirbti ir įveikti, nes tai mums leistų geriau suvokti dabartį ir susitvarkyti su ateitimi (taip Assmann teoretizuoja vokiškąją „darbo su praeitimi“ ir „praeities įveikos“ programą). Būtent muziejai šiame procese atlieka vieną reikšmingiausių vaidmenų, sukurdami viešą erdvę dialogui su praeitimi. Arba, kitaip tariant, tapdami viena iš viešosios istorijos (*public history*) raiškos formų.

Pasak muzeologės Rūtos Šermukšnytės, istorijos muziejus, kaip istorinės kultūros forma, yra dvilypis. Viena vertus, šalia bibliotekų ir archyvų tai yra viena iš kilnojamojo materialaus paveldo (autentiškų epochos artefaktų) saugyklų. Tačiau, pasitelkęs nuolatinę ekspoziciją ir laikinąją parodą kaip komunikacijos formas, greta istoriografijos, istorinio romano, filmo, laidos ir t. t., jis tampa vienu iš praeities reprezentavimo pavidalų (Šermukšnytė, 2012:148-149). Praeitis muziejuje reprezentuojama savitu būdu, kurio niekas kitas negalėtų pakeisti. Muziejinė komunikacija su lankytojais vyksta rodant ir interpretuojant atrinktus muziejinius eksponatus. Tačiau čia svarbu ir autentiško praeities liudininko medžiaginė, dokumentinė tiesa, ir pasakojimo apie praeitį nuoseklumas, įtikinamumas. Daiktų atranka, kaupimas ir kategorizavimas istorijos muziejuje leidžia juos patalpinti į tam tikrą rišlią prasių sistemą, padedančią geriau suvokti praeities žmonių gyvenimo ypatumus ir pačią laiko tėkmę. Tradiciniai istorijos muziejai labiau susitelkę į sisteminių (t. y. tipologinės-chronologinės sekos) ar ansamblio (t. y. aplinkos atkūrimo) pobūdžio ekspozicijų, grįstų muziejiniais objektais, kūrimą. Tačiau ilgainiui tapo akivaizdu, kad šio principo laikymosi nebepakanka norint perteikti sudėtingus istorijos procesus bei reiškinius. Taip radosi teminis ekspozicijų metodas, kurio pagrindu buvo pasirenkamas tam tikros temos, idėjos, problemos ar siužeto atskleidimas remiantis ne tik autentiškais artefaktais, bet pačia įvairiausia ekspozicine medžiaga. XX a. įvykiai, susiję su ekstremalia valstybės taikoma prievarta, nusikaltimais žmoniškumui ir ilgalaikiu kraštutiniu ištisų grupių traumavimu

(pasauliniai, karai, Holokaustas, stalininės represijos, genocidai ir t. t.), paklojo pamatus muziejaus funkcijų ir santykio su praeitimi permąstymui. Kitaip nei įprasti istorijos muziejai, perteikiantys visuomenės praeitį linijiniu būdu ir dažniausiai pasižymintys herojiška tonacija, naujai kuriami atminties muziejai (*Museums and Memory...*, 2000; Sontag, 2003; Williams, 2007; Arnold-de Simine, 2013; Hansen-Glucklich, 2014) orientuojasi į darbą su šia skausminga praeitimi ir mėginimus ją įveikti. Tokių muziejų, atspindinčių etinį posūkį muzeologijoje, veikla susijusi ne tik ir ne tiek su muziejinių objektų ir rinkinių kaupimu, saugojimu ir eksponavimu, kiek su istorijos reflektavimu žvelgiant iš aukų perspektyvos ir ypač su istorinio teisingumo atkūrimo siekiais. Jiems taip pat rūpi dabartis – perėjimas nuo autoritarinio prie demokratinio režimo, medžiagos apie valstybės padarytus nusikaltimus žmoniškumui parengimas tyrimams, žmogaus teisių gynimas, aktualių socialinių klausimų svarstymas. Todėl juose į pirmą planą iškeliamos asmeninės istorijos ir tragišką patirtį turinčių paprastų žmonių, kuriems anksčiau muziejuose nebūtų atsiradę vietos, liudijimai. Tokie naujieji muziejai tampa bendro architektų, dizainerių, istorikų ir menininkų darbo rezultatu ir dažniausiai savo ekspozicijas formuoja ne istoriografijos, o, pasak istoriko ir literatūros kritiko Haydeno White'o, istoriofotijos (White, 1988) pagrindu, t. y. praeities reprezentacijoms mieliau pasirinkdami vizualinius šaltinius.

Specialiojoje literatūroje komunizmo muziejai – viena iš atminties muziejų rūšių – dažnai aptariami kaip tam tikra specifinė atminties institucija, turinti ne tik paliudyti praeitį (*taip buvo*), bet ir įspėti (*taip nebeturėtų būti*). Joje nagrinėjamų pavyzdžių imtis dažnai svyruoja nuo žymiausių šios rūšies „egzempliorių“ (*Past for the Eyes...*, 2008; Astrov, 2010; Астров, 2012; Dobre, 2013; Radonić, 2017), tokių kaip VDR muziejus Berlyne arba „Teroro namai“ Budapešte, iki tipologiškai gana skirtingų institucijų lyginamosios analizės (Velmet, 2010; Филиушкин, 2016)*, o tai komplikuoja gilesnį šio reiškinio suvokimą. Šioje tyrimo dalyje sovietmečio istorijai skirti muziejai skirstomi į skirtingas kategorijas, pagal tai, kokius tikslus ir uždavinius sau kėlė ir kokią žinią visuomenei norėjo perteikti jų kūrėjai, todėl toliau jie bus aptariami skirtinguose skyriuose. Čia pradėkime nuo desovietizacijos procesui svarbių okupacijos muziejų, nepriklausomybės pradžioje itin prisidėjusių, kad ši sąvoka įgautų apčiuopiamesnį „kūną“, analizės.

* Pavyzdžiui, estų tyrinėtojas Aro Velmetas gretina Estijos ir Latvijos okupacijos muziejus su Grūto parku, kuris yra ne tik kitokio tipo ekspozicija po atviru dangumi (teminis parkas) bet ir remiasi kita naratyvine koncepcija (Velmet, 2010).

ES valstybėse iki įstojimo į ES įkurti komunizmo memorialiniai muziejai*

Atidarymo metai	Muziejaus pavadinimas	Pagrindinis iniciatorius	Palaikančioji institucija (įkūrimo metai)	Vieta
1992	Genocido aukų	Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga	LGGRTC (1997)	Vilnius, Lietuva
1993	Latvijos okupacijos	Paulis Lazda (latvių kilmės amerikiečių istorijos profesorius)	Okupacijos muziejaus fondas (1993; dabar – Asociacija)	Ryga, Latvija
1993	Sighetu memorialas komunizmo aukoms ir pasipriešinimui	Anna Blandiana ir Romulus Rusanas (poetė ir rašytojas, disidentai)	Pilietinės akademijos fondas (1994)	Sighetu Marmatieis, Rumunija
2001, 2003	Komunizmo muziejus	Czesławas Bieleckis (architektas, disidentas)	<i>SocLand</i> fondas (1999)	Krokuva, Nova Huta, Lodzė, Varšuva, Lenkija
2002	Tėroro namai	Vyriausybė	Viešasis Vidurio ir Rytų Europos istorijos ir visuomenės tyrimų fondas (1999)	Budapeštas, Vengrija
2003	Okupacijų muziejus	Olga Kistler-Ritso (estų kilmės amerikiečių akių chirurgė)	Kistler-Ritso <i>Estonian Foundation</i> (1998)	Talinas, Estija
2003	Memorialinis komunizmo aukų muziejus	Vyriausybė	Komunistinių nusikaltimų ir tremties atminties tyrimų institutas (2005)	Ramnicu Saratas, Rumunija

Čia pateikiamas neišsamus komunizmo muziejų sąrašas (jų vėliau įvairiose postsocialistinėse ir postsovietinėse šalyse buvo įkurta ir daugiau) leidžia matyti, kad būta dviejų ryškesnių jų steigimo etapų. Pirmasis – 1992–1993 m. – žymėjo ankstyvąją desovietizacijos bangą, inicijuotą tuo metu itin aktyviai besisteigusių

* Lentelė sudaryta pagal (Zombory, 2018:1031).

antikomunistinių nevyriausybinų organizacijų ar asmenų, dažnai susijusių ir su disidentijos rateliais, ir su tautinėmis diasporomis užsienyje, kurie jautė pareigą išsaugoti sovietinių represijų atmintį. Taip radosi muziejai Vilniuje, Rygoje ir Sighetu, Rumunijoje. Šis procesas atspindėjo poreikį vieną hegemoninę (sovietinę) istorijos versiją pakeisti kita – nacionaline, kas vedė prie ideologinės dekolonizacijos (*Reasons for...*, 2002). Tuo tarpu antrosios bangos muziejai – nuo 2001 m. – buvo labiau susiję su šalių pasirengimu stoti į ES, kai jau norėta VRE regiono komunistinių nusikaltimų atmintį iškelti į bendraeuropinį mastą. Be abejonės, šių muziejų steigėjai ir darbuotojai žvalgėsi vieni į kitų taikomus muziejininkystės sprendimus ir praktikas, ieškodami optimalaus būdo perteikti ne tik lokalią, bet ir bendrą regionui totalitarizmo patirtį. Pavyzdžiui, tokių muziejų naratyvinę sąrangą analizavusi Amy Sodaro teigia, kad Budapešto „Teroro namai“ savo koncepcijoje priartėja prie Baltijos šalių analogiškų muziejų idėjų ir prasių (Sodaro, 2018:60).

Galima pastebėti, kad Baltijos šalių okupacijų muziejai specialiojoje literatūroje dažnai būna aprašomi arba pavieniui (Lenss, 2006; Dovydaitytė, 2010; Хархун, 2012; Махотина, 2013; Wulf, 2013), arba kartu su kitais tokio pat tipo postsocialistinių VRE šalių muziejais, o tai ne visuomet leidžia išskleisti jų lokalią ir siauriau regioninę specifiką. Atsižvelgiant į tai, šio skyriaus uždavinys – pasiaiškinti, kokį naratyvą formuoja postsovietinių šalių okupacijos muziejai bei parodos. Kiek pasirinktais keturiais atvejais, apimančiais Vilniaus, Rygos, Talino ir Kišiniovo okupacijos muziejus ir ekspozicijas, galima įžvelgti bendrų bruožų, o kurie iš jų specifiniai ir būdingi vien kuriai konkrečiai valstybei? Kaip šiuose muziejuose ir parodose apibrėžiama pati „okupacijos“ sąvoka ir ar juose peržengiamas nacionalinių „kančių ir kovų“ perspektyvos slenkstis, ar pereinama į regioninį (bendrabaltiskąjį), plačiau – Molotovo-Ribbentropo sąmoksle paliestų šalių, arba, galiausiai, bendraeuropinį atminties lygmenį? Kokiu būdu ir kokiomis priemonėmis jie interpretuoja ir skiria nacių ir sovietų „totalitarizmus“? Kiek šiuose muziejuose atsispindi „aukų“, o kiek „herojų“ naratyvas? Kokius emocinius afektus jie siekia sukelti? Ir kas yra tas kolektyvinis „mes“, į kurį kreipiasi šių muziejų ir parodų kuratoriai? Taip pat šiuo, kaip ir kitokio tipo sovietmečiui skirtų muziejų ir parodų, atveju analizei svarbus ir jų vietos autentiškumo klausimas, leidžiantis sustiprinti jų daromą informacinį ir emocinį poveikį.

Lietuvoje esama kelių muziejų, skirtų sovietiniam laikotarpiui, ir valstybinių, ir privačių, daugiausia skirtų laisvės kovoms ir tremtims*. Jų ekspozicijose akcentuojami tragiški sovietinės okupacijos ir Lietuvos Respublikos inkorporacijos į SSRS aspektai, pabrėžiami neigiami ilgalaikės sovietizacijos padariniai ir lietuvių visuomenės pasipriešinimas sovietų valdžiai. Vietos semantika iš visų toliau aptariamų muziejų labiausiai išsiskiria Okupacijų ir laisvės kovų muziejus, įsikūręs Vilniuje, pastate, kur ir vyko dalis ekspozicijoje aptariamų įvykių. Buvusio KGB kalėjimo rūsyje įrengtos kameros tapo muziejaus ištakomis, čia iš pradžių ekskursijas vedavo, o vėliau sargais, noriai atsakančiais į lankytojų išskylančius klausimus, dirbo patys buvę kaliniai. Nors iš dalies rekonstruota, ši vieta vertingiausia išsaugotu vidaus ir išorės patalpų (karcerių, kankinimo kamerų, kalinių pasivaikščiojimo kiemelio ir šaudymo kameros) autentiškumu. Muziejinį dizainą projektavusios įmonės „Ekspozicijų sistemos“ kūrėjų pasirinktas sprendimas emociškai stipriausioje pastato vietoje – šaudymo kameroje – įrengti stiklines grindis, kad būtų matyti po jomis pabertas smėlis ir pavieniai autentiški kalinių daiktai (ši mintis replikuota ir Tuskulėnų rimties parko „Baltojo dvarelio“ [Felikso Valickio vilos] ekspozicijoje), matyt, metaforiškai išreiškia ne tik muziejaus kuratorių siekį išlikti skaidriems prieš istorinę tiesą, bet ir jomis žengiančiam lankytojui signalizuoja, kokia trapi yra egzistencija. Ant stiklo atspausdinta informacija ir fotografijos leidžia rekonstruoti čia sušaudytų kalinių asmenybes, taip šią siaubingą vietą paverčiant šalta ir beaistre teismo ekspertizės laboratorija. Plikoje sienoje stiklu atribota vieta, kurioje išliko daugiausia kulų pėdsakų. Tuščios patalpos centre stovi ekranas, kuriame nuolat sukasi 3 minučių ištrauka iš Andrėjaus Wayda'os 2007 m. filmo „Katynė“, vaizduojanti egzekuciją (ta pati scena demonstruojama ir Tuskulėnų rimties parko ekspozicijoje).

Nors buvusio kalėjimo kameroje vyksta ir laikinosios parodos, bet Holokausto tragedijai skirta nuolatinė paroda vienoje iš jų buvo atidaryta tik 2011 m., tačiau liko menkai susieta su bendrojo ekspozicijos kontekstu. Į šios vietos ir pačios Lietuvos visuomenės, pakliuvusios į okupacijos ir represijų verpetą, tragizmą nurodo ir buvusių KGB pastato aplinka, prisodrinta menininkų sukurtų atminties akcentų. Tai ir

* Be sovietmečių įkurtų institucijų ar žymių kultūros veikėjų memorialinių muziejų, paminėtini Okupacijų ir laisvės kovų muziejus Vilniuje, Laisvės kovų muziejus Utenoje, Laisvės kovų muziejus Lazdijuose, Laisvės kovų ir tremties istorijos muziejus Priekulėje, Ramovėnų laisvės kovų muziejus, Lietuvos laisvės kovų muziejus Garliavoje, Laisvės kovų istorijos muziejus Obeliuose, Afganistano karo veteranų klubo muziejus Alytuje, Šaltojo karo muziejus Plokštinėje, Grūto parkas, Atominis bunkeris Raudondvario pl. Kaune, Eglutės žaisliukų muziejus Mažeikiuose, Brazauskų namai-muziejus Kaišiadoryse, Kauno IX forto muziejus ir t. t.

stiprų emocinį poveikį minimaliomis priemonėmis pasiekiantys ant pastato cokolio plytų Gitenio Umbraso iškalti čia kalintų ar sušaudytų partizanų vardai, ir Aukų skverelyje pastatyta kukli piramidė iš lauko riedulių, atvežtų iš įkalinimo ir tremties vietų. Už jos – 2006 m. pastatytas paminklas Lietuvos tremtiniais, 1942–1956 m. kentėjusiems ir žuvusiems Jakutijoje (skulptorius J. Jagėla, architektas A. Vyšniūnas), kuris turėjo būti atidengtas Jakutske, tačiau Rusija netikėtai atšaukė jau suderintą sprendimą*. Čia pat ir Lukiškių aikštė su kitais pasipriešinimo ir represijų atminties žymenimis. Visa tai leidžia buvusį KGB pastatą ir jo apylinkes suvokti kaip vientisą ir nuoseklų prasminių tekstą. Taigi šis muziejus – ne tik kultūros įstaiga, bet ir ypatingos svarbos atminties vieta. (Žr. 32 nuotr. įklijoje).

Muziejaus pirmajame ir antrajame aukštuose įrengtoje ekspozicijoje dominuojanti spalvinė gama apsiriboja balta, juoda ir raudona tonais, kas gana tipiška muziejinėse ekspozicijose vaizduojant tragedijas. Muziejinio pasakojimo išeities taškas – Molotovo-Ribbentropo sąmokslas ir jo padariniai regiono saugumui, Baltijos šalių nepriklausomybėms. Vėliau nuosekliai perteikiama Lietuvos okupacijos ir suverenumo sunaikinimo eiga ir represijos. Remiantis fotografijomis, vaizdo instaliacijomis ir autentiškų dokumentų, artefaktų koliažu, atskleidžiamas antiso-vietinio pasipriešinimo formavimasis, ginkluota kova ir šio judėjimo nuslopinimas. Autentiškų daiktų (kaip antai NKVD kariškių uniformos) ir fotografijų kontrastas su fotoprintais kuria tikrumo įspūdį ir leidžia sudabartinti praeities įvykius. Antrasis muziejaus aukštas skirtas lietuvių deportacijoms ir Gulagui, čia laikomasi tokio pat įvairiakilmės medžiagos ir vaizdų derinimo principo, padedančio sukelti empatiją represijų aukoms**. Tremtis vaizduojama kaip moterų, vaikų ir mirusiųjų pasaulis, tačiau čia atsiranda vietos ir ištremtųjų kasdienybei, kultūrinei veiklai. Nėdidelėje patalpoje pateikiama instaliacija, skirta sugrįžimui iš tremties; čia esminis akcentas – bėgių fragmentas su ant jų stovinčiu lagaminu. Ekspozicija užbaigiama vaizduojant 1954–1991 m. neginkluoto pasipriešinimo veikėjus, pagrindinius įvykius, pasipriešinimo ir pilietinio nepaklusnumo priemonės, tuo pasakojimo fabulą suvedant į optimistinį „po ilgų kovų ir kančių iškovotos pergalės“ scenarijų. Tačiau šiai interpretacijai prieštarauja dar du muziejaus ekspozicijos skirsniai, vaizduojantys KGB veiklą Lietuvoje, kas reiškia, kad visuomenės kontrolė ir represijos buvo

* Tiesa, 2011 m. toks atminimo ženklas Jakutske vis dėlto atsirado bažnyčios šventoriuje buvusių lietuvių tremtinių ir jų palikuonių bendrijos „Gintaras“ iniciatyva (В Якутске..., 2011).

** Bene anksčiausiai deportacijų atminčiai vietos skyrė Rumšiškių liaudies buities muziejus, kuris 1994 m. pastatė pirmąją iš kelių tremtinių jurtų, kokiais statė tremtiniai, patekę į Laptevų jūros pakrantes. Tai sulaukė daug visuomenės dėmesio.

tęsiamos iki pat šios sistemos žlugimo. Muziejaus dizainą kūrusi įmonė „Ekspozicijų sistemos“ dažnai bendradarbiauja su LGGRTC, taip pat ji darbavosi ir kituose Lietuvos muziejuose, saugomų teritorijų lankytojų centruose*.

Antropologė Neringa Klumbytė šio muziejaus sąrangą sieja su „afektyviaja ideologija“, kai apsilankymas tokioje vietoje piliečiams ir turistams leidžia emociškai pajusti čia kitų žmonių kadaise patirtas kančias. Pasak jos, pastato požemiai (teroras), pirmasis ekspozicijos aukštas (gyvenimai laisvės vardan) ir antrasis aukštas (išstremtoji tauta), arba, kitaip tariant, *represijos*, *pasipriešinimas* ir *Gulagas*, perteikia pasakojimą aukų akimis, taip įvaizdindamas ir apibendrindamas Lietuvos visuomenės okupacijų metais patirtus nuostolius ir netektis (Klumbytė, 2020).

Su KGB muziejaus rūšiais ir čia vykusiais įvykiais tiesiogiai susijęs jo filialas įsikūrė istorinio Tuskulėnų dvaro, paversto Rimties parku, teritorijoje. Pati vietovė prie Neries, dabartinio Žirmūnų mikrorajono pradžioje, žinoma tuo, kad šioje nuo pašalinių akių tuomet NKVD žinioje buvusioje uždaroje teritorijoje 1944–1947 m. buvo slapta užkasami NKVD(MGB) rūmų rūsyje sušaudytų sovietinės represinės sistemos aukų kūnai (Jankauskienė, 2016; Indrišionis, 2017). Iš viso per 1994–1995 m. ir 2003 m. vykdytus archeologinius kasinėjimus atrasti 767 asmenų palaikai (Černius, 2017). Ir nors tautinė aukų sudėtis įvairi, tačiau dauguma jų buvo lietuviai, susiję su antisovietiniu pagrindžiu**. 1998 m. vasario 2 d. LR Vyriausybė sudarė Tuskulėnų aukų įamžinimo komisiją, jos siūlymu 2002 m. ir 2007 m. patvirtino Tuskulėnų rimties parko-memorialinio komplekso programą, kurios pagrindiniais akcentais tapo buvusio dvaro pastatai ir koplyčia-kolumbariumas, kuriame saugomi NKVD aukų palaikai. 2008 m. Kultūros ministerija perdavė šią teritoriją LGGRTC dispozicijai ir Rimties parkas tapo sudėtine Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus, esančio prie LGGRTC Memorialinio departamento, dalimi. Pagrindinėmis memorialinio komplekso funkcijomis tapo istorinės-dokumentinės medžiagos, atspindinčios okupacinės sovietų valdžios ideologiją ir prieš Lietuvos gyventojus vykdytas represijas, rinkimas, saugojimas ir viešinimas, taip pat kolumbariumo apsauga ir lankymo užtikrinimas, LGGRTC edukacinių programų įgyvendinimas. Baigus archeologinius ir antropologinius palaikų identifikavimo tyrimus buvo sukurtas kolumbariumo projektas (aut. architektai Vytautas Čekanauskas ir Algirdas Umbrasas, architektė-restauratorė Lina Masliukienė, skulptorius Gediminas Karalius, menininkas-monumentalistas

* Plačiau žr. UAB „Ekspozicijų sistemos“. <https://ekspozicijusistemas.com/>

** Vietos istorija išsamiai aprašyta S. Vaitiekiaus 2002 m. išleistoje monografijoje (Vaitiekis, 2002).

G. Umbrasas, techninio projekto architektai Marius Šaliamoras ir Juras Balkevičius). Komplexo tvarkyba ir pastatų restauravimu užsiėmė „Lietuvos paminklai“. 2009 m. kolumbariumo lubos buvo papuoštos G. Umbraso mozaika „Trejybė“, skirta stalinizmo aukų atminimui, kurioje vaizduojami paukščiai simbolizuoja Likimą, Laimę ir Laisvę. Dvaro oficineje įsikūrė parko administracija, taip pat dalis jos patalpų pritaikytos konferencijoms ir laikinosioms parodoms. Parko teritorijoje, vadinamajame „Baltajame dvarelyje“ buvo atidaryta nuolatinė stalinizmo aukoms skirta ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, kurią projektavo ir įrengė minėtosios „Ekspozicinės sistemos“. Todėl esama tam tikros stilistinės ir konceptualios giminystės su pagrindine ekspozicija Aukų g. Tačiau yra ir skirtumų. Pagrindinė ekspozicija labiau akcentuoja kovotojų ir aukų masiškumą, o čia, šalia šios strategijos pratęsimo, esama ir mėginimų personalizuoti istorinį pasakojimą, fizinio (viena priešais kitą esančiose salėse) ir vizualinio (didžiulės budelio ir jo aukos fotografijos žvelgia viena į kitą) kontrasto principu priešpriešinant NKVD kalėjimo viršininko pavaduotojo Vasilijaus Dolgiriovo ir 1946 m. sušaudyto vyskupo Vincento Borisevičiaus asmenybes. Muziejus yra vienas labiausiai Lietuvoje lankomų turistinių objektų, be to, jis ir svarbi valstybinės istorijos politikos dalis – per oficialius vizitus jį aplanko užsienio šalių vadovų delegacijos.

O štai Latvijos okupacijos muziejus buvo kuriamas kaip privati iniciatyva, jam finansuoti pasitelktos privačios ir valstybinės lėšos. Kaip ir vilnietišką analogą, ši muziejų taip pat lanko oficialūs užsienio valstybių asmenys. Tačiau jo autentiškumas kitoks – šiai ekspozicijai buvo parinktas pačiame Rygos centre, šalia atkurtųjų Juodagalvių gildijos namų, esantis niūrus socmodernistinio stiliaus tamsiaploščio fasado pastatas, kuriame anksčiau veikė Revoliucijos muziejus (architektai Dzintars Driba ir Gunars Lušas-Grinbergs, 1968–1970 m.). 1971 m. šalia esančioje aikštėje buvo pastatytas paminklas Raudoniesiems latvių šauliams (skulpt. Valdis Albergs). 2000 m. prie paminklo buvo pritvirtinta nauja lentelė „Latvių šauliai 1915–1920 m.“. Paminklas restauruotas 2006 m. (Žr. 33 nuotr. įklijoje).

Amerikiečių architektūros tyrinėtoja Laura Lenss mano, kad senoji muziejaus ekspozicija talpino savyje bent dvi viena kitai prieštaraujančias prasmes. Viena vertus, pastatas simbolizuoja sovietinį Latvijos istorijos laikotarpį ir tuometinius bandymus kurti vientisą simbolinį kraštovaizdį istoriniame mieste. Tačiau, kita vertus, jo pavertimo okupacijos muziejumi faktas ir ekspozicijos, visiškai priešingos ankstesniajai prasmei, sukūrimas pavertė šį pastatą kovos už nepriklausomybę simboliu, tuo tarsi demonstruojant, kad šiuolaikinė Latvija yra pajėgi perdirbti savo praeitį pagal naujas ideologines nuostatas, nors propagandinės muziejaus

funkcijos ir išliko (Lenss, 2006:56) (šiek tiek panašus atvejis – buvusiam Revoliucijos muziejuje Vilniuje po rekonstrukcijos įrengta Nacionalinė dailės galerija). 2012 m., pradėjus pastato remonto darbus, muziejus buvo laikinai persikėlęs į buvusį JAV ambasados pastatą ir, dėl patalpų stokos, galėjo demonstruoti tik dalį ekspozicijos, o pagrindinio jo pastato rekonstrukcija užsitęsė dešimtmetį.

Ekspozicija, veikusi iki 2022 m. vasaros, daugiausia buvo sudaryta kaip stendinė paroda: čia dominavo plokštumos, kuriose pateikiami dokumentai, fotografijos ir plakatai, tarp pastarųjų, beje, nėra nė vieno originalo. Vitrinų būta nedaug, kaip ir autentiškų daiktų. Išskyrus kelis plakatus, skirtus Latvijos istorijai iki 1940 m. ir po 1991 m., visa ekspozicinė medžiaga buvo suskirstyta į nacių ir sovietų okupacijos laikotarpius, pažymėtus atitinkamai svastika arba pjautuvu ir kūju, natūralu, perteikiamus nevienodomis proporcijomis (14 ir 30). Kaip ir Vilniuje, ekspozicijos chromatikoje vyravo juoda, balta ir raudonos spalvos. Pradžioje pateikiama Europos valstybių sienų kaita okupacijų laikotarpiu ir Molotovo-Ribbentropo slapųjų protokolų fotokopija (ši dokumentą vaizduoja ir „pasienio stulpas“ instaliacija, esanti kitoje salėje, kur galima pažiūrėti ir dokumentinį filmą apie 1941 m. tremtis). Kitos temos panašios į atskleistas Vilniuje, jose taip pat kalbėta apie okupacijos, aneksijos, valstybingumo naikinimo ir represijų mechanizmus, pabrėžiamas jų neteisėtumas. Nemažai dėmesio skirta ir latvių antisovietiniam pagrindžiui bei deportacijoms. Gana reikšminga ekspozicijos dalis skirta ir nacių okupacijai. Holokaustas vaizduotas kaip grynai vokiečių reikalas, su kuriuo latviai neturi nieko bendra. Įdomu, kad vienodai atvirai kalbėta apie latvių kolaboravimą ir su nacių, ir su sovietų valdžia, įsitraukiant į karinius veiksmus jų pusėje (tai buvo perteikiama vitrinoje eksponuojant greta sudėtus karinius abiejų režimų apdovanojimus). Paskutinė iš keturių laikinojo muziejaus salė buvo skirta antrajai sovietų okupacijai, čia daugiau daiktų ir multimedijinių ekranų, vyravo pasipriešinimo ir neprisitaikymo temos.

Naujoji okupacijų muziejaus paroda buvo parengta kruoščiai peržiūrėjus ir išplėtus ankstesniąją. 2022 m. birželio 1 d. ji buvo atidaryta lankytojams įrengus erdves, atsiradusias sujungus atnaujintą senąją ir naujai pristatytą pastatą. Latvių išeivio JAV architekto Gunnaro Birkerto parengtoje atnaujinto muziejaus koncepcijoje buvo numatyta išsaugoti originalią socmodernistinio pastato konstrukciją, kurios bronzinė spalva bėgant metams išbluko ir tapo žalsvai juoda. Naujasis muziejaus eksterjeras turėjo simbolizuoti idėją, kad tamsūs Antrojo pasaulinio karo ir sovietmečio laikotarpiai kontrastuoja su nauja, šviesesne nepriklausomos ir demokratinės Latvijos dabartimi ir ateitimi, kurią iškūnija naujas baltas priestatas.

Šis tamsos ir šviesos sugretinimas atsispindi ir muziejaus šūkyje „Per tamsos labirintą veda šviesos gija“. Naujoji ekspozicija remiasi kitokiu dizainu ir vizualinių priemonių išdėstymu, o eksponatų aprašai sutrumpėjo. Dabar ji pradedama nuo 1918–1940 m. laikotarpio, kai Latvijos Respublika buvo nepriklausoma. Tačiau kartu parodos centre išlieka ir daugelis ankstesnės ekspozicijos temų, įskaitant dėmesį dvigubai (arba trigubai) Latvijos okupacijai ir Latvijos žmonių kančioms, patirtoms būnant svetimųjų valdžioje. Nauja tai, kad dabar daugiau dėmesio skiriama latvių tremties ir diasporos patirčiai po Antrojo pasaulinio karo. Be to, paroda papildyta ir dviem naujais skyriais, kuriuose atskleidžiama, kaip latviai kovojo už nepriklausomybės atgavimą XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir kaip po 1991 m. atkūrė demokratinę valstybę. Taip kuriamas dramatinis pasakojimas, pasibaigiantis optimistiškai vertinama dabartimi. Tokia paprasta naratyvinė priemonė nėra nauja – ji dažnai naudojama ir kitų atminties muziejų pasakojimuose, norint pabrėžti, kad patirtos kovos ir kančios buvo neveltui bei perspėti nekartoti praeities klaidų. Dėmesiu eilinių praeities žmonių kasdienybei, taip pat ekspozicijos interaktyvumui ir vizualumui naujasis dizainas kiek panašėja į „Projekto *Homo sovieticus*“ naudojamas priemones.

Dar vienas Latvijos okupacijų muziejaus filialas 2014 m. buvo atvertas buvusiam KGB pastate, vadinamajame „Kampiniame name“. Čia demonstruojama plakatų paroda apie sovietinio teroro aukas ir yra galimybė aplankyti požeminę pastato dalį, kur buvo įrengtas kalėjimas. Tai įmanoma tik grupėje su gidu, o šis užrakina duris iš vidaus, taip sustiprindamas efektą, kurį kelia lankoma vieta. Šaudymo kameroje rodomas tas pats A. Wayda's filmo fragmentas, kas rodytų, jog latviai, rengdami savo ekspoziciją, daug ką nusikopijavo nuo lietuvių.

Estijos okupacijų muziejaus pavadinimas nurodo, kad čia bus kalbama apie abi – nacių ir sovietų – okupacijas. Kaip ir latviškas analogas, šis muziejus vengia „genocido“ sąvokos ir dėl to nesusidūrė su problemomis, kurias buvo priverstas spręsti muziejus Vilniuje. 2018 m. jis buvo rekonstruotas ir pakeitė pavadinimą, tapdamas Okupacijų ir laisvės muziejumi „Vabamu“. Įdomu, kad interneto naršytojai iš Lietuvos, norintys apsilankyti jo el. svetainėje, iškart yra nukreipiami į puslapį lietuvių kalba, o ten pateikiamas muziejaus aprašymas apeliuoja į abiem tautoms bendrą tremčių ir represijų patirtį. „Vabamu“ įsikūręs pačiame Talino centre. Čia galime susipažinti su naujausia Estijos istorija okupacijų metais, atgavus laisvę ir vėlesniais laikais. Muziejus pasižymi ir kiek kitokia nei jau aptartos ekspozicijos koncepcija: čia vengiama niūrumo, o „žmonių asmeninių istorijų ekspozicijoje telpa viskas – ir sunkūs, ir šviesūs

prisiminimai“*. Kitaip nei kitų Baltijos šalių okupacijos muziejai, Estijos okupacijų muziejaus pastatas buvo specialiai suprojektuotas ir pastatytas išimtinai privačių asmenų lėšomis. Jo estetika iš plieno ir stiklo apeliuoja į šiuolaikinės visuomenės interesus ir poreikius, vengdama aliuzijų į įprastines tokio tipo įstaigų reprezentacijas ir funkcijas. Lengvumas, atvirumas, dėmesys lankytojui išreiškiamas ne tik ekspozicinėmis priemonėmis, bet ir galimybe čia pasivaišinti kava ar užsiimti edukacine veikla. Tuo tarsi pabrėžiama, kad šis muziejus nėra vien memorialinė ar gedėjimui skirta vieta (tačiau 2017 m. buvo grįžta prie labiau „klasikinio“ tokio tipo muziejų modelio, atvėrus papildomą ekspoziciją Estijos KGB pastate, kur naudojamos analogiškos lietuviškos ir latviškos muziejinės priemonės). Ir iki, ir po 2018 m. rekonstrukcijos pagrindiniame pastate veikianti muziejinė ekspozicija prasideda dar gatvėje prie durų į pastatą, kur įkurta nedidelį beržyną vaizduojanti instaliacija. Tarp medžių stovi akmeniniai lagaminai. Panašią instaliaciją su lagaminais anksčiau galima buvo matyti ir muziejaus viduje, kur jie simbolizavo trėmimus. Dar viena instaliacija iš autentiškų kalėjimo durų primena analogišką meninį sprendimą, panaudotą Maskvoje, Gulago muziejuje. Kita instaliacija tiesmukai vaizduoja pagrindinę ekspozicijos objektą – tai du tarpusavyje sukabinti „garvežiai“ su raudona žvaigžde ir svastika. Ankstesnė ekspozicija buvo padalyta į tris teminius blokus: pirmąją sovietų, nacių ir antrąją sovietų okupacijas. Kitaip nei muziejai Rygoje ir Vilniuje, čia dominuoja daiktai, o pagrindinės ekspozicinės spalvos – pilka, juoda ir balta. Kituose čia aptariamuose muziejuose, šalia nacionalinės kalbos, užrašai dubliuojami angliškai, o čia dauguma užrašų po eksponatais – tik estų kalba. Kaip ir kitur, „Vabamu“ ekspozicijos pradžios taškas – pasakojimas apie Molotovo-Ribbentropo paktą ir okupacijos pradžią, kuri, pasitelkiant eksponatus, priešpriešinama nepriklausomos Estijos laikotarpiui, reprezentuojamam pramonės ir kitokia produkcija. Čia regime manekenus, aprengtus estų, nacių ir sovietų karių uniformomis. Priklausomybės metai atkuriami naudojant daug Estijoje, ir ne tik, sovietmečiu gamintų kasdienybės daiktų (kai kurie iš jų dėl savo dydžio, pavyzdžiui, automobilis „Moskvičius“, telefono būdelė, dantisto kėdė, gazuoto vandens automatas ir t. t., nebetilpo į vitrinas), kuo šis muziejus ryškiai skiriasi nuo dviejų pirmųjų. Požeminėje dalyje chaotiškai išmėtyti sovietinės propagandinės skulptūros egzemplioriai, kas, sumažintu masteliu, primena ir Maskvos „Muzeoną“, ir Grūto parką. Muziejaus eksponatų chaotiškumas

* *Sveiki atvykę!* Oficiali muziejaus svetainė. <https://vabamu.ee/>

ir kartais net polinkis į akibrokštus, pavyzdžiui, vitrinoje suporuojant nedidelį V. Lenino biustą su prezervatyvu, kaip rašoma ekspozicijos paaiškinime: „atspindėjo suskaidytą, šizofrenišką Estijos visuomenės gyvenimą daugiau kaip 50 metų.“ Buitinių eksponatų gausą papildo ir praplečia teminiai filmai, sumontuoti iš to meto kino kronikos ir amžininkų interviu. Dar vienas išskirtinis šio muziejaus bruožas – čia dažnai rengiamos laikinos ekspozicijos, tuo siekiant būti ne tik mokyklinės edukacijos ar oficialiosios reprezentacijos dalimi, bet ir nuolat atsinaujinančia ir vietos gyventojams patrauklia kultūrine įstaiga.

Po rekonstrukcijos muziejus kur kas daugiau dėmesio ėmė skirti interaktyvumui ir virtualumui (prie įėjimo lankytojas gauna planšetę, kurioje yra visa reikiama informacija apie eksponatus ir patį muziejų ir kuri automatiškai reaguoja į lankytojo judėjimą erdvėje įtraukdama atitinkamą informaciją). Buvo pakeistas ir naujosios ekspozicijos, pavadintos „Laisvė neturi ribų“, formavimo principas – vietoje įprastinio chronologinio pereinant prie teminio. Atsisakyta ne tik skyriaus, skirto nacistinei okupacijai, bet ir šio muziejaus „vizitinės kortelės“ – garvežių instaliacijos. Autentiški dokumentai ar artefaktai imti derinti su vaizdo interviu ar instaliacijomis. Pavyzdžiui, viena jų vaizduoja Sibirą žiemą (matyt, tai atitinka pasąmoninį stereotipą, kad Sibiras – tai amžinas šaltis, ledas ir bedvasė dykynė). Tuo tarpu interaktyvumas pasireiškia galimybe specialiame ekrane žaisti žaidimą „Sunkus pasirinkimas“, sekant konkrečių žmonių gyvenimus ir mėginant pasirinkti tinkamiausią iš tų egzistencinių iššūkių, su kuriais jie realiai susidūrė, taip tarsi „pasimatuojant“ jų likimus ir kartu praturtinant savo istorines žinias. Vis dėlto tam tikrą koncepcinį tęstinumą liudytų tai, kad atsinaujinusiame muziejuje buvo palikta vietos ir buičiai: skyriuje „Sovietinė Estija“ galima pamatyti tipiškos *chruščiovkės* interjerą, taip pat su virtualiosios realybės akiniais susikurti savą sovietinio buto dizainą iš tipinių baldų. Ekspozicija baigiama instaliacija „Pusiasvyra“, kur ant sūpynių stovi vaikas ir mergina, mėginantys išlaikyti balansą, tuo tarsi simbolizuodami laisvės trapumą, ir paroda, skirta muziejaus įkūrėjos emigrantės Olgos Kistler-Ritso gyvenimo etapams.

Kitaip nei kiti čia aptariami muziejai, estų ilgą laiką neturėjo filialo ir tik 2017 m. toks buvo įkurtas buvusiam KGB pastate, Talino senamiestyje, tuo atkartojant Baltijos šalių okupacijos muziejų modelį. Pastaroji ekspozicija užima buvusio kalėjimo teritoriją. Jo koridoriuje pakabinti plakatai pasakoja Estijos valstybingumo ir paties pastato istoriją. Tačiau iš ekspozicijoje pateikiamos informacijos lieka neaišku, ar šiame kalėjime taip pat vykdytos egzekucijos. Sovietų represijos atskleidžiamos pasitelkiant piešimo ant smėlio technika sukurtą animacinį

filmuką (panašiai kaip Tuskulėnų „Baltajame dvarelyje“). Kameroje eksponuojami aukų portretai, tačiau lieka neaišku, ar šie žmonės kalėjo būtent čia.

Visi trys aptarti muziejai įrengti pačių Baltijos šalių sostinių centruose ir atspindi oficialią valstybinę istorijos politiką. Nors Estijos muziejus buvo įkurtas dešimtmečiu vėliau nei kiti, tačiau taip atsitiko tik todėl, kad užtruko jam skirto naujo pastato statybos. Visų muziejų juridinė priklausomybė ir finansavimas mišrūs (išskyrus muziejų Taline, kuris yra privatus), o jų lankymas (iš dalies) nemokamas. Skyrėsi jų pradinės koncepcijos, pavyzdžiui, Lietuvoje iš pradžių buvo akcentuojamas „genocidas“, o ne „okupacija“, kas nuolat kėlė painiavą ir erzėlį dėl Holokausto užgožimo ir galiausiai buvo išspręsta pakeitus muziejaus pavadinimą. Visiems trimis muziejams svarbus vietos autentiškumas (KGB įstaigos egzistavimas ir veikla), o tai teikia papildomo jų patrauklumo užsienio turistams. Skirtingos ir medžiagos eksponavimo strategijos: lietuviai pasirinko akcentuoti tragediją ir pasipriešinimą*, sustiprindami įspūdį autentiškais

* Būtina bent trumpai apžvelgti ir sovietinio laikotarpio atspindžius tose meninės raiškos formose, kurios labiausiai veikia visuomenės sąmonę – tai grožinė literatūra, televizijos laidos, kinas ir teatras. Kinematografijoje (santykinai) vyrauja pasipriešinimo tema arba sovietinė kasdienybė. J. Vaitkaus režisuotas filmas „Vienui vieni“ (2004 m.) remiasi tikrais faktais. Palyginti su šiuo filmu, kuris prisidėjo formuojant šiuolaikinės atminties politikos kanoną, rašytojo ir dramaturgo M. Ivaškevičiaus postmodernistinis romanas „Žali“ (2002 m.) liko ne visų supastas. Stipresnė protestų banga politkalinių ir temtinių bendruomenėje kilo romaną perleidus 2018 m. – Lietuvos partizanų atminimo ir pagerbimo metais – ir jo autoriui paskyrus Nacionalinę kultūros ir meno premiją. Prie LRS veikianti Visuomeninė taryba net kreipėsi į prokuratūrą. Romanu, kuriame NKVD pareigūno vardu pasakojama pokario metų istorija, buvo aiškiai siekiama dekonstruoti dominuojamą pasakojimą apie antisovietinės kovos „didvyriškumą ir pasiaukojimą“. Kai kurie komentatoriai romaną palaikė įkainaudžiuviu konkrečių istorinių asmenų pavardėmis. Iš tiesų, postmodernus stilius ir žodžių žaismas, kaip požiūris į vis dar labai jautrią temą, ne tik sukėlė aštrią neigiamą reakciją, bet ir paliko romano skaitytojus psichologinėje painiavoje. Savo ruožtu Nacionaliniame dramos teatre pastatytas spektaklis „Bunkeri“ (scenaristas ir režisierius V.V. Landsbergis), taip pat iš jo išaugęs filmas „Kai aš buvau partizanas“ (režisierius V. V. Landsbergis, 2008 m.) paremti įvairiausiai autentiškais šaltiniais – nuo garsiausių partizanų vadų dienoraščių iki KGB dokumentų. Partizaninio karo tema tiesiogiai ar epizodiškai bus paliesta ir filmuose „Emilija iš Laisvės alėjos“ (2017 m., rež. D. Ulvydas, scenarijaus autorius J. Banys), „Pelėdų kalnas“ (2018 m., rež. A. Juzėnas), „Purpurinis rūkas“ (2019 m., rež. R. Banionis, scenarijaus autorė R. Šerelytė), „Sutemose“ (2019 m., rež. Š. Bartas), „Poetas“ (2022 m. rež. G. Tomaševičius, V. V. Landsbergis).. Tai rodytų, kad dėmesys šiai, dažniausiai kontroversiškai vaizduojamai, temai neslopsta, o net didėja. Paminėtinas ir dokumentinis filmas „Rytas“, skirtas partizano Juozo Paliūno-Ryto asmenybei ir supinantis dokumentinius ir istorinės rekonstrukcijos elementus. Raginimas žiūrovams mąstyti ir patiems daryti išvadas nuskambėjo ir pjesėje „Matas“, kuri buvo pastatyta tame pačiame Nacionaliniame dramos teatre (dramaturgas H. Kunčius, režisierius A. Vidžiūnas, 2006 m.). Dramaturgas atliko istorinį tyrimą ir, remdamasis autentiškais archyviniais bei kitais šaltiniais, sukūrė pjesės personažus, kurių tikrieji prototipai buvo garsūs 1940–1972 m. Lietuvos politiniai ir kultūriniai veikėjai. Taigi ši pjesė buvo dar vienas mėginimas permąstyti sovietmetį ir per kolektyvinę neigiamų emocijų patirtį išvalyti ir išgydyti apleistas žaizdas.

daiktais, derinamais su fotoplakatais, vaizdais, latviai labiau buvo linkę pabrėžti aptariamų įvykių dokumentalumą (kas ekspozicijai veikiau suteikia sausumo ir kiek mažina jos patrauklumą įvairaus amžiaus ir skirtingų istorinių kompetencijų lankytojams), o estai, priešingai, senojoje ekspozicijoje daugiausia demonstravo buities daiktus, susitelkdami į kasdienybę, o ne į tragediją, tačiau po rekonstrukcijos ekspozicija tapo artimesnė emocinei kitų Baltijos šalių tonacijai.

Visi trys muziejai daug dėmesio skiria trėmimams, visur vienodai suvokiama kaip nacionalinė tragedija, kuri dažnai užgožia kitų šalies tautų okupaciniais laikotarpiais patirtas kančias. Lygiai taip pat visur „miško broliai“ traktuojami vienaprasmiškai – kaip kovotojai už laisvę ir didvyriai. Nors šiuo metu visi trys muziejai pavadinimuose mini „okupacijas“, nacių valdymo periodui juose skiriama kur kas mažiau dėmesio, o Holokausto tema, jei ir paminima, lieka neišplėtotą. Analizuodamas trijų Baltijos šalių okupacijos muziejus bendrosios jų istorijos politikos kontekste, istorikas James'as Markas mano, kad jų naratyvinėje programoje nacių okupacija lieka užgožta sovietinės, taip siekiant formuoti antikomunistinį požiūrį. Ekspozicija konstruojama taip, kad lankytojas susidarytų įspūdį, jog pirmoji sovietų okupacija buvo tokia baisi, kad po jos atėjusi nacistinė Baltijos tautų okupacija buvo suvokiama vos ne kaip išvadavimas (Mark, 2008:354), tačiau šiai išvada pagrįsti tyrėjas muziejinę medžiagą atsirenka gana savavališkai. Taigi, išskyrus senąją Estijos muziejaus ekspoziciją, muziejiniuose naratyvuose dominuoja viktimizacinė prieiga ir ekskluzyvizmas, neleidžiantis patalpinti šių pasakojimų į platesnį istorinį kontekstą (tačiau tai atperka vietos autentiškumas ir memorialinės vertės). Jų ekspozicijų turinio koncepcijų kaitą lėmė bendrieji kosmopolitinės ES istorijos politikos pokyčiai (taip, pavyzdžiui, ekspozicijose atsiranda vietos romų genocidui ir t. t.), tačiau ne taip stipriai, kad užgožtų nacionalinės prieigos dominavimą.

Šias išvadas galima verifikuoti aptariant dar vieną okupacijų muziejų. Postsovietinė šalis, taip pat grindžianti savo teisę į valstybingumą Molotovo-Ribbentropo pakto rezultatų kvestionavimu, yra Moldova, šią nuostatą įsirašiusi dar į 1991 m. rugpjūčio 27 d. Nepriklausomybės deklaraciją. Praeities perinterpretavimas ten prasidėjo panašiu metu kaip ir kitose sąjunginėse respublikose. Jau 1990 m. Valstybiniame istorijos muziejuje buvo surengta laikinoji paroda „Stalinizmas žmonių likimuose“, skirta „baltosioms istorijos dėmėms“ (Фелькер, 2020:546). Moldova nužengė tuos pačius desovietizacijos žingsnius kaip ir kitos vakarinės sąjunginės respublikos: nuversti dauguma sovietinių paminklų, pakeisti gatvėvardžiai ir pavadinimai. Valstybine kalba paskelbus rumunų vyko ir vietovių bei

asmenvardžių rumunizacija, susijusi su istorinių šaknų paieška romėniškoje Dakijos provincijoje. 1992 m. buvo priimtas stalinizmo aukų reabilitacijos įstatymas (Закон № 1225..., 1992). Tais pačiais metais Armijos rūmų pastate, globojant Gynybos ministerijai, buvo atidarytas Moldovos karo istorijos muziejus. Jis tapo antisovietinės šalies praeities interpretacijos iniciatoriumi ir vėliau suvaidino reikšmingą vaidmenį rengiant ir kitas komunizmo muziejų, parodų koncepcijas. Rusijos imperijos valdymo periodas (1812–1917 m.) ir Besarabijos įjungimas į SSRS (1940–1944 m.) jo darbuotojų pastangų dėka pradėti traktuoti kaip okupacijos, pajungimo ir istorinės neteisybės laikas. Tuo tarpu tarpukaris, kai Moldova įėjo į Rumunijos sudėtį (1918–1940 m.), vaizduotas kaip „aukso amžius“ ir nacionalinio suklestėjimo metas. Kaip rašo kultūros istorikai Ady Schnytzeris ir Alina Zubkovich, „okupacijos“ terminas Moldovos muziejuose vartojamas tik kalbant apie Rusijos imperiją/SSRS, o ne apie rumunų ar nacių valdymo periodus (Schnytzer, Alina Zubkovich, 2013:69). Būtina pažymėti, kad postsovietinės Moldovos istorijos politikos ypatumus daugiausia sąlygojo politinė vidaus kova tarp vadinamųjų „moldovanistų“ ir „rumunistų“, atstovaujančių skirtingoms šalies valstybingumo ištakoms ir istorinės kilmės versijoms, kurioje reikšmingą vaidmenį vaidina parlamentų rinkimų rezultatai ir valdžios viršūnėse kuriam laikui įsitvirtinančių partijų geopolitinės bei vertybinės orientacijos*. Ryškesnį pokytį istorijos politikos srityje galima stebėti l. e. prezidento pareigas liberalo Mihai'jaus Ghimpu valdymo periodu (2009–2010 m.), kai jo iniciatyva šalis buvo nukreipta į sovietinio palikimo delegitimacijos vagą ir pradėta vykdyti nuoseklesnė desovietizacijos kampanija. 2010 m. pradžioje buvo įsteigta Totalitarinio komunistinio režimo tyrimo ir vertinimo komisija, kuri po pusės metų darbo pateikė išvadą, raginančias uždrausti komunistinę simboliką, įtvirtinti su sovietinėmis represijomis susijusias atminimo datas ir t. t. Tai ir buvo padaryta birželio 28-ąją paskelbus Sovietinės okupacijos dieną. Ghimpu nurodymu priešais Vyriausybės rūmus buvo pastatytas akmuo „Totalitarinio sovietinio komunistinio režimo aukoms“; ateityje jį turėjo pakeisti atitinkamas paminklas (Axenti, 2017). Galiausiai 2010 m. rugpjūčio 23 d. Ghimpu

* Interviu su Moldovos istoriku ir atminimo kultūrų tyrinėtoju Aleksandru Voronovichiumi 2018-05-02. Respondento nuomone, iš pradžių Moldovos politiniuose sluoksniuose ir viešojoje erdvėje įsigalėjo rumunizmo šalininkai, būta net svarstymų jungtis prie Rumunijos. Vėliau juos keitė Moldovos suvereniteto išsaugojimo, integruojančio ir sovietinį moldavų nacijos tapatumą bei palankiau vertinančių santykius su Rusija, požiūrių atstovai. Tai leido šalyje likti suskilusiam kolektyviniam tapatumui, kuriame rumunizmas buvo kiek labiau etnocentriškas ir uždaras, o moldovanizmas – labiau orientuotas į tautinių mažumų kultūrinių skirtumų pripažinimą ir toleravimą.

pasirašė įsaką (Указ Президента № 507..., 2010), kuriuo aukščiausiu valstybės apdovanojimu – Respublikos ordinu – buvo apdovanota „grupė kovotojų su okupaciniu komunistiniu totalitariniu režimu“ (dauguma – po mirties). Po šių politinių žingsnių atitinkamai 2012 ir 2016 m. įkurti du sovietinėms represijoms skirti muziejai. Pirmasis – Deportacijų ir politinių represijų aukų muziejus prie Moldovos nacionalinio istorijos ir archeologijos muziejaus – duris atvėrė paroda „Sovietinė Moldavija – tarp mitų ir Gulago“, kurioje vartojamas sovietinio režimo vietinių gyventojų „genocido“ terminas ir nutylimas Holokaustas. 2013 m. Kišiniovo mero Dorino Chirtoacă's iniciatyva priešais geležinkelio stotį buvo atidengtas paminklas stalininių represijų aukoms „Skausmo traukinys“. 2016 m. duris taip pat atvėrė Karinis sovietinės okupacijos muziejus, ir tai sukėlė diplomatinį santykių su Rusija paastrėjimą. Jo ekspozicinis pasakojimas pradedamas nuo Molotovo-Ribbentropo sąmokslų, toliau pateikiama instaliacija „Veidų siena“ – estetiškas sprendimas, atpažįstamas iš Katastrofos ir heroizmo memorialinio muziejaus Jeruzalėje „Yad Vashem“, Holokausto muziejaus Vašingtone ir kitų panašių muziejų, – nors Holokaustas ir čia nepaminėtas. Ekspoziciją papildo asmeniniai areštuotųjų ir ištremtųjų daiktai, daugiausia lagaminai, prekinių vagonų maketas ir sovietinė agitacinė medžiaga, taip pat V. Lenino biustai. Vietos taip pat skiriama įvairių antisovietinių pasipriešinimo grupių, veikusių Besarabijoje 1940–1953 m., veiklai pristatyti. Ekspozicija užbaigiama pano su 1986–1991 m. nacionalinio išsivadavimo judėjimo siužetu, taip mėginant kurti nuoseklų antisovietinį naratyvą, kuriame prasminis akcentas dedamas represijoms, o sovietmečio kasdienybei ir buičiai skirtas antraeilis vaidmuo. (Žr. 34, 35 nuotr. įklijoje).

Taigi, pradedant 2010-aisiais, šalyje buvo įtvirtintas atminties kanonas, apibrėžiamas sovietinės okupacijos, represijų ir stalinizmo aukų siužetais, kurie turėjo sukurti moldaviškų patirties unikalumo ir išskirtinumo įspūdį. Tai pavyko pasiekti įstatymdavyste, įtvirtinant memorialines datas, naujus muziejus, organizuojant parodas, o istorijos politikos lauke svarbų vaidmenį suvaidino ne tik konkretūs politikai, bet ir akademiniai, kultūros elitai. Atkakli sovietinio periodo, „kaip normalybės“, delegitimacija jiems leido išmušti ginklus iš rankų politiniams oponentams, daugiausia komunistams, kurie puoselėja moldovanizmo, kaip moldaviškojo sovietinio valstybingumo tęstinumo, diskursą (Кушко, 2012). Taigi nors, kaip minėta, abiejų naujųjų Kišiniovo muziejų ekspozicinės koncepcijos sekė kitų šalių komunizmo muziejų patirtimi (ne tik Baltijos valstybių, bet ir Rumunijos), tačiau šios atminties institucijos, palyginti su jomis, buvo kur kas labiau įtrauktos į dabarties politines kovas.

Trauminės atminties ir antisovietinio pasipriešinimo sumuziejavimo banga, nusiritusi per postsocialistines ir kai kurias postsovietines VRE šalis, leido įtvirtinti „okupacijos“ naratyvą ir vidaus istorijos politikos reikmėms, ir užsienio vartojimui. Čia galima pasitelkti amerikiečių socialinio psichologo Jameso V. Wertscho aprašytus naratyvinius šablonus, kurie schematizuoja ir apibendrina žinojimo struktūras, be to, jie yra pripildyti simbolinės prasmės. Tai savitą struktūrą turintys naratyvai, kuriems, pasak jo, būdingi „kognityvinio narcisizmo“ požymiai, atspindintys siekį suvokti praeitį kaip savą – „mūsų“ (Wertsch, 2008). Muziejinis pasakojimas tampa šių „naratyvinių šablonų“ materializacijos instrumentu, kuriančiu „naratyvinę tiesą“, pasitarnaujančią teigiant ir įtvirtinant oficialią istorijos versiją. Tokie naratyviniai šablonai gali būti sąvokos „okupacija“, „genocidas“, „teroras“, „pasipriešinimas“, kurios, kaip matėme, dažnai vartojamos anksčiau minėtų atminties institucijų pavadinimuose ir ekspozicijų aprašymuose. Tačiau jų poveikis lankytojams lieka ambivalentiškas, ne visuomet sutampantis su tuo, ką jais norėtų perduoti jų kuratoriai. Demonstruojami sovietiniai daiktai gali sukelti ne tik atmetimo ar pasibjaurėjimo reakciją, bet ir neaiškių, sumišusių atpažinimo ir nostalgijos jausmų. Kita vertus, galima kalbėti ir apie okupacijų muziejams būdingą „vizualinių šablonų“ gausą, kurie tampa pastebimi tik lyginamojoje perspektyvoje. Jų atsiradimas nulemtas bendros patirties, nes, pavyzdžiui, tremtį visur talpiausia išreikšti gyvulinių vagonų ar lagaminų vaizdais, o represijas – teismo nuosprendžių ar aukoms padarytų žaizdų reprezentacijomis. Anksčiau aptarti muziejų atvejai liudija, kad sovietinio teroro aukų atminimo ir atminties įamžinimas regione patyrė tam tikrą memorialinių priemonių bei efektų kanonizaciją ir standartizaciją, kurios dažnu atveju buvo perimtos iš Holokausto reprezentacijų ir padaugintos įvairiuose kituose smurto paveldo muziejiniuose kontekstuose (Levy, Sznajder, 2006; Assmann, Conrad, 2010; Gabowitsch, 2017). Tyrinėjusi daugelį VRE memorialinių muziejų, kroatų politologė Ljiljana Radonić daro išvadą, kad dauguma jų formuoja savo ekspozicijas „pagal Holokausto šabloną“, nors turi savų tikslų, dažnai apibrėžiamų vietos politinio konteksto (Radonić, 2017; Radonić, 2018). Kai kurios muziejinės priemonės, pavyzdžiui, koliažai iš fotografijų, turintys sudaryti įspūdį apie represijų masiškumą ir aukų daugį bei anonimiškumą, autentiškų asmeninių aukų daiktų derinimas su beaistriais dokumentais ar regione paplitę totalitarinės sistemos stereotipiniai vaizdiniai (V. Lenino biustai, raudona vėliava), teroras (F. Džeržinskio portretas, represuotųjų sąrašai ar suimtųjų fotografijos), tremtis (lagaminai, deportuotųjų sukurti rankdarbiai) arba pasipriešinimas (partizanų bunkeriai, ginkluotų kovotojų nuotraukos) rodo šių ekspozicijų kūrėjų norą savą praeitį ir ją liudijančią

medžiagą įrašyti į platesnį atminties diskursą. Pastarasis tačiau lieka paradoksalus – viena vertus, taip tikimasi atskleisti savo tautos patirtų kovų ir kančių išskirtinumą, net unikalumą, gretinamą ar net pranokstantį Holokausto baisumus, tačiau, kita vertus, būtent jie veda prie čia pastebėtos tokių patirčių niveliacijos ir vienodėjančių reprezentacijų. Žinoma, tokia išvada įmanoma tik pakilus aukščiau konkrečios atminties institucijos ar ekspozicijos turinio, tačiau ši platesnė perspektyva tokių muziejų kuratoriams ateityje leistų užbėgti už akių nenumatytiems ir nepageidaujamiems skirtingų šalių tragiškų atminčių standartizacijos efektams. Ir nors „okupacijos“, „represijų“, „pasipriešinimo“ patyrimas daug kur regione neišvengiamai buvo panašus, vėlesnės „švelniosios“ sovietizacijos dešimtmečiai jau leido formuoti savitus nacionalinės kultūros atsakus režimui, kurio palikimas šiandien tampa ne mažiau nei stalininis laikotarpis svarbiu pažinimo ir refleksijos objektu.

KASDIENYBĖ IR NOSTALGIJA MUZIEJINĖSE REPREZENTACIJOSE

Visuomenės, išgyvenusios radikalias sociopolitines pervartas, patiria perėjimo traumą, kuri reikalauja nuskausminimo arba kolektyvinės psichoterapijos. Tad neretai masinis „senų gerų laikų“ ilgesys pasitarnauja kaip priemonė išsivaduoti nuo šių sukrėtimų padarinių ir prisitaikyti prie staigių ir netikėtų pokyčių. Tai būdinga visiems sociumams, kurie XX a. patyrė didžiulius geopolitinius kataklizmus: santvarkų kaitą, karus, revoliucijas arba beprecedentes socialines ir technologines permainas. Socialiniai istorikai Malcolmas Chase'as ir Christopheris Shaw žinomame darbe „Nostalgijos matmenys“ įvardija tris jai kilti būtinas sąlygas: pirmą, tai šiuolaikinėms Vakarų visuomenėms būdingas linijinis laiko suvokimas su neapibrėžta ir gana grėsminga laikoma ateitimi; antra, tai tam tikro dabarties „defektyvumo“ pajauta, sukelianti įvairių grupių nepasitenkinimą ir provokuojanti nostalgiską žvilgsnį į praeitį ir „Aukso amžiaus“ paiešką; trečia, materialųjų nesenos praeities liudijimų (architektūros, atvaizdų, masinės gamybos produktų, buities rakandų ir t. t.), kurie tampa lengvais nostalgijos žadintojais, gausa (Chase, Shaw, 1989). Šiuolaikinės visuomenės, orientuotos į nepertraukiamą kaitą ir inovacijas, kai dabarties neapibrėžtumas persmelkia ir ateities suvokimą, kai irsta ar yra sąmoningai ardomos tradicinės aksiologinės sistemos ir gyvensena, lengvai

pasiduoda nostalgiskoms nuotaikoms, siejamoms su saugumu, stabilumu, nuspėjamumu ir aiškia socialine tvarka, kad ir koks konkretus turinys būtų įdėtas į šią sąvoką. Dažnai nostalgia apibūdinama dviem prasmėmis: kaip asmeninė „prarasto laiko“ pajauta, skatinanti ją idealizuoti, ir kaip intelektualinis-emocinis konstruktas, priešpriešinamas politiškai apibrėžiamam ir palaikomam praeities vaizdiniui (Абрамов, 2012). Tad ir postsovietinėse visuomenėse turėjo būti „kažkas daroma“ ne tik su sovietmečiu patirtomis traumomis, bet ir su pačios sovietinės valstybės žlugimo trauma, su kuria jos buvo priverstos mėginti susidoroti, dažnai intuityviai ir nesąmoningai ieškomos išeities ir pasveikimo kelių.

Nepaisant daugelio tokių valstybių nacionalinės istorijos rekonstravimo pastangų, įtraukiant ir trauminius bei rezistencinius sovietmečio aspektus, iki šiol lieka ganėtinai neapibrėžti požiūriai į to meto kasdienybę, buitį, tiesiog „paprastų žmonių“ gyvenimus, – visa tai, kas telpa po aptakiai suprantama „sovietmečio kultūros“ sąvoka. Tad, pavyzdžiui, socrealistinio meno parodų gausėjimas ir populiarėjimas ne tik Rusijoje, bet ir Vakarų Europoje bei JAV, kylančios šių kūrinių kainos tarptautiniuose meno aukcionuose (Борев, 2008:12-14), augantys sovietmetį prisimenančių bei reflektuojančių dokumentinių ir vaidybinių filmų skaičiai, galiausiai, besirandantis į šios epochos „atminties vietas“ bei relikтус orientuotas ištisas paveldo turizmo sektorius (Light, 2000) leistų fiksuoti stiprėjantį susidomėjimą sovietine kultūra ir estetika, buitimi ir pasaulėžiūra. Kokios gali būti šio susidomėjimo raiškos galimybės? „Okupacijos“, „aneksijos“, „kolaboravimo“, „pasipriešinimo“ ir „pritaikymo“ reiškiniai ir jų formos politiniame lauke nebuvo aiškiai apibrėžti ir įvertinti net Baltijos šalyse, pasirinkusiose anti-sovietinę retoriką, o taip juo labiau neatsitiko santykyje su sovietine kasdienybe. Matyt, dėl to buvusių „soclagerio“ šalių nostalgia netolimai praeičiai selektyvi – ji linkusi užmiršti, nutylėti ar atmesti vienus dalykus, bet ilgisi kitų, pavyzdžiui, vaikystės plombyro skonio. (Žr. 36 nuotr. įklijoje).

* Šiuo atveju neįmanoma apeiti fundamentalaus klausimo, kas turima galvoje, – ypatinga ir savita kultūros forma – sovietinė kultūra, t. y. tam tikras totalitarinės kultūros invariantas, atsiradęs porevoliucinėje Rusijoje, vėliau adaptuotas Sovietų Sąjungoje ir (daugiau ar mažiau) jos įtakos šalyse? Ar sovietmečio kultūra, t. y. pačios įvairiausios kultūros formos, pasireiškusios tuo laikotarpiu ne tik SSRS, bet ir vadinamojo soclagerio šalyse, įskaitant nesovietinius ir antisovietinius jos elementus? Juk nors manoma, kad sovietinė kultūra buvo konstruojama ir reguliuojama „iš viršaus“, tačiau masių ji vis dėlto būdavo ne tik pasyviai įsisavinama, bet ir perdirbama, ir ypač šis procesas paspartėjo po J. Stalino mirties. Šiuolaikinės antropologų studijos atskleidė, kad sovietinė visuomenė buvo veikiau savotiškas „varžybų laukas“ tarp neoficialaus ir kasdieniško gyvenimo iš vienos pusės ir dominuojamos partijos linijos iš kitos (*Consuming Russia...*, 1999; Shlapentokh, 2017; Rostow, Levin, 2020).

Kadangi nostalgijos sąvoka paprastai tapatinama su prarastų namų, savotiško „Aukso amžiaus“ ilgesiu, mūsų atveju vertėtų kalbėti apie tam tikrą „Stokholmo sindromo“ sociokultūrinę atmainą. Nesunku numanyti, kad už šio keisto reiškinių, kurio mastus ir formas iki šiol gana sunku apčiuopti (*Post-Communist...*, 2010; Kalinina, 2014; *Post-Soviet...*, 2020), atsiradimą atsakingas ne tiek pats sovietmetis, kiek komplikauta ekonominė ir socialinė padėtis postkomunistinių šalių, atsiradusių nuolatinėje „perėjimo“ – ar tikslas būtų „laisvoji rinka“, ar „liberalioji demokratija“ – būsenoje. Taip pat, palyginti su Vakarų gerovės valstybėmis, psichologiškai sunkiai pakeliami pažeminimo ir nevisavertiškumo jausmai (bene ryškiausias tokios socialinės stigmatizacijos pavyzdys – buvusi Rytų Vokietija, po susijungimo itin aštriai pajutusi savo nevisavertiškumą ir, kaip vieną iš jo gydymo būdų, pasirinkusi naująjį tapatumą grįsti įtraukiant ir senojo, komunistinio, tapatumo elementus. Šis reiškinys ten įgavo net savitą „ostalgijos“ pavadinimą ir veikiai ne tik sulaukė socialinių analitikų dėmesio (Bach, 2002; Geisler, 2003; Cramer, 2003);, bet ir imtas išnaudoti turizmo industrijos). Tačiau galima teigti, kad buvusi VDR šiuo atžvilgiu nėra jokia išimtis. Tačiau socialiniai analitikai yra pastebėję ir kitą fenomeną – kai kurios buvusios SSRS šalys, linkusios į komunistinės epochos paveldą žiūrėti veikiau kaip į trikdį ir trukdį konstruojant naująjį tautinį tapatumą, sulaukia užsienio turistų dėmesio ir atitinkamai nemenkų finansinių įplaukų būtent dėl jo (Tunbridge, 1994; Light, 2000).

Tačiau Rusijoje sovietmečio nostalgija įgavo ypatingą išraišką, kuri nėra vien „retro“ mada kaip kitur. Čia ji tapo efektyviu valstybinės ideologijos ir politinės propagandos instrumentu, priemone užkariauti elektorato simpatijas (*Post-Soviet Nostalgia...*, 2019; Langdon, 2020; Sullivan, 2022). Sovietinis pasaulis žlugo taip staigiai, o perėjimo chaoso trauma šalyje buvo tokia gili, kad nostalgija čia iškilo gana anksti, nė dešimtmečiui po SSRS žlugimo nepraėjus, ir greitai tapo masinės kultūros reiškiniu (Бойм, 1999:39). Antropologas Vadimas Michailinas, į mokslinę apyvartą įvedęs „sovstalgijos“ terminą, laikosi nuomonės, kad, nors režimui *homo sovieticus* sukurti taip ir nepavyko, paradoksalu, šis projektas realizuojamas jam žlugus. Marksizmas-leninizmas buvo „vienintelis teisingas mokymas“, viduje neprieštaringa pasaulėžiūra, totaliai tikrovė – nuo atomo sandaros iki socialinių procesų – paaiškinanti sistema, o jos diskreditavimas neatnešė naujos, bent kiek jai prilygstančios ideologijos, kuri būtų pajėgi viską taip pat išsamiai paaiškinti. Masių valdžios transliuojama propagandinė schema „mes patys šauniausi,

o aplinkui priešai, kurie tik ir taikosi užgrobti mūsų išteklius“* neįtikina, nes nesugeba paaiškinti ir pagrįsti, o kodėl „mes patys šauniauši“, nes už to nieko apčiuopiamo nėra (anksčiau šitai pastebėti trukdė režimo sudaromos kliūtys piliečiams aplankyti kapitalistines šalis ir cenzūruojama viešojo erdvė). Kaip minėjau aptardama sovietinių žmonių subjektiškumo temą, komunistinis projektas davė priešingą, nei režimas planavo, rezultatą – sukūrė totalinę gyventojų, išmokytų ir įpratusių nekritiškai priimti ir formaliai vykdyti iš viršaus jiems nuleidžiamus ideologinius reikalavimus, atomizaciją. Todėl jie nėra pasirengę jokiai naujai sociopolitinei mobilizacijai, peržengiančiai privačių interesų sritį. Čia, pasak Michailino, ir glūdi *sovstalgijos* esmė. Sovietiškumo ilgesys reiškia tam tikros prasmingos, išskirtinės ir prestižinės tikrovės iliuziją, kurioje piliečiai gali jaustis esą geresni, nei yra iš tiesų. Todėl sovstalgija neišvengiamai selektyvi – prisimenama ir ilgamasi viso to, kas sovietmečiu buvo šviesu, gera ir kėlė pasididžiavimą, bet nenorima prisiminti eilių, deficito, blato, klaidios biurokratijos, juolab represijų. Dėl skirtingų priežasčių tai tinka ir senajai kartai, kurios jaunystė prabėgo tuomet, ir jaunajai, besidairančiai atgal – į įsivaizduojamą sovietmetį, regimą kaip kontrastas ir priešprieša netenkinančiai dabarčiai. Visa tai tapo įmanoma tik prisimiršus vėlyvojo sovietmečio pilkumos, skurdo, perspektyvų stokos laikui. Realusis sovietmetis pamažu grimzdo į praeitį ir virto mitu, o tai naujesiems propagandininkams tapo puikiu mobilizaciniu ištekliumi režimui legitimuoti ir palaikyti. Rusijoje fiksuojamas resovietizacijos apraiškas Michailinas sieja su dalies politinio elito orientacija į tą visuomenės segmentą, kuris nepageidautų bent kiek ryškesnio viešosios erdvės simbolinio performatavimo (Михайлин, 2016). Tai liudija ir stebėtinai lengvai pasiektas putinio elito ir visuomenės konsensusas dėl DTK atminties eskalavimo ir ypač spartus paminklų J. Stalinui skaičiaus augimas įvairiuose šalies regionuose pastarąjį dešimtmetį (Бордюгов, 2010; Бордюгов, 2011; Аникин, 2018).

Šis procesas prasidėjo ir gana išplito Sakartvele, kur buvo atstatyti arba naujai pastatyti paminklai „Didžiajam gruzinui“, taip pat Dagestane, Šiaurės ir Pietų Osetijoje. Maždaug 2010 m. prasidėjo ir paminklų J. Stalinui statyba Rusijoje, pirmiausia – pietinėje dalyje, kur šių veiksmų iniciatoriais tapdavo vietos karo veteranai arba regioniniai RFKP skyriai. Šis siužetas taip pat buvo tvirtai susietas su DTK atmintimi – įsigalėjo tradicija Stalino paminklus ar biustus atidengti per

* Ši iš sovietmečio paveldėta ir V. Putinui valdant vėl itin imta akcentuoti mobilizacinė kalbos figūra atspindi ir anksčiau minėtos parodos „Rusija – mano istorija. 1945–2016 m.“ informacinėje medžiagoje.

Gegužės 9-ąją. Tuo tarpu Stalinui skirtų muziejų mažiau, žinomiausias įsikūręs jo memorialiniame name Goryje, Sakartvele (įkurtas 1937 m., 1989 m. trumpam uždarytas, bet paskui vėl atvėrė duris), taip pat yra jam skirtų muziejų Maskvoje („Stalino bunkeris“), Vologdoje, kur jis buvo ištremtas, Volgograde, kultūrinio centro „Stalingradas“ teritorijoje, Ufoje ir t. t. 2005 m. Baltarusijoje, netoli Minsko, buvo įkurtas istorinis-kultūrinis kompleksas, o iš tiesų turistinis atrakcionas, „Stalino linija“*. Tačiau, kaip pabrėžia tyrinėtojai, Stalino vaizdinys šiuolaikinės Rusijos ir Baltarusijos memorialinėje kultūroje iki šiol lieka vienas prieštaringiausių (Аникин, 2018:3). Jo veiklos vertinimų kontrastai – nuo itin pozityvaus iki itin neigiamo – siejami su pačios Rusijos visuomenės istorinės atminties neapibrėžtumu ir susiskaidymu, o ypač – su komplikuoštu dabarties kartų santykiu su XX a. istorijos politiniais ir socialiniais kataklizmais. Būtent tai trukdo išsamiai jo vaizdinio remitologizacijai.

O buitinė nostalgija šiai praėjusiai epochai Rusijoje anksčiausiai pasireiškė apie 1996–1998 m., populiarėjant sovietiniams prekybos ženklams (alui „Žigulinis“, dešrai „Daktariška“, lydytam sūreliui „Družba“ ir t. t.), vėliau jos gastronominis asortimentas plėsis (Каспэ, 2008). Beje, būtent skonis ir kvapas yra lyg laiko mašinos, akimirksniu perkeliančios į praeitį, todėl retronostalgija gastronomijoje ir ne tik – plačiai paplitusi paveldo industrijos rinkodaros dalis. Pavyzdžiui, Lietuvoje nepriklausomybės pradžioje buvo gaminami ledai „Nostalgija“, kurių pakuotė kėlė ne tik socrealistinės, bet ir nacistinės estetikos asociacijas, taip pat radosi daug diskusijų sužadinę „tarybiniai mėsos gaminiai“ (Klumbytė, 2010). Tad jų vartotojui galėjo susidaryti klaidinantis įspūdis apie sovietmetį kaip apie turtinę, prekių gausa bei įvairove pasižymėjusį laikotarpį. Įdomu ir tai, kad „tarybinių“ maisto produktų reklama dažnai akcentavo ne sovietmetį kaip tokį, o netiesiogiai priešpriešino dabarties maisto prekių dirbtinumą (mėsos pakaitalai, priedai) to meto produktų „sveikumui ir natūralumui“. Atvira nostalgija (su lengvu ironijos prieskoniu) netolimai praeičiai alsuoja ir kai kurios kitų postsovietinių šalių viešojo maitinimo įstaigos, kaip antai Ukrainoje veikiantis kavinių tinklas „Katiuša“. Čia ne tik daug dėmesio skiriama interjero autentiškumo įspūdžiui sukurti, patiekiami sovietinės virtuvės patiekalai, nuolat rodomi to laikotarpio filmai, bet ir padavėjos dėvi tuometinių moksleivių ar „obščepito“** padavėjų uniformas. Panašios strategijos laikosi ir keletas Minsko kavinių, viena jų – „Tovarišč“ („Bičiulis“),

* *Линия Сталина*. <https://stalin-line.by/>

** Obščepitas (ru – *общественное питание*) – sovietinė viešojo maitinimo įstaigų sistema.

prisodrinusi interjerą epochos artefaktais ir taip jį pavertusi savotišku mažu muziejumi, skatina visiškai pasinerti į sovietmečio atmosferą. Lankytojus pasitinka garsiosios Veros Muchinos skulptūros „Darbininkas ir kolūkietė“ fragmentas ir didžiulis SSRS žemėlapis. Čia vaišinama patiekalais, pagamintais „pagal tuos pačius receptus“ ir skamba „ta pati muzika“*, žadinanti jaukios ir nerūpestingos vaikystės prisiminimus. Pagal valgiaraštį, sumaišiusį sovietinius, baltarusiškus ir vakarietiškus patiekalus, galima užsisakyti „Deficitinių“ ar „Tautų draugystės“ užkandžių, „Obkomo“ salotų, „Partinių“ blynelių ir t. t. Ten pat Minsko centre veikia ir kavinė „Perestroika“, interjero dekore derinanti sovietinius ir pereinamojo laikotarpio vaizdinius – oficiozinius laikraščius, kuriais išklijuotos sienos, L. Brežnevo ir E. Honeckerio bučinio nuotrauką, Viktoro Cojaus atminimo freską ir filmo „Brolis“ personažo Danilos portretą**.

Tuo tarpu Lietuvoje komercinėje reklamoje rodant sovietmečiu atsiradusį produktą kartu su išlaikytu jo įpakavimo dizainu vengiama tiesioginių nuorodų į šį periodą. Pavyzdžiui, sausainių „Gaidelis“ gamintojai neseniai inicijavo šio prekės ženklo atgaivinimą drabužių dizaino kolekcijoje. „Sentimentai vėl madingi“ – skelbia reklaminė jos kampanija (Pamenate legendinius..., 2021). Didelio susidomėjimo sulaukė ir žinomas drabužių dizaineris Aleksandras Pogrebnojus, 2015 m. išleidęs kolekciją, įkvėptą legendinės vaikų kavinės „Nykštukas“, kurios interjeras buvo sunaikintas, freskų (aut. Birutė Žilytė ir Algirdas Steponavičius). Minėtas sovietmečio produktų ir ženklų perdirbimas, pritaikymas ir vartojimas atliepia JAV filosofo Frederico Jamesono aprašytas postindustrialinio kapitalizmo plačiai taikomas nostalgiskų jausmų komercinio išnaudojimo formas (Jameson, 2002:24; Gross, 2015). Taip vis labiau vartotojiškoje visuomenėje plintantis tematizavimas komerciniam panaudojimui gali pasitelkti pačių įvairiausių praeities pavidalų. Antai Lvice net esama kavinės „Pogrindis“, išnaudojančios antisovietinių ukrainiečių partizanų („banderovcų“) įvaizdį. Kavinės vieta „įslaptinta“, lankytojai čia įleidžiami tik sargybiniui, vilkinčiam partizano uniforma, pasakę reikiamą „slaptažodį“. Jos interjeras, siūlomi patiekalai ir muzika atkartoja tarpukario Ukrainos kaimo aplinką, čia tvyro linksma bendrystės atmosfera. Apsilankymas tokioje, gana populiarioje, vietoje sukelia prieštarų jausmų – vis dar sunku įsivaizduoti, kad kažkas panašaus būtų sukurta Lietuvos „miško brolių“ tema.

* *Клуб-кафе «Товарищ»*. <https://tovarisch.by/>

** *Кафе «Перестройка»*. <https://perestroyka.relax.by/>

Pasak M. Chase'o ir Ch. Shaw, nostalgiško užvaldymo objektu gali tapti bet kas: nuo apleistų industrinių kraštovaizdžių iki metalinių arbatos dėžučių ar tramvajaus biletų. Šios kasdienybės liekanos, gal net šiukšlės, tampa dirgikliais, keliančiais praeities potyrį, nors jų aura ir būtų prieštaringa, o kartais net spinduliuojanti ironija. Anksčiau šie autoriai laikėsi nuomonės, kad daiktai tėra „nostalgijos indai“ – tiesioginė mūsų dabartyje išgyvenamo nerimo ir fantazijų projekcija, o vėliau, „materialistinio kultūros studijų posūkio“ šviesoje, jau tvirtino, kad tokie artefaktai nėra vien pasyvūs socialinės sąveikos objektai. Priešingai, jie tampa lygiavertiais komunikacijos, įtraukiančios mąstymo būdus, institutus ir kultūrinius simbolius, dalyviais (Chase, Shaw, 1989). „Nostalgiškoji ekosistema“ tarnauja kaip emocijų, prisiminimų, praktinių veiksmų, socialinių institutų, žmonių ir daiktų sąveikos simbiozė, nuspalvinanti tikrovę naujomis spalvomis (Абпатов, 2013), kurioje sutelpa abidvi kultūros teoretikės Svetlanos Boym išskirtos nostalgijos rūšys – restauracinė ir refleksyvioji (Boym, 2001:33-56). Iš to, ką aptarėme anksčiau, atrodytų, kad putinizmui apskritai būdingas polinkis į pirmąją jų. Stengiamasi atkurti imperijos didybę, didvalstybės statusą, karo pergalių šlovę. Restauracinės nostalgijos požiūriu galima aiškinti ne tik Krymo okupaciją (Boele, Noordenbos, Robbe, 2020:1-2), bet ir 2022 m. pradžios invaziją į Ukrainą, kvestionuojant sovietmečiu nustatytas administracines jos sienas ir, pagal imperinę schemą, neigiant politinį bei kultūrinį jos subjektiškumą.

Įdomu, kad putinizmas skatina J. Stalino laikų nostalgiją, kuri po Pergalės prieš Vokietiją asocijavosi su imperinės didybės viršūne, o buitiniai nostalgikai labiau susitelkia į „sąstingio“ epochos (tarp 1964 ir 1985 m.) materialųjį ir simbolinį palikimą. Šiam fenomenui rasti reikšmės turėjo ir Leonido Parfionovo kuriamas dokumentinis TV serialas charakteringu pavadinimu „Neseniai, 1961–1991-ieji: mūsų era“, rodytas 1998–1999 m., kuriame buvo rekonstruojama neformalioji paskutinio sovietinio trisdešimtmečio istorija, sujungianti didžiosios politikos ar globalius reiškinius su kasdienybės kaita, pasakojanti apie pirmųjų aerosolinių oro gaiviklių atsiradimą arba tualetinio popieriaus trūkumą. Tai leido į sovietmečio istoriją pažvelgti iš neįprastos „mažosios žmogaus“ perspektyvos. Nors SSRS kolapso metais L. Brežnevo epocha buvo suvokiama kaip stagnacijos ir prarastų galimybių laikas, kai galutinai atmetos iliuzijos dėl sovietinės sistemos gyvybingumo, socialinis tos epochos nostalgijos poreikis kilo dėl nepasitenkinimo rinkos reformų eiga bei pasiektais rezultatais, norint rasti vertybinį pamatą, galintį naujai konsoliduoti atomizuotą ir individualizuotą visuomenę. (Žr. 37 nuotr. įklijoje).

Dar vienas specifinis sovietmečio muziejinių reprezentacijų rakursas leidžia į šią epochą pažvelgti ir globaliau, turint galvoje tuo metu vyravusią Šaltojo karo atmosferą. Muziejinėmis, garso ir vaizdo ir pan. priemonėmis aktualizuotas Šaltojo karo patyrimas sudaro galimybę aptikti kur kas daugiau sąlyčio taškų tarp Vakarų ir Rytų blokų piliečių, nei galėjo įsivaizduoti patys to meto priešiški stovyklų ideologai (Uzell, 1998:18-21). Todėl, pavyzdžiui, ne tik vietos turistų, bet ir užsieniečių dėmesį itin traukia Šaltojo karo muziejus, atidarytas 2012 m. vakarinėje Lietuvos dalyje, Žemaitijos nacionaliniame parke prie Platielių ežero*. Jo kūrėjai tai vadina „vieninteliu tokio tipo muziejumi Europoje“, nors, kaip „militaristinė ekspozicija“, jis lankytojams buvo prieinamas ir anksčiau.

Šią vietą, kur nuo 1962 iki 1978 m., kol ją aptiko Amerikos žvalgyba, buvo vidutinio nuotolio balistinių raketų bazė, mieliau vadinčiau *beprasmybės muziejumi*, nes, ypatingai slaptame strateginiame kariniame objekte, į kurio įrangą buvo investuoti dideli finansiniai, intelektiniai ir žmogiškieji ištekliai, nieko ypatingo neįvyko ir nė viena raketa iš čia nebuvo paleista. Tačiau klaidžiojimas po šį muziejų leidžia patirti, kad tarp buvusių Vakarų ir Rytų blokų šalių buvo ne tik akivaizdžių skirtumų, bet ir bendrų bruožų, į tai, pavyzdžiui, nurodo ten eksponuojamų propagandinių Šaltojo karo plakatų gausa ir ideologiniai pranešimai, kurstę abipusę baimę. Tad, nors šios ekspozicijos kūrėjai vargu ar planavo ir siekė žadinti nostalgiskus lankytojų jausmus, tačiau autentiškos objekto erdvės įtakingamai perteikta Šaltojo karo atmosfera stimuliuoja vyresnio amžiaus lankytojus mintimis nuklysti į jų išgyventą vėlyvąjį sovietmetį.

Su interneto paplitimu sovstalgija įgauna naują pagreitį bei kitokių formų ir tampa išties reikšmingu sociokultūriniu reiškiniu. Ja užsikrečia kartos, nebeturinčios asmeninės „gyvenimo SSRS“ patirties – jiems sovietmetis pasirodo esąs ir keistas, egzotiškas, ir patrauklus. Sociologas Romanas Abramovas teigia, kad būtent karta, kuri žlungant režimui buvo vaikai arba paaugliai, šiandien tampa pagrindine vėlyvojo *sovoko* sumuziejavimo iniciatore (Абрамов, 2013:99). Taip paradoksaliai kilusi „sovietmečio mada“ įtraukia daugybę specializuotų internetinių tinklapių, teleserių, „sovietinės virtuvės“ restoranų, teminių parodų ar istorijos mėgėjų įkurtų privačių muziejų. „Liaudiškosios muziejifikacijos“ bumai, XXI a. pradžioje ne tik Rusijoje, bet ir kitur postsovietinėje erdvėje pasireiškę sovietinės kasdienybės daiktų rinkimu, tyrinėjimu, saugojimu ir eksponavimu, dažniausiai neatitinka oficialiųjų muziejų „naratyvinių šablonų“ arba jiems net prieštarauja.

* *Šaltojo karo muziejus*. Oficiali muziejaus svetainė: <http://zemaitijosnp.lt/ekspozicijos/>

Šiai madai dažnai būdinga nuoširdžiai naivi kolekcionavimo aistra sovietmečio kasdienybės rakandų rinkimo ir kaupimo veiksmą iškelia aukščiau ideologinių prasmų. Čia svarbus utopinio sugrįžimo į įsivaizduojamą „gerą praeitį“ motyvas, skatinantis šiuos muziejininkus mėgėjus, atsiribojusius nuo valstybinių muziejų ir paveldo ekspertų kišimosi ir pagalbos, joje ieškoti savo pačių šviesios vaikystės, net jei tokios ištis nebūta. Vienu pirmųjų tokių virtualių nostalgijos muziejų tapo tinklapis „76–82. Mūsų vaikystės enciklopedija“, orientuotas į 1976–1982 m. gimusiųjų – „paskutinės sovietmečio kartos“ – prisiminimus*. Tinklapyje aprašomi įvairūs sovietmečio daiktai ir kultūrinės praktikos – nuo žaisliukų iki serialų ir pionierių stovyklų. Šis, kaip ir kiti panašūs tinklapiai, buvo organizuotas remiantis interaktyvumo principu – jo lankytojai forumė galėjo dalytis savo prisiminimais ir specifinėmis žiniomis.

Tokia „liaudiškosios muziejininkystės“ tendencija net gali būti laikoma savotišku „apačių“ protestu prieš oficialiosios istorijos siejimą su „didžiaisiais įvykiais“ ir ryškiausiomis politinėmis asmenybėmis, jai priešpriešinant paprastų žmonių kasdienybės ir buities lygmenį. Tačiau veikiai įvairių Rusijos regionų kraštotyros muziejai pradėjo į ekspozicijas įtraukti temas, skirtas 1970–1990 m. laikotarpiui, akcentuojant žmonių vartojimą, kasdienybę ir buitį. Taip duris atvėrė SSRS istorijos (Maskvoje, 1994), Sovietinės vaikystės (Sevastopolyje, atidarytas 2010 m.), Sovietinės industrinės kultūros (Maskvoje, 2011 m.), Sovietinių žaidimo automatų (Maskvoje, 2009 m.), Socialistinės buities (Kazanėje, 2011 m.), Sovietinių mokslininkų buities (Maskvoje, 2010–2011 m.), SSRS (SLŪPP komplekse Maskvoje, 2012 m.) muziejai, „Art-komunalka“ (Kolomnoje, Pamaskevėje, 2011 m.), Sovietinio kultūrinio-istorinio paveldo išsaugojimo centras (Voroneže, 2010 m.), Maskvos dizaino ir pan. muziejai. Jie kreipiasi į auditoriją žmonių, gyvenusių sovietmečiu, taip pat į jaunuolius, kuriems pastarasis atrodo kaip kažkas tolima, egzotiška, net kurioziška, bet ir patrauklu, nes priklauso prarastai „sava“ civilizacijai. Negausūs Rusijoje politinių represijų muziejai iš esmės seka europine tradicija interpretuoti komunistinę praeitį kaip trauminę ir traumuojančią, o jų ekspozicijų stilius pasižymi materialumo minimizacija ir simbolinio-sakralinio krūvio maksimizacija (ryškus to pavyzdys – Gulago muziejus Maskvoje), o štai sovietmečio nostalgijos muziejai dažniausiai remiasi visai kita – materialumo pertekliaus – logika. Kūniškumas ir performatyvumas čia vaidina esminį vaidmenį, įgalindami lankytojus tiesiogiai dalyvauti sovietinio gyvenimo rekonstravime persirengiant,

* «76–82: Энциклопедия нашего детства». <https://urokiistorii.ru/article/957>

šokant, saliuotojant, užsirišant pionieriaus kaklaraištį, ragaujant sovietmečio maistą (kaip Grūto parke) ar išbandant žaidimų automatus. Visa tai leidžia nutrinti sovietmečio ir dabarties ribas, kaip kad atsitinka garsiaame Julijaus Gusmano filme „Sovietinio periodo parkas“ (2006 m.), kuris sulaukė itin prieštaringų žiūrovų vertinimų – vieni jame įžvelgė atvirą sovietmečio nostalgiją ir neslepiamą dabarties kritiką, kiti, priešingai, matė tik ciniškas patyčias iš tų laikų valstybės ir jos puoselėtų vertybių*.

Daiktų perteklius ir interpretacijos paprastumas šių sovietmečiui skirtų muziejų tyrėjus nukreipia prie klausimo – ko čia daugiau – nostalgijos ar normatyvinio neapibrėžtumo, kylančio iš negebėjimo vienaprasmiškai apibūdinti vėlyvojo sovietmečio epochą? Ją sakralizuoti ir simbolizuoti sunku, nes dalis šių daiktų vis dar naudojami buityje ir nelaikomi „muziejiniais objektais“, be to, kyla ir problema, kaip juos interpretuoti – kaip totalitarinio režimo simbolius, daugumos gyventojų gana skurdžios buities atributus, o gal kaip socialinės lygybės ženklus? Todėl vietoje gilesnės sovietmečio analizės ir refleksijos pasirenkama tiesiog dalytis prisiminimais ir masiniais mitologizuotais vaizdiniais. Tuo tarpu oficialių sovietmečio istorijai skirtų muziejų kuratoriai dažniausiai renkasi vertybiškai neutralios epochos dokumentacijos kelią – „taip buvo“ (SSRS istorijos muziejus ar Šiuolaikinės Rusijos istorijos muziejus, abu Maskvoje) arba pramoginį sovietmečio tematizavimą kaip tipiską paveldo industrijos atvejį (SSRS muziejus, kaip Etnografinio parko-muziejaus Kalugos srityje, Borovo rajone, Petrovo kaime, sudėtinė dalis). Tačiau tai nereiškia, kad apmąstyti sovietinę sistemą ir jos žlugimą nuodugniau iš viso neįmanoma. To pavyzdys – Jekaterinburge 2015 m. atverto „Prezidentinio centro“ („Jelcino centro“) patalpose įkurtas Pirmojo Rusijos prezidento B. Jelcino muziejus. „Jelcino centras“ buvo įsteigtas 2008 m. Rusijoje priimto federalinio įstatymo Nr. 68-ФЗ *Dėl baigusią eiti pareigas Rusijos Federacijos prezidentų istorinio paveldo centrų* pagrindu. Pagal amerikietišką prezidentinių centrų modelį tokios visuomeninės įstaigos turi būti steigiamos privaloma tvarka, vos tik prezidentui baigus eiti savo pareigas, ir negali būti reorganizuotos**.

* «Парк советского периода». Рецензии и отзывы. *Kinopoisk.ru*, <https://www.kinopoisk.ru/film/271515/reviews/>

** Įdomu, kad minėtasis federalinis įstatymas, taikomas RF prezidentams, paliko nuošalyje pirmojo ir paskutinio SSRS prezidento M. Gorbačiovo įamžinimo klausimą. Nuo 1992 m. egzistuojantis Tarptautinis socioekonominių ir politinių tyrimų fondas („Gorbačiovo fondas“) nei juridškai, nei instituciškai, nei kultūriškai neatitinka „prezidentinių centrų“ statuso. Tačiau tokio centro nebuvo sukurta ir 2008-2012 m. prezidentu buvusiam D. Medvedevui.

Jų veiklos gairės numato archyvinio fondo sukūrimą, muziejaus ir bibliotekos įsteigimą, taip pat mokslinę-tiriamąją, leidybinę, kultūrinę, švietėjišką, labdarinę ir netgi verslo veiklas. Tokie objektai finansuojami iš federalinio biudžeto ir turi atspindėti oficialią valstybės puoselėjamą istorinės atminties versiją. Tačiau „Jelcino centras“ tapo veikiau regionaliu nei nacionalinio masto objektu – stipriu liberaliosios jekaterinburgiečių bendruomenės traukos centru. Čia vyksta paskaitos, rengiami koncertai, veikia knygynas ir įvairios studijos, kelios kavinės ir restoranai „1991“, kur galima paskanauti ir patiekalų, pagamintų pagal prezidento B. Jelcino žmonos Nainos Jelcinos šeimos receptus. Kai lankiausi Jekaterinburge 2016 m., centras buvo ką tik atvertas, tačiau priešais jį pastatyta balta B. Jelcino skulptūra jau spėta apipilti žaliais dažais – garsusis tėvynainis Urale vertinamas anaip tol nevienaprasmiškai...

Kadangi Jelcino muziejaus koncepciją padėjo rengti amerikiečiai – JAV muziejinio dizaino įmonė „*Ralf Appelbaum Associates*“ – joje mėginta sulieti amerikietišką ir rusišką kultūrinės-istorines tradicijas, o tai Rusijos kontekste buvo ne tik nauja ir netikėta, bet ir sukėlė prieštarų visuomenės reakcijų (Болтунова, 2017). Muziejus, įrengtas pagal amerikietišką modelį, duris atvėrė prezidento gimtinėje, kur ir prasidėjo jo politinė karjera, taip sulaužant sovietinės-rusiškąsias žymių asmenų įamžinimo kultūros tradicijas, kurioms būdinga rimtis, šaltumas ir emocinis atsirbojimas, kitaip tariant, atmetant V. Lenino muziejų modelį (Болтунова, 2017:155). Taip pat siekta į ekspoziciją įnešti daugiau interaktyvumo, paversti jį lankytojams patrauklia įvairios kultūrinės bei edukacinės veiklos ir poilsio vieta. Tačiau muziejinė ekspozicija, sudėtinė „Boriso Jelcino centro“ dalis, nuo amerikietiško modelio ir skyrėsi, ypač dėmesiu istoriniam įvykių kontekstui. (Žr. 39 nuotr. įklijoje).

Susipažinimas su muziejumi prasideda įvadiniu animaciniu filmu, sukurtu pagal retai naudojamą vaizdų animavimo technologiją, grįstu ganėtinai stebinančia Rusijos istorijos interpretacija: pasirodo, būtent apšviestieji valdovai – carai, – darydami socioekonominės reformas, siekė išlaisvinti savo šalį iš vergovės, atsilikimo ir tamsumo, ir galiausiai, su B. Jelcino atėjimu, ši Laisvės viltis pagaliau buvo įgyvendinta... (toliau ekspozicijoje laisvės ir pilietinių teisių tema pasirodys dar ne sykį). Nors ši teleologinė vizija, atrodytų, užduos toną visai ekspozicijai, tačiau taip neatsitinka – dramatiškas pasakojimas nenukrypta nei pagrindinio herojaus vulgarizavimo, nei idealizavimo linkme, išlaikydamas subtilų vizualaus patrauklumo ir lankytojo panardinimo į „laukinius 90-uosius“ balansą. Tam pasitelkiamos įvairios multimedijinės priemonės ir autentiški epochos artefaktai. Ekspozicija

pradedama dramatišku pasakojimu apie prezidento asmenybės formavimąsi visos šalies įvykių fone – demonstruojamos Jelcinų šeimos ir svarbiausių valstybinių įvykių, mikro- ir makrolygmens, paralelės, jo tapimas šalies vadovu ir darbas Kremliuje. Tai nėra tipiškas politiko biografijos perteikimas, o veikiau jos integravimas į platesnį socioekonominės visuomenės padėties suirutės metais kontekstą. Taip šis muziejus tampa ir SSRS žlugimo, ir naujosios Rusijos kūrimosi pradžios istorijos „atminties vieta“. Lankytojai čia net gauna progą peržengti simbolinį brūkšnį, skiriančią SSRS nuo Rusijos. Ekranuose matome interaktyvų „suverenitetų parodą“, kurį pradeda Lietuva, Estija ir Sakartvelas, regime istorinius kadrus su Vilniuje, Lukiškėse, nuverčiamu leninu, girdime kalbant Vytautą Landsbergį ir Kazimierą Prunskienę (žinoma, skirtingų tautų atstovai ten ras būtent sau įdomių SSRS žlugimo kadrų ir artefaktų). Tačiau muziejinis naratyvas ties sovietmečio refleksija ilgiau neapsistoja, jo kūrėjams labiau rūpėjo kiti dalykai – naujosios valstybės kūrimo sėkmės ir nesėkmės ir, galbūt pernelyg naivus, mėginimas jas interpretuoti normatyviai, kaip kovą už laisvę ir piliečių gerovę. Muziejus palieka keistą įspūdį – jis optimistiškai kalba apie viltį ir politinių pokyčių galimybę, tačiau primena ir skausmingą „laukiniais 90-aisiais“ tvyrojusią socioekonominę tvarkos žlugimo, visuotinio pasimetimo ir chaoso atmosferą. Žvelgiant pro Jelcino muziejaus langą atsiveria simbolikos nestokojanti Jekaterinburgo miesto panorama su „Šventovės ant kraujo“* dominante. Ši, viena iš miesto atpažinimo ženklų tapusi stačiatikių bažnyčia, buvo pastatyta 2003 m. vietoje Jelcino, tuometinio Sverdlovsko srities pirmojo sekretoriaus, įsakymu nugriauto pirklio Ipatjevo namo, kurio rūsiuose bolševikai išžudė paskutinio Rusijos caro Nikolajaus II šeimą. Jekaterinburgas itin svarbus (post)sovietinio ideologinio kraštovaizdžio taškas: čia Rusijos imperija žlugo, iš čia prasidėjo ir naujosios Rusijos kūrimo kelias. (Žr. 40 nuotr. įklajoje).

Ar nostalgijos, pažodžiui graikų kalba reiškiančios *skausmą dėl negalėjimo sugrįžti namo*, žadinimas yra tikslingai kuriamas tokių kaip anksčiau aptartos kultūrinės institucijos ir reginiai, o gal tai tik neplanuotas ir nelauktas šalutinis šių istorinių reprezentacijų keliamas efektas? Švedų studentui Hohannesui Hoferiui, nukalusiam šią sąvoką 1688 m. rašytame baigiamajame darbe, nostalgia reiškė medicininę būklę – ne paprastą namų ilgesį, o stiprų, gilų ir ilgam

* Rusų stačiatikių tradicijoje „šventovė ant kraujo“, arba „cerkvė ant kraujo“ (*Спас на крови, церковь на крови*) – memorialinė bažnyčia, statoma vietoje, kurioje buvo pralietas Dievo pateptojo imperatoriaus arba caračio kraujas. Viena jų buvo pastatyta 1692 m. Ugličiuje kunigaikščiui Dmitrijui atminti, kita – Sankt Peterburge 1883–1907 m., vietoje, kur buvo pasikėsinta į carą Aleksandrą II.

išliekantį praradimo išgyvenimą, susijusį ne tik su pertrūkio erdvėje, bet ir laike patyrimu. Ar aptartais atvejais sovietmečio nostalgija būtų įkyrus ilgėjimasis prarasto imperinio „Aukso amžiaus“, laiko, kai „tarybinės tautos gyveno taikiai ir draugiškai“, ką tarsi programuoja tokios nostalgiškos praktikos, kaip per ORT televiziją 1995–2001 m. rodytas muzikinių telefilmų ciklas „Senos dainos apie tai, kas svarbiausia“ (ru. – „Старые песни о главном“, aut. Konstantinas Ernstas ir L. Parfionovas)? O gal veikiau svajos apie vietos, kurios jau nebėra – Sovietų Sąjungos – susigrąžinimą, kurias žadina jos kraštovaizdžio likučiai, dar prasišviečiantys pro šiuolaikinių miestų audinį?

Kaip teigia šį reiškinį tiriantys mokslininkai, nostalgija daugiau pasako apie dabarties nuotaikas nei apie praeities tikrovę (Davis, 1979:10). Pasak sociologo Fredo Daviso, ji gali būti grupinio tapatumo kūrimo ar rišlaus visuomenės audinio palaikymo praktika, ypač tose šalyse, kurios patyrė staigių ir nevaldomų sukrėtimų. Postsovietinių šalių atveju tai dažnai pasireiškia tose grupėse, kurios per radikalias sociopolitines transformacijas pasijuto labiausiai pralaimėjusios ir paliktos istorijos kelmą. O jeigu apie sovietmetį, kaip kad Baltijos šalyse, viešasis diskursas atsilipti teigiamai neleidžia, tuomet ji gali būti suvokiama ir kaip kone vienintelė legali ar pusiau legali priemonė šiems painiems jausmams išreikšti. Kaip matėme, užuot išlaikoma akademiškai neutrali ši sąvoka dažnai išnaudojama politiniais, komerciniais arba oponentų moralizavimo tikslais. Ji pasireiškia kaip afektas – sumišusių jausmų nejaukumą mėginantis įveikti, ar nuslėpti, ironiškas santykis su praeitimi (pavyzdžiui, Grūto parke pastebima nuostata), kaip priešstata vyraujančiam ideologiniam neoliberalizmo spaudimui arba kaip elitų išnaudojama politinės mobilizacijos priemonė (*Post-Communist...*, 2010). Šalia bene labiausiai paplitusio nostalgijos, kaip pačių įvairiausių jausmų komplekso (ilgesys, skausmas, gėda, liūdesys, resentmentas, [auto]ironija ir pan.), supratimo galima pastebėti ir kitą jos aspektą, ypač pasireiškusį su autoritarinių režimų buvusioje SSRS teritorijoje stiprėjimu. V. Putinas (iš dalies ir A. Lukašenka), tvirtindamas savo valdžios piramidę ir plėsdamas paramos jai socialinę bazę, sumaniai apropriavo nostalgiskus masių jausmus sovietmečiui, išnaudodamas juos istoriniam revanšizmui bei imperijos atkūrimo troškimui pateisinti. Ne veltui tam pasitelkiami stalinizmo laikų ir carinės Rusijos įvaizdžiai, kartu apeinant ar nutylint tai, kas su šiais dalykais asocijuojasi neigiamo. Putino režimo agresija prieš pasirinktas kaimynines šalis, šalia geopolitinių interesų, matyt, yra ir išraiška to, kas atitiktų S. Boym aptartą „restauracinės nostalgijos“ tipą. O gal tai tik šio lūkesčio imitacija ir išmoninga manipuliacija visuomenės, išvargintos pereinamojo periodo sunkumų,

jausmais, ciniškas žaidimas jos resentimentu siekiant elementarių valdžios išsaugojimo tikslų? Dar vienas nostalgijos aspektas – jos gebėjimas kvestionuoti progreso ideologijas, užkonservuojant tam tikrus praeities vaizdinius ir jais grįstus veikimo dabartyje modelius. Kritinis nostalgijos potencialas atsiskleidžia knygoje aptartais aspektais – kai žavimasi stalinizmu, kas būdingiau Rusijos politiniam elitui, arba brežnevizmu, į ką labiau nukreiptas „paprastų žmonių“ dėmesys. Nors galima sakyti, kad nostalgia J. Stalino asmenybei ir jo laikams būdinga ir daliai visuomenės, nes jis suvokiamas kaip šalies modernizacijos variklis – „efektyvus vadybininkas“, ir kaip priešingybė V. Putinui ir jo korumpuotam režimui (Гудков, 2022:38-87). Visi šie skirtingi, dažnai nė neįsisąmoninti, motyvai kitose postsovietinėse šalyse kuria nostalgijos praktikų bei išraiškų įvairovę. Tai rodytų, kad šis reiškiny ir jo konkretūs pavaldai regione išlieka itin įvairiaburiai ir prieštaringi.

„PROJEKTAS *HOMO SOVIETICUS*“

Postkomunistinių šalių prioritetas valstybės ir visuomenės dėmesys iš pat pradžių buvo skirtas būtent oficialiojo propagandinio arba rezistencinio ir trauminio sovietmečio palikimo eksponavimui, pavyzdžiui, Varšuvoje buvo įkurtas Gyvenimo komunizme muziejus, kuris akcentavo sovietinę buitį ir kasdienybę, arba tarptautinėmis intelektualinėmis pastangomis ir finansine parama įsteigtas virtualus Komunizmo muziejus*. Tad galima teigti, kad iki šiol stokojama kompleksiškesnio žvilgsnio į sovietinę tikrovę, leidžiančio ne tik geriau ją pažinti, bet ir giliau reflektuoti. Šią spragą pabandė užpildyti 2001 m. Prahoje atidarytas Komunizmo muziejus** (Blaive, 2020), ekspozicijoje siekiantis atkurti visuminį sovietinio gyvenimo vaizdą, todėl skyręs vietos ir kasdienybei, ir socialistinių šalių piliečių gyvenimo būdai. Analogišku keliu nuėjo ir LGGRTC, ėmęsis iniciatyvos steigti „*Homo sovieticus*“ muziejų.

„Projekto *Homo sovieticus*“ kelias nuo idėjos iki įgyvendinimo buvo ilgas ir nelengvas. Šio muziejaus, turinčio įsikurti centriniame Tuskulėnų dvaro komplekso pastate, koncepciją 2006–2007 m. kūrė LGGRTC suburta darbo grupė (dizaineris Darius Baliukevičius, istorikai Arūnas Streikus, Margarita Matulytė,

* *Victims of Communism Memorial Foundation. Official site.* <https://victimsofcommunism.org/>

** *Museum on Communism*, <http://www.muzeumkomunizmu.cz/>

Arvydas Anušauskas, Rasa Čepaitienė). Jai teko spręsti ne vieną problemą, ypač siekiant užbėgti už akių galimiems interpretaciniams disonansams. Būsimo muziejaus tikslas buvo formuluojamas kaip siekis apčiuopti pamatines sovietinio žmogaus „konstravimo“ priemonės, tikslus, eigą bei rezultatus. Tačiau dėl 2008 m. kilusios ekonominės krizės ir ypač mažų ekspoziciją rengusių darbuotojų atlyginių nulemtos dažnos jų kaitos ekspozicijos kūrimo darbai užtruko daugiau kaip dešimtmetį. Aktyvesnės pastangos projektą užbaigti pastebimos nuo 2017 m., kai buvo pradėtas įrenginėti centrinis komplekso pastatas. Muziejus duris atvėrė 2021 m. rugsėjį. Pagal idėją „Projektas *Homo sovieticus*“ skiriasi nuo anksčiau aptartų okupacijų ir nostalgijos muziejų, nors ir yra Tuskulėnų rimties parko – didžiausio Lietuvoje stalinizmo aukų nekropolio – sudėtinė dalis. Jame pirmenybė teikiama sovietinių piliečių pasaulėžiūros, kasdienybės ir buitės reprezentacijoms, taip atsekant „naujojo žmogaus“ kūrimo idėjos evoliuciją nuo pradžios iki režimo pabaigos. Toks rakursas – iki šiol gana retai pasitaikantis „sovietškumo“ perteikimo atvejis ne tik postsovietinėje*, bet ir postsocialistinėje erdvėje. Pirmajame muziejaus aukšte įsikūrė ekspozicijos, skirtos penkioms gyvenimo sovietmečiu temoms, antrajame – informacinis-edukacinis centras. Ekspozicijose siekiama ne tik lankytojams pateikti istorinių dokumentų ir artefaktų, bet ir sukelti intelektualią bei emocinę jų atsaką. Atsižvelgiant į šiuolaikinės visuomenės, ypač jaunimo, poreikius, taip pat į sukauptos specifinės medžiagos pobūdį, pavieniai lankytojai ar nedidelės grupės turi galimybę išsamiau susipažinti ir su virtualioje ekspozicijoje patalpintais duomenimis. Vaizdo įrašai, istorinė kronika ar naujai sukurti trumpi dokumentiniai klipai, kaip ir archyviniai dokumentai, fotografijos, autentiški eksponatai ir kita ikonografinė medžiaga, eksponuojama ir salėse įrengtose vitrinose, ir suteikiant lankytojams galimybę naudotis kompiuterine, garso ir vaizdo technika. Antrojo aukšto konferencijų salėje taip pat buvo numatyta rodyti dokumentinius ar vaidybinius filmus, rengti laikinąsias parodas, viešąsias paskaitas ar susitikimus.

Projekto dizaineris Darius Baliukevičius (UAB „Ekspozicijų sistemos“) pasiūlė savitą muziejaus interjero bei įrangos viziją, ryškiai kontrastuojančią su klasikiniu centrinio dvaro pastato fasadu. Pagal jo projektą dvaro rūmų viduje buvo sukurta ryškiai raudona erdvė, simbolizuojanti uždangą, skyrusią SSRS

* Ieškant informacijos apie neginkluoto antisovietinio pasipriešinimo įvažinimą, deja, nepavyko aptikti jokio muziejaus, skirto disidentijos temai. Kyjive 2012 m. buvo įkurtas „Šestidesiatnikų muziejus“, tačiau šios kartos nonkonformizmo tema jame paliečiama tik šalia kitų.

nuo Vakarų. Kartu tai primena laboratoriją – bandymų stotį*, idėją paryškinant erdvės uždaru ir spalviniu tekstūriniu vienalytiškumu. Ypač pabrėžiamas pastato išorės (dvaras – kaip nuoroda į klasikinę kultūrą) ir interjero (moderniomis priemonėmis kuriama dirbtinė erdvė) kontrastas, akcentuojantis realybės transformacijos į sovietinę utopiją procesą. Kai kur lubose ir grindyse, lyg klaida elektroninėje sistemoje, palikta spragų – užuominų į tikrąjį pastato interjerą. Muziejaus įrangoje vyrauja santūrumas, aliuzija į mokslinį objektyvumą, nešališkumą, pasiekiamą einančiu per visą vidinį kiautą pjūviu. Taip kuriamas rimties, dehumanizacijos ir dramatinio įspūdis. Be to, sovietinės gyvensenos dvilypumas, oficialaus ir alternatyvaus gyvenimo LSSR kontrastas pabrėžiamas kiekvienos patalpos centre esančiais informaciniais „taškais“, nuo kitos interjero erdvės besiskiriančiais savo apipavidalinimu. Šie užuolaidomis nuo kambario atskirti terminalai – „informaciniai taškai“ – leidžia lankytojams trumpam fiziškai atsiriboti nuo išorinio vizualinio poveikio ir kompiuteryje savarankiškai paieškoti dominančios informacijos.

Regiant muziejaus koncepciją buvo atsižvelgta į ekspozicijos chronologinių-geografinių rėmų problemą – apie koki laikotarpį ir erdvę kalbame – 1917–1991 m. ar 1940–1941 m. ir 1944–1990 m., Sovietų Rusiją/Sovietų Sąjungą ar sovietų okupuotą Lietuvą? Nuspręsta remtis ne chronologiniu, o teminiu muziejinės medžiagos išdėstymo principu. Atsižvelgiant į konkrečios atskleidžiamos temos specifiką, išskirti trys pagrindiniai lygmenys: *makro* (bendrasovietinis kontekstas, esant poreikiui, papildomas „soclagerio“ ir to meto reikšmingų pasaulinių įvykių); *midi* (Lietuvos valstybės sunaikinimo procesai, lietuvių visuomenės sovietizacijos būdai bei priemonės, bendradarbiavimo su okupacine valdžia mastai ir formos, prisitaikymas ir pasipriešinimas); *mikro* (konkretūs įvykiai, reiškiniai ir asmenybės, atliekantys anksčiau minėtų procesų iliustracijos vaidmenį). Akcentas – *midi* ir *mikro* lygmenims bei istorijoms. Tai klausimą – kaip nustatyti prasmines proporcijas, kad lankytojas nebūtų suklaidintas dėl vieno ar kitų ekspozicijoje vaizduojamų fenomenų svarbos ir svorio to meto visuomenėje, ypač kalbant apie koloaboravimo ir pasipriešinimo mastus? – palieka neatsakytą. Mąstydami apie muziejaus adresatą koncepcijos kūrėjai taip pat atsižvelgė į galimus skirtingus emocinius santykius,

* Spalio revoliucijos amžininkas Maksimas Gorkis yra rašęs, kad V. Leninas su Rusijos visuomene lyg chemikas laboratorijoje atlieka mokslinį eksperimentą, tik skirtumas tas, kad jį atlieka su gyva medžiaga, todėl tai itin žiauru (Геллер, 1985:8).

kognityvines distancijas su sovietmečiu: 1) tarp utopinio „naujojo žmogaus“ kūrimo projekto ir realaus sovietinio piliečio; 2) tarp tų, kurie bandė diegti šį projektą į gyvenimą, ir jo priešininkų – rezistentų; 3) tarp jų visų ir muziejaus lankytojo – dabartinio Lietuvos gyventojų ar užsienio turisto. Buvo atsižvelgta ir į skirtingo amžiaus ar kartų lankytojus, tai, ar jie turi asmeninę gyvenimo sovietmečiu patirtį, ar ne. Todėl ekspozicijoje nuspręsta parodyti kontrastus, kaip idealaus „naujojo žmogaus“ vaizdinys buvo kuriamas dailėje, literatūroje, kine ar vizualinėje propagandoje (beje, įtraukiant ir analogijas su kitų totalitarinių režimų pastangomis kurti naują žmogų, pavyzdžiui, nacių *übermensch*, paaiškinant, kam jiems to reikėjo) ir nevienaprasmė tikrovė. Jos spektras varijuoja nuo neįgyvendinamų pastangų įkūnyti šį idealą (stachanoviečiai, karo di-divyriai) iki visiškai priešingų tam tendencijų (alkoholizmas, miesčioniškumas, veltėdžiavimas, sovietinis vartotojiškumas ir t. t.) ar visai tam priešingos rezis-tentinės-disidentinės laikysenos. Taigi pamatinėje ekspozicijos sąrangoje turėjo išryškėti dvi susijusios, bet skirtingos logikos:

- 1) per visą ekspozicinį plotą lankytoją vedantis pasakojimo takas – dramatinė naratyvinio siužeto plėtotė (utopinio *homo sovieticus* projekto idėja, įgyven-dinimas ir baigtis) su aiškiais intrigos užuomazgos, raidos ir atomazgos „taš-kais“, pasiekiamas ir vizualinėmis, ir diskursyviomis priemonėmis;
- 2) kiekvienoje ekspozicinėje patalpoje kontrasto principu formuojamos *ofici-alaus/alternatyvaus, viešo/paslėpto, leidžiamo/draudžiamo* opozicijos, išgau-namos priešpriešinant bendrą ekspozicinę erdvę „taškuose“ eksponuojamai medžiagai.

Pagal pirminį sumanymą visa muziejinės medžiagos demonstravimo sąranga turėjo būti pavaldi trilypei sovietinio gyvenimo vaizdavimo tvarkai, atskleidžian-čiai ir papildančiai *oficialiojo, neoficialiojo* (kasdienybės) ir *alternatyvaus* gyveni-mo sovietmečiu reprezentavimo lygmenis. Tai parodoma išdėstant ekspozicinę medžiagą trimis lygmenimis, iš ekranų sudarytomis juostomis. Viršutinė jų per-teikia vaizdus ir pasakojimus, susijusius su oficialiąja režimo puse, vidurinė – su neoficialiąja, kasdiene, o apatinė – su alternatyviąja, antirežimine arba nerežimi-ne. Taip svarbiausia informacijos perdavimo priemone tampa ekranai, transliuo-jantys trumpus dokumentinius filmus ar klipus, turinčius atskleisti pagrindinius siužetus, abstrakčias ar bendro pobūdžio idėjas. Taip pat demonstruojami au-tentiški artefaktai, atrinkti konkretiems ekspozicijoje paliečiamiems reiškiniams

ilustruoti. Tuo tarpu „infotaškuose“, pastatytuose kiekvienos patalpos viduryje, ir antrajame aukšte esančiuose kompiuteriuose lankytojas gali savarankiškai paieškoti jį dominančios informacijos.

Projekto idėja nuo pirminio sumanymo iki galutinės realizacijos patyrė tam tikrą, nors ir conceptualiai nežymią, transformaciją. Atsirado naujas, itin svarbus, ekspozicijos elementas – nuo pat įėjimo į muziejų prasidedanti „Prisiminimų alėja“, per realių istorinių asmenybių ar abstrakčių personažų gyvenimus bandanti pateikti egzistencinių pasirinkimų sovietmečiu įvairovę bei ribas. Čia vaizduojami ir pirmasis LKP sekretorius Antanas Sniečkus, ir stalininių represijų auka tremtinė Dalia Grinkevičiūtė, ir partizanas poetas Bronius Krivickas, ir disidentas Antanas Terleckas, ir kiti realūs asmenys, lydimi apibendrintų „tarybinių žmonių“ įvaizdžių – „pardavėjos“, „statybininko“, „kolūkiečio pirminko“, „saugumo agento“*. Iš viso alėjoje pateikiama 13 personažų, įkūninančių sovietizacijos eigą ir reakcijas į ją individualių pasirinkimų, sprendimų ir patirties požiūriu. Lankytojams sudaryta galimybė ausinėse paklausti kiekvieno iš šių istorinių asmenybių balsų, pasakojančių apie moralinius Lietuvos visuomenės pasirinkimus okupacijos sąlygomis (tik vienintelis – Antano Terlecko – balsas yra autentiškas, kiti įgarsinti aktorių).

Kaip kviestinė ekspertė, peržiūrėdama atrinktąją ekspozuotą medžiagą pastebėjau, kad itin trūksta lankytojo įvesdinimo į bendresnį muziejų pateikiamo vizualinio naratyvo kontekstą, dėl ko jam gali susidaryti klaidingas įspūdis apie tokios valstybės kaip LSSR egzistavimą, taip pat, kad sovietiniai žmonės visur gyveno daugmaž panašiomis į Baltijos respublikų socioekonominėmis sąlygomis. Tai galėjo ne tik leisti susidaryti iškreiptą epochos vaizdą, bet ir formuoti melagingą, „pagerintą“, „šviesesnę“ sovietinės sistemos įspūdį. Todėl buvo

* Principą apie sovietmetį pasakoti per to meto asmenybes ir jų egzistencinius pasirinkimus jau yra įgyvendinęs menininkas Dainius Liškevičius, 2012 m. Lietuvos nacionalinėje dailės galerijoje eksponuoto kūrinio „Muziejus“ autorius. Liškevičiaus dėmesio centre – „trys marginalinės, revoliucinės ir todėl sovietmečiu sąmoningai iš oficialaus diskurso ištrintos protesto asmenybės, atstovaujančios skirtingiems sovietmečio dešimtmečiams: 7 dešimtmečiui – 1965 m. miręs paskutinis Lietuvos partizanas, gerą dešimtmetį okupacinės sovietų valdžios nesugautas Antanas Kraujelis-Siaubūnas (1928–1965), 8 dešimtmečiui – 1972 m. gegužės 14 d., protestuodamas prieš sovietinę valdžią, Kauno miesto sode prie Muzikinio teatro ir priešais miesto Vykdomojo komiteto pastatą susideginęs devyniolikmetis Romas Kalanta (1953–1972), 9 dešimtmečiui – Bronius Maigys (g. 1937), vadintinas meno destruktoriumi: 1985 m. birželio 15 d., praėjus lygiai 45 metams nuo sovietų kariuomenės įžengimo į Lietuvą ir Lietuvos okupacijos, jis atvyko į Valstybinį Ermitažo muziejų Leningrade ir suniokojo brangiausią jo turimą paveikslą – Rembrandto 1636 m. tapytą drobę „Danają“ (Danaė). B. Maigys ją supjaustė peiliu ir apipylė sieros rūgštimi (Liškevičius, 2013).

nutarta sukurti įvadinį 5 minučių trukmės filmuką, įvesdinantį lankytoją į įvykius SSRS iki Lietuvos Respublikos okupacijos 1940 m., pateikiant pagrindines istorijos datas ir momentus, pradedant bolševikų perversmu 1917 m. ir SSRS įkūrimu 1922 m., ir pristatyti pačią sovietinio žmogaus projekto idėją ir jos kūrimo tikslus. (Žr. 41, 42 nuotr. įklijoje).

Dabarties teminių muziejų svarbiausias uždavinys – pateikti lankytojiui su jo patirtimi ir istorinio horizonto lygiu susijusią praeities viziją, kuri privalo būti ne tik istoriškai objektyvi, bet ir perduoti jam konkrečią žinią, t. y. transliuoti tam tikras vertybes (Jordanova, 2006). Linkstama taip kurti ekspozicijas, kad lankytojiui ši svarbiausia žinia būtų ne įteigiama ar primetama jau „suvirškinta“, bet kad jis, peržiūrėjęs eksponuojamus objektus ir garso ir vaizdo medžiagą, pats darytų tam tikras išvadas. Turėtų vyrauti tiesos paieškos strategija, dialogas su lankytojais, nevengiant ir „aštrių“, kontroversiškų temų. Reikėtų skatinti, o ne riboti vertinimų įvairovę ir suteikti galimybę juos laisvai reikšti, taip pat derėtų ugdyti savarankišką mąstymą, gebėjimą lyginti ir pan. (Silberman, 2002). Atsižvelgiant į visa tai, idėja steigti visuomeninei diskusijai apie sovietinę praeitį atvirą ir palankią erdvę – „Projektą *Homo sovieticus*“ – atrodo išties aktuali, savalaikė, tačiau, pripažinkime, ir nelengva, ypač turint mintyje Lietuvos visuomenėje išliekančius kontroversiškus sovietmečio vertinimus ir pomėgį manipuluoti jais politiniais tikslais. Todėl, kuriant ir bendrąją Tuskulėnų memorialo koncepciją, ir „*Homo sovieticus*“ ekspoziciją buvo įvertinta Grūto parko ir kitų sovietmetį menančių muziejinių erdvių rengimo patirtis ieškant, kuo šis projektas kokybiškai ir konceptualiai galėtų skirtis nuo ankstesniųjų. Iš esmės ši ekspozicija sukonstruota taip, kad kviestų lankytoją susitapatinti su vienokia ar kitokia praeities veikėjų pozicija, tarsi „įlįsti į jų kailį“, t. y. ugdyti istorinę empatiją ir vaizduotę. Tai pasiekama ne tik tradicinėmis muziejinėmis priemonėmis, bet ir interaktyvumu, kuris suprantamas kaip techninės priemonės, pavyzdžiui, galimybė pačiam susirasti norimą informaciją kompiuteryje ar pan., kaip galimybė dalyvauti aptariant, formuojant ar net keičiant ekspozicijų turinį, pavyzdžiui, pateikiant muziejui asmeninius daiktus ir prisiminimus (Economou, 2008). Tuskulėnų dvaro, tapusio Rimties parku, teritorijoje sukauptos kultūros vertybės ir muziejinės ekspozicijos, tinkamai sudėliojus prasminius ekspozicinius ir interpretacinius akcentus, galėtų skatinti visapusiškai pažinti tragiškąją ir komiškąją, buitinę ir oficialiąją, pritaikėlišką ir rezistencinę sovietmečio plotmes, tuo pasitarnaudamos visuomenės narių refleksyviųjų galių ir gebėjimų sklaidai. Tačiau ar minėta pernelyg

užsitęsusi baigiamojo Rimties parko elemento kūrimo istorija buvo nulemta objektyvių finansinių ir institucinių problemų, o gal nesąmoningo noro kuo ilgiau ištempti laiką, kai jis pagaliau bus atidarytas ir galbūt sulauks prieštaringų visuomenės reakcijų bei aštrios kritikos? Tai gana keista, nes, grįsta technologijomis, kurios sparčiai sensta, ši ekspozicija laikui bėgant rizikuoja prarasti efektyvumą ir patrauklumą, dar neatidaryta jau gali atrodyti kaip moraliai pasenusi, „išėjusi iš mados“. Kita vertus, ekranų mirguliavimas ir juose demonstruojamos informacijos perteklius lankytojams gali ne žadinti savarankiškų sovietmečio tyrinėjimų smalsumą, o blaškyti, varginti, net nuvilti. Kol kas nėra aišku, ar šis muziejus taps diskusijų erdve (Šimanauskaitė, 2022), ar griežtai fiksuotu ir sustabarėjusiu epochos vaizdiniu, kurio neįmanoma net savarankiškai, be gido pagalbos, iššifruoti. Tačiau kokia būtų alternatyva apriorinei atmetimo reakcijai arba, priešingai, slepiamai nostalgijai, kurias gali sukelti ši ekspozicija? Tik sąžiningas ir atviras kalbėjimas(is) su įvairių kartų ir patirties lankytojais, neprimetant jiems oficialaus autoritetinio diskurso, bet stengiantis kuo sąmoningiau gręžtis prie (post)sovietinio resentimento diagnozavimo ir gydymo pastangų (Ямпольский, 2014).

Taigi sovietmečiui skirti muziejai gali būti ir autentiškos „atminties vietos“, kuriose išgyvenama kultūrinė trauma, ir refleksiją bei pažintinį interesą žadinančios epochos dokumentų bei artefaktų saugyklos, liudijančios, kad *taip buvo*, ir politinės arba buitinės nostalgijos inspiratoriai (kontrastas su dabartimi pastarosios [ne]naudai). Taip įvairialypių emocijų bei afektų, tokių kaip siaubas, pasišlykštėjimas, atjauta, empatija, liūdesys, gėda, gedėjimas, pasididžiavimas, juokas, ironija, sarkazmas ir t. t.) žadinimas tampa specifiniu tokių muziejinių ekspozicijų bruožu. Nors jose pateikiama medžiaga ir interpretacija gali būti skirtinga, dažna jų lankytojams sukelia stiprius emocinius išgyvenimus ir prisiminimus. Empatiškas susitapatinimas su aukomis, baisėjimasis budeliais, juokas stebint sovietinio gyvenimo absurds, pasididžiavimas ar liūdesys, nostalgia negrižtamai prabėgusiam vaikystės pasauliui ar netikėtas tęstinumo atradimas vitrinoje pastebinti iki šiol buityje naudojamus daiktus – tai tik dalis emocijų, kurias lankytojas, pačiam sau netikėtai, gali atrasti tokio tipo „atminties muziejuje“. Todėl šių muziejų afektyvumas privalo būti vertinamas kaip viena iš svarbiausių tokio pobūdžio institucijų ypatybių, galbūt netgi esminis jų traukos šaltinis. Emocijų žadinimu ir lankytojų panardinimu į rekonstruojamą atminties fragmentą (imersiškumu) šie muziejai išsprendžia iš pirmo žvilgsnio neišsprendžiamą uždavinį – kaip sukurti situaciją, kurioje šiuolaikinis žiūrovas

galėtų ne tik „tiesiog“ pajusti tai, ką jautė ir išgyveno praeities žmonės, bet ir prisiliesti prie tam tikro specifinio, pavyzdžiui, traumos, patyrimo, kuris *a priori* priešinasi būti perduotas į kitus kontekstus? Taip bent kai kurie sovietmečio muziejai užpildo pažinimo spragą, atsirandančią epochos simboliniam kraštovaizdžiui esant nykimo, apleidimo ar fizinės degradacijos stadijoje, kai jo semantinis rišlumas jau gerokai pažeistas, tad, specialiai nepasirengus, tampa perskaitomas vis sunkiau.

IV DALIS

POSTSOVIETINIS TOPOS: GRIAUTI AR IŠSAUGOTI?

AR (IR KAIP) STALININĖS MODERNIZACIJOS PALIKIMAS GALI VIRSTI PAVELDU?

Iki šiol daugiausia aptarėme kilnojamuosius sovietinio simbolinių kraštovaizdžio elementus ir jų likimą įvairiose postsovietinėse šalyse. Dabar atėjo metas plačiau panagrinėti patį šio kraštovaizdžio pamatą, įkūnytą tuo laikotarpiu sukurtoje architektūroje ir urbanistikoje, apžvelgti jo įprasminimo ir įpaveldinimo galimybes ir pastangas. Nepaisant XX a. II pusėje vykusių gana radikalių „kultūros paveldo“ sąvokos, turinio ir aprėpties transformacijų, kai iš specifinės teisinių santykių srities ji migravo gerokai platesnės kultūrinės-socialinės terpės link, juridinės bei simbolinės paveldo nuosavybės kategorija iki šiol išlieka viena kertinių. Kalbant apie pasmerktųjų politinių režimų materialijų liekanų išsaugojimą dabartyje klausimas „Kieno tai paveldas?“ tampa ne tik neapeinamas, bet ir itin komplikotas. Kai kurios valsybės, kaip pavyzdžiui, Vokietija, padarė išties daug, kad pasmerktų savo totalitarinę praeitį ir nuo jos atsiribotų, o štai šiuolaikinėje Rusijoje, priešingai, regime valdžios aiškiai koordinuojamas ir, deja, nemenkos visuomenės dalies palaikomas pastangas reabilituoti stalinizmo atmintį, siejant šią epochą su valstybės geopolitinės didybės ir reikšmingo modernizacinio šuolio laikais, kone „Aukso amžiumi“, o ne tuomet valstybės vykdytu smurtu ir teroru prieš savo pačios piliečius. Tuo tarpu šalys, kurioms šie režimai buvo invaziniai ir primesti, jų palikimo atžvilgiu užima visą spektrą laikysenų, iš esmės priklausomų nuo to, koku būdu ir mastu šią epochą pavyksta integruoti į „didįjį nacionalinį pasakojimą“.

Kita vertus, pagal bene labiausiai paplitusį apibrėžimą, paveldas – tai praeities vertybių visuma, perduodama ateities kartoms. Tad tik realaus ar simbolinio „perdavimo“ dėka paveldo vertybės padeda užmegzti transgeneracinius ryšius. Bet perduodami (ir perimami) ne tik materialūs objektai ar struktūros, kaip matėme, galima nesąmoningai perduoti ir tuomet susiklosčiusius elgesio modelius bei vertybes, tradicijas, papročius ar įpročius. Tačiau jei, žlungant SSRS, komunistinis režimas buvo atmestas ir, kai kur net teisinėmis priemonėmis, pasmerktas – kokias jo palikimo vertes išskirsime ir kokia socialinė grupė ar „atminties bendruomenė“ sutiktų tapti teisėta jų perėmėja bei šio paveldo puoselėtoja ir dėl ko ji turėtų tai daryti? O net jei tai pavyktų padaryti, reikia atsižvelgti ir į tai, kad visiems paveldo objektams, nesvarbu jų kilmė ar rūšis,

būdinga viena – visi jie yra simboliai, taigi komunikuoja tam tikras prasmes (Muñoz Viñas, 2005:43-64). Tačiau rišlios ir darnios paveldo komunikacijos procesas įmanomas tik tuomet, jeigu jo reikšmes interpretuojantis žiūrovas geba atpažinti ir tinkamai perskaityti jį sukūrusios kultūros kodą, kitaip šie ženklai jam liks bereikšmiai arba jiems klaidingai bus priskirtos kitos reikšmės. Tačiau iš tiesų viskas dar sudėtingiau, nes konkretūs objektai gali turėti ne vieną lengvai perskaitomą reikšmę (kaip antai Gedimino pilies bokštas lietuviams yra jų valstybingumo ir lietuviškų Vilniaus šaknų simbolis, taigi jų „teisės“ į šį miestą pamatas), bet, nelygu stebėtojo pažintiniai horizontai ir interesai, gali tapti ištisu reikšmių tinklu, susidaranciu ne tik iš objektyvių žinių, bet ir iš subjektyvių asmeninių impresijų ar net nesąmoningų asociacijų. Tai pagrįsdamas paveldosaugos teoretikas Salvadoras Muñozas Viñasas pasitelkia „Dovydo“ pavyzdį, kuriame susiklosto platus įvairialypių reikšmių tinklas: Biblijos personažas, Mikelandželo skulptūra, pats skulptorius, Florencijos miestas, skulptūra, kaip meno rūšis, italų Renesansas, menas, individualus genijus, kitos skulptūrą stebinčiam žiūrovui iškylančios asociacijos bei prisiminimai, kaip jis pats (nesėkmingai) bandė lipdyti iš molio ir t. t. (Muñoz Viñas, 2005:48). Apibendrinamas jis išskiria:

- a) aukštosios kultūros reikšmės, taikomas išskirtinės vertės meno kūriniais ar istoriniams objektams;
- b) grupinio tapatumo reikšmės (spektras šiuo atveju itin platus – nuo didžiausių bendrijų, tokių kaip vakariečiai, afrikiečiai ar kinai, iki konkrečios šeimos ar darbovietės kolektyvo);
- c) ideologines reikšmes (moralines, religines ar politines);
- d) sentimentalias reikšmes (itin plačias ir kylančias iš paveldo vartotojo asmeninės patirties, jausmų, išgyvenimų ir prisiminimų).

Beje, tie patys objektai gali talpinti keletą ar net visas išvardytas reikšmių grupes (Muñoz Viñas, 2005:51-55). Sovietmečio palikimo objektams taikant Muñozo Viñaso aprašytąjį „reikšmių tinklą“, bent kai kuriuose iš jų galima įžvelgti ir aukštosios kultūros reikšmių, kurioms adekvačiai perskaityti prireikia menotyrinių kompetencijų (kaip žinia, „Stalino ampyras“, kaip ir nacistinis bei fašistinis menas, sekė klasi-ka* (Golomstock, 1991), o ir vėlesnis modernizmas mėgdžijojo to meto vakarietiškas

* Nacistinis Mikelandželo „Dovydo“ atitikmuo būtų Arno Brekerio „Parengtis“, įkūnijęs hitlerinio „antžmogio“ idealą. Gigantiško nuogo kario su kardu statula turėjo papildyti Benito Musolinio paminklą Berlyne. Po karo skulptorius pašalino kardą ir žmogaus dydžio skulptūros maketą pasistatė savo sode, kur jis galėjo būti lengvai palaikytas antikiniu kūriniu.

dailės, dizaino ir architektūros formas). Taip pat galima išskirti ir grupinio tapatumo reikšmes, nes šie režimai siekė sukurti naują socialumo tipą – grynąją arijų rasę ar komunizmo statytojus. Šiuo atveju bene ryškiausiai matome ideologines reikšmes, visų pirma išplaukiančias iš jų legitimacinių ir indoktrinacinių siekių. Galiausiai – šie objektai įgauna ir subjektyvių, galbūt su politika net nieko bendra neturinčių reikšmių, kurias šiandien dažniausiai nustelbia (bet ne iki galo ištrina) oficialiosios jų interpretacijos, atliepančios „didžiojo nacionalinio pasakojimo“ poreikius. Žinoma, kultūros vertybių simbolizacinė galia anaip tol nevienoda – vieni jų tampa visuotinai atpažįstamomis masinės kultūros „ikonomis“ – tikromis paveldo „superžvaigždėmis“, kaip Leonardo da Vinči'o Mona Liza Luvre, tuo tarpu kitų žinomumas ir populiarumas gana ribotas, lokalus. Tad, kalbant apie totalitarinių režimų palikimą, kaip komunikacijos akto dalyvį, iškyla nelengvų klausimų – kokios reikšmės jam buvo suteikiamos tuomet? Ar mes adekvačiai suprantame šiuos ženklus dabar, kai politiniame virsme jų prasmės radikaliai pakito? Ką jie mums byloja šiandien? Ką per juos norime (galime) pasakyti? Paveldosaugos aksiologija paprastai pradedama nuo istorinių ir meninių / estetinių objektų verčių analizės. (Žr. 43, 44 nuotr. įklijoje).

Todėl reikia bent trumpai apžvelgti, kokiame kontekste postsovietinėse šalyse sovietinis urbanistinis ir architektūrinis palikimas atsirado. Po Spalio perversmo architektūroje ir kitokiame mene buvo pradėta vadovautis avangardinėmis, modernistinėmis koncepcijomis, architektūroje aukštas pozicijas iškovojo tarptautiniu mastu puikiai vertintas konstruktyvizmas. (Žr. 45 nuotr. įklijoje). Tačiau apie 1927–1932 m. įsigalėjęs politinės galios viršūnėje, J. Stalinas pasirinko visiškai kitą estetinę programą – vadinamąjį socialistinį realizmą (Cooke, 1993; Добренко, 2007) – ir privertė į ją skubiai persiorientuoti sovietinius menininkus. Pasak vieno iš žymiausių šio architektūros stiliaus tyrinėtojų Vladimiro Papernyj, 4 dešimtmečio posūkis prie socrealizmo architektūroje konkrečiai ir urbanistikoje apskritai atspindėjo totalitarizmo linkme kintančią socialinę sąrangą, žymėjo politinės valdžios konsolidavimą ir augančią hierarchizaciją (Паперный, 1996). Iki 1955 m. oficialiai propaguotoje socrealizmo doktrinoje labiausiai atsiskleidžia totalitarinio režimo pastangos kurti bendrą ir nuoseklią estetinę programą, turėjusią suderinti sovietizaciją su tuomet deklaruotu „tarybinių tautų klestėjimo“ pažadu. Bendra ideologinė schema diegta pernelyg nepaisant lokalių skirtumų (Gill, 2011), tam buvo pasitelkiami kertiniai jos akmenys: Leninas, Spalio revoliucija, vadovaujamas Partijos vaidmuo, liaudies valdžia, tautų draugystė, vėliau – DTK Pergalė ir t. t. Todėl viešosiose, ypač reprezentacinėse, erdvėse buvo įtvirtinami monoperspektyvūs, vienmačiai, nelankstūs, vertybiškai bendri jų įkūnijantys „simbolių mazgai“, kurie lankytojui ar miesto

gyventojui turėjo perduoti nesudėtingas, vienaprasmes ideologines žinutes, išgautas gerai apgalvotomis vizualinėmis, estetinėmis, techninėmis, diskursyviomis ir kitomis priemonėmis. Tipiniai komunistinės ideologijos siužetai konkrečiuose miestovaizdžiuose turėjo atlikti ne tik naujosios valdžios įteisinimo, bet ir ideologiškai aprobuotos bendros praeities versijos sinchronizacijos darbą (Милерюс, 2008), nepaisant konkrečios tautos ar miesto istorijos skirtumų, leidžiantį juos visur „perskaityti“ kaip iš esmės identišką tekstą.

Imperinė SSRS sostinės ir kitų didžiausių miestų reprezentacinių erdvių didybė taip pat turėjo vizualiai įkūnyti sovietinės sistemos patvarumą ir ilgaamžiškumą (Clark, 2011). Stebėtojui ir miestų gyventojui pateikiami įspūdingi ir monumentalūs socrealistinės architektūros pavyzdžiai tarnavo ir kaip efektyvi vizualinės propagandos priemonė. Stalininio režimo architektūra tapo idealiu modeliu, įkūnijančiu būsimąją pertekliaus visuomenę. Totalitarinėje sociopolitinėje sąrangoje oficialioji architektūra atliko masiniams ritualams – paradams, demonstracijoms ir mitingams, palengvinantiems visuomenės deindividualizacijos ir kartu racionalaus mąstymo bei kritiško santykio su režimu neutralizavimo procesą, – skirtų „scenos dekoracijų“ funkciją (Abensour, 1997). Be to, tapo nuolat atidėliojamų pažadų sukurti piliečiams bent pakenčiamas gyvenimo sąlygas, kuriomis tikrovėje galėjo naudotis tik režimui lojalūs valstybinio aparato nariai, materialia iliustracija ir svajonės įsikūnijimu (Čepaitienė, 2011). Savo ruožtu gausus ir dažnas nuorodų į klasikinę, senovės Graikijos ir Romos, paveldą citavimas šio stiliaus pastatuose suteikė jiems įtikinamumo ir sąryšio su europietiškos kultūros kanonu (Паперный, 1996). Tačiau „praeities palikimo“ atžvilgiu taikyta griežta ideologinė selekcija: neleista naudotis gotikos ir modernio, kaip „socialinio nuosmukio laikų“, stiliais, nepageidautinas barokas, kategoriškai atmestini vakarietiškas funkcionalizmas ir vietinis konstruktyvizmas. Nacionalinėse respublikose dar leista naudoti vietinių istorinių stilių elementus (Хмельницкий, 2006). Pastaroji išlyga išaugo iš tuometinės SSRS nacionalinės politikos nuostatų. Pagal jas formuojami sąjunginių respublikų administraciniai centrai turėjo nešti ne tik svarbiausio respublikos ar autonominės srities miesto socioekonominį krūvį, bet ir tapti simbolinėmis jų sostinėmis, nors, dėl suprantamų priežasčių, respublikų suverenitetas buvo tik formalus. Šiam tikslui atrinkti SSRS tautinių pakraščių miestai buvo labai skirtingos kilmės ir turėjo nelygiavertę istoriją. Kai kurie jų, kaip antai Kyjivas, Kazanė, Užkaukazės ir Baltijos šalių sostinės, jau buvo istoriniai nacionalinio valstybingumo centrai, tuo tarpu kitus teko sąmoningai atrinkti ir pertvarkyti, kad įgautų konkrečios respublikos titulinės tautos simbolinės sostinės statusą,

(pavyzdžiui, Moldovos, kuri 1918–1940 m. įėjo į Rumunijos sudėtį, naujoji sostinė Kišiniovas). Sostinių „išradimo“ procesai labiausiai palietė penkias naujas sąjungines respublikas Vidurio Azijoje, kurios buvo sukurtos 1924 m., išskaidžius iki tol į RF sudėtį įėjusią Turkestano autonominę respubliką. Šių politinių centrų formavimas ne visuomet vyko sklandžiai, yra buvę atvejų, kai sostinės statusą tekdavo suteikti kitam miestui, nei buvo numatyta iš pradžių. Antai 1934 m. iš Charkivo į Kyjivą buvo grąžinta Ukrainos SSR sostinė, Uzbekistano SSR sostinė iš Samarkando perkelta į Taškentą, o Turkmėnistano – iš šiaurinio Čeržou perkelta į pietuose prie Irano sienos esantį Ašchabadą.

Įdomu, kad gigantiškų architektūrinių projektų ėmėsi ir kartu „meilę klasikai“ išpažino kone visi XX a. I pusės Europos totalitarinių bei autoritarinių valstybių vadovai – Adolfas Hitleris, Benitas Mussolini, vėliau Nikolae Ceausescu ir kt., – iki pat dabartinių gamtos išteklių turtingų postsovietinių Vidurio Azijos šalių Kazachstano ir Turkmėnistano sostinių pertvarkymų. Amerikiečių architektūros tyrinėtojas Anthony'is Tungas, pateikdamas plačią istorinių miestų paveldosaugos panoramą, klausia – kodėl iš esmės visiems totalitariniams XX a. I pusės.–XX a. vidurio režimams Europoje (ir, prisimenant maoistinės Kinijos atvejį, ne tik Europoje) prireikė šitaip iš pagrindų transformuoti savo sostines ir kitus didžiausius miestus (Tung, 2001)? Nors SSRS miestų urbanistinių permainų etalonu ir sektinu pavyzdžiu tapo 1935 m. priimtas Maskvos rekonstrukcijos projektas, tačiau tyrimai rodytų, kad, nepaisant visoje SSRS teritorijoje paplitusių ir lengvai atpažįstamų Stalino ampyro stiliaus pastatų, sąjunginių respublikų sostinių ir kitų didžiausių miestų pavidale neoklasicizmas įgavo savitų bruožų. Tai sąlygojo vietinių partinių nomenklatūrų bei statybininkų interesai, ir Centro raginimai naujojoje miestų architektūroje atspindėti ir vietinės kultūros – veikė stalininė „socialistinio turinio ir nacionalinės formos“ dermės formulė.

Sąjunginių respublikų sostinių rekonstrukcijų planams parengti ir įgyvendinti dažnai buvo atsiunčiami specialistai iš Maskvos, Leningrado ir kitų didžiausių SSRS miestų. Šie architektai ir urbanistai, išskyrus retus atvejus, dažniausiai nebuvo išsamiau susipažinę su vietinės architektūros istorija ir kultūros specifika. Bene žinomiausios išimtys – pokarinei Kišiniovo rekonstrukcijai vadovavęs aukščiausio SSRS architektų elito atstovas, šiame mieste gimęs Andrejus Ščiusevas ir 1924 m. generalinį Jerevano planą sukūręs į tėvynę iš Maskvos sugrįžęs garsus armėnų architektas Aleksandras Tamanianas. Tačiau kitais atvejais atvykėlių architektų kūryba dažniausiai mažai ką bendra turėjo su rekonstruojamų sostinių *genius loci*. Todėl ir jų bandymai sintezuoti klasicistines ir vietinės tautodailės formas ne visuomet būdavo

sėkmingi, apsiribodavo tik formaliu, šabloniniu tautodailės elementų panaudojimu pastatų puošyboje (tai ypač matyti Vilniuje, Rygoje, Taline). Be to, jų kūrybiškumas buvo ribojamas ir ideologinio spaudimo nenukrypti nuo siauros partinės linijos neleistino „buržuazinės praeities kultūros“ reabilitavimo link.

Stalininės miestų planavimo ir architektūros kūrimo nuostatos jau yra sulaukusios daugelio tyrėjų dėmesio (Bolshevik Culture..., 1985; Golomstock, 1991; Иванов, 2001; Хмельницкий, 2006; Хмельницкий, 2007). Tačiau, daugiausia susitelkus į Maskvoje priimamus sprendimus ir iš jos sklidusių architektūrinės raiškos formų analizę (Schlögel, 2013), vis dar stokojama komparatyvistinių darbų, apimančių ne tik vertikalius Centro ir periferijos santykius, bet ir horizontalų įvairiose respublikose vykusių procesų lyginamąjį tyrimą, vietose ieškant ir bendrumų, ir neišvengiamų skirtumų. Ar įmanoma „Stalino ampyre“ aptikti tautinių ypatumų ir variacijų, leidžiančių aktualizuoti šį architektūros stilių, kaip šiandienai nepriklausomų postsovietinių valstybių kultūros paveldo dalį? Bene labiausiai pavykusiais Stalino ampyro „nacionalinės formos“ atvejais galima būtų laikyti Užkaukazės ir Vidurinės Azijos respublikų sostinių architektūrinį pavidalą. Vidurio Azijos respublikų sostinės daugiausia formuotos prieškarui. Tuo tarpu dalis kitų buvo daugiau ar mažiau sovietizuotos jau po Antrojo pasaulinio karo, „likviduojant „masinius sugriovimus“. Į šią grupę patenka per karą nacių okupuotos teritorijos, tačiau vakarinių SSRS sąjunginių respublikų sostinių kaitos mastai buvo gana skirtingi. Pavyzdžiui, BSSR sostinė Minskas, kuriame dar iki karo buvo pastatyta reikšmingų pereinamojo laikotarpio ir neoklasicistinių pastatų, pokariu buvo galutinai paverstas „pavyzdiniu sovietiniu miestu“. Tuo tarpu kitose sostinėse dažniau apsiribota centrinių prospektų, kaip antai žymiojo Kyjivo Kreščiatiko ar V. Lenino (dabar – Stepono Didžiojo) prospekto Kišiniove, perstatymu pagal socrealistinę manierą arba reikšmingų režimo simbolių įskiepiu (stalininis dangoraižis Rygoje, 1952–1958 m.). Svarbiausia, kad, nepaisant planuotų kur kas masiškesnių pertvarkymų, Baltijos šalių sostinėse (Богданов, 1950), kaip ir Tbilisyje bei Baku, pavyko išsaugoti vertingus istorinius senamiesčius. Kita vertus, galima išskirti sąjunginių respublikų sostines, kurios buvo perstatytos net keletą kartų ne dėl karo sugriovimų, bet dėl gamtinių kataklizmų: tai Aščabadas po 1948 m. žemės drebėjimo ir Taškentas po 1966 m. žemės drebėjimo. Taigi iš esmės sąjunginių respublikų sostinių pavidalas buvo sovietizuotas skirtingu mastu ir metu.

Šiuo atžvilgiu Vidurio Azijos miestų padėtis buvo specifinė, jie plėtojosi Rusijos imperijos kolonijinio palikimo pagrindu, kuriam būdinga miestų antrinių sistemų (Косенкова, 2010), padalijusi miestą į europinę ir azijinę dalis kaip Taškente, Ferganoje, Andižane, arba miestas turėjo tik europinę dalį, kaip antai Almata

(buvusi tvirtovė Vernyj), Ašhabadas (1919–1927 m. vadinosi Poltoracku) ir t. t. Kadangi klasikinė europietiška architektūra Užkaukazės ir Vidurio Azijos respublikų gyventojams ir toliau galėjo asocijuotis su buvusiomis kolonializmo praktikomis, sovietiniai miestų planuotojai čia ėmė aktyviai naudoti naujai perinterpretuotas ir pritaikytas istoriškai susiformavusias architektūrines vietos tradicijas ir formas. Taip susidarė gana paradoksali padėtis, kai socrealistinės architektūros „nacionalinė forma“ šiose respublikose buvo pradėta grįsti viduramžių sakralinės krikščioniškos, kaip antai Sakartvele ir Armėnijoje, ar islamiškosios (Azerbaidžane, Vidurio Azijos respublikose) architektūros konstrukciniais sprendimais bei estetinėmis formomis. Jose buvo leista tęsti vietinės statybos tradicijas naudojant lokalias statybines medžiagas – kalnų uolieną (Užkaukazės respublikų sostinėse) ir remiantis ankstesnėmis epochomis išsiugdžiais akmentašystės įgūdžiais. Tai šiems miestams suteikė išskirtinį savitą charakterį, kuriuo itin pasižymi Jerevanas ir kai kurie kitų Užkaukazės respublikų sostinių pastatai, pavyzdžiui, Aukščiausiosios Tarybos rūmai ir Vyriausybės rūmai (1938 m., arch. V. Kokorinas, G. Ležava) ir Mokslų akademijos pastatas Tbilisyje (1953 m., arch. M. Čikvadzė, K. Čelidzė) ar Ministrų Tarybos rūmai Baku (1936–1952 m., arch. L. Rudnevas, V. Muncas). Kalbant apie reikšmingiausius stalininės architektūros pavyzdžius galima prisiminti ne tik taip ir nerealizuotus Tarybų rūmus Maskvoje, septynių dangoraižių žiedą, juosiantį Maskvos centrą (Васыкин, Назаренко, 2009), ar Maskvos metro (Нойтатц, 2013), bet ir didingus prospektus bei monumentalius pastatus ir kitas struktūras, pastatytas didžiausiuose SSRS miestuose ar net už jos ribų, kaip antai Varšuvos kultūros ir mokslo rūmai ar stalininis daugiaaukštis Rygoje. Tačiau tai vis pavienių urbanistinių struktūrų ar architektūrinių objektų sankaupos, o ne baigtinis ir totalitarinę logiką įkūnijantis simbolinio kraštovaizdžio tekstas. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, prie idealaus totalitarinio miesto pavyko priartėti tik BSSR sostinei Minskui. Kuo šis miestas toks ypatingas ir estetiškai vientisas net šiandien, nepaisant sovietmečiu nebaigtų naikinti senųjų kvartalų fragmentų ar postsovietinės plėtros į priemiesčius? Kodėl būtent į jo pokarinį atstatymą buvo mesti tokie dideli finansiniai, gamybiniai ir žmogiškieji ištekliai, leidę sukurti išskirtinį jo pavidalą? Darytinės bent kelios prielaidos. Visų pirma baltarusių tauta sovietinėje nacionalinės politikos vizijoje atsidadė trijų „broliškųjų slavų tautų“ grupėje, kuri, kartu su „vadovaujančiąja“ rusų tauta ir ukrainiečiais, sudarė išskirtinę ir savotiškai privilegijuotą grupę. Kita vertus, baltarusių visuomenės sovietizacija, net ir palyginti su kitomis minėtomis slavų tautomis, vyko sklandžiau būtent dėl stiprios istorinės savimonės nebuvimo. Kultūrologė Julija Černiavskaja yra analizavusi klausimą, kodėl baltarusių visuomenė

taip stebėtinai palankiai priėmė sovietų valdžią ir ilgainiui organiškai susigyveno su ja kaip su sava? Kadangi baltarusiai ir anksčiau buvo rusų kultūros ir valdžios orbitoje, 1917 m. bolševikų perversmas Maskvoje ir po jo įvykę radikalūs visuomeniniai pokyčiai netapo jiems tokie skausmingi kaip kad 1940 m. įvykiai Lietuvai, Estijai ar Moldovai. Kita vertus, naujoji ideologija savotiškai sutapo su įprastine, tradiciškai susiklosčiusia baltarusių pasaulėžiūra: istorinė „svetimų“ valdžių kaita, kaip ir baltarusių visuomenėje įsišaknijusi, nacionalinę užgožianti socialinė idėja (turingas ir blogas svetimas ponas ir skurdus ir geras valstietis [=baltarusis]), žemės ir darbo su žeme vertė, Baltarusijos miestams ir miesteliams būdingas daugiakultūriškumas, įprastinė nepritekliaus kultūra, iš jos išplaukiantis lygiavos jausmas ir socialinis konformizmas – „nenoras išsišokti“, kaip ir gana silpnas religingumas – visi šie Baltarusijos specifikos elementai tapo esminiais pagrindais sklandžiam sovietinės valdžios įtvirtinimui šalyje (Чернявская, 2010; Чернявская, 2011). Kitaip nei Baltijos šalių sostinės, kurioms dėl suprantamų priežasčių didžiausias sovietizacijos „svoris“ tenka pokariu, nes pirmosios sovietų okupacijos metais, 1940–1941 m., tiesiog nespėta nieko reikšmingesnio nuveikti, Minskas dar tarpukariu imtas pertvarkyti kaip BSSR sostinė (Протцько, 2002). Reikšmingiausi tuo metu čia pastatyti objektai – Vyriausybės rūmai (1930–1934 m., arch. I. Langbaldas), Mokslų akademijos rūmai (1932–1939 m., arch. G. Lavrovas, I. Langbaldas), Operos ir baleto teatras (1934–1938 m., arch. I. Langbaldas) ir kt. – stilistiškai priklauso pereinamajam iš konstruktivizmo į „Stalino ampyrą“ laikotarpiui arba postkonstruktivizmui. Baltarusijos XX a. architektūros raidą tyrinėjusi Ala Šamruk linksta jį laikyti savarankišku, daugiausia 1934–1941 m. pasireikšusiu fenomenu, kuriam būdinga konstruktivizmo, neoklasikos ir *art deco*, kaip „užglaistančio“ šių priešingų srovių „kampus“, stilistinė sintezė (Шамрук, 2007). Naujo BSSR sostinės pertvarkymo dingstimi tapo karo jai padaryta žala. Mūšiuose buvo sunaikinta per 80 % Minsko gyvenamųjų pastatų, o kur dar visuomeniniai ir pramonės objektai (Воложинский, 2007). Miesto infrastruktūros atstatymo darbai čia, kaip ir kaimyniniame Vilniuje, užtruko ne vienus metus. Bet bene reikšmingiausia prielaida skirtingoms urbanistinio „tarybinių sostinių“ pertvarkymo strategijoms įgyvendinti Vilniuje ir Minske tapo tai, kad juose buvo realizuoti iš esmės skirtingų tikslų siekiantys sovietų valdžios sumanymai ne tik šių miestų, bet atitinkamai ir pačių lietuvių bei baltarusių tautų atžvilgiu. Pirmuoju atveju reikėtų kalbėti apie Lietuvai 1939 m. sovietų grąžinto Vilniaus sulietuvinimą, antruoju – apie Minsko susovietinimą. Pasak istoriko Timothy’io Snyderio, pokariu sovietų politikai etninei lietuvių tautai darė nuolaidų, bet panašias baltarusių nacionalines aspiracijas stūmė į užmarštį (Snyder, 2009:95-98). Sovietų valdžia pabandė

iš pašaknų pakirsti baltarusių pretenzijas į savarankišką valstybingumą ir autentiškos modernios kultūros plėtotę, mainais primesdama sovietinės modernizacijos modelį. Minsko istorijoje 1953–1959-uosius galima laikyti lūžiniais metais (Послевоенная реконструкция..., 2004), nes tuomet buvo pasirinkta ir įgyvendinta totalaus buvusios urbanistinės erdvės išvalymo naujam socialistiniam miestui vizija. Tai iškalbingai liudija Vitalio Kiričenkos parengto archyvinų nuotraukų albumo puslapiai (Кірычэнка, 2006). Palikus tik keletą chaotiškai išbarstytų senojo istorinio Minsko inkliuzų ar prieškarinės rekonstrukcijos etalonų miestas virto trimatė sovietinio tipo „gerovės valstybės“ ir tobulo „socialistinio miesto“ iliustracija. Baltarusių architektas Arturas Klinovas, išleidęs „Mažąjį kelionių vadovą po Saulės miestą“ (Клінаў, 2008) iš Tommaso Campanellos pasiskolintu pavadinimu ir albumą „Saulės miestas“ (Клінаў, 2009) sovietinę Minsko transformaciją susieja su Naujųjų laikų utopistų idėjomis. Savo knygoje žaisdamas žodžių *saulė* (balt. сонце) ir *sapnas, miegas* (balt. сон) reikšmėmis, autorius teigia, kad Minskas per jo paskutinę rekonstrukciją buvo sąmoningai suprojektuotas kaip idealus utopinis miestas.

Tačiau tikrovėje ši svajonė taip ir liko miražas – miestas tapo tik siekiamo idealo dekoracija, sudaryta iš nuostabių, bet plokščių rūmų, miestu, kuriame yra viena ilga gatvė (V. Lenino, dab. Nepriklausomybės prospektas), vedanti į Rytus prie tikrojo altoriaus – Maskvos. Maskva buvo numatyta kaip utopijos centras ir ten turėjo atsirasti idealusis sovietinis miestas, tai Minskas buvo statomas kaip Triumfo arka, kaip vartai į šį Centrą. Bet paradoksalu, kad ne Maskva, o būtent Minskas totaliai realizavo šią stalininę viziją*. Iliuzinis Minsko didybės pobūdis nesunkiai demaskuojamas pasidairius šių gausių liaudžiai skirtų rūmų kiemuose – kontrastas su paradinius fasadus puošiančiais korintiniais ar jonėniniais orderiais, puošniais karnizais, gausiu dekoru ar monumentaliomis arkomis tiesiog bado akis. Iš kiemo pusės netinkuotos sienos ir vargani balkonai su besiplaikstančiais skalbiniais palieka ganėtinai skurdžios buities įspūdį. Britų vizualinės kultūros tyrinėtojas Benjaminas Cope'as tokios tuščiavidurės, iliuzinės architektūros dominavimą Minske pusiau juokais yra pavadinęs vaiduoklišku klasicizmu (Койн, 2008).

Kadangi postsovietiniame Baltarusijos raidos scenarijuje buvo išlaikytas sovietinės epochos tęstinumas (Leggewie, 2010), ką rodytų, pavyzdžiui, ir to meto gatvėvardžių, ir paminklų gausa dabartiniame miesto audinyje, galima teigti,

* Miesto, kaip „vartų į Romą“, koncepcija urbanistikoje žinoma dar iš antikos laikų, kada kai kurių kolonijų centruose buvo statomos Triumfo arkos, skirtos į Romą išžygiuoti pergales iškovojusiems romėnų kariams. Romos link orientuota ligi šiol išlieka, pavyzdžiui, Timgado, įkurto Trajano 100 m. pr. Kr. Šiaurės Afrikoje (dab. Alžyras), urbanistinė struktūra.

kad totalitarinės architektūros formos šiandien parankiai išnaudojamos naujosios autoritarinės valdžios reikmėms ir tai kliudo bet kokiai aktyvesnei šalies ir visuomenės desovietizacijai (Галиновская, 2008:52-60). Tačiau šis įspūdis kiek klaidinantis. Minske įvairiomis dingstimis jau buvo nugriauti keli socrealistinio ar socmodernistinio stiliaus pastatai (Какие здания..., 2018). Dar daugiau jų buvo radikalčiai pertvarkyta, dėl ko nukentėjo vertinga kai kurių iš jų interjerų puošyba, pavyzdžiui, pertvarkant buvusį kino teatrą „Vilnius“ sunaikintas jo fojė buvęs monumentalus enkaustikos technika sukurtas sieninis paveikslas „Vilnius – senas ir naujas“, vaizdavęs Lietuvos istorijos ir kultūros veikėjus (aut. Zoja Litvinova, Svetlana Katkova, 1976 m.), kuris turėjo kultūros vertybės statusą (Лычавко, 2019). Kita vertus, 2004 m. Minsko Nepriklausomybės prospektas – vienas vientisiausių ir autentiškiausių Stalino ampyro urbanistinių ansamblių pavyzdžių – buvo įtrauktas į preliminarų UNESCO sąrašą, tačiau 2015 m. dėl nežinomų priežasčių Kultūros ministerija jį iš ten išbraukė, patį sąrašą sutrumpindama nuo dvylikos iki penkių objektų. Tai buvo padaryta tyliai, be jokių konsultacijų ar diskusijų su ekspertais ir visuomene. Manoma, kad taip įvyko, nes prospektas per tą laiką prarado daug autentiškų bruožų, be to, jo aplinkos integralumui gerokai pakenkė keletas naujų viešbučių statyba (Лычавко, 2018(a)). 2019 m. vis dėlto pavyko pasiekti, kad dalis prospekto – 3 km ruožas iš 16-kos – buvo grąžintas į preliminarų nacionalinių kultūros vertybių sąrašą (Минский проспект..., 2018). 2021 m. buvo pradėtas rengti šios prospekto dalies apsauginių zonų planas. Esminės išskiriamos prospekto vertės – gili perspektyva, simetriškumas, kurį sukuria panašios pastatų proporcijos, nors jie patys pasižymi ir individualumu, ir stiliaus vienove bei įvairove (Пр. Независимости..., 2020). (Žr. 46 nuotr. įklijoje).

Kitaip nei Minske, 1924 m. pagal A. Tamaniano projektą pradėta didelio masto Jerevano rekonstrukcija rėmėsi savitu nacionaliniu stiliumi, išaugusiu iš šimtametinių vietinių akmentašystės tradicijų, būdingiausių bažnytiniai architektūrai, naudojant kalnų uolieną – įvairių atspalvių tufą ir bazaltą. Tai leido sukurti išskirtinį ir nepakartojamą Armėnijos SSR sostinės pavidalą. Tamaniano sumanymu slėnyje įsikūręs Jerevanas turėjo tapti savotišku parteriu ir keliu, vedančiu Ararato link – visų armėnų gerbiamo šventojo kalno. Ir, nepaisant tam tikrų pirminio projekto korekcijų, ši tikslą iš esmės pavyko pasiekti (Бальян, 2010). Nors Jerevano atvejis rodytų, kad talentingiems architektams kartais pavykdavo naujųjų pastatų konstrukcijose, struktūrose ir dekore kūrybiškai suderinti to meto ideologinius reikalavimus ir vietinės statybos tradicijas, pritaikant lokalius architektūrinius, inžinerinius ir ergonominius sprendimus, tačiau tai dažnai balansuodavo

ties leistinumų riba ir kartais sukurdamo paradoksalių prasminių efektų. Todėl, siekiant išvengti nepageidautinų stalininės architektūros keliamų asociacijų su sakraline, „ponų“ ar „buržuazine“, architektūra, sovietiniai miestų planuotojai, norėdami įgyvendinti reikalaujamą „nacionalinės formos“ ideologinį postulatą, dažnai rinkdavosi mažiau probleminių ir ne tokį pavojingą būdą – pastatų puošyboje naudoti liaudišką ornamentiką. Ir nors vyriausybinių pastatų dekore iš esmės liko dominuoti sovietinė simbolika – kūjis ir pjautuvas, penkiakampė žvaigždė, ordinaai, skydai, kalavijai, vėliavos, ąžuolo lapai ir t. t., (Алексеев, 1954) ilgainiui socrealistinių pastatų eksterjerų ir interjerų puošmenos tapo įvairesnės, įtraukiant ir vis daugiau tradicinio SSRS tautų meno elementų (Яралов, 1971). Taigi urbanistinio kraštovaizdžio sovietizacija buvo vykdoma ne tik anksčiau minėtos ideologinio naratyvo sinchronizacijos būdu, stalininiu žargonu tariant, įdiegiant „socialistinį turinį“, bet ir išryškinant tuos lokalius kultūrinius ypatumus, kurie sovietinį metanaratyvą leido geriau perteikti konkrečiose vietovėse – pasitelkus „nacionalinę formą“. Pastarajai buvo skirta atspindėti SSRS tautų vietinių meno tradicijų ypatumus. (Žr. 47 nuotr. įklijoje).

Miestiečiams ir atvykėliams architektūrinėmis priemonėmis buvo diegiamas jų priklausomybės sovietinei visuomenei (bendras „socialistinis turinys“) jausmas, o lokalus „tautiškumas“, ar veikiau „liaudiškumas“, išreiškė priklausymą konkrečiau apibrėžtai teritorijai – sovietinei sąjunginei ar autonominei respublikai. Kartu liaudies meno elementų naudojimas naujoje statyboje atitiko ideologinius tikslus ir tuo, kad neva atspindėjo neprivilegijuotuosius visuomenės sluoksnius – „liaudį“. Todėl architektai buvo aktyviai raginami remtis vietinės liaudies architektūros bei estetikos patirtimi ir bandyti ją integruoti į projektinius savo sprendimus. Šitaip sovietinė vizualinė propaganda iškart išspręsdavo dvi problemas: viena vertus, stalininių pastatų puošyboje dominuojantys eklektiškai atrinkti klasikinių stilių elementai unifikavo ją ir įkūnijo bendrą imperinį stilių, kita vertus, negausi „nacionalinių motyvų“ priemaiša leido konkrečioms SSRS tautom atpažinti joje ir „savumą“ bruožų, taip ją „įvietinant“. Šis dviejų tikslų susiejimas leido sovietinei ideologijai, nepametant iš akių pagrindinio – „tarybinio žmogaus“ kūrimo – tikslo, formuojamame simboliniame kraštovaizdyje kartu demonstruoti menamą rūpestį lokalių nacionalinių kultūrų saugojimu.

Atsižvelgiant į tam tikrą pastebėtą „emblemiskumą“ augalinių motyvų pasiskirstyme, keltina hipotezė, kad tam tikrais stilistiniais šablonais-metonimijomis (Lietuva – tulpė, Baltarusija – rugiagėlė, Moldova – vynuogė, Ukraina – saulėgrąža, Armėnija – granatas, Vidurio Azijos tautos – medvilnė ir t. t.) sovietinis

režimas vizualiai ir simboliškai „paženklindavo“ skirtingas etnokultūrinės erdves. Žinoma, ši prielaida dar reikalauja išsamesnių tyrimų, tačiau ją iš dalies patvirtinti galėtų panašių metonimijų gausa Maskvos SLÜPP komplekso nacionalinių paviljonų dekore (Нефедов, 2016) ir ypač „Tautų draugystės“ fontano skulptūrinėje kompozicijoje, vaizduojančioje šešiolika sąjunginių respublikų „sesių“ (Топуридзе, 1954). Tautinio dekorą panaudojimas stalininiame neoklasicizme tapo savotišku urbanistinės erdvės žymekliu, išskiriančiu vieną sovietinį miestą iš kitų panašių, o tai pasitarnavo juos aproprijuojant nacionalinėms reikmėms po SSRS griūties. Taigi hibridiškumo reiškinį galima fiksuoti ne tik sovietinėje monumentalistikoje, bet ir architektūroje, kas leidžia kalbėti apie svarbiausius jos reprezentantus postsovietinių šalių simboliniuose kraštovaizdžiuose, kaip ne tik apie sovietinės, bet ir nacionalinės kultūros vertybes.

Stalino ampyras, arba neoklasicizmas, SSRS architektūroje patyrė net dvi atmetimo bangas: po 1955 m. partijos nutarimų *Dėl nesaikingumų architektūroje pašalinimo* ir po pačios SSRS žlugimo, kai šio stiliaus pastatai, laikomi sovietinės ideologijos ir ypač nekenčiamiausio jos periodo – stalinizmo – simboliu, pradėti niekinti ir trinti iš kultūros paveldo sąrašų (ypač tai pasakytina apie Baltijos šalis) ir apskritai iš nacionalinės architektūros istorijos. Ypač kliuvo ryškiausiam šio stiliaus pastatų puošybos elementui – sovietinei simbolikai, kuri ankstyvuojų postsovietiniu laikotarpiu daug kur buvo staiga nuo šių pastatų pašalinta. Toks „dvigubas“ šio stiliaus represavimas, reikia pripažinti, dar ir šiandien apsunkina šio fenomeno tyrimą ir ryškiausių šio stiliaus reprezentantų apsaugą. XX a. architektūros, totalitarinių režimų palikimo tyrimu ir išsaugojimu kompleksiskai buvo susirūpinta palyginti neseniai: ICOMOS 2006 m. priėmė Maskvos deklaraciją dėl XX a. kultūros paveldo apsaugos (*The Soviet Heritage...*, 2007).

Tam, kad kasdienį, „familiarų“ daiktą ar reiškinį iš tiesų atrastume ir įvertintume kaip paveldą, bene svarbiausia sąlyga – aiški jį ir mus skirianti chronologinė ir psichologinė distancija. Tačiau, kalbant apie totalitarizmo epochą, ši distancija vis dar išlieka problemiška, vieniems – „per maža“, kitiems, priešingai, – „per didelė“. Tačiau, be distancijos, esama ir kitų pripažinimo paveldu sąlygų: tai jo nuosavybės statusas (privati, bendruomeninė, valstybinė nuosavybė); perdavimo poreikis (teisėtumo ir teisingumo klausimas) ir komunikacijos aktas (naujų reikšmių suteikimas praeities liekanoms dabartyje – jų įsimbolinimas). Šiame kontekste paminėtinas ATRIUM projektas – kaip vienas iš pirmųjų bandymų bendraeuropiniu mastu identifikuoti, tirti, saugoti, valdyti, interpretuoti ir pateikti totalitarinių režimų palikimą (*Manual of Wise...*, 2013). Šiuo metu projektas apjungia vienuolika

daugiausia Pietų Europos šalių – Italiją, Graikiją, Slovėniją, Bulgariją, Vengriją, Rumuniją, Slovakiją, Bosniją-Hercegoviną, Serbiją, Kroatiją ir Albaniją. Kadangi totalitariniuose režimuose didelį ideologinį krūvį turėjo socialinė politika, tad ją įkūnijantys valstybiniai ar visuomeniniai pastatai (Vyriausybės rūmai, stadionai, stotys, Pašto rūmai ir t. t.) ir objektai šiandien taip pat gali būti suvokiami kaip pozityvios modernizacijos rezultatas, tad visuomenės vertinami palankiai, patogiai pamirštant jų kilmę. Tačiau režimo aukoms tai kels ne tokių teigiamų asociacijų... Vis dėlto, nusprendus palikti ir toliau naudoti šiuos objektus, moralės ir pragmatizmo prieštaravimas išlieka ir, kadangi praktiškai neišsprendžiamas, pagal nutylėjimą nutariama jo nebekelti. Tarkime, Florencijos geležinkelio stotis (architektų grupė „Gruppo Toscano“, 1932–1934 m.) buvo suprojektuota italų fašizmo simbolio – *fascio littorio* – formos, tačiau didžiama šiandienos keleivių to paprasčiausiai nežino, nes tai matoma tik iš paukščio skrydžio. Apskritai italų laikysena fašistinio laikotarpio palikimo atžvilgiu, atrodo, yra gana nuosaiki, antai žymusis Foro Mussolini Romoje (arch. E. Del Debbio, L. Moretti, 1928–1938 m.) su marmurinėmis statulomis buvo išsaugotas *in situ* ir neseniai restauruotas. Tad ir stalininio laikotarpio statiniai, vietomis tik nuo jų pašalinus ideologinius simbolius, išliko ir kai kuriose šalyse net nusipelnė valstybinės apsaugos. Reikšmingiausi stalininės architektūros už SSRS ribų pavyzdžiai – J. Stalino alėja (dab. K. Marxo alėja buv. Rytų Berlyne, 1949–1961 m.), Kultūros ir mokslo rūmai Varšuvoje (aukščiausias Lenkijos ir ES pastatas, 1952–1955 m. – sovietų dovana Lenkijai), Spaudos rūmai Bucharešte, Šanchajaus parodų centras, statytas kaip Kinų ir sovietų draugystės namai, baigti 1955 m., ir pan. taip pat dažniausiai sulaukė naujo funkcinio pritaikymo. Tačiau lengvai atpažįstamos socrealistinės architektūros išsaugojimo *in toto* atvejų pasitaiko rečiau. Šiuo atžvilgiu iš buvusios SSRS sąjunginių respublikų sostinių išsiskiria ne intensyviai perstatoma Maskva, o minėtieji Minskas ir Jerevanas.

KASDIENĖ VĖLYVOJO SOVIETMEČIO APLINKA: VERTĖ IR SAUGOJIMO GALIMYBĖS

Postalininiu laikotarpiu statyti visuomeniniai pastatai ir gyvenamieji daugiabučiai šiandien vis dar sudaro didžiąją postsovietinių šalių urbanistinio

kraštovaizdžio. Jie kol kas rečiau suvokiami kaip urbanistinės vertybės nei kaip išskirtiniai Stalino ampyro ansambliai ar pavieniai iškilūs pastatai. Šioje knygos dalyje pasvarstysiu, ką reiškia ši – pati masiškiausia – sovietinio miestų statybinio palikimo dalis ir ar jai nebūtų įmanoma priskirti kokių nors sociokultūrinių vertybių, įgalinančių jų, kaip epochos dokumentų, įtraukimą į paveldosaugos orbitą?

Po J. Stalino mirties valdžios viršūnėje kuriam laikui įsitvirtinus naujam kolektyvinei vadovybei (L. Berija, Georgijus Malenkovas, N. Chruščiovas) reikėjo įtikimai pagrįsti teisę į valdžią, prieš tai parankiai atsiribojus nuo režimo nusikaltimų, kuriuose buvo tiesiogiai dalyvauta. 1961 m. XXII partijos suvažiavimo – to paties, kurio nutarimu iš mauzoliejaus buvo išneštas Stalino karstas – patvirtinta trečioji SSKP Programa deklaravo, kad „Sovietų Sąjunga tapo visos liaudies valstybe“ ir pažadėjo iki 1980 m. sukurti komunizmą. Iš Chruščiovo lūpų tuomet nuskambėjo frazė: „Dabartinė sovietinių žmonių karta gyvens komunizme!“ Komunizmas jo buvo suvokiamas labai paprastai ir konkrečiai – būtent kaip apstus materialijų liaudies poreikių (maistui, aprangai, būstui) patenkinimas. Tuo tikslu teko imtis kompleksinių ekonomikos reformų, apimančių administravimą, žemės ūkį, pramonę ir t. t., nes 6 dešimtmetyje nuolatinės elementarių maisto ir buitinių prekių stokos bei tiekimo trikdžių jau nebebuvo galima nurašyti vien karo padariniais. Taigi masinė, tipinė, standartinė, montažinė statyba buvo vienas iš valstybinio aparato atsakų į piliečiams pažadėtą greitą gerovę.

Chruščiovo vykdytos socioekonominės reformos vėliau bus pavadintos „voliuntarizmo periodu“, o kalbant apie architektūrą ir miestų statybą įgaus „chruščiovinio utilitarizmo“ pavadinimą (Хан-Магомедов, 2013). Jis reabilitavo moderniąją architektūrą, atmesdamas Stalino ampyrą dėl jo nepagrįsto brangumo, hierarchiškumo ir pompastikos, ir leido SSRS architektams vėl užmegzti ryšius su Vakarų šalių kolegomis ir semtis jų patirties, taip siekiant užpildyti „sorealizmo“ laikotarpiu atsivėrusį plyšį tarp sovietinės ir Vakarų architektūrinės minties (Якушенко, 2013). Urbanistų dėmesys buvo perkeltas nuo miestų centrų, kuriuose iki tol buvo formuojami paradiniai stalininės architektūros ansambliai, į menkiau urbanizuotus pakraščius bei tuščius plotus, kur buvo galima laisvai projektuoti mikrorajonus, liaudies veikiai pakrikštytus „miegamaisiais“. Juose paraleliai kurta socialinių ir buitinių paslaugų infrastruktūra, erdvės sportui ar poilsiui, želdynai ir t. t. To meto SSRS urbanistinei minčiai būdingas funkcinis zonavimas, atskyręs darbo, gyvenimo, laisvalaikio ir poilsio zonas. Šioje idėjoje girdėti linijinio (Arturo Soria y Mata), industrinio (Tonny's Garneris) ir miesto sodo (Ebenezeras Howardas) urbanistinių koncepcijų atgarsiai. „Miegamuosiuose“ rajonuose dažniausiai neberasime ir pernelyg akivaizdžių

sovietinės propagandos ženklų – miestų centrams būdingų paminklų revoliucijos veikėjams, ideologinių plakatų ir šūkių. Meniniai akcentai – smulkios, nerėkmingos, viešosios erdvės negeožiančios skulptūros ar fontanai – čia aiškiai seka moderniaja estetika, o ne iki SSRS žlugimo iš esmės įšaldyta oficialia totalitarine monumentalistika (Grunskis, Šiupšinskas, 2012).

Chruščiovinėmis reformomis planingai siekta sukurti egalitarizmo principais paremtą socialinį bendrabūvį, kuomet didesniajam gyventojų skaičiui suteikiantį sovietinės gerovės standartą – daugmaž vienodas buitines sąlygas. Tai, kas iki tol buvo priimama tik privilegijuotai aukštajai klasei (partinei nomenklatūrai), tapo masinio, nors ir gana riboto, skurdaus vartojimo dalykais, įskaitant teisę į profesionalesnę mediciną, kokybiškesnį švietimą, geresnį maistą, platesnio pasirinkimo buitinio vartojimo prekes ir paslaugas. Tačiau nors daugybė sovietinių piliečių šių reformų dėka išties akivaizdžiai pasigerino būsto ir buitinių sąlygų, tačiau, palyginti su Vakarų šalimis, tai tebuvo menkas žingsnis gyvenimo kokybės augimo linkme. Miestuose sparčiai dygstantys blokinių daugiaaukščių masyvai nepasižymėjo nei kokybe, nei juo labiau grožiu ar aplinkos estetika. Orientacija į statybų pigumą, greitumą ir standartiškumą veikiai sukėlė reiškinį, kurį savo garsiojoje 1975 m. pasirodžiusioje TV ekranuose komedijoje „Likimo ironija, arba Po pirties“ pavaizduos režisierius Eldaras Riazanovas. Statybų monotonijos kritika filme pateikta gana tiesmukai. Jis pradėdamas animaciniu intarpu, kur regime daugiabučių projektavimo ir statybos procesą, po daugybės privalomų projekto derinimo procedūrų paverčiantį suprojektuotą dailų pastatą marširuojančių beveidžių visiškai vienodų „dėžučių“ rikiuote...

Svarbu pažymėti, kad dėl iš esmės utopinio paskelbtosios partijos programos pobūdžio naujoji statybų politika buvo formuojama remiantis laikinumo nuostata. Tikėtasi, kad prastos kokybės daugiabučių masyvų reikės tik tol, kol sovietinė liaudis pasieks išsivajotąją būklę – komunizmą – ir bus pajėgi projektuoti sau puikesnius ir patogesnius būstus. Ir vis dėlto socialiniais padariniais Chruščiovo statybų reforma pelnytai gali būti laikoma net tyliąja socialine revoliucija ar, veikiau, kontrrevoliucija. Tai buvo viešai nedeklaruotas, bet akivaizdus atsitraukimas nuo utopinio komunistinio kolektyvizmo principo diegimo visose gyvenimo srityse. Ją net galima pavadinti savotiška antiutopija – t. y. grįžimu prie kad ir riboto individualizmo. Jei lyginsime su ankstyvojo porevoliucinio laikotarpio komunaliniais butais ar juo labiau komunomis, tai buvo svarbus režimo žingsnis asmens ir šeimos autonomiškumo pripažinimo linkme. Pasak vieno disidentų, pagaliau „milijonai žmonių įgavo teisę paskui save užverti duris“ (Cituojuama iš Brown, 2009:258). Taigi šalutinis naujosios statybų politikos efektas buvo vėl atgautas privatumas, teisė bent laikinai, po darbo, atsiriboti ir

pailsėti nuo visuotinės valdžios kontrolės ir kartu teisė į gerokai laisvesnius pokalbius ir net režimo kritiką namų aplinkoje su artimaisiais bei patikimais bičiuliais. Radosi ypatingas postalininei visuomenei būdingas reiškiny – specifinė „virtuvių kultūra“, kur suklestėjo politinio anekdoto žanras. Pasak Archie'io Browno, M. Gorbačiovo paskelbtos *perestroika* ir *glasnost* nebūtų buvusios tokios greitos ir visa apimančios be šių iki tol kelis dešimtmečius trukusių viešumoje nepastebimų autoritarinės sistemos pokyčių, kai privačios erdvės pamažu tapo atvirumo ir politinių debatų „laisvės salomis“, kuriose sovietiniai žmonės privačiai išliedavo susikaupusį nepasitenkinimą sistema (Brown, 2009:258).

Pirmasis stambiaiplokščių tipinių daugiaaukščių pastatų rajonas buvo pastatytas 1956 m. Maskvoje, Naujosiose Čeriomuškosė (Хрущевская Москва..., 2015). Veikiai analogiški projektai pradėti įgyvendinti ir kituose SSSR miestuose. Tačiau dėl SSRS regionų socioekonominės raidos, statybų plėtros potencialo, finansinių, inžinerinių, technologinių ir t. t. skirtingų galimybių chruščiovinės statybų reformos juos pasieks praėjus keletui ar net keliolikai metų jau nušalinus Chruščiovą 1964 m. Tačiau, nepaisant sąjunginių respublikų socioekonominių ir kultūrinių skirtumų, juose iki pat SSRS žlugimo vykdytiems socmodernizmo projektams būdinga tai, kad unikalūs vienetiniai šio stiliaus pastatai buvo išimtinai visuomeninės paskirties (žr. 48 nuotr. įklijoje), o daugiabutė gyvenamoji statyba taip ir liko masinė, kartotinė, standartinė, lengvai atpažįstama dėl savo pilkumos, skurdumo, prastos kokybės ir vienodumo. Iš pirmo žvilgsnio konstruktyvistinė ir stalininė architektūra regisi kiaurai persmelkta ideologijos, o postalininė urbanistika ir estetiškai išgrynintos modernistinės pastatų formos atrodo kaip vertybiškai neutralus jos kontrastas, lyg būtų pavykę galutinai atsisakyti statybos ir architektūros kaip viešosios propagandos priemonės. Tačiau ar tik nebus atvirkščiai? Po Stalino mirties tyliai pripažinta, kad teroras, visuotinė kontrolė ir totalinė indoktrinacija nėra patikimiausi ir efektyviausi visuomenės valdymo būdai. Kur kas racionaliau mainais už lojalumą duoti piliečiams ne tik ateities klestėjimo pažadus, bet ir kažką materialiai apčiuopiamo jau dabar pat – fizinį saugumą, aprūpinimą bent kiek geresniu maistu, būstu, kokybiškesnėmis socialinėmis paslaugomis ir t. t., kartu patikimai įtvirtinant globėjišką paternalistinį valdžios ir valdomųjų santykį. Tai leido kurti iliuziją, kad gyvenama niekuo nuo kitų modernių šalių nesiskiriančioje normalybėje. Tol, kol šis nerašytas socialinis kontraktas funkcionavo daugmaž sklandžiai, buvo nesunku užsitikrinti sistemos stabilumą ir nepajudinamumą, o net ir komunistiniam projektui žlugus – kai kurių piliečių sąmonėje puoselėti sovietmečio nostalgiją. Postsovietiniame kraštovaizdyje visuomeniniai socmodernizmo statiniai, socialinė miestų infrastruktūra (kino teatrai, buitinio aptarnavimo kombinatai,

parduotuvės ir t. t.) ir „miegamieji“ rajonai, žinoma, ten, kur nebuvo nugriauti ar radikalčiai rekonstruoti, iki šiol yra didelės apimties tos epochos palikimas, tebekeliantis klausimų, o kokie turi būti valdžios ir valdomųjų santykiai, kokie yra socialinių utopijų realizavimo padariniai šiandienai, kokia sociopolitiškai nulemtos viešos bei privačios erdvių sąrangos įtaka miestiečių savimonei? Atsižvelgiant į anksčiau trumpai aprašytą „miegamųjų“ rajonų kilmę ir sociopolitinį kontekstą, klausimas, ar galima juos laikyti kultūros vertybėmis, ar ne, lieka prieštaringas. Sumanius įpaveldinti šio laikotarpio architektūrą, autorinius visuomeninius pastatus dar galima vertinti remiantis profesionalumo, originalumo, architektūrinio meistriškumo, urbanistinio integralumo ir kitais kriterijais, bet gyvenamųjų daugiabučių kvartalai juk neatitinka nei meninės, nei istorinės vertės parametru, o jų masiškumas, tipiškumas, standartiškumas ir nykuma kertasi ir su paveldosauginei mąstysenai įprasta grožio, išskirtinumo, unikalumo ar retumo vėrcių paieška. Kitaip tariant, čia turime reikalą su istoriškai susiklosčiusiomis tokių objektų įvertinimui ir įpaveldinimui itin nepalankiomis pamatinėmis Vakarų paveldosauginės minties prielaidomis, kurias australų paveldo teoretikė Laurajane Smith yra įvardijusi „autoritetiniu paveldo diskursu“ (*authorized heritage discourse*)“ (Smith, 2006:4). Pastarajam būdinga, pirma, materialiosioms kultūros vertybėms priskiriama imanentinė vertė, siejama su jų išskirtine estetinė kokybe bei kultūrinėmis (dažniausiai politinio ir kultūrinio elito puoselėjamosiomis) reikšmėmis. Antra, akcentuojamas jų materialumas ir ypač monumentalumas, nes, itin didelę reikšmę skiriant Vakarų civilizacijos techniniams bei kultūriniais pasiekimams, estetinė objektų vertė simbolizuoja ir jos socialinę bei politinę galias. Trečia, tikima, kad praeities relikvų išsaugojimo atžvilgiu valstybės parengti ir įgalioti specialistai, taip pat visi kultūringi piliečiai turi tam tikrų pareigų. Galiausiai, ketvirta, visuotinai įsitvirtina mintis, kad paveldu yra formuojamas grupinis tapatumas (Smith, 2007:6-7). Tačiau apie kokias šiandienos piliečių pareigas socialistinio laikotarpio palikimui ir apie kokią „pozityviai vertinamą“ su juo siejamą tapatumą galime kalbėti, jeigu sovietiniai pastatai ir jų struktūros daugiausia asocijuojasi su svetimu ir atgrasiu okupaciniu periodu ir/arba su dehumanizuojamai pilka aplinka? Juk paveldas tradiciškai siejamas su idealizuotai, romantiškai, nostalgikai prisimenamu „prarastu aukso amžiumi“ ar idiliškai piešiamu kaimo vaizdiniu, kuriam dažniausiai pesimistiškai priešpriešinama mažiau įspūdinga ir ne tokia didinga dabartis. Vis dėlto Vakaruose esama ir kitokio požiūrio, optimistiškesnio ir demokratiškesnio, įtraukiančio įvairius skirtingų visuomenės grupių ir bendruomenių puoselėjamus praeities įvaizdžius ir su jais siejamų relikvų formas ar tiesiog gyvenamosios vietos dvasią. Ši, platesnė, paveldosaugos koncepcija ėmė formuotis „paveldo“ sąvokai plečiantis ir įtraukiant vis daugiau objektų, kurių

anksčiau niekam nebūtų nė į galvą šovę pavadinti kultūros vertybėmis, tokių kaip nunykstančios industrinės eros liekanos – gamyklos, šachtos, vietinė (*vernacular*) architektūra, kultūrinis kraštovaizdis ir pan. XX a. 7–8 dešimtmėčiuose Vakarų Europą ištiko ekonominė krizė, ją lydėjo nedarbas ir socialiniai sukrėtimai, tačiau buvo atrastas ir industrinės eros palikimas – dažnai anaipol neestetiškas, neelitiškas, nedidingas ir neišskirtinis, nors kartais ir išties monumentalus. Kartu buvo kvestionuotas požiūris į paveldo vertybes kaip į išimtinai politinio ar akademinio elito interesų sritį ar romantiškų jausmų žadintoją, kas būdingiau tradicinėms kaimo kultūros relikvų muziejinėms reprezentacijoms. Taip vyko kultūros paveldo demokratizacijos procesai, liudijantys anksčiau svarbiausiais laikytų aiškių paminklo meninės ar istorinės kokybės kriterijų nykimą. Tačiau šis, modernus, požiūris į paveldo vertybes yra Vakarų visuomenėse natūraliai vykusių deindustrializacijos procesų padarinys, kas tiesiogiai sunkiai perkeliama į trauminę socializmo atmintį puoselėjančias postsovietines šalis. Kita vertus, jose iš inercijos tebedominuojanti klasikinė paveldo samprata ir administracinė sistema neleidžia šios rūšies objektams pripažinti kultūros verčių, nes jie neatitinka anksčiau minėtų kriterijų. Antai Maskvos architektų siūlymai įtraukti Naująsias Čeriomuškas į kultūros vertybių sąrašus nesulaukė Maskvos merijos palaikymo, nes esą šie pastatai yra serijiniai ir nepasižymi unikalumu (Болотов, 2017).

Chruščiovkių atžvilgiu pasirenkamas griovimo arba, priešingai, renovavimo kelias kartais įgyja ir specifinių formų, antai Kaliningrado centre jos buvo „aprengtos“ pseudovokiško stiliaus apdaru (Барламов, 2017), taip siekiant išryškinti specifinį šio krašto tapatumą. Ir nors esama bendrųjų Europos nuostatų, kaip vertinti modernizmo palikimą (Petrulis, 2019), išskyrus keletą išimčių, socmodernizmo pastatų ar kvartalų savo architektūros palikimo dalimi dauguma postsovietinių šalių vis dar nelaiko*, tik Latvijoje ir Estijoje jis kiek plačiau įtrauktas į architektūrinių muziejų ekspozicijas. Laikotarpis, architektūroje apėmęs konstruktyvizmą, socrealizmą ir socmodernizmą su įvairiais jų invariantais, buvusios SSRS teritorijose dažniausiai nėra plačiau, ne tik specialistų terpėje, suvokiamas kaip paveldas, todėl šių stilių reprezentantai dažnai neįtraukiami net į vietinių kultūros vertybių registrus, nei į kultūrinės apyvartos sritį, tad sparčiai nyksta, yra masiškai perdirbami ar naikinami**, nepaisant jų išsaugojimo šalininkų protestų (Мамаева, 2018). Nuo sunaikinimo neišgelbsti

* Nors jau pasirodo ir išsamesnių šio fenomeno studijų (Броновицкая, 2018; Броновицкая, 2019).

** Pavyzdžiui, Maskvoje ir Sankt Peterburge buvo sunaikinta nemažai socmodernistinių kino teatrų, Jekaterinburge nugriautas Cirko pastatas ir t. t.

net ir tokio pastato originalumas ar unikalumas, pavyzdžiui, nugriautų Kijivo socmodernistinių pastatų sąrašą pateikia S. Širočinas (Широчин, 2021). Tačiau, kaip ir socrealizmas, socmodernizmas buvo stilius, kūręs bendrasovietinę semantinę ir estetinę erdvę (10 впечатляющих..., 2019), o kartu ir priartinęs ją prie to meto Vakarų architektūrinės minties. Jo dėka didelės miestų teritorijos tapdavo vienalytiškesnės, panašesnės vienos į kitas, o tai padėjo sukurti homogeniškesnį sovietinio miesto vaizdinį. Tokių skirtingų geografinių ir kultūrinių taškų kaip Novosibirskas, Biškekas, Almata, Talinas ar Ašchabadas masinės statybos suformuoti siluetai turėjo panašių bruožų ir tai sovietiniams piliečiams visur leido jaustis „lyg namie“ (nepaisant ir šio reiškinio atvirkščio efekto – gyvenamosios aplinkos vienodėjimo ir pilkumos).

Šiandien šis socmiestų kraštovaizdžių kuriamas „bevietiškumas“ kartais ima ir netikėtai praverčia. Antai 2019 m. HBO sukūrė penkių dalių mini serialą „Černobylys“, kuriame Ukrainos miesto Pripetės „vaidmenį“ atliko Vilniaus Fabijoniškių mikrorajono erdvės (Vilniaus Fabijoniškės..., 2019). Įdomu, kad šiuo atveju turime sinchroniją estetikoje, bet ne chronologijoje – metais, kai įvyko Černobylio technogeninė katastrofa – 1986 m. – Fabijoniškės iš tiesų tik buvo pradėtos statyti. Serialas filmuotas ir kitose Vilniaus vietose – VRM kultūros rūmuose Žirmūnuose, KGB muziejuje ir k. t. Jo populiarumas net įkvėpė kai kurių Vilniaus butų nuomotojus reklaminiuose skelbimuose akcentuoti sovietinį interjerų apstatymą. Tuo tarpu turizmo agentūra „*Vilnius with locals*“ šį faktą išnaudojo organizuodama ekskursijos po serialo filmavimo vietas. (Žr. 49 nuotr. įklijoje).

Esama ir bandymų rekonstruoti socmodernistinius visuomeninius pastatus – ir originalius, ir tipinius. Tai pavyko padaryti Maskvoje, galerijoje „Garažas“, kuri buvo atidaryta Remui Koolhaasui ir vietos architektams renovavus buvusį restoraną „Metų laikai“, stengiantis išsaugoti kuo daugiau autentiškų jo detalių. „Toržovskio“ turguje Sankt Peterburge taip pat buvo atliktas išsamus remontas ir grąžintos kai kurios prarastos detalės. Panašiai restauruotas ir kino teatras „Celinnyj“ Almatoje, tapęs šiuolaikinio meno ir kultūros centru, ar kino teatras „Jupiteris“ Nižnij Novgorode. Vilniuje buvęs Revoliucijos muziejus buvo pertvarkytas į Nacionalinę dailės galeriją, o garsioji kavinė „Neringa“ 2021 m. vasarą atvėrė duris po restauracijos. Tačiau, nepaisant pavienių socmodernizmo pastatų atnaujinimo atvejų, leidžiančių bent iš dalies išsaugoti jų eksterjerų ir interjerų originalumą ir aplinkos autentiškumą, reikia konstatuoti, kad niekur postsocialistinėse šalyse šioje srityje dar nėra išplėtotą nei šių objektų vertinimo metodologija, nei juolab jų išsaugojimo „gerosios praktikos“, leisiančios, jomis remiantis, užtikrinti šių objektų perdavimą ateities kartoms.

Spręsdami socmodernistinės architektūros ir statybos tipiskumo ir masiškumo, kurie kliūva vertinant šiuos objektus pagal klasikinius paveldo aksiologijos kriterijus – unikalumą ir estetiškumą – problemą, tyrėjai siūlo pažvelgti į ją nestandartiškai. Antai lenkų architektas Kuba Snopekas paragino vertinti ne tik jos materialumą, bet ir kultūrinę reikšmę, t. y. atsižvelgti ne tik į istorinį kontekstą ir visuomenės nuostatas, bet ir į jų vaidmenį platesniame vietinės kultūros kontekste, įskaitant atspindžius mene, literatūroje ir kinematografe. Pavyzdžiui, Berlyno siena, nors ir neturinti materialios vertės, pasižymėjo unikalios istorija, politine ir simboline reikšme, ir dėl to jos išsaugoti fragmentai iki šiol traukia turistų dėmesį. Ši materialumo / ne-materialumo sąveika leidžia plačiau vertinti ir racionaliau išnaudoti socmodernistinį palikimą. Remdamasis šia samprata Snopekas sukūrė projektą „Beliajevas amžinai“, kuriame buvo aprašyta autorinė pirmojo tipinės statybos Maskvos rajono, pastatyto 1958 m., išsaugojimo strategija ir siūloma jį įtraukti į UNESCO pasaulio paveldo sąrašą (Snopek, 2015). Rajonas (dabar – Konkovas) tapo tipinės (tuo metu eksperimentinės) daugiabutės statybos prototipu, jo pagrindu toliau buvo plėtojama urbanistika visoje SSRS, ir jau vien tai jam suteikia istorinę vertę. Buvo numatyta įkurti rajono muziejų, rekonstruoti tipinį kino teatrą „Ulan Batoras“, vykdyti kitas kultūrinės veiklas. Tačiau ši idėja nesulaukė miesto valdžios pritarimo, senuosius Beliajevo pastatus numatyta nugriauti ir statyti naujus.

Socmodernizmas iš pradžių atspindėjo pozityvistinį žvilgsnį į pasaulį, tikėjamą technikos pažangą, racionalumą ir funkcionalumą, o po SSRS žlugimo jis, nors ir mažesniu mastu nei socrealizmas, imtas tapatinti vien su primestuoju svetimu režimu. Tačiau esama ir mėginimų jį „perskaityti“ iš nacionalinės perspektyvos (Некрошюс, 2015; Drėmaitė, 2017). Atsižvelgiant į tai, kad (potencialių) kultūros vertybių socialinė reikšmė tampa sudėtine paveldosauginio ir paveldošvietinio diskurso dalimi*, socmodernizmo reiškinių pervertinimo pastangos darosi išties svarbios, ypač turint mintyje globalųjį augančio dėmesio XX a. architektūrai kontekstą. Pastarasis interesas buvo suformuluotas 2011 m. ICOMOS *Madrido dokumente*, kurio autoriai atkreipė dėmesį į tai, kad „XX-ojo amžiaus architektūra susiduria su grėsmėmis, nes ji nevertinama ir ja nesirūpinama. Daugelis paminklų jau sunaikinta,

* Australijos ICOMOS dar 1978 m. priėmė *Burros chartiją*, kur, „kultūrinė reikšmė“ apibrėžiama per estetines, istorines, mokslines, socialines ar dvasines objekto ar vietovės ypatybes, svarbias praeities, dabarties ir ateities kartoms. Ji įsikūnija pačioje vietoje, jos audinyje, aplinkoje, naudojime ir asociacijose. Pastarosios suvokiamos kaip ryšiai, kuriuos užmezga žmonės ir vietos ir kurie gali jungti socialines, dvasines vertes ir kultūrinę atsakomybę už vietą (*The Burra Charter...*, 2013:2).

o kitiems gresia sunaikinimo ar perdirbimo pavojus. Tai gyvasis paveldas, todėl labai svarbu jį suprasti, apibrėžti, interpretuoti ir rūpintis juo dėl būsimųjų kartų“ (*Approaches for...*, 2017). Raginimas pirmiausia suprasti šią specifinę architektūros rūšį paskatino įvairias visuomeninės veiklos iniciatyvas, daugiausia susijusias su informavimu ir edukacija. Pavyzdžiui, Vilniuje nuo 2015 m. veikia Architektūros fondo organizuojamas festivalis „Open House Vilnius“, kuris rengia ekskursijas ir susitikimus su specialistais, kai vilniečiai ir miesto svečiai turi galimybę aplankyti kitaip jiems neprieinamas vietas ir pastatus. Architektūros fondas taip pat kviečia į vien modernizmui skirtas ekskursijas, ir jos jau sulaukė didžiulio susidomėjimo*. Nacionalinė dailės galerija neatsilieka – ji yra surengusi keletą reikšmingų parodų, skirtų sovietinei praeičiai: 2010 m. atidaryta paroda „Modernizmas.lt: įtakos, ideologijos, palikimas“, 2011 m. – „Mūsų metamorfiškoji ateitis. Dizainas, techninė estetika ir eksperimentinė architektūra Sovietų Sąjungoje 1960–1980 m.“, 2012 m. įvyko paroda „Modernizacija. XX a. 7–8 dešimtmečių Baltijos šalių menas, dizainas ir architektūra“. Aliuzijos į sovietinio laikotarpio architektūrą ir statybą šiuolaikinėje kūryboje pasireiškia ir netikėtais pavidalais – jau buvo minėta Aleksandro Pagrebniaus drabužių kolekcija, kur pritaikyti sovietinės vaikų kavinės „Nykštukas“ interjero piešiniai. Galima pažymėti ir dizainerės bei juvelyrinio prekinio ženklo CELSIUS 273 kūrėjos Gerdos Liudvinavičiūtės kuriamus papuošalus sovietinių blokinių daugiabučių motyvais ir t. t.

Grįžtant prie išlikusių socrealistinių ar socmodernistinių miestų kvartalų ar reikšmingų pastatų, būtina atsižvelgti ir į tai, kad sovietmečiu šie mikrorajonai bei objektai buvo formuojami laikantis bendros miestų planavimo koncepcijos, orientuotos į planinės ekonomikos, valstybinės nuosavybės ir kolektyvistinės visuomenės bendrabūvio erdvės organizavimo principus. Žlugus ją palaikančiai sistemai teko prisitaikyti prie privačios nuosavybės, individualizmo, vartotojiškumo ir kapitalizmo reikmių. Radikali sovietinės visuomenės sandaros ir gyvensenos restruktūrizacija reiškė ir miestų fizinio bei socialinio audinio pertvarką, kuri dažnai buvo spontaniškas, neapgalvotas ir stichiškas procesas, pakenkęs jų vientisumui. Toliau pirmojo Vilniaus „miegamąjo rajono“ pavyzdžiu pamėginsiu panagrinėti, ką šie pokyčiai reiškė tokių kvartalų autentiškumui ir integralumui, taip pat aptarsiu, kokios gali būti prielaidos jų kompleksinei apsaugai. Nors Vilniaus Žirmūnai nebuvo pirmasis tokio tipo mikrorajonas LSSR, bet būtent už centrinę jo dalį (D18 mikrorajoną) architektams-projektuotojams – Birutei Kasperavičienei, Broniui Krūminiui ir

* *Modernizmas.lt*. <https://www.modernizmas.lt/>

Vaclovui Zubrui – bei inžinieriams 1968 m. buvo įteikta SSRS valstybinė premija. Tai buvo pirmasis lietuvių gautas tokio rango apdovanojimas už masinės gyvenamosios statybos, tad ir urbanistinės architektūrinės minties puoselėjimą. Tai labai pakėlė tarptautinį Lietuvos architektų prestižą, o vėliau sudarė sąlygas susiformuoti gerai žinomai lietuvių socmodernistinės architektūros tradicijai (Žirmūnai, 1988). Dėl iškovoto aukšto sąjunginio pripažinimo jau sovietmečiu mikrorajonas pateko ir į Nekilnojamųjų istorijos ir kultūros paminklų sąrašą, o 1993 m. – ir į naująjį Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (unikalus objekto kodas 16083). Tačiau 2012 m. juridinė apsauga jam, kaip netekusiam vertingųjų savybių, buvo panaikinta.

Jau nuo pat nepriklausomybės pradžios Žirmūnai susidūrė su aplinkos kaita, ypač – su spontaniška ir menkai kontroliuojama naujų pastatų invazija, neišvengiamai paveikusia jo pavidalą, pažeidusia autentiškumą bei integralumą. Be to, 2016 m. vasarą buvo nugriautas ir jo planinę struktūrą formavęs (Grunskis, Šiupšinskas, 2012) vienas iš trijų visuomeninių centrų – „Žirmūnai“, po nenusisėkusios renovacijos ilgą laiką stovėjęs tuščias ir apleistas. Jo vietoje išdygo „Lidl“ parduotuvė. Kitiems dviem analogiškiems visuomeniniams centrams – „Minskui“ ir „Šaltinėliui“ – pasisėkė labiau, juose laiku įsikūrė neseniai renovuotos parduotuvės. Kalbėti apie šio, kaip ir kitų analogiškų „miegamųjų“ rajonų, vertes vėl tampa aktualu, nes Vilniaus miesto savivaldybė 2020-2021 m. įgyvendino kvartalo tarp Minties, Žirmūnų ir Tuskulėnų gatvių kompleksinio atnaujinimo projektą „Žirmūnų trikampis“ – jis pagerino šios mikrorajono dalies gamtinės ir antropogeninės aplinkos kokybę. Be to, patirta paveldosauginė Žirmūnų nesėkmė gresia pasikartoti ir Lazdynuose, dar labiau sovietmečiu apdovanojame ir sąjunginėje spaudoje išliaupsintame mikrorajone, kuris vis dar formaliai saugomas valstybės, nors irgi susiduria su urbanistinės kaitos keliamais iššūkiais. Todėl šių dviejų žinomiausių modernistinių Vilniaus masinės statybos rajonų likimas kelia ne tik praktinio, bet ir teorinio pobūdžio klausimus: koks ir kieno tai paveldas – nepatogus, industrinis*, neprivilegijuotųjų visuomenės sluoksnių – darbininkų klasės (Robertson, 2018), kasdienybės, sovietinės sistemos ir tuometinės ideologijos, moderniosios architektūros ir urbanistikos? Beje, kalbant apie kasdienybės paveldą reikia turėti mintyje, kad iš esmės tai nėra nauja jo rūšis. Klasikinėje paveldo sampratoje dominavo privilegijuotųjų visuomenės grupių (valdovų, aristokratijos, kultūros elito) palikimo reprezentacijos – pilys, dvarai, memorialinės sodybos, darbo kabinetai ir t. t. Jų interjeruose įrengtos muziejinės ekspozicijos neišvengiamai atspindėjo ir šių

* Turimas galvoje industrinis stambiaploščių blokų gamybos ir surinkimo būdas, leidęs itin atpiginti gyvenamąją statybą, JAV išbandytas dar tarpukariu, Europoje anksčiausiai pradėtas diegti Vokietijoje.

veikėjų buitį bei gyvenimo būdą, tik dėl jų sumuziejavimo dabar jau prieinamus ir pažinius platesniems gyventojų sluoksniams. Galima net teigti, kad populiarios paveldo reprezentacijos iki šiol daugiausia atiduoda duoklę šiam lankytojams lengviau suprantamam ir patraukiam praeities vaizdiniui, kitaip nei tradicinė istoriografija, susitelkusi į išskirtinių ir reikšmingų unikalių įvykių (karų, mūšių, tarpvalstybinių sutarčių ir pan.) aprašymus ir iškilų asmenybių biografijas, kuriuose šių įvykių ar veikėjų kasdienybės fonui atskleisti dažniausiai skirta per mažai dėmesio.

Pamėginkime pasvarstyti, kokias paveldosauginės vertės turėjo (o Lazdynų atveju ir tebeturi) šie „miegamieji“ rajonai, jeigu, kaip žinia, pats modernizmas, architektūroje siekęs inovatyvumo ir radikalios estetinės kalbos kaitos, be užuolankų traukė ryšius su ankstesnėmis architektūrinėmis tradicijomis, SSRS atveju – stalininiu neoklasicizmu? Kokių argumentų „už“ ir „prieš“ būtų galima pasitelkti, norint jas išryškinti ir aktualizuoti Žirmūnų „miegamojo“ mikrorajono atveju?

Argumentai „už“:

- istorinė vertė: Žirmūnai, kaip pirmasis Vilniaus „miegamasis“ rajonas, svarbus sostinės urbanistinės raidos istorijai pažinti ir sovietinei modernizacijai apskritai suprasti;
- urbanistinė vertė: profesinis rajono projektuotojų pripažinimas (SSRS valstybinė premija). Akivaizdu, kad šiuo atveju ne patys tipiniai daugiabučiai ir visuomeniniai centrai, bet jų išdėstymo erdvėje būdai, projektavimas atsižvelgiant į specifinį vietos reljefą ir gamtos ypatumus, lėmė tokį aukštą pripažinimą, o tai leidžia kalbėti ir apie lietuvių urbanistų pastangas išsaugoti „vietos dvasią“, paradoksas, nepaisant iš esmės dehumanizuojamo sovietinės masinės gyvenamosios aplinkos pobūdžio;
- socialinė vertė: *chruščiovkė* – kaip destalinizacijos įrankis ir produktas;
- tapatumo vertė: „paprastų žmonių“, eilinių dirbančiųjų, kasdienybės paveldas;
- socialinė reikšmė: sovietmečiu formuojant lietuvių moderniosios architektūros tradiciją ir prestižą.

Tačiau čia reikėtų atsižvelgti ir šiam pozityviam vertinimui priešingus faktus, kaip ir socioekonominius bei politinius veiksnius. Tad argumentai „prieš“ galėtų būti:

- nacionalinė „nevertė“: reiškinys, atsiradęs priklausomybės laikotarpiu (neišspręstos sovietmečio vertinimo problemos (Čepaitienė, 2007) ir šiuo atveju itin svarbūs postalininės architektūros ir statybos „savumo“ ir „svetimumo“ klausimai. *Chruščiovkių* vertinimo atveju tai įgauna neabejotinai didelę

reikšmę, nes, kaip žinia, stambiapanelių daugiabučių pastatų tipai buvo kuriami ir tvirtinami centriniuose SSRS civilinės statybos projektavimo institutuose ir iš ten „nuleidžiami“ į respublikas, tad vietiniai architektai šiek tiek veikimo laisvės turėjo tik pasirinkdami, kaip juos išdėstyti erdvėje);

- per menka istorinė distancija su šiuo laikotarpiu (vos daugiau nei 50 metų) ir sovietinės kasdienybės kaip paveldo, apibrėžties sunkumai;
- meninė „nevertė“: tipinė, standartinė, prastos kokybės statyba;
- socialinė „nevertė“ (chruščiovkė – kaip miestiečių bendruomenės naikinimo įrankis);
- autentiškumo ir integralumo stoka: autentiškas užstatymas ir statiniai jau yra pažeisti postsovietinės urbanistinės plėtros bei kaitos;
- išsaugojimo apimties, priemonių, kaštų, tikslingumo, kiti klausimai.

Kurie iš šių argumentų nulemtų konkrečius sprendimus Žirmūnų, Lazdynų ir kitų panašių sovietinių „miegamųjų“ rajonų atžvilgiu, parodys tik laikas. Vargu ar Lietuvos sąlygomis būtų įmanoma, o ir prasminga, stengtis išsaugoti tokio didžiulio urbanistinio darinio ar pavienio jo kvartalo autentiškumą ir integralumą, nors galbūt pavyktų tai padaryti atskirų pastatų atveju. Bet, kaip matėme iš trumpo socmodernistinės gyvenamosios statybos fenomeno aptarimo, jo, kaip tam tikros istorijos liudytojo ir istorinio laikotarpio urbanistinės minties reprezentanto, vertės slypi anaipolt ne pavieniuose tipiniuose pastatuose, o būtent jų kompleksuose. Tačiau visuomet yra galimybė rinktis ir kitą jų įpaveldinimo būdą, sumuziejinant išlikusį autentišką kurio nors buto interjerą ar tokį atkuriant muziejinėje ekspozicijoje. (Žr. 50 nuotr. įklijoje).

Akivaizdu, kad dėl visuomenėje ir tarp paveldo specialistų tebevyraujančios neigiamos sovietinio laikotarpio urbanistinio palikimo vertinimų konjunktyūros šie svarstymai gali atrodyti ir per ankstyvi arba išvis neaktualūs, tačiau tolydžio vykstantis didžiausių Lietuvos miestų sovietinių „miegamųjų“ rajonų nusidėvėjimas, sparti ir nekontroliuojama urbanistinė bei socialinė jų kaita, kaip ir poreikis anksčiau ar vėliau spręsti šių rajonų išsaugojimo ar griovimo klausimą, jau verčia apie tai galvoti.

IŠTRYNIMAS: PERKEISTIEJI MIESTOVAIZDŽIAI

Šalia jau aptartų komplikuoto santykio su sovietiniu simboliniu kraštovaizdžiu pavyzdžių svarbu išsamiau panagrinėti ir tuos atvejus, kai buvo nuspręsta jo atsikratyti

in toto. Ši griovimų bei ištrynimų praktika, įgavusi kompleksinį ir sisteminių pobūdį, ryškiausiai pasireiškė keliuose Vidurio Azijos postsovietinėse valstybėse, kur tapo įmanoma tik dėl koncentruotos politinės valios ir nevaržomų galimybių tam pasitelkti reikiamus ekonominius išteklius. Tačiau, prieš pereinant prie urbanistinių Astanos ir Ašchabado pertvarkymų aptarimo, iš pradžių būtina išsamiau apsvastyti sociopolitinę šio regiono specifiką, sąlygojusią tokius fundamentalius pokyčius.

Kaip jau buvo minėta, žlugus SSRS ir buvusiose sąjunginėse respublikose ėmus augti nacionalizmui (Tismaneanu, 2003), daug kur pradėta ieškoti tautos šaknų ir protėvių nuopelnų valstybingumui ir kultūrai (ar, kaip antai Baltijos šalyse – juos susigrąžinti) ir (at)kurti nacionalinę istorijos versiją. Tačiau, nelygu, koks politinis režimas jose buvo – parlamentinė ar prezidentinė demokratija, mišrus režimas, vadinamoji „valdoma demokratija“ (oligarchija), rytietiškasis autoritarizmas ir t. t. – praktinė postsovietinių šalių istorijos politikos raiška įgavo skirtingų pavidalų (Democracy and..., 2010). Tai atsispindėjo ir desovietizuojamuose bei ideologiškai „perrašomuose“ miestovaizdžiuose (*Р. С. Ландшафты...*, 1998; Smith, 1998). Reikia pabrėžti, kad postsovietinių valstybių studijose vis dar vartojamas perėjimo (*transition*) terminas, kalbant apie Vidurio Aziją, įgauna kiek kitą prasmę, nelygu, kas jį vartoja – vietiniai politiniai lyderiai, užsienio analitikai ar investuotojai (Poujol, 2004). Nors, atrodo, paprasta būtų įvardyti regione vykstančius procesus tiesiog „autoritarine modernizacija“ (Krumm, 2007:3), tačiau tikrovė yra kur kas sudėtingesnė. Visų penkių valstybių, prie kurių dar būtų galima pridurti kiek kitam geografiniam regionui priklausančių, tačiau kultūriškai gana artimų Azerbaidžaną, nepaisant jų vidinės raidos ypatumų ir skirtumų, ideologijai būdingas poreikis suformuoti nacionalinę doktriną visuomenėse, kurios iki tol neturėjo moderniosios nacijos ir valstybingumo atributų ir institutų, išskyrus sovietinę jų versiją, bet turi tūkstantmetę istoriją ir ilgaamžę bei patvarią despotijų arba autoritarinio valdymo patirtį (Beckwith, 2009). Tad šio regiono tyrimai aktualūs, norint suvokti, koku paradoksaliu būdu kolektyvinio tapatumo kūrimo procesas (konstruktyvizmas) postsovietinėje transformacijoje pagrindžiamas primordializmo (esencializmo) konceptais (Abashin, 2012; *Theorizing Central...*, 2019). Todėl, galbūt neišvengiamai, šių šalių ideologijoms būdinga įtampa tarp modernizacijos ir pseudoarchaizacijos („senoviskumo“ paieškos, „tradicijų išradimo“) siekių (Phillips, James, 2001). Sovietmečiu regione aktyviai pasireikšusi Rusijos „civilizacinė misija“ padėjo jo tautoms įgauti daugiau emancipuotos, sekularios visuomenės ir kultūros bruožų, bet kartu ir jas nemenku mastu rusifikavo (Glenn, 1999; Haugen, 2003; *Social and Cultural...*, 2014). Politinis, kultūrinis ir akademinis respublikų elitas dažnai įgydavo išsilavinimą

Maskvoje ar Leningrade, kai kuriems ten net pavyko padaryti karjerą. Šios aplinkybės lėmė, kad jų nacionalinės kultūros, nepaisant didesnio, kaip antai Kazachstane (Забирова, 2003), ar mažesnio, kaip Tadžikistane, rusifikacijos masto, susiformavo veikiant sovietinei nacionalinei politikai ir neišvengiamai perėmė ar pritaikė dalį jos formų bei raiškos būdų. Tai komplikuoja šių šalių dabarties santykius ir su savosios kultūros autentiškumo paieškomis, ir su buvusia metropolija. Tačiau toks hibridiškumas – gana tipiška regione postkolonijinė situacija (Ashcroft, 2007).

Žlungant Sovietų Sąjungai, Baltijos ir Užkaukazės respublikos aktyviai siekė nepriklausomybės, o Vidurio Azijos šalims ši, atrodytų, atėjo neįdėjus didesnių pastangų išsivaduoti*. Kaip šių šalių visuomenės priėmė Sąjungos subyrėjimą? Štai pasakojimas iš Turkmėnistanas: „Manau, dauguma žmonių nesidomėjo politine reikalo puse. Buvo tokių, kurie tikėjosi, kad išlipti iš tos pelkės, į kurią iki to laiko pavirto Sąjunga su savo deficitais, suirutė ir konfliktais, bus lengviau pavieniui. Buvo tokių, kurie džiaugėsi tautiniu atgimimu. Buvo tokių, kurie kalbėjo, kad dabar gamtos ištekliai – nafta ir dujos – priklausys turkmėnams (iki tol dujos ir nafta net nebuvo įtrauktos į respublikos biudžetą, išteklių gavybai vadovauta iš Maskvos). Bet daugumai paprasčiausiai rūpėjo kasdienė duona ir jie nelabai gilinosi į tai, kas vyksta. Žmonės nerimavo, kad vaisiai ir daržovės daugiau nebevežami į Rusiją. Mūsų kaimas augino daržoves ir vynuoges. Visą vasarą žmonės rinkdavo derlių ir kraudavo jį į ešelonų vagonus. Darbo buvo daug, atlyginimai neblogi, o ir patiems to derliaus dar užtekdavo. Dabar nebeliko darbo, nebeliko pajamų. Žemės ūkis labai nusmuko. Tas ir jaudino žmones. Gyventi buvo labai sunku. Dar 1993-iais pasikeitė pinigai, daug kas prarado visas santaupas. Kaime, aišku, žmonės turėjo gyvulių, o ir buvo įpratę gyventi kukliai, ypač šeimos su daug vaikų (tokių šeimų buvo dauguma)“**.

Vidurio Azijos postsovietinių valstybių politinės kultūros specifiką tyrinėjantis čekų politologas Slavomiras Horakas skiria keletą autoritarinių elitų kilmės iš genčių ir klanų tipų, kurie gali tarpusavyje persidengti: šeimyninį (Kazachstanas, Uzbekistanas, Kirgizstanas), regioninį (Uzbekistanas, Turkmėnistanas, Tadžikistanas po pilietinio karo, kuriame nugalėjo ir įsitvirtino vienas iš klanų), partinį (dėl

* Įdomu palyginti, kada Vidurio Azijos šalys paskelbė nepriklausomybę: Tadžikistanas – 1991 m. rugsėjo 9 d., Turkmėnistanas – spalio 27 d., Kazachstanas – gruodžio 16 d., Uzbekistanas ir Kirgizstanas – gruodžio 25 d., (pastarosios trys – Belovežo susitarimu jau oficialiai paskelbus, kad SSRS iširo).

** Asmuo, inteligentijos atstovas, SSRS žlungant gyvenęs Turkmėnistanas kaime, vėliau persikėlęs į sostinę, sutiko duoti interviu tik su griežta anonimiškumo sąlyga, nes ten priimta savo šalį liaupsinti, o ne analizuoti ar juolab kritikuoti. Interviu užrašytas Ašchabade 2015-07-15.

Vakarams demonstruojamos pseudodemokratijos partijos Vidurio Azijos šalyse tėra efemerinės, ištirpstančios realiose valdžios struktūrose, arba nykštukinės) ir ekonominį-socialinį (paramafijinės struktūros, korupcijos ryšiais susisaisčiusios su valdančiaisiais) (Горак, 2005). Šios aplinkybės lėmė tai, kad regionas iš kitų postsovietinių valstybių išsiskyrė aukštu politinių elitų stabilumu*, o sovietmečio palikimas jų kaitoje pasireiškė specifiniais būdais. Politinis paternalizmas ir polinkis jį įkūnyti naujai kuriamuose simboliniuose kraštovaizdžiuose gali būti iš dalies laikomi sovietinės politinės kultūros tęstinumo arba net ir „nepavykusios tranzicijos“ rodikliu. Vis dėlto šios sąsajos, apie kurias kalbėsime vėliau, netiesioginės. Nors desovietizacija valdančiuosius sluoksnius palietė nereikšmingai (išskyrus, iš dalies, Tadžikistaną ir pilietinių neramumų, dėl kurių prezidentai turėjo keletą kartų pasitraukti, nesyk krečiamą Kirgizstaną), jų santykis ir su sovietiniu laikotarpiu, ir su Rusija (Freire, 2009) išlieka gana kompliktuotas, laviruojantis, tai rodytų

* Visą kadenciją(-as) ar ilgiau, net „iki gyvos galvos“, šias pareigas ėjo: Lietuvos Prezidentas Algirdas Mykolas Brazauskas, 1992–1993 m. laikinasis LR Prezidentas, 1993–1998 m. LR Prezidentas (60 % rinkėjų balsų); 1996–2001 m. Moldovos Prezidentas Petru Lucinschi; Gruzijos Prezidentas Eduardas Ševardnadzė, 1985–1990 m. – SSRS užsienio reikalų ministras, Gruzijos Prezidentas nuo 1992 m. de facto, o 1995–2003 m. dvi kadencijas de jure; Azerbaidžano Prezidentas Heidaras Alijevas, 1982–1987 m. buvęs SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas, 1993–2003 m. – 3-asis valstybės Prezidentas, valdęs šalį iki mirties 2003 m., kai šį postą perėmė jo sūnus Ilhamas Alijevas, taip pratęsdamas prezidentinę dinastiją (tai kol kas vienintelis toks atvejis postsovietinėje erdvėje); Kazachstano Prezidentas Nursultanas Nazarbajevs, nuo 1990 m. ėjęs laikinojo Prezidento, nuo 1991 iki 2019 m. – Prezidento pareigas (net ir atsistatydinęs jis išlaikė politinę kontrolę neribotam laikui užimdamas keleto svarbių institucijų vadovo pareigas), 2010 m. gavęs oficialų Tautos lyderio (Elbasy) titulą, nuo 2007 m., pataisius Konstituciją – vienintelės valdančiosios „Nur otan“ partijos vadovas; Uzbekistano Prezidentas nuo 1990 m. iki mirties 2016 m. Islamas Karimovas; Turkmenistano Prezidentas Saparmuratas Nijazovas, valdęs šalį nuo 1990 m. iki mirties 2006 m., vadintas Turkmenų tėvu (Turkmenbasy) ir sugebėjo sukurti įspūdingų mastų savo asmens kultą. Trumpesnį laiką, ne visą kadenciją, prezidentais yra buvę ir kiti buvusieji respublikinių KP pirmieji sekretoriai, kuriems nepavyko įsitvirtinti valdžioje dėl vieno ar kitų priežasčių. Pavyzdžiui, Ajazas Mutalibovas, 1990 m. paskirtas Azerbaidžano KP pirmuoju sekretoriumi, paskelbus nepriklausomybę 1990–1992 m. buvo išrinktas pirmuoju Azerbaidžano Prezidentu, tačiau priverstas atsistatydinti dėl negebėjimo sureguliuoti Kalnų Karabacho konfliktą, tuomet emigravo į Rusiją, kur buvo nesėkmingai bandytas suimti kaltinant organizavus valstybės perversmą. 1985–1991 m. Tadžikistano KP pirmojo sekretoriaus pareigas ėjęs Kacharas Machkamovas 1991 m. tapo pirmuoju valstybės Prezidentu, atsistatydino dėl opozicijos spaudimo, nes palaikė pučistus, vėliau buvo parlamento narys „iki gyvos galvos“, Tadžikistano atstovas prie EEB. Antruoju Tadžikistano Prezidentu (1991–1992) tapo 1982–1985 m. TKP 1-asis sekretorius Rachmonas Nabijevs, jis, kilus islamistų inspiruotam pilietiniam karui, atsistatydino, mirė 1993 m. Pereinamuoju laikotarpiu de facto ar de jure valstybės Prezidento pareigas yra ėję ir kiti aukščiausi sovietinės nomenklatūros pareigūnai – respublikinių Aukščiausiųjų Tarybų pirmininkai (Leonidas Kravčiukas Ukrainoje, [1991–1994 m.], Anatolijus Gorbunovas Latvijoje [1990–1993 m.]), kiti aukšti partijos funkcionieriai, pavyzdžiui, Mircea Sneguras Moldovoje [1991–1997 m.].

ir valstybinės simbolikos pasirinkimo variacijos. Kalbant apie istorijos politiką ir oficialias nacionalinės istorijos versijas, vienur autoritariniai lyderiai pasirinko kritinį santykį su sovietmečiu, kitur jis liko nuosaikesnis. Dalis Vidurio Azijos respublikų (Kazachstanas, Kirgizstanas, Turkmėnistanas) kardinaliai pakeitė valstybinę simboliką, tuo tarpu kitos ją transformavo nežymiai. Taškente, sovietmečiu neformalioje Vidurio Azijos respublikų sostinėje (Космарский, 2008), 2002 m. net buvo įkurtas Sovietinių represijų aukų atminimo muziejus (Абашин, 2011), kurio ekspozicija kelia paradoksalių asociacijų su Islamo Karimovo režimo plačiai vykdytu politinių oponentų persekiojimu.

Abėcėlės pasirinkimo klausimas žlungant Sovietų Sąjungai regione buvo tapęs itin aktualus – dalis šalių, sekdamos Turkijos pavyzdžiu, įsivedė lotyniškąjį raidyną, bet Kazachstane, kur 2017 m. Prezidento N. Nazarbajevio pasirašytu įstatymu nuspręsta palengva, iki 2025 m., pereiti prie lotyniškosios abėcėlės, Tadžikistane ir Kirgizstane liko galioti sovietmečiu tiurkų ir tadžikų kalboms pritaikyta kirilica. Mąžtant rusų kultūros ir kalbos įtakai Turkija, kaip ir naftos šiečių valdomi Jungtiniai Arabų Emyratai bei Saudo Arabija, joms tampa rytietiškosios modernizacijos pavyzdžiu ir sektinu modeliu. O pastarąjį dešimtmetį regione tolydžio darosi reikšmingesnis ir Kinijos vaidmuo, tampantis rimta atsvara išliekančiai Rusijos įtakai. Specifinis ir islamo vaidmuo šalyse, kaip ir kitose respublikose, sovietmečiu patyrusiose agresyvų ateizmo diegimą. Tyrėjai pastebi, kad dėl sovietinio tipo sekuliarizacijos poveikio islamas čia yra specifinis, apsiribojantis tradicijomis arba svyruojantis tarp pseudoreliginio politinio vado kulto ir fundamentalizmo. Pavyzdžiui, bandydami įsitvirtinti Tadžikistano valdžioje fundamentalistai kartu su nacionaldemokratais prieš buvusios sovietinės nomenklatūros klaną 1992–1997 m. kovojo nuožmų pilietinį karą. Šis atvejis turėjo įtakos viso regiono nuostatoms religijos atžvilgiu – nors islamiška kultūra bei vertybės sudaro tradicinės Vidurio Azijos kultūros pagrindus, tad ir jų politiniai lyderiai dažniausiai prisistato kaip religijos puoselėtojai ir mečečių statytojai, tačiau į aktyvesnę jos raišką viešajame gyvenime žiūrima itin jautriai ir įtariai (Rasanayagam, 2011), akivaizdžiai bijant radikalųjų islamo atmainų prasiskverbimo iš gretimų Afganistano ir Irano. Su pastaraisiais, beje, šalis sieja ne tik istorinis likimas, tradicijos, bet ir gausios ten gyvenančių tautiečių diasporos. Šis geopolitinis veiksnys, kaip ir pati autoritarinių režimų specifika, turi didžiulę reikšmę ir dar vienam regiono šalis vienijančiam bruožiui – polinkiui į uždaramą (išskyrus Kazachstaną ir Kirgizstaną), nors visos penkios valstybės itin stengiasi tarptautiniu mastu prisistatyti kaip šiuolaikiškos ir pažangios. Tačiau šias pastangas, be politinių elitų valios, lemia ir finansiniai jų

pajėgumai, apibrėžiami disponuojamų gamtos išteklių (naftos, dujų, retųjų metalų, medvilnės ir t. t.) gausos arba stokos. Šiuo atžvilgiu Vidurio Azijos šalys tarsi skyla į dvi dalis – turtingąsias (Kazachstanas, Turkmėnistanas ir Uzbekistanas) ir skurdžiausias (Tadžikistanas ir Kirgizstanas), nors šis skirstymas sąlyginis, jam reikšmės turi ir išteklių gavybos infrastruktūros išplėtojimo sovietmečiu lygis. Galimybė savarankiškai naudotis išteklių gavybos ir pardavimo teikiamais pelnais, kurie, kaip minėta, sovietmečiu būdavo be ceremonijų nusavinami Centro žinion, dabar itin paranki autoritarinei valdžiai įtvirtinant savo, kaip „tarptautinio žaidėjo“, poziciją (pavyzdžiui, dujotiekio „Nabucco“ projektas ir t. t.). Ekonominis savarankiškumas leidžia minėtoms valstybėms, įskaitant Azerbaidžaną, tapti reikšmingomis geopolitinėmis veikėjomis regione, dažnai verčiančiomis tarptautinę opinią užmerkti akis prieš jų režimų vykdomas represijas opozicijos atžvilgiu ir žmogaus teisių pažeidimus. Ir atvirkščiai, ekonominių svertų neturėjimas padarė Tadžikistaną ir Kirgizstaną Rusijos bei JAV įtakos sferų įkaitais.

Lėšos, gautos iš gamtinių išteklių eksporto, aktyviai naudojamos ir valdžios legitimacijai šalių viduje – brangiai kainuojančiai vizualinei propagandai. Tai atveria kelius įdiegti ir palaikyti ne tik paternalistines valdžios nuostatas, bet ir autoritariinių lyderių asmens kultus. Dažnu atveju vadovo kultą plačiau pagrindžia bei paaiškina ir tam tikra ideologinė doktrina – bašizmas Turkmėnistane ar heidarizmas Azerbaidžane. Galima išskirti keletą bendrųjų autoritarinių lyderių kulto požymių: tai ir prezidento asmens tapatinima(si)s su valstybe (*l'état – c'est moi*, „be Putino nebus Rusijos“ ir t. t.), išskirtinė biografija (pseudodieviška Kim Il Sungo kilmė, stebuklingas išsigelbėjimas, antai S. Nijazovas lieka gyvas per 1948 m. Ašchabado žemės drebėjimą, nors visa jo šeima žūsta ir t. t.), ypatingos galios ir gebėjimai atkurti tvarką po sociopolitinės suirutės, kurią sukėlė karas ar sociopolitinio režimo kaita (priskiriamos ir A. Hitleriui, ir H. Alijevui, ir V. Putinui). Galiausiai, įsitikinimas, kad visos svarbiausios valstybės idėjos, vizijos, sumanymai ir darbai kyla iš prezidento geniaus ir iniciatyvos, o visuomenei pasyviai ir džiugiai belieka jiems pritarti ir suskubti įgyvendinti jo užmojus. Asmens kulto formavime svarbi ir viešųjų ryšių, propagandos kūrėjų išmonė, jų kūrybiškumas, ir tai, kokie sklaidos kanalai ir priemonės tam pasirenkami, pavyzdžiui, „kietosios“ (paminklai, prezidento muziejai, mauzoliejai...) ar/ir „minkštosios“ propagandos formos (viešieji atvaizdai, įskaitant nacionalinę valiutą, fotografijos, toponimai, dokumentiniai ir vaidybiniai filmai, ordinarai, medaliai, garbės vardai, šventės, minėjimai, priesaikos ir šūkiai, lyderio filosofinių, grožinių ar mokslinių kūrinių publikavimas, dažnas jo rodymasis TV ir pan.). Iš esmės tam pasitarnauja totali žiniasklaidos kontrolė, įvesta cenzūra ir

žodžio laisvės ar laisvos prieigos prie interneto ribojimai. Pavyzdžiui, Turkmėnistane, internetą įsivedusiame tik 2007 m., prieiga prie jo iki šiol lieka labai kontroliuojama, o naudojimasis socialiniais tinklais blokuojamas, tačiau žmonės įsigudrina šias kliūtis apeiti.

Trijų tiurkų tautų (Azerbaidžano, Kazachstano ir ypač Turkmėnistano) lyderių asmens kultai remiasi ne tik „perėjimo“ į postsovietinį būvį sėkme ir socioekonominės krizės įveika, bet ir jų, kaip nacionalinės valstybės tėvų kūrėjų ir „tautos maitintojų“, vaidmeniu bei kuriamu viešuoju įvaizdžiu. Todėl, nepaisant natūralios lyderių kaitos, kartą suformuoti „Tautos tėvo“ vaizdiniai čia lieka homogeniški ir stabilūs, o naujieji lyderiai savo teisėtumą neišvengiamai priversti grįsti pirmtako politikos tęstinumu. Palyginti su jais V. Putino kultas yra heterogeniškesnis, neišvengiantis vidinių prieštaravimų, kylančių iš bandymų suderinti tai, kas nesuderinama – sovietinę ateistinę ir ortodoksiškąją carinę tradicijas. Be to, jam kur kas didesnę įtaką daro ir kintančios geopolitinės konjunktūros, ir paties lyderio gebėjimas į jas reaguoti. Sovietinis „gensekų“ šlovinimo tradicijos palikimas šiuose kultuose, nors, kaip matysime, ir ryškus, ypač naujai kuriamo simbolinio kraštovaizdžio estetikoje, tačiau nebėra vienintelis jų kilmės bei palaikymo šaltinis. Jam konkurenciją sudaro ir kiti paternalizmo ištekliai, kaip antai mitinių ar istorinių protėvių pagerbimas, įtvirtinamas besiformuojančioje nepriklausomų valstybių nacionalinės atminties politikoje, patriarchalinės ir linkusios į autoritarizmą islamo kultūros ypatumai ar islamiškosios modernizacijos pavyzdys kemalizmas, galiausiai, šiandienos arabų šeichų estetinio skonio perėmimas.

Kodėl dalyje šių šalių veikiai pasireiškusios politinio paternalizmo formos tęsė ar net sustiprino sovietinį vadų kultą, o štai, pavyzdžiui, Baltarusijoje tokia politinio lyderio viešoji raiška nebūdinga, nepaisant veikiai susiformavusios stiprios valdžios vertikalės ir absoliučios politinės galios koncentracijos vieno asmens rankose? Matyt, tai lėmė politinės kultūros tradicijų specifika. Pavyzdžiui, Putino asmens kulto atvejis ryškiai skiriasi nuo trumpai aptartų pavyzdžių. Viešasis Rusijos prezidento įvaizdis bėgant laikui kito ir tampa vis labiau ambivalentiškas, heterogeniškas, tad gali būti analizuojamas ir tęstinumo (bizantiškoji cezaropapizmo tradicija, integruojant ir sovietinių vadų atmintį), ir naujumo požiūriu, taip pat atsižvelgiant į inovatyvius šio kulto elementus. Akivaizdus ir Putino kulto ryšys su populiariąja kultūra (pavyzdžiui, suvenyrai, matrioškos ar marškinėliai su jo atvaizdu), pasireiškiantis jo „liaudiška“ kalbėjimo ir elgsenos maniera, kitiems čia aptariamiems kultams visiškai nebūdinga. Galima pastebėti, kad Putinas siekia sąmoningai kurti ir išnaudoti ne tiek „Tautos tėvo“, kiek „Dziudoisto“, „Mačo“,

„Alfa patino“, „Meilužio“ įvaizdžius, kurie tarpusavyje nedera. Tai liudija jo mėgiai praktikuoti ekstremalų sportą, drąsiai demonstruojamas nuogas torsas, „meilė“ laukiniams gyvūnams, viešos religingumo apraiškos ir t. t. Pažymėtina, kad lyderio kūniškumo demonstravimas apskritai nebuvo būdingas sovietinių generalinių sekretorių viešajam įvaizdžiui. Nėra jis priimtinas nei solidumą puoselėjantiems Vidurio Azijos vadovams, nors Turkmėnistano prezidentas Gurbarguly Berdymuchamedovas (2007–2022), kol neperleido savo posto sūnui Serdarui, kartais propagandos ir buvo vaizduojamas kaip roko muzikantas, sportininkas ar šaunus raitelis, ką demonstruoja ir jam Ašchabade 2015 m. pastatytas auksinis paminklas. Tačiau propagandos pasirinkime pabrėžti jaunystę, fizinę jėgą, vyrišką patrauklumą slypi ir tam tikra silpnybė dėl neišvengiamo lyderio kūno senėjimo, ką vis labiau matome Putinui senstant. Panašiai nestabilus ir priklausomas nuo sėkmės ar nesėkmės mūsų lauke atrodo ir „Krymo kampanijos“ ir per karą Rytų Ukrainoje suformuotas Putino, kaip „Tautos vado“ ir „Rusų pasaulio gynėjo“, vaizdinys (*Putin as Celebrity...*, 2013). (Žr. 51, 52 nuotr. įklijoje).

Iš Vidurio Azijos regiono šalių būtent Kazachstane ir Turkmėnistane nacionalinio tapatumo kūrimo ir naujosios ideologinės doktrinos sklaidos tikslais bene nuosekliausiai ir kompleksiausiai buvo pasitelkta urbanistinė pertvarka, nes šios valstybės tam gali skirti daugiau finansinių resursų. Apskritai autoritariniuose, kaip ir totalitariniuose, režimuose valdžios kišimosi į urbanistinius-architektūrinius sprendimus lygis paprastai būna aukštas, o architektai ir urbanistai priversti vykdyti savo valstybinių užsakovų norus bei įgeidžius. Politinis geografas Johnas Allenas yra pateikęs modelį, padedantį geriau suvokti, kaip tokio tipo santvarkose susiformuoja ir plėtojasi vietos (*location*), veiksmo (*action*) ir politinės valdžios (*power*) sąveika (Allen, 2003). Allenas išskiria keturis pamatinius galios demonstravimo būdus, kurie pastebimi autoritarinių miestų kūrimo strategijose: prievartą (raginimą), autoritetą, manipuliaciją ir gundymą (Allen, 2003: 103, 139, 149, 170). Jų skirtumai atsiskleidžia per skirtingus siekius, tačiau juos vienija galia formuoti ir savo reikmėms pasitelkti fizines erdves ir socialines grupes. Prievarta dažniausiai vartojama trumpai, pasireiškia spaudimu, atmetimu ar pašalinimu ir yra sąlygojama buvimo fiziškai ar socialiai arti tų, į kuriuos nutaikyta, greta to ribojant ir jų galimybę priešintis. Autoriteto naudojimas susijęs su savanoriška subjekto (visuomenės grupių ar individų) pagarba lyderio asmeniui ir gyvenimiškai patirčiai, tačiau tai nestabili ir nepatvaru dėl tokio pasitikėjimo laikinumo kintant politinėms aplinkybėms. Manipuliacija, reiškianti sąmoningą tikrųjų motyvų maskavimą, – taip pat yra gana ribota valdžios galia. Tačiau ji gali būti efektyvi ilgai veikiant

propagandai, kai po kurio laiko tam tikrus ideologinius teiginius žmonės pradeda priimti kaip natūralius faktus. Savo ruožtu gundymas (įtaiga) yra subtiliausia ir iš pažiūros silpniausia galios forma, tačiau ne mažiau paveiki sprendžiant tam tikras nacionalinės savimonės formavimo problemas. Nors daugelis sąjunginių respublikų miestų po 1990 m. patyrė didelį nuosmukį, Baku, Astana ir Ašchabadas gali būti laikomi regioninėmis išimtimis. Remdamiesi didžiuliais gamtiniais ištekliais, kuriais nebereikėjo dalytis su Centru, nepriklausomų valstybių planuotojai savo sostinėse ėmėsi vykdyti plataus užmojo pertvarką. Toliau matysime, kaip Alleno aprašytasis teorinis modelis pasitarnaus išsamiau analizuojant dviejų Vidurio Azijos postsovietinių sostinių – Astanos ir Ašchabado – atvejus.

Astana: sostinės perkėlimas

Istorijoje būta ne vieno sostinės perkėlimo į kitą miestą atvejo dėl įvairių išorės ir vidaus priežasčių. Nemažai jų buvo XX a. Tokio likimo neišvengė ir Lietuva, tarpukariu priversta laikinąją sostinę paskelbti Kauną, o Vilnių susigrąžinusi 1939 m. sovietų dėka. Tačiau postsovietinėje erdvėje sostinės perkėlimas yra unikalus, todėl Kazachstano atvejis vertas išsamesnės analizės. Galbūt tam turėjo įtakos ir 1923 m. respublikinės Turkijos sprendimo iš imperinio Stambulo perkelti sostinę į Ankarą pavyzdys. Iš Almatos į Astaną sostinė buvo perkelta 1997 m., tam šis miestas radikalčiai perstatytas. Tyrinėtojus iki šiol domina tikrieji šio itin brangaus ir rizikingo projekto motyvai (Бекыс, Медейова, 2011).

Iki pat XX a. pradžios kazachams liekant veikiau klajoklių tauta, didžiūma didesniųjų šalies miestų buvo ne tik įkurti carinės imperijos viešpatavimo laikais, bet ir dominuojami rusų ar rusakalbių. Rusijos imperijos užkariavimo metais kazachai sudarė gentines klajoklių grupes, kurios neturėjo sostinės tikrąja šio žodžio prasme. Almata buvo tipiškas kolonijinis miestas, prasidėjęs nuo kazokų igulos 1854 m., iš pradžių pavadintas Zailijsku, vėliau, 1885 m., – Vernyj, 1921 m. gavęs dabartinį Almatos (Obuolių tėvo) vardą. Ir valdant sovietams jis išliko rusiškas ir gyventojų dauguma, ir architektūra. Tačiau dėl sovietų nacionalinės politikos specifikos miestas buvo pradėtas suvokti kaip kazachų valstybingumo ir nacionalinės kultūros centras (*A State of Nations...*, 2001). Oficialusis diskursas sąjunginių respublikų sostines vaizdavo kaip etniškai atskirtų tautų, o ne kaip iš išorės primestos valdžios centrus. Kazachstane, kaip ir kitur SSRS, 6–7 dešimtmečiuose vyko nacionalinių elitų iš vietinės nomenklatūros kadru, įgyjančių vis daugiau realios valdžios, formavimosi procesas (Suny, 1993:100-103). Būtent sovietmečiu

susiformavo moderni kazachų tauta, buvo apibrėžtos respublikos sienos ir sostinė. Natūralu, kad Almata tapo ir 1991 m. nepriklausomybę paskelbusios valstybės politiniu centru. Šalies ir miesto valdžia dėjo nemaža pastangų jos, kaip sostinės, statusui pakelti, investuodama į urbanistinę infrastruktūrą bei viešosios erdvės estetiką. Tačiau kiek netikėtai 1995 m. prezidentas Nursultanas Nazarbajevas pasirašė dekretą dėl sostinės perkėlimo į šiaurės provincijos industrinį miestą Akmolą, teturintį apie 200000 gyventojų ir visiškai nepritaiktą modernios sostinės statusui ir reikmėms, ir pervadinti jį Astana (kazachų kalba tai tiesiog reiškia „sostinę“). Akmola buvo įkurta 1830 m. kaip tvirtovė, nuo 1832 iki 1961 m. žinoma kaip Akmolinskas, vėliau – Celinogradas, taip pavadintas „plėšinių užkariautojų“ (ру. целина) garbei. Tautinio atgimimo metais miestui buvo sugrąžintas senasis pavadinimas, o 1998 m. naujoji sostinė gavo Astanos vardą, nes Akmola reiškia „baltąjį kapą“ ir nebuvo tinkamas naujojo politinio centro įvardijimas.

Industrinis miestas Celinogradas driekėsi dešiniajame Išimo upės krante, tačiau spartesnę jo plėtrą šia kryptimi ribojo upė ir geležinkelis. Jis buvo užstatytas tipiškais daugiaaukščiais pastatais, o geležinkelio pusėje įsikūrė pramoninė zona. Kairiajame Išimo krante daugiausia būta privačių namų kvartalų ir vasarnamių. Pasak naujųjų miestą projektavusių architektų, „sostinės perkėlimas vyko sunkiais metais, kai žmonėms ištisus mėnesius nebuvo mokami atlyginimai. Tokiomis aplinkybėmis privačius sklypus atimti buvo lengviau, nei nugriauti gyvenamuosius pastatus. Tačiau kairiojo kranto ir Išimo pakrantės plėtros problema pasirodė esanti ta, kad ši teritorija buvo periodiškai užliejama, o požeminiai vandenys per daug arti paviršiaus. Naujo administracinio ir verslo centro statybai reikėjo pirmiausia inžineriškai paruošti teritoriją, taip pat išspręsti susisiekimo su dešiniuoju krantu uždavinį“ (Город двух..., 2020).

Naujojo miesto statyba ir valstybinio aparato perkraustymas prasidėjo 1997 m. (beje, dauguma užsienio ambasadų liko iki šiol reziduoti Almatoje) ir užtruko daugiau kaip dešimtmetį. Sostinės perkėlimas tapo ženklų simboliškai nutraukti saitus su sovietiniu palikimu: visas tas socialinis ir kultūrinis kapitalas, kurį sovietmečiu sukaupe Almata, atrodo nebesvarbus ir nepakankamas į ateitį orientuotam nacionaliniam projektui su ambicingais tarptautiniais užmojais realizuoti. Būta daug oficialių šio sprendimo paaiškinimų – tai ir menamas Almatos užterštumas ar seisminis nesaugumas. Ir nepalanki geografinė padėtis šiam miestui esant pačiuose didžiulės šalies pietuose, prie pat Kirgizstano ir netoli Kinijos sienų, kur esą separatistinės viltis puoselėjančių uigūrų autonominė sritis kelia potencialią grėsmę šalies vientisumui. Ir poreikis subalansuoti šalies ekonominius pajėgumus, išlyginant industrinės

šiaurės ir atsilikusių agrarinių pietų skirtumus, ir t. t. Nors pastaroji priežastis tikėtinės (pavyzdžiui, Brazilijos sostinė iš Rio de Žaneiro į naujai pastatytą miestą Braziliją buvo perkelta 1960 m. siekiant subalansuoti valstybės sociopolitinius pajėgumus, taip atsveriant per didelę ekonominę urbanizuotų pakrančių reikšmę), vis dėlto analitikai tikruosius sostinės perkėlimo motyvus pirmiausia sieja su etninių kazachų padėties stiprinimo tikslais, savotišku šiaurinės šalies dalies „atsikariavimu“ iš rusakalbių gyvenamų pramoninių teritorijų, taip pat su prezidento N. Nazarbajevo klanu noru užsitikrinti savo valdžios tęstinumą, silpninant kitų klanų galią (Anacker, 2004). Sovietmečiu respublikos šiaurė tapo ekonominės rusakalbių ekspansijos erdve, ypač kai buvo paskelbtas „plėšinių įsisavinimo“ planas, ir vietiniai rusai bei rusakalbiai laiko ją sava. Tačiau šis persikėlėlių diskursas prieštarauja naujai oficialiai valdžios nuostatai, kad visa Kazachstano teritorija yra etninių kazachų žemė ir reikia šią prieštarą įveikti. Laikas parodė, kad šis sprendimas buvo toliaregis ir itin apdairus. Taip buvo užbėgta už akių „Rusų pasaulio“ koncepcijos išnaudojimui „tėvynainių gynimui“ ir potencialiam šalies destabilizavimui, kaip kad atsitiko kitose etninių rusų ar rusakalbių gausiai gyvenamose buvusios SSRS teritorijose – Padniestrėje, Kryme ar Rytų Ukrainoje.

Be jokios abejonės, naujoji sostinė turėjo tapti ne tik vizitine Kazachstano kortele, bet ir užsienio investuotojams pasiūsta žinute apie valstybės ekonominę potencialą. Tuo tikslu buvo pasitelktos tarptautinio masto šiuolaikinės urbanistikos ir architektūros įžymybės. Pavyzdžiui, generalinį miesto planą sukūrė garsus japonų architektas Kisho Kurokawa, projektavęs daug sparčiai augančių Kinijos bei Pietryčių Azijos miestų (Bissenova, 2014). Kai kuriuos pastatus projektavo garsūs Vakarų architektai, kurie galėjo nežaboti savo vaizduotės, o tai leido sukurti išskirtinės išraiškos ir formų pastatų. Naujasis sostinės miestovaizdis turėjo transliuoti ne tik „ekonominio šalies atvirumo“ žinią, pačios eklektiškos jo formos turėjo leisti miesto lankytojui užsieniečiui pasijusti „lyg namie“. Tokia manipuliacija, architektūrinėmis raiškos priemonėmis kuriant globalų ateities miestą (Медейова, 2008), pirmiausia buvo nukreipta į užsienio investuotojus. Tačiau, kita vertus, jai artima gundymo strategija buvo skirta vietiniams gyventojams ir pasireiškė ne tik kazachų skatinimu Astanoje ieškoti sėkmingų darbo ir karjeros perspektyvų, bet ir kita, platesne – nacionalinio tapatumo kūrimo – prasme.

Nors Kazachstano valdžioje, kaip ir daugumoje Vidurio Azijos valstybių, įsitvirtino buvusios sovietinės nomenklatūros atstovai, vadovaujami prezidentu tapusio pirmojo KKP CK sekretoriaus Nazarbajevo, žlugus SSRS jie buvo priversti ieškoti alternatyvų sovietinei socioekonominiai sanklodai ir ideologijai

(*Kazakhstan and...*, 2019). 1991–1995 m. laikotarpį analitikai laiko pereinamuoju, kai buvo galutinai demontuota sovietinė ideologija ir pradėti kloti naujosios oficialiosios šalies raidos doktrinos pamatai (Забирова, 2003). Iš pradžių jie buvo siejami su euroazijine integracija, nuolat pabrėžiama demokratizacija, tačiau ilgainiui vis tvirčiau pereinama prie titulinės tautos nacionalinių ypatumų išsaugojimo bei tęstinumo siekio daugiakultūrės visuomenės sąlygomis (Морозов, Тастенов, 2006). Šis prieštaringas uždavinys reikalavo rasti vienijančią idėją, grįstą tradicijų pritaikymu šalies modernizavimo reikmėms, siekiant adekvataus atsako į postmodernaus globalizuoto pasaulio keliamus iššūkius. Ir naujoji sostinė Astana, 2019 m. pervadinta Nur Sultanu ilgamečio prezidento Nazarbajevo garbei*, turėjo tapti instrumentu šiam tikslui įgyvendinti. Tam buvo pasitelkta naujai kuriamo miestovaizdžio estetika, derinanti tradicinius kazachiškus elementus su pasaulio klasikinės ir šiuolaikinės architektūros stilistika. Iš jų pirmiausia paminėtinas sostinės perkėlimo simbolis – 105 m aukščio Baitereko bokštas, kuriame įkūnytas mitologinis kazachų gyvybės medis tuopa su jo viršūnėje padėtu Laimės paukščio Samruko kiaušiniu, simbolizuojančiu saulę – turistų mėgstamų miesto apžvalgos rutuliu. Bokšto 97-ajame metre, įamžinant sostinės perkėlimą 1997 m., yra akmuo su prezidento Nazarbajevo dešinės rankos atspaudu, į kurį įdėjęs ranką lankytojas gali išgirsti nacionalinį Kazachstano himną. Beje, Nazarbajevo asmens kultui, plačiai besireiškiančiam žiniasklaidoje ir vizualinėje propagandoje (Рыскожа, 2009), vis dėlto monumentalios formos kol kas naudojamos retai, esama tik keleto jam skirtų paminklų, vienas kurių yra Almatoje, kitas nuo 2010 m. stovi Ankaroje (В столице Турции..., 2010). (Žr. 53, 54, 55 nuotr. įklijoje).

Baltu marmuru dengti prezidento rūmai Ak Orda iš tolo primena tradicines kazachų jurtos kontūrus. Dar daugiau nacionalinių elementų esama didžiausioje pasaulio palapinėje – Chan Šatyr rūmuose (150 m aukščio, atidengti 2008 m. Nazarbajevo 70-mečio jubiliejaus proga). Tai prekybos ir pasilinksminimų erdvė, prilygstanti dešimties futbolo stadionų plotui. Praeitais ir ateities samplaika pasižymi dauguma naujųjų miesto pastatų. 2006 m. atverti Taikos ir harmonijos rūmai buvo suprojektuoti piramidės formos britų architekto sero Normano Fosterio su partneriais. Juose vyksta įvairūs religinių dialogų ir kultūrų bendradarbiavimo renginiai, veikia nacionalinis muziejus, biblioteka, tyrimų centrai ir t. t. Koncertų

* Šį sprendimą taip pat galima sieti su sovietine miestų ir vietovių pavadinimo tradicija, kai žymūs revoliucijos vadai nusipelnėdavo įamžinimo tokiu būdu. Tačiau 2022 m. rugsėjo 17 d. Kazachstano prezidento Kasymo-Žomarto Tokajevo sprendimu buvo grąžintas ankstesnis pavadinimas. Oficialiai teigiama, kad tam įtakos turėjo sostinės gyventojų nepasitenkinimas.

rūmai – futuristinis pastatas, sukurtas italų architekto Manfredo Nicoletti'čio, atvėręs duris 2009 m., primena gėlės žiedlapius, o jo spalvos atkartoja nacionalinės vėliavos spalvas. Postmodernių neįprastų formų ir Menų rūmai Šabyt. Viešbutis „Triumfas“ – aiški aliuizija į stalininius Maskvos dangoraižius ir pan. Naujoji sostinė, nors ir nepasižymi stilistine vienove, dar vadinama „miestu, kur susitinka Rytai ir Vakarai“. Kaip rašo postsocializmo tyrinėtojos Nelly Bekus ir Kulshat Medeuova, naujasis simbolinis Kazachstano sostinės kraštovaizdis išnaudoja vietines tautodailės tradicijas ne kaip kūrybišką paveldo išteklių pritaikymą, bet kaip talpyklą potencialių simbolių, kurie gali būti pasitelkti progresyviame miesto įvaizdžiui kurti ir šalies viduje, ir tarptautinėje arenoje (Bekus, Medeuova, 2017).

Žlugus SSRS iš Kazachstano miestų taip pat buvo šalinami monumentai sovietiniams veikėjams, plėšinių užkariautojams ir t. t. Tačiau dėl daugiatautės šalies padėties režimui buvo sudėtinga suformuoti tokią bendrą istorijos versiją ir atitinkamą atminties politiką, kuri tenkintų ir kazachus, ir rusakalbius, ir net užsienio turistus. Galbūt dėl to oficialiai pasirinkta puoselėti pilietinį „kazachstanietišką“, o ne etnolingvistinį – „kazachišką“ – nacionalizmą. Tai ryšku ir atsisakyme išskirti „savo“ stalininių represijų aukas etniniu pagrindu, kuo Kazachstano istorijos politika gerokai skiriasi nuo kitų postsovietinių šalių (Kundakbayeva, Kassymova, 2016). Vienas pirmųjų oficialių sprendimų, kuriuos Kazachstano valdžios institucijos priėmė, kai Akmola tapo Astana, buvo išmontuoti mieste esančius sovietinius paminklus. Kartu su V. Lenino paminklu, pastatytu 1970 m., ir paminklu, skirtu kovotojams už sovietų valdžią (1972 m.), daugelis statulų, vaizduojančių plėšinių užkariautojus, buvo nukelta ir išvežta į saugyklas. Tuo pačiu metu besiformuojančiame Astanos miestovaizdyje pamažu atsirado daugybė paminklų ir simbolių skulptūrų, nurodančių į tradicinės kultūros archetipus (Медейба, 2012).

Panašus į architektūroje taikomą lokaliomis tradicijomis besiremiantis simbolizmas naujojoje sostinės monumentalistikoje ypač pastebimas. Pirmiausia paminėtinas Kazach eli monumentas, 91 m aukščio obeliskas (įamžinantis nepriklausomybės paskelbimą 1991 m.), kurio viršūnėje tupi auksinis Samruko paukštis, o apačia dekoruota keturiais bareljefais, simbolizuojančiais prezidento Nazarbajevo ir jo tautos vienybę. Kiti du stambiausi tokio pobūdžio paminklai Astanoje, skleidžiantys oficialią žinią, įkurdinti miesto pakraščiuose. Tai memorialas politinių represijų aukoms (neįvardijant jų tautybės) – obeliskas pietiniame Išimo upės krante ir paminklas „Tėvynės gynėjams“ rytinėje miesto dalyje – taip pat obeliskas ir du bareljefai, vienas kurių vaizduoja abstrakčius einančius į mūšį viduramžių kazachų karius, o kitas – Antrojo pasaulinio karo dalyvius slavus

kareivių uniformomis. Jame aiškiai kartojama sovietinių DTK monumentų estetiką. Taip norima parodyti daugiatautę visuomenę, nepatyrusią etninių nesutariimų, kurie plėšo kai kurias kitas postsovietines šalis. Tokio pobūdžio manipuliacija pasirodė esanti ganėtinai sėkminga, ypač užsieniečių akyse, dėl ko Nazarbajevas nekart net lygintas su Singapūro lyderiu Lee Kuan Yew, daugmaž sėkmingai susitvarkiusiu su savo šalies daugiakultūriškumu. Šis palyginimas ne tik buvo malonus prezidentui, bet ir leido nepelnytai gretinti Astaną su klestinčiu ir kosmopolitišku Singapūru (*Kong, Yeoh, 2003*).

Tarp naujų viešųjų monumentų ir iškilios asmenybės, susijusios su Kazachstano istorijos ištakomis ir kultūra, pavyzdžiui, Džanibeko ir Kerejaus paminklas (2010 m.), skirtas kazachų chanato įkūrėjams XIV a., Kenesari Kasimovo paminklas (2001 m.), įamžinantis šio politikos veikėjo kovą už nepriklausomybę nuo Rusijos imperijos XIX a., ir du paminklai, skirti XIX a. kazachų poetui ir kompozitoriui Abajui (2000 ir 2010 m.). Tačiau šis simbolinis miesto erdvės nacionalizavimas nereiškė visiško atsiribojimo nuo sovietinės praeities. Kai kurie nauji paminklai Astanoje įamžina kazachų dalyvavimą DTK, pavyzdžiui, 2008 m. pastatytas paminklas Alijai Moldagulovai ir Bauržan Momyšuli, moterims kovotojoms, kurios buvo apdovanotos aukščiausiu Sovietų Sąjungos didvyrio titulu, tai ir sovietinio kazachų poeto Džambulos Džambajevos paminklas (taip pat pastatytas 2008 m.), ir memorialinis kompleksas su generolo majoro Ivano Panfilovo paminklu (2015 m.), skirtu visiems Kazachstano dalyviams DTK (Bekus, 2017). Panašiai nuosaiki nacionalizavimo strategija buvo pritaikyta ir sostinės toponimams. Naujojo administracinio miesto centro gatvių ir įstaigų pavadinimai formuojami iš vietovardžių, susijusių su istoriniais Kazachstano chanatais ir kazachų gyvenamomis teritorijomis. Taip Astanos administracinis centras tapo šlovingo kazachų tautos kelio į Kazachstaną simboliu (Bekus, 2017:801), kuriam netrukde ir išsugotieji sovietinio laikotarpio vietovardžiai, pagerbiantys vietinius karo didvyrius, visuomenės ir politikos veikėjus – tik pasislinko jų interpretacijos akcentai. Nuo šiol jie buvo integruoti nebe į sovietinę internacionalinę, bet į kazachiškąją multi-kultūrinę ideologiją.

Vis dėlto, pradėjus įgyvendinti sostinės perkėlimo projektą, prievarta ir autoritetas vartoti kur kas dažniau. Žinoma, ne fizinė prievarta ginė perkeliamų ministerijų ir įstaigų valdininkus palikti jaukią ir patogią Almatą ir važiuoti į veikiai „labiausiai vėjuota pasaulio sostinė“ pramintą Astaną, bet reali galimybė prarasti darbą atsisakant tai padaryti. Biurokratų akimis, perkėlimas prilygo deportacijai, kuriai nesugebėta pasipriešinti, nors ne kartą bandyta, bejėgiškai skūstasi

spaudoje. Norint įrodyti natūralias kazachų teises į šiaurinių stepių valdymą buvo imtasi ir kitų priemonių. Tam pasitelkta ne tik manipuliacijos įrankiu tapusi istoriografija, bet ir regione vykdyti brangiai apmokami archeologiniai kasinėjimai, turėję rasti materialinės kazachų kultūros liekanų ir taip įrodyti šią teisę. Pradėta net teigti, kad „autentiškos“ klajoklių kazachų kultūros centras visuomet buvo būtent šiaurėje, o ne pietuose, kur tūkstantmečiais gyveno sėslios žemdirbių bendruomenės. Kai kurie istorikai ir archeologai pradėjo aktyviai propaguoti mintį, kad kazachai yra skitų klajoklių palikuonys. Apskritai nauja politiškai angažuota istorijos interpretacija labai pasitarnavo pagrindžiant sostinės perkėlimą į šiaurę (Anacker, 2004). Taigi, nepaisant oficialiosios „daugiataučio Kazachstano“ politikos linijos, iš tiesų sostinės perkėlimas sudarė palankias sąlygas suformuoti stiprią kazachiškojo nacionalizmo atsvarą potencialiam rusakalbių vienijimuisi, leido demografiškai sustiprinti etninių kazachų skaičių šiaurinių regionų miestuose ir ypač sostinėje (Садовская, 2002), įtvirtinti simbolinę jų viršenybę valstybės valdyme ir gyvenime. Dabar jau galime teigti, kad šis rizikingas prezidento Nazarbajevo planas iš tiesų pavyko, o naujosios sostinės projektas, kaip įrankis daugialypiams politinio elito tikslams įgyvendinti, pasiteisino. Eklektiška miesto architektūra – postmodernus įvairių stilių mišinys – tebestebina savo užmojais ir mastais, siūsdama šalies raidos ekonominio ir kultūrinio potencialo žinią. Iš laiko perspektyvos galima pastebėti ir tai, kad šis 1996 m. pradėtas įgyvendinti projektas toliaregiškai užbėgo už akių sovietinio simbolinio kraštovaizdžio politiniam išnaudojimui „rusakalbių teisių gynimo“ tikslais, kas, kaip minėta, atsitiko Rusijos agresiją patyrusioje Ukrainoje. Taigi tai dar vienas ryškus pavyzdys, kaip manipuliacijos simboliu kraštovaizdžiu gali pasitarnauti daugiau ar mažiau pasikėsinant į ontologinį valstybės saugumą. Kaip parodė tolesni įvykiai, ypač 2020 m. padažnęję Rusijos politikų mėginimai kvestionuoti šiaurinės Kazachstano dalies, valstybinę priklausomybę*, šis šalies elito sprendimas buvo išties apdairus ir preventyviai apsaugojo nuo Krymo scenarijaus pasikartojimo.

Vis dėlto didžiausias naujosios Kazachstano į ateitį nukreiptos modernizacijos strategijos paradoksas yra tas, kad, siekiant pranokti tariamai atsilikusią socialistinę praeitį, iš tiesų remiamasi tais pačiais visuomeniniais pagrindais, kuriais buvo grįsta ir į pažangą bei futurizmą orientuota socialistinė sistema (Laszczkowski, 2011:83).

* Kaip ir Ukrainos atveju, Rusijos politiniame istebliškume kartkartėmis pasigirsta teiginių, kad Sovietų Sąjunga neva sukūrė Kazachstaną arba kad jam buvo padovanotos iki tol negyvenamos šiaurinės teritorijos. Dėl šių insinucijų Kazachstano URM ne sykį teikė oficialias notas RF URM.

Kadangi, kaip ir tuomet, svarbiausi sprendimai priimami valdžios viršūnėse, neatsižvelgiant į visuomenės nuomonę ir nelaukiant jos pritarimo, valstybė paprastai ignoruoja ir procedūras, reikalingas palaikyti nuolatiniam grįžtamajam ryšiui iš tų, kuriems ir lemta jos idėjas įgyvendinti (Akulov, 2019). Tad kas nutiks Astanai Nazarbajevui iš politikos galutinai pasitraukus? Ar kita administracija, kad ir kokia ji būtų, toliau investuos mokesčių mokėtojų pinigus į miestą, kuriame dėl didelio vėjo ir temperatūrų peršokių nepatogu gyventi ir kuriam trūksta tiek daug būtinų išteklių, įskaitant vandenį? Ar dabartiniai astaniečiai jame įsitvirtins, ar, nelikus administracinio spaudimo, sugrįš į savo miestus ir kaimus? Kazachstano sostinės ateitis ilgojoje perspektyvoje lieka neaiški.

Ašchabadas: radikalus sostinės perstatymas

Tuo tarpu Ašchabado rekonstrukcijos *in toto* motyvai ir eiga buvo kiek kitokie. Turkmėnistanas atvejis ypač parankus analizuojant, kokią vaidmenį konstruojant naująją ideologiją ir tautinį identitetą vaidina valstybė, o tiksliau, politinis jos elitas charizmatiškojo autoritarinio lyderio asmenyje, pasitelkdamas modernias institucijas ir technologijas, švietimo sistemą ir medijas, ir kaip į tai atsiliepia visuomenė. Be to, šis pavyzdys taip pat įdomus fiksuojant įtampas tarp globalizacinių tendencijų ir siekio išlaikyti šalies izoliaciją, ieškant atminties politikos ypatumų itin specifinėmis autoritarinio režimo sąlygomis, analizuojant autoritarinės urbanistikos specifiką ir santykį su vietos tapatumu.

Naujosios nacionalinės ideologijos elementai šalyje pirmiausia buvo įtvirtinti perstatomos sostinės Ašchabado miestovaizdyje ir vėliau atkartoti kituose, mažesniuose, miestuose, pavyzdžiui, šalies šiaurėje esančiame Turkmėnabade (buvusiame Čeržou). Saparmurato Nijazovo valdymo laikotarpi (faktiškai nuo 1985 m., kai jis tapo Turkmėnistanas KP CK pirmuoju sekretoriumi iki mirties 2006 m.) galima laikyti ekstremaliu politiko susidievinimo atveju. Prezidentas turėjo oficialų Turkmėnbaši (Turkmėnų tėvo), taip pat Serdaro (Tautos vado) garbės titulus. Vienu metu šalies parlamentas svarstė galimybę suteikti jam ir šacho titulą, o pačią šalį paskelbti šachatu, tačiau šios minties atsisakyta. Nijazovas buvo triskart Turkmėnistanas didvyris, nesuskaičiuojamų akademijų, bendrijų ir fondų garbės narys, „Tryliktasis pranašas“, „Visų turkmėnų Tėvas“, „Kilnysis ir išmintingasis Vadas“, „Dievo dovana savo Tėvynei“ (Гопак, 2007). Gamtos išteklių, ypač dujų ir naftos, turtingoje šalyje būta pakankamų finansinių galimybių plėtoti bašizmo ideologijai, tarnavusiai išimtinai prezidento kulto įtvirtinimo reikmėms. Analitikai

pastebi, kad, kitaip nei pas kaimynus, kur valdžią pasidalijo stiprūs klanai ir jų „šeimos“ (Starr, 2006), Turkmėnistane įsitvirtino vieno asmens valdžia, kas ir leido pasiekti tokių ekstremalių rezultatų, kuriant ir įkūnijant nacionalinę ideologiją (Топак, 2005). Tam pasitarnavo ir valdžios sąmoningai palaikomas informacinis ir fizinis šalies izoliavimasis nuo aplinkinio pasaulio.

Pagrindiniais Turkmėnbaši kuriamos ideologijos „stulpais“ tapo:

- nepriklausomybė (pabrėžiama tūkstantmetė istorija, protėvių kultas);
- neutralitetas (1995 m. gruodžio 12 d. Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja priėmė rezoliuciją, pripažįstančią „nuolatinį ir amžiną“ Turkmėnistano neutralitetą, kas oficialiojoje propagandoje buvo išliaupsinta kaip ypatingas prezidento nuopelnas ir tarptautinio šalies autoriteto įrodymas);
- veikalas „Ruhnama“ (kaip teigiama, paties prezidento parašyta „Dvasios knyga“, tapusi nacionalinės pseudoreligijos pagrindu (Norman, 2008));
- nacionalizmas ir traibalizmas (pietinės turkmėnų genties – achaltekų – elito įsitvirtinimas valdžios viršūnėje, nes abu postsovietiniai prezidentai kilę iš šio regiono*. Achaltekų ristiūnas puikuojasi ir nacionaliniame Turkmėnistano herbe; savo ruožtu nacionalinė vėliava puošta penkiomis žvaigždėmis ir kilimų ornamentais, simbolizuojančiais penkių etnografinių regionų vienybę, nors iš tiesų šalyje priskaičiuojama apie 60 vietinių gentinių grupių);

Aukso amžiaus (*Altyn asyr*) doktrina, kurioje susipynė tautos laimėjimai praeityje ir dabartyje, skelbianti, kad visuotinė šalies gerovė prezidento pastangomis jau pasiekta. (Žr. 56, 57, 58 nuotr. įklijoje).

Šių palyginti paprastų ideologinių elementų vidinio rišlumo lygis buvo neįtikėtinas. „Ruhnamoje“ pateikiama šalies istorija leido „atrasti“ seniausius tautos pėdsakus, jos didvyriškus „Aukso amžius“ praeityje ir mitines valstybingumo tradicijos ištakas. Savo ruožtu tokia pusiau mitologinė istorijos interpretacija natūraliai perauga į dabarties aiškinimą taip legitimuodama autoritarinę valdžią. Knyga, beje, šalia daugelio kitų, išversta ir į lietuvių kalbą, laikyta „Naujuoju Koranu“ ir kartu moksliniu veikalu, kuris tapo pagrindu nacionalinei pseudoreligijai įtvirtinti ir politiniam kultui pagrįsti. Prezidentas joje prisistatė kaip teisėtas ir dėsningas visų ankstesniųjų turkmėnų politikų, valstybininkų ir kultūrininkų – „protėvių“ – įpėdinis ir idėjinis sekėjas. Knygą privalėjo studijuoti visi, nuo darželinuko iki profesoriaus, tik išlaikius egzaminus iš jos buvo įmanoma gauti darbą ar kilti karjeros

* Mano gimtasis miestas Geok Tepė taip pat įsikūręs „prezidentinės“ achaltekų genties teritorijoje.

laiptais... Citatomis iš knygos net buvo dekoruoti Nijazovo įsakymu pastatytos tuo metu didžiausios Vidurio Azijoje mečetės jo gimtajame Kipčako kaime minaretai. Beje, tokia šventvagystė smarkiai papiktino islamo šalių dvasinius lyderius ir jie atmetė kvietimą atvykti į mečetės pašventinimo iškilmes. (Žr. 59 nuotr. įklijoje).

Visuomenės slopinimo ir apolitiškumo skatinimo priemone tapo ir oficialiai paskelbto „Aukso amžiaus“ ideologema, pagrindžianti begalinės „vado“ ir „tėvo“ išminties jau dabar duodamus vaisius – visuotinę gerovę. Pažymėtina, kad „Turkmėnų tėvas“ rūpinosi savo „vaikais“ labai konkrečiai – kiekviena lojali turkmėnų šeima reguliariai ir nemokamai gaudavo pragyvenimo minimumui būtiną penkių dalykų – benzino, dujų, vandens, miltų ir druskos – kiekį. Už ypatingus nuopelnus prezidentui būdavo dalijamos ir rimtesnės gėrybės – butai, automobiliai, pareigybės ir t. t.

Ašchabadas – rusų įkurtas kolonijinis miestas, vienas paskutinių besiplečiančios imperinės Rusijos pasienio forpostų, įkurtas, kai 1881 m. generolui Michailui Skobelevui galutinai pavyko palaužti nuožmų turkmėnų pasipriešinimą už maždaug 30 km esančio Geok Tepė (Žydrosios kalvos) tvirtovėje (didvyrių atminimui tvirtovės teritorijoje Nijazovas pastatė savo pirmąją didelę mečetę). Sostinė, jau pradėta pertvarkyti pagal socrealizmo principus, ir jos gyventojai smarkiai nukentėjo per 1948 m. žemės drebėjimą ir buvo kone visiškai atstatyta. Iš to laikotarpio išliko šiek tiek neoklasicistinės architektūros, kuri gali pasigirti stalininio ampyro ir turkmėnų „nacionalinio stiliaus“ derme. Be abejonės, tai buvo priežastis, padėjusi šiuos pastatus apsaugoti nuo Nijazovo pradėtos ir G. Berdymuchamedovo pratęstos totalios miesto rekonstrukcijos, kurią planuojama baigti 2030 m.

1901 m. Rusijos imperijos surašymo duomenimis, klajokliai turkmėnai Ašchabade net negyveno, tačiau šie neparankūs faktai dabartinių ideologų nutyli. 1948 m. žemės drebėjimas nusinešė tūkstančius gyvybių. Per tragediją žuvo ir būsimąjo prezidento Nijazovo šeima – motina ir du mažamečiai broliukai. Ši siužetinė linija valstybinėje atminties politikoje tapo viena pagrindinių, susiejančių asmeninę politinio lyderio tragediją su pačios tautos tragedija. Matyt, todėl jai atminti skirtas vienas iš memorialų, įkurtas prie jau minėtos vienos didžiausių regione mečetės ir Nijazovų šeimos mauzoliejiaus Kipčako kaime (deja, memorialas neprieinamas, nors nuolat garbės sargybos saugomą mečetę ir mauzoliejų lankyti turistams leidžiama). Kitas memorialas 1948 m. tragedijos aukoms buvo įkurtas pačiame sostinės centre. Centrinė jo figūra – jautis, purtantis ant ragų pamautą Žemės rutulį, ant kurio sėdi moteris, iškėlusį auksinį berniuką (pasak legendos, prezidento motina paskutinę akimirką išstūmė jį iš griūvančio namo, o pati su

kitais sūnumis žuvo. Turkmėnbaši motina Gorbonsultan Edžė buvo tapusi turkmėnų moters idealu. Jai skirti ne tik paminklai, bet ir jos vardo Turkmėnų kilmų muziejus, mėnesio diena, duonos rūšis ir t. t.). Monumento, kuriame įkurtas muziejus, papėdėje dega Amžinoji ugnis. Šalia iki 2010 m. rudens stovėjo viena iš miesto vertikalių – Neutraliteto arka, liaudies vadinama „Trikioju“, kurio viršūnėje per parą apsisukdavo visuomet į saulę atsigrėžusio prezidento auksinė statula. Arka vėliau buvo perkelta į kitą vietą.

Mieste daugybė kitų paausutų pirmojo prezidento statulų ir biustų, pastatytų jam dar būnant gyvam prie didingų balto marmuro valstybinių pastatų ir jų interjeruose. Prabangios medžiagos pasirinkimas nebūdingas nei sovietiniam partinių vadų, darbo ir karo herojų įamžinimui, nei juolab tradicinei islamo kultūrai. Viena įspūdingiausių Nijazovo statulų stovi Nepriklausomybės paminklo papėdėje. Savo paminklą turi ir „Ruhanama“, jis, beje, net interaktyvus – monumentalūs knygos „puslapiai“ gali būti vartomi, o tekstas lengvai perskaitomas net nakties tamsoje. Šių monumentų daromą įspūdį sustiprina fontanai ir spalvotas apšvietimas naktį. Visi jie saugomi ginkluotų sargybinių, šių objektų oficialiai neleidžiama fotografuoti, bet turistai įsigudrina *paparacinti*... Įdomu, kad, nors „Ruhnamoje“ reiškiamas neigiamas požiūris į sovietinę epochą (daugiausia dėl gamtinių išteklių nusavinimo ir tautos nuniekavimo), vėlyvuoju sovietmečiu įrengtas DTK memorialas sostinėje išliko. Tam neabejotinai įtakos turėjo kita prezidento šeimos kulto siužetinė linija – jo žuvusio kare tėvo atminimas, kuriam, beje, kaip ir dešimtmečiui ir šešiamėčiui broliukams, pastatyti didingi paminklai fontanų apsuptyje.

Galima pastebėti, kad Nijazovo ir jo tėvų šeimos kultas buvo „į nelaisvę paėmęs“ visą viešąją Ašchabado erdvę ir pavertęs ją mitologizuotos asmeninės biografijos raiškos terpe. Prezidento valia sukurtame simboliniame sostinės kraštovaizdyje dominavo artimos sovietinėms „tvirtos“ atminties reprezentacijos – monumentai ir memorialai. Šis Ašchabado vaizdas praktiškai lieka nepakitęs iki šiol, net ir 2007 m. atėjus į valdžią naujam prezidentui Berdimuchamedovui, išskyrus perkėlimo į kitą vietą sumetimais iš centro pašalintą Neutraliteto arką. Analitikai svarsto, ar valstybinės politikos pokyčius po Nijazovo mirties galima laikyti savotišku „atšilimu“, ar veikiau reikėtų kalbėti tik apie nereikšmingas jo sukurto politinio stiliaus transformacijas (Гопак, 2009)? Iš laiko perspektyvos jau galima teigti, kad „atlydžio“ bei realių demokratiinių reformų lūkesčiai vis dėlto buvo pernelyg optimistiški. Naujasis prezidentas ir jo aplinka ilgai nedelsdami ėmėsi skleisti ir plėtoti savo asmens kultą, tad, nors ir įtvirtinamas kiek „minkštesnėmis“ nei ankstesnės formomis, autoritarinis valdymo pobūdis šalyje lieka tvirtas (Малашенко, 2012;

Peyrouse, 2012). 2015 m. pasirodė pirmosios dabartinio prezidento aukso statulos. Nors naujasis „Tautos vadas“ prisistato kaip šiuolaikiškai mąstantis reformatorius, mano kalbintų paprastų turkmėnų nuomone, korupcijos lygis šalyje tik išaugo, nes Nijazovas tiesiog neturėjo giminų, su kuriais privalėtų dalytis... Lankantis Ašchabade kasmet tarp 2010 ir 2015 m. į akis itin krito keistas kontrastas tarp kvapą gniaužiančios miesto didybės ir grožio, ir tuščių gatvių, kuriose retai kada pamatysi praeivį. Šalies, kurioje, oficialiais duomenimis, gyvena 5 milijonai žmonių, sostinėje jų iš tiesų turėjo būti ryškiai mažiau nei skelbiamieji 900000 tūkstančių. Ar tai reikia, kad sostinė, kaip paminklas begalinei „Tautos tėvo“ išminčiai, dominuoja miesto, kuriame tiesiog būtų patogiu ir jauku gyventi, atžvilgiu?

Nors prezidento Berdimuchamedovo pradėtos reformos gali būti vertinamos atsargiai, tačiau reikia atkreipti dėmesį į kai kuriuos, kad ir nežymius, šalies liberalizacijos požymius, ypač atsisakant pačių odioziškiausių prezidento asmens kulto apraiškų. Buvo pašalinti arba nustumti užmarštin absurdiškiausi Nijazovo ideologijos elementai – jo vardas išbrauktas iš priesaikos Turkmėnistanui ir nacionalinio himno; gražinti tradiciniai mėnesių ir dienų pavadinimai ir t. t. Turkmėnbaši ir jo šeimos narių atvaizdai tyliai pašalinti iš viešųjų erdvių. Pastebima ir „deruhnamizacija“ – knyga buvo vis labiau išstumta iš visuomenės gyvenimo. Ar tai reikia, kad Turkmėnbaši asmens kultas buvo atmestas? Vargu, nes Nijazovas ir toliau lieka kertinė simboliinė valstybės figūra, moralinis autoritetas, „Tėvas įkūrėjas“, „Pirmasis prezidentas“, „Šiuolaikinio Turkmėnistano kūrėjas“. Jo įvaizdis pasitelkiamas pagrįsti vėlesnių vadovų simbolinės įpėdinystės teisėtumui, ką byloja, pavyzdžiui, naujosios ideologijos elementai: „Aukso amžiaus“ doktriną pakeitė „Didžiojo atgimimo epochos“ mitas, nauja ideologinė sistema, kurios tikslas – atsargiai atsisakyti ankstesniosios indoktrinacijos dogmų, kas ryšku ir naujoje 2008 m. priimtoje Konstitucijoje. Pabrėžiamas prezidento reformatoriaus vaidmuo, jo pradėtos sveikatos ir švietimo reformos.

Kaip Ašchabado perstatymą matė ir priėmė pati turkmėnų visuomenė? Iš interviu: „Prasidėjo statybos. Kuo toliau, tuo daugiau buvo statoma. Buvo tiesiami keliai. Miestai, ypač sostinė, augo kaip ant mielių. Iš pradžių viešbučiai, ligoninės, kultūros namai ir rūmai, mečetės, mokyklos... Šio amžiaus 2 dešimtmetyje vos ne kasmet buvo atidaroma dešimtys mokyklų, ištisos gatvės. Namas, kuriame gyvenau, buvo pastatytas 2012 m. kartu su visa gatve – su mokyklomis, ligoninėmis, parduotuvėmis. Mokyklos – su interaktyviomis lentomis, projektoriais, baseiniais, kiekvienoje klasėje įrengti kondicionieriai, žiemą apšildymas.“* Taigi, sprendžiant

* 2019-04-27 interviu su anoniminiu panorusiu likti Ašchabado gyventoju, dirbančiu mokytoju.

iš jau realizuotų didingų urbanistinių sumanymų (platūs prospektai, vyriausybinių pastatų gausa*, gyvenamųjų kvartalų grožis, viešieji parkai ir fontanai) ir aukštos kokybės klasikinės ir šiuolaikinės, rytietiškos ir vakarietiškos architektūros samplaikos, baltu marmuru spindintis Aščabadas rytietišku pavidalu įkūnija Naujosios Romos mitą (Čepaitienė, 2012; Čepaitienė, 2012(a)). Kiek žinoma, perkuriant miestą, kaip ir Astanos atveju, buvo pasitelkti užsienio urbanistai, architektai ir statybininkai iš Italijos, Prancūzijos, Turkijos. Kalbant apie miestovaizdyje įrašytą oficialiąją atminties politiką, reikia pažymėti, kad jai būdingas egiptietiškas, orientuotas į amžinybę, pobūdis. Miesto erdvėje kuriama ir perduodama ideologinė žinia paprasta, lengvai perskaitoma, vienaprasmė, tuo tarpu alternatyvios žinutės yra pasmerktos būti ištrintos ar sunaikintos. Šių ideologinių žinių ir simbolių tikslas yra ir savęs įtvirtinimas (autoritarinio lyderio asmens kultas), ir tam tikro grupinio tapatumo tipo palaikymas, pavirstantis pačios tautos (auto)kultu, jos kūrybinių, kultūrinių, ekonominių laimėjimų ir istorinių pergalų apoteoze (Turkmėnistanas – turkmėnams).

Trumpai apžvelgus dviejų Vidurio Azijos postsovietinių šalių sostinių perkėlimo bei radikalaus perstatymo atvejus, juos galima laikyti išties išskirtiniais dėl sovietinio simbolinio kraštovaizdžio transformacijos bei atmetimo masto, taip pat dėl įdėtų pastangų išrasti naujas architektūrines raiškas ir semantinę kalbą nacionalinei kultūrai atskleisti. Tačiau postsovietinio Kazachstano ir Turkmėnistano miestų pertvarkose atsispindėjo ir kitų totalitarinių bei autoritarinių režimų (Turkijos, naftos turtingų arabų valstybių) paternalistinis palikimas bei stilistinė įtaka. Šie miestai, o ypač šalies sostinės, išnaudojami ne tik kaip šalies „vizitinė kortelė“, trimatė jos kultūrinių ir ekonominių pasiekimų iliustracija, bet ir kaip vizualinis istorijos vadovėlis. Esminis ideologinės manipuliacijos viešąja erdve konsoliduoto autoritarizmo sąlygomis tikslas yra ne tik politinės valdžios legitimacija, bet ir tam tikro kolektyvinio tapatumo kūrimas bei palaikymas. Autoritarinei, kaip ir totalitarinei, valdžiai mieste rūpi sukurti ideologiškai ir stilistiškai vientisą pasakojimą, tačiau, kaip aiškėja iš kitų miesto, kaip ideologinio teksto, kūrimo pavyzdžių (Čepaitienė, 2013), deja, jai iki galo nepavyksta to padaryti dėl valdovo mirtingumo ir jo politinio įpėdinio kulto įtvirtinimo reikmių, verčiančių ištumti ankstesnįjį atminties sluoksnį jį uždengiant savu (tai dar nuo senovės egiptiečių laikų žinomas *damnatio memoriae*), o rečiau – ir paties politinio režimo kaitą. Tačiau šiai viešosios miesto erdvės stilistinės ir ideologinės homogenizacijos

* Pabrėžtina, kad Prezidento rūmai yra nepalyginamai didingesni ir didesni už Parlamento.

pastangai trukdo ne tik likusios ankstesnių laikų urbanistinės struktūros, kuriose užkoduota žinia gali kelti jų ir esamų prasminį disonansą (stiklu tviskantys dangoraižiai šalia molinių trobelių), bet ir menkai kontroliuojama žiūrovo reakcija.

Brangūs sostinės perkėlimo ir totalios rekonstrukcijos projektai tapo įmanomi tik suvienijant valstybinį kapitalizmą ir absoliutistinį autoritarinį režimą, turintį ryškiai paternalistinių ambicijų. Kai šalis nėra demokratinė, jų šiuolaikinis pavidalas šalies gyventojams, lankytojams ir ypač užsienio investuotojams turi sudaryti sparčios socioekonominės krašto pažangos įspūdį. Pastarosios įrodymu ir tampa šiuolaikine tarptautine architektūra dekoruotos sostinės, forsuotos modernizacijos priemonėmis bandant iš archaikos peršokti tiesiai į globalųjį XXI a. Tam ilgaamžiai ir kone absoliučią valdžią įgavę šalių lyderiai pasitelkia prievartos ir autoriteto, manipuliacijos ir gundymo strategijas, kurios iš esmės pasiteisino ne tik leisdamos sukurti išskirtinį ir įsimintiną šių miestų pavidalų, bet ir, Kazachstano atveju, užbėgti už akių „Rusų pasaulio“ propaguotojų keliamoms grėsmėms. Kita vertus, stilistiniai ir estetiniai jų bruožai tyrėjams leidžia kalbėti apie „socialistinį postmodernizmą“, kuris semiasi idėjų iš Vakarų postmodernizmo bent keliais lygmenimis: ieškant tradicinės ir/ar neoklasicistinės socrealizmo architektūros jungčių su šiuolaikine architektūra, pasitelkiant įvairių – rytietišką ir vakarietišką, islamišką ir europietišką įtakų samplaikas (Prokopjjevic, Armstrong, 2015:116). Kartais tai priartėja prie kičo, tačiau išvengia socmodernistinei aplinkai būdingo vienodumo. Taigi, nepaisant laiko distancijos, Astanos ir Ašhabado simboliniuose miestovaizdžiuose ataidi socrealizmo epochos aidas. Kitaip tariant, čia tautiškumas pasitelkiant architektūrą vėl (per)kuriamas, kaip tai jau kartą buvo padaryta stalinizmo metais. Tokia samplaika pastebima ir kituose miestovaizdžio lygmenyse. Kazachstane ir Turkmėnistane buvo sukurta įspūdingiausių visame postsovietiniame pasaulyje miestų plėtros projektų. Jų sostinės dabar gali pasigirti ne tik unikalia monumentalia architektūra, bet ir reikšmingomis investicijomis į „žaliųjų juostų“ planus, įgyvendintus tam, kad šiuos dykvietėse iškilusius miestus apsuptų vėšli augmenija, vandens telkiniai ir įspūdingos viešosios erdvės. Tai darydamas plėtros užsakovas – šalių elitas rėmėsi sovietinių „miestų–sodų“ idealizmu, taip pat naujausiais aplinkos tvarumo principais (Koch, 2015). Šios kompleksinės pastangos leido Astaną ir Ašchabadą suformuoti kaip „miestus oazes“, nors jų vietos klimatas itin nepalankus tokiems planams realizuoti ir prieštarauja pačiai tvarumo logikai.

Miestų plėtra, naudojantis naujausiais tarptautinės ir vietos architektūros pasiekimais, buvo tiesiogiai naudinga aukščiausiam Azerbaidžano, Kazachstano,

Turkmėnistano elitui ir su juo susijusioms grupėms. Fasadinis, spektaklinis*, į tarptautinio šalies įvaizdžio ir megaivykių kūrimą orientuotas jų infrastruktūros pobūdis tyrėjams leidžia šį fenomeną pavadinti „Sočio sindromu“ (Koch, Valiyev, 2015), nes iš šių pertvarkų daugiausia laimi užsienio ir vidaus statybos įmonės, o ne vietiniai gyventojai, kuriems juos statanti teigia valstybinė ideologija. Taigi prabanga, pažanga ir didybe tviskantys miestai – Baku, Astana ir Aščabadas – yra veikiau lyg postmodernieji „Potiomkino kaimai“, slepiantys realią valstybių padėtį, pasižyminčią menkai propagandos tepridengta rytietiška tironija ir tradicijos palaikoma skirtingų socialinių sluoksnių ir grupių atskirtimi, kuri nelauktai iškilo per 2022 m. pradžios socialinius neramumus Kazachstane. (Žr. 60 nuotr. įklijoje).

* Turimos mintyje 2014 m. Sočyje surengtos Žiemos olimpinės žaidynės, turėjusios reprezentuoti Rusijos kaip didvalstybės, socioekonominius laimėjimus, tačiau iš tiesų tapusios kleptokratinio režimo masinės korupcijos iliustracija (Koch, 2018).

APIBENDRINIMAS

Sovietų Sąjunga egzistavo 69-erius metus (Sovietų Rusija – dar ilgiau, beveik 74-erius). Jos gyvavimo metais buvo sukurta ir įdiegta totalitarinė sistema, siekusi valdyti ir kontroliuoti visas šalies gyvenimo sritis bei nenumaldomai plėsti savo įtaką pasaulyje, įsitvirtindama kaip viena iš to meto geopolitinių galybių. Ji formavosi ir kaip atskiras bei savitas civilizacijos tipas, kūręs ypatingą kultūrą, kalbą ir gyvenimo būdą, socialines normas ir vertybes, ideologinį metanaratyvą ir mitus, estetiką, ritualus ir ceremonijas, ženklus ir simbolius. Materialia, ir ne tik, šios kultūros išraiška tapo ir aukšto semantinio rišlumo bei nuoseklumo lygmens simbolinis kraštovaizdis, apibūrinantis sovietinių piliečių gyvenamąjį erdvėlaikį. Šio kraštovaizdžio prasminis turinys atspindėjo ideokratinę sistemos prigimtį bei jai įtvirtinti būtinas simbolinę, nacionalinę ir istorijos politikas. Nuolatinis šių idėjų įprasminimo ir įtvirtinimo procesas režimo kontroliuojamoje viešojoje erdvėje (kaip ir baudimas už neteisingą ar nesankcionuotą jų interpretavimą ir vartojimą) turėjo užtikrinti sistemos stabilumą, formuoti ir palaikyti sovietinių piliečių tapatumą. Todėl, nepaisant vietinių kultūrų ypatumų SSRS sąjunginėse ir autonominėse respublikose ir po karo VRE atsiradusiuose satelituose, vyko nuolatinis sovietinės vizualinės kultūros formų inplantavimas ir dauginimas. Visur tai atvedė prie panašių rezultatų – neišvengiamos šių šalių simbolių kraštovaizdžių tipizacijos ir standartizacijos, kas iki šiol leidžia gana nesunkiai atpažinti išlikusius jų elementus.

Viešosios erdvės sovietizacija buvo pradėta iškart po Spalio perversmo, kai V. Leninas 1918 m. inicijavo „vizualinės propagandos“ planą. Režimas iš pat pradžių stengėsi totaliai perorganizuoti viešąją erdvę, pajungdamas ją kolektyvinio tapatumo ir bolševikų valdžios legitimacijos reikmėms, kartu (ne visuomet sėkmingai) trindamas kultūrinius ankstesniųjų epochų sluoksnius. Sovietinio simbolinio kraštovaizdžio estetinių formų sklaida vyko iš Centro į pakraščius, nors vietiniams, etnokultūrinių pagrindų kuriamiems administraciniais dariniams

buvo leista į jį įtraukti ir šiek tiek savitų, nacionalinių bruožų. Ypač tai pastebima nuo maždaug 1932 m. sovietinėje kultūroje direktyviai įtvirtinamo socialistinio realizmo programoje, kurioje vizualiniai menai, pirmiausia architektūra, buvo orientuoti į Europos civilizacijos klasikinių formų pritaikymą sovietinio režimo poreikiams, įsileidžiant ir šiek tiek nacionalinių kultūrų bruožų (taip radosi vadinamasis Stalino ampyras). Nepaisant N. Chruščiovo pradėtos destalinizacijos ir socioekonominių reformų, kurios sąlygojo reikšmingus simbolinio kraštovaizdžio pokyčius, kai kuriose srityse, kaip antai monumentaliojoje skulptūroje, socrealizmas liko dominuoti iki pat sistemos žlugimo. Nors Josifo Stalino įpėdiniai savo estetinei programai įgyvendinti pasirinko vadinamąjį socialistinį modernizmą, tačiau galima teigti, kad būtent stalinizmo metais suformuoti semantiniai šio kraštovaizdžio rėmai ir vizualinis pavidalas liko vyrauti iki pat SSRS griūties. Kita vertus, skirtingos socrealizmo (daugiausia grįsto estetiniais klasikinės antikos principais) ir socmodernizmo (besiremiančio tuometine Vakarų architektūros ir meno raiška) stilistinės ištakos bei panaudos tikslai – elitistinis etatizmas *versus* socialiai orientuotas utilitarizmas – vis dėlto leidžia šį kraštovaizdį vertinti kaip viduje gana prieštaringą darinį.

Žlugus sistemai taip pat žlugo ir ją kūrusi bei palaikiusi sociopolitinė infrastruktūra. Daugumoje postsovietinių šalių buvo atmesti ankstesnės ideologijos ženklai ir simboliai, komunistinių švenčių kalendorius, oficialūs ritualai ir ceremonijos, išskyrus tam tikras reikšmingas išimtis, ypač DTK Pergalės memorializacijos formas, paremtas sovietmečiu sukurtu minėjimo kanonu, kuris iki šiol beveik nepakito Rusijoje, Baltarusijoje ir rusakalbių diasporose užsienyje. Netekęs savo pradinių funkcijų, taip pat finansinio ir intelektualinio valdžios palaikymo šaltinių, sovietinis simbolinis kraštovaizdis ėmė nykti arba imtas sąmoningai naikinti, perdirbti bei apleisti. Tai lėmė, kad išlikusių jo fragmentų šiandien jau dažnai nebeįmanoma perskaityti kaip semantiškai nuoseklaus teksto: viešojoje erdvėje ar specifinėse institucijose išsaugotiems sovietinės ideologijos ir propagandos objektams ir toponimams, su retomis išimtimis, trūksta buvusio prasmio ir stilistinio integralumo, rišlumo ir kontekstualumo. Šios išimtys – tai aukštą autentiškumo lygį išsaugojusios, nežymiai perkeistos, SSRS „atminties vietos“, tokios kaip SLŪ-PP kompleksas Maskvoje, Maskvos ar kitų didžiųjų SSRS miestų metro stotys, kai kurie DTK memorialai buvusių sąjunginių respublikų sostinėse ir pan.

Naujai susikūrusiose valstybėse viešosios erdvės desovietizacija pasireiškė įvairiais lygmenimis ir formomis – nuo politinio ir juridinio komunistinio laikotarpio nusikaltimų įvertinimo iki kilnojamųjų epochos relikto pašalinimo iš viešųjų

erdvių ir jų perkėlimo į saugyklas ar muziejus. Šio proceso ištakos – *perestroikos* metai, kai spontaniškai prasidėjusios pavienių ideologinių atributų, daugiausia viešųjų paminklų, nuvertimo akcijos kartu reiškė ir SSRS, kaip valstybės, legitimumo atmetimą. Tačiau nors daugelyje regiono šalių, iš dalies net ir B. Jelcino laikotarpio Rusijoje, viešosios erdvės dekomunizacija buvo staigi ir visur vyko panašiai, ji galop liko nebaigta ir neatvedė nei prie vienaprasmio komunistinio periodo traktavimo (išskyrus Baltijos šalis ir Moldovą, pasirinkusias „okupacijos“ paradigmą), nei leido sukurti semantiškai integruotą naująjį simbolinį kraštovaizdį. O ten, kur tam tikros liustracijos priemonės ir buvo įgyvendintos, jos apėmė tik itin siaurą asmenų grupę – daugiausia represinių struktūrų atstovus. Nuoseklesnio juridinio ir moralinio sovietinio totalitarizmo ir jo padarytų nusikaltimų žmoniškumui įvertinimo regione nebuvo pasiekta ne tik dėl V. Putinui atėjus į valdžią, nuo maždaug 2000 m., regiono šalims Rusijos pradėtų daryti trukdžių savarankiškai spręsti šiuos klausimus, bet ir dėl ES įsitvirtinusių istorijos politikos nuostatų adaptacijos sunkumų. Bendraeuropinėje istorijos politikoje Gulago atmintis ir komunizmo nusikaltimai buvo priimti veikiau kaip konkurentas jau plačiai čia įtvirtintam Holokausto, kaip didžiausios Europos tragedijos, naratyvui, o ne kaip nacizmo nusikaltimams priylgstantis transnacionalinės trauminės atminties sandas.

Postsovietinės transformacijos pradžioje regiono šalys savo nacionalinį tapatumą ėmėsi formuoti pasitelkdamos ankstesnių valstybingumo periodų simbolinius ir materialiuosius išteklius arba mėgindamos jį grįžti naujai išrandamomis tradicijomis. Sovietinis laikotarpis šiuose nacijų kūrimo projektuose dažniausiai imtas vertinti kaip svetima, primesta kvazivalstybingumo forma, kurios liekanos dabartyje trukdo sklandžiau užmegzti ryšius su naujai, neretai antisovietine linkme, perinterpretuojama nacionaline praeitimi. Kintančiame politiniame ir ideologiniame klimate materialūs sovietinės ideologijos reliktai pradėti traktuoti ir kaip nepageidautinos prisiminti kolonijinės priklausomybės laikotarpio ženklai (ypač tai pasakytina apie vietovardžius ir kitus viešus pavadinimus, ideologinius ir propagandos kūrinius, dalį vyriausybinių architektūros objektų, atgyvenusius industrinius kompleksus). Tačiau, galbūt išskyrus Baltarusiją, kuri vienintelė iš buvusių sąjunginių respublikų nenutraukė ryšių su sovietine tradicija ir iš esmės išsaugojo tuo laikotarpiu sukurtą simbolinio kraštovaizdžio visetą, kitur vis dėlto nepavyko jo totaliai pašalinti ar perkurti (išimtį sudarytų nebent radikalios Astanos ir Ašchabado urbanistinės transformacijos pavyzdžiai).

Šiuose procesuose Rusijos atvejis specifinis. Jai teko uždavinys spręsti sovietmečio integravimo į savo naująjį nacionalinį naratyvą problemą, taip ir nerandant

tinkamiausio būdo jį susieti su imperine praeitimi ir su ateities lūkesčiais, ir kartu išvengti atsakomybės už komunistinio režimo nusikaltimus. Prisiskyrusi sau „SSRS teisių paveldėtojos“ vaidmenį, ši valstybė itin jautriai ir negatyviai reaguodavo/reaguoja ir į postsovietinių šalių simbolinio kraštovaizdžio keitimo pastangas, ypač kalbant apie Antrojo pasaulinio karo įamžinimo vietas ir objektus (bene ryškiausias pavyzdys – 2007 m. kilęs kultūrinis karas su Estija dėl sovietinių karių memorialo perkėlimo į kitą Talino vietą). Nors hibridinis Rusijos karas Ukrainoje, pradėtas 2014 m., buvo labiau grįstas ne SSRS atkūrimo užmojais, o šovinistine „Rusų pasaulio“ doktrina, tai kitus potencialios neoimperinės agresijos taikinius paskatino turimus sovietmečio reliktus galop pradėti traktuoti kaip grėsmių savo ontologiniam saugumui šaltinį ir imtis atsakomojo taktinio vandalizmo. Taip 2014 m. Ukrainoje kilęs leninakrytis tapo spontanišku impulsu perorganizuoti regiono viešąją erdvę, galop mėginant atsiriboti nuo ideologinės, kalbinės ir civilizacinės Rusijos įtakos. Viešųjų erdvių išvalymo ir perdirbimo nuo sovietinės istorijos politikos reprezentantų procesas VRE regione, užtrukęs daugiau kaip tris dešimtmečius, patyrė bent tris suaktyvėjimo „bangas“, daugiausia susijusias su kintančiu geopolitiniu klimatu ir augančia Rusijos agresija „artimojo užsienio“ valstybių atžvilgiu ir iki šiol nėra užbaigtas.

To nepaisant, postsovietinės šalys veikia susidūrė su reiškiniu, kurį jau anksčiau patyrė postkolonijinės valstybės – savo kultūrų hibridiškumu ir paribiškumu. T. y. negebėjimu kolonijinės priklausomybės metais atsiradusias nacionalinės kultūros formas aiškiai ir vienaprasmiškai atskirti nuo kolonizatorių įdiegtųjų ir darniai išskaidyti jas į atskiras dalis – nacionalinę pasiliekančią, o svetimąją, invazinę, atmetančią. Šį komplikotumą užprogramavo sovietinės nacionalinės politikos specifika ir jos įgyvendinimo praktikos, kurios rėmėsi stalinine „nacionalinės formos“ ir „socialistinio turinio“ formulavimu. Ją diegiant sąjunginių bei autonominių respublikų nacionalinės kultūros, ypač architektūroje, dailėje, monumentalistikoje, įgavo mišrių, sinkretinių bruožų. Sunkiai sprendžiamas ir daug diskusijų bei aistrų tebekeliančias sovietmečio reliktų „savumo“ ir „svetimumo“, kaip ir jų išsaugojimo *in situ* problema monografijoje išsamiau buvo analizuotos pasitelkus „Motinos Gruzijos“ monumento Tbilisyje, DTK memorialo Kyjive, Žaliojo tilto skulptūrų ir Petro Cvirkos paminklo Vilniuje ir kitus pavyzdžius. Jie parodo, kokių prieštarų ir sunkumų kyla mėginant sovietmečiu jau kartą perdirbtą ir ideologiškai pritaikytą nacionalinę kultūrą iš naujo nacionalizuoti arba, kaip Baltijos šalyse, ir europeizuoti.

Sovietmečiu sukurta socialinė ir ekonominė infrastruktūra vis dar sudaro postsovietinių šalių miestų ir kaimo vietovių urbanistinio karkaso pamatą. Jos

išlaikymo, atnaujinimo, perdirbimo, pašalinimo temos veda prie sovietinės kultūros vertingiausių, ateities kartoms perduotinų pavyzdžių atrankos ir apsaugos kriterijų paieškos. Kaip atsvara sovietinių materialijų liekanų politiniam instrumentalizavimui, nuo pat SSRS žlugimo laikų egzistavo ir akademinis, ekspertinis diskursas, siūlantis šiuos specifinius objektus ne naikinti, bet, bent dalį jų, įtraukti į mokslinę, paveldosauginę, kultūrinę, švietimo apyvertą. Sovietinio meno ir propagandos kūriniai, išlikusi architektūrinė ir urbanistinė aplinka ir t. t. – specifinio laikotarpio politinės, socialinės, estetinės minties reprezentantai ir to meto visuomenės socioekonominių galimybių išraiška. Tad jie tampa ne tik istorijos liudininkais, bet ir dokumentiniais įrodymais, kaip tuomet formavosi Maskvos ir nacionalinių pakraščių santykiai, kiek respublikoms buvo leista reikšti ir plėtoti savo nacionalines kultūras. Tačiau disonuojantis ir net konfliktinis šio sovietinio palikimo pobūdis, minėtas jo hibridiškumas, kultūrinis paribiškumas ir iki šiol išliekantis geopolitinis jautrumas komplikuoja tuo laikotarpiu sukurtų reikšmingiausių meno ar architektūros kūrinių atranką ir integravimą į nacionalines paveldosaugos sistemas. Teorinis diskursas apie šio disonuojančio, sunkaus, ginčytino paveldo vertes ir socialines reikšmes dar tik formuojasi, tad monografijoje išsamiau aptarta „sovietinio paveldo“ kategorija gali būti naudingas įrankis tolesnei šio reiškinių analizei ir praktinėms jo išsaugojimo procedūroms formuoti. Kaip parodė tyrimas, „gerosios praktikos“, kaip saugoti ir pritaikyti socrealizmo ir socmodernizmo architektūrinį, urbanistinį, dailės, buities, kasdienybės reiškinių ir artefaktų palikimą dar nėra susiklosčiusios. Tad ir sėkmingų jų išsaugojimo ir pritaikymo pavyzdžių postsovietinėje erdvėje nėra gausu, ką jau kalbėti apie kompleksinę, integruotą prieigą. Todėl darbe buvo pasiūlytos ir savitos šių kultūros išteklių atrankos ir aksiologijos gairės. Kita vertus, nors politinis jų instrumentalizavimas vis dar persveria ekspertinio neutralizavimo pastangas, vis dėlto alternatyvią poziciją šiai, atrodytų, beviltiškai įstrigusiai vertinimų poliarizacijai teikia menininkų iniciatyvos, skatinančios į šią problemą pažvelgti kitokiais, kūrybiškais ir kartais net provokatyviais būdais. Todėl knygoje buvo išsamiau aptarti ir keli sovietinių relikto meninio perinterpretavimo atvejai.

Palankesnė terpė kilnojamiesiems sovietmečio objektams išsaugoti ir aktualizuoti – parodos, muziejai ir teminiai parkai, ieškantys netradicinių sprendimų šiam „nepatogiam“ palikimui pateikti visuomenei. Muziejininkų, menininkų, suinteresuotų visuomenės grupių pastangos perprasminti sovietmečio relikтус įgauna įvairių išraiškos formų: nuo mėgėjiškų iki profesionalių, nuo tradicinių iki postmodernių (teminiai parkai, interaktyvios ar performatyvios ekspozicijos,

patyriminės ekskursijos ir t. t.), kartu padėdamos ieškoti efektyviausių šio laikotarpio pažinimo ir tyrimo priemonių. Dauguma knygoje aptartų muziejų skaido sovietinę praeitį temišškai (represijos, kasdienybė, menas, oficialioji kultūra, SSRS istorija ir t. t.) arba chronologiškai (lenininis, stalininis, chruščiovinis, brežnevinis, perestroikos periodai), kas dažniausiai neleidžia užčiuopti jo visumos. Tuo svarbesnis tampa holistinės prieigos prie sovietinio palikimo taikymas, pastebimas Vilniuje neseniai duris atvėrusio „Projekto *Homo sovieticus*“ muziejaus atveju.

Nostalgija sovietmečiui, spontaniškai kylanti lankantis epochos „atminties vietose“ arba sąveikaujant su jos artefaktais muziejuose bei per literatūrines, muzikines, kinematografines, garso ir vaizdo, gustatyvines ir kitas priemones bei jusles tampa ne tik šalutiniu šio patyrimo efektu, bet ir specifine šios praeities įsisavinimo forma. Čia galima išskirti politinę (nebesančiai šaliai, buvusiam „Didžiajam broliui“) bei buitinę („vaikystės ledų skoniu“) nostalgijos rūšis. Ji gali pasireikšti ir kaip latentinė dabartinio Rusijos režimo kritika, ką liudija šioje šalyje populiaranti praktika formuoti brežnevinio laikotarpio daiktų realias ar virtualias kolekcijas, „sąstingio“ laiką traktuojant kaip pageidautiną alternatyvą dabarčiai. Nostalgijos ar pažinimo tikslais sovietmetis tampa ir turizmo, pramogų industrijos ar komerciškai paklausių aliuizijų į šią jau daug kam egzotiška tapusią ir savotiškai viliojančią praeitį šaltiniu. Taip vyksta ir savaiminis sovietmečio liekanų migravimas iš politinio į jų reikšmes neutralizuojantį kultūros bei ekonomikos lauką.

Kaip atskleidė atliktas tyrimas, juridinės bei simbolinės desovietizacijos ir sovietinio palikimo recepcijos temos – atrodytų, tokios viena kitai priešingos ir disonuojančios – postsovietinėse šalyse sprendžiamos labai skirtingai ir netolygiai. Lietuvos istorijos politika šiuo atžvilgiu, dėl susiklosčiusių specifinių aplinkybių, gali būti laikoma ir išskirtine, ir gana tipiška, panašia į kitų buvusios SSRS respublikų ar, iš dalies, postsocialistinių šalių patirtį. Reikšmingu jos bruožu reikėtų laikyti pastangas sutelkti dėmesį į išlikusius sovietinio simbolinio kraštovaizdžio relikтус, kurios dažnai pavaldžios konkrečiu laikotarpiu susiklosčiusiai politinei konjunktūrai, vis dėlto vengiant paliesti giluminės – visuomenės sąmonės – desovietizacijos temą. Naujajame Lietuvos simboliniame kraštovaizdyje ryškūs antisovietinį pasipriešinimą ir stalinines represijas menantys ženklai. Tačiau, kita vertus, kaip parodė išanalizuoti okupacijos muziejų atvejai, Lietuvos istorijos politika, akcentuojanti Molotovo-Ribbentropo slaptyųjų protokolų reikšmę ir okupacijos faktą, yra artima ne tik kitų Baltijos šalių, bet ir Moldovos memorialinei kultūrai.

POST SCRIPTUM

Atvira Rusijos karinė agresija prieš Ukrainą, prasidėjusi 2022 m. vasario 24 d., simbolinio kraštovaizdžio „desovietizacijos“ sąvokai netikėtai suteikė naujų, groteskiškų spalvų. Nors rašant šias eilutes karo baigties dar neįmanoma numatyti, tačiau bent jau galima konstatuoti, kad šis radikalai perbraižė postsovietinės erdvės geopolitinę, vertybinę ir saugumo architektūrą, kartu mesdamas iššūkį ir pačiam postsovietinių studijų objektui. V. Putinas, įsakęs RF karinėms pajėgoms užpulti suverenią kaimyninę valstybę, su kuria šimtmečiais siejo artimi etnokultūriniai ir socioekonominiai saitai, sugriovė tą trapų konsensuą, kurį, nepaisant daugelio išlygų, regiono valstybėms jau buvo pavykę pasiekti santykių su sovietiniu periodu, kai šis, kad ir kokie būtų jo vertinimai, jau buvo pradėtas suvokti kaip *pasibaigusi praeitis*. Teisindamas invaziją iš esmės vienas kitam prieštaraujančiais Ukrainos „dekomunizacijos“ ir „denacifikacijos“ poreikiais (Путин заявил..., 2022), Rusijos prezidentas šią tvarką kvestionavo. Istoriniame Putino revizionizme, kurio evoliuciją analitikai su nerimu stebėjo pastarąjį dešimtmetį (Путин, Украина..., 2015), instrumentiškai susipynė bendraeuropinės istorijos politikos, kuriai nacizmas yra „galutinis blogis“, ir brežnevinės „sovietinės Tėvynės, kaip šio blogio nugalėtojos ir tautų išvaduojuos“, vizijos atspindžiai. Greta to, kažkokiu delyriniu būdu mėginta mesti iššūkį sovietinės nacionalinės politikos, paties komunistinio valdymo ir ypač tuo metu įvykusio respublikų teritorinio-administracinio padalijimo rezultatams. Ukrainiečiai Putino skelbiami „neegzistuojančia“, „pseudotauta“, o Ukraina – neva V. Lenino sukurta „pseudovalstybe“ (Статья Владимира..., 2021), kuriai tam tikras Rusijai priklausančias teritorijas vėliau neva „padovanojo“ J. Stalinas ir N. Chruščiovas. Tačiau karo pradžia pasirinkta diena iškart po 1918 m. įsteigtos Raudonosios armijos dienos – vasario 23-iosios, o Kyjivą pradėta bombarduoti 4-ą valandą ryto – visai kaip populiarioje sovietinėje Ježio Peterburžkio ir Boriso Kovinevo dainoje apie karą su nacistine Vokietija, galbūt nėra vien atsitiktinumai, o mėginimai, gana groteskiškai, tiesti tiltus su sovietine memorialine tradicija...

Prasidėjęs karas, nors propagandiškai ir remiasi ilgai bei kruopščiai kurta Sovietų Sąjungos ir postsovietinės Rusijos režimų valstybine mitologija, grįsta „Pergalės prieš fašizmą“, „tautų draugystės“, trijų „broliškų slavų tautų“ vienybės, gėrio ir taikos nešimo į „išvaduotąsias Europos žemes“ mitemomis, realybėje šiuos ideologinius šablonus sutraiško. „Dekomunizuodamas“ vėlyvą Ukrainos dekomunizaciją Rusijos prezidentas atmeta sovietinės tradicijos legitimumą, jai priešpriešindamas „Rusų pasaulio“ doktriną. Lygiai taip pat atmetamas ir postsovietinis konsensusas – karine jėga bandoma pakeisti regione pasiektą saugumo jėgų balansą, verčiant jį grąžinti į padėtį iki 1997 m. – NATO plėtros į postsocialistines ir postsovietines valstybes pradžios. Šis taktinis ir, pasak polittechnologo G. Pavlovskio, „lošėjiškas“ Putino istorinis revizionizmas postsovietinį ir postsocialistinį regioną paskatina atsakomajam revizionizmui – perdėlioti Antrojo pasaulinio karo atminties ir Sovietų Sąjungos indėlio ginant Europą nuo nacizmo vertybinius akcentus. Taip Raudonoji armija imama suvokti nebe kaip Europos išvaduotoja, bet kaip žvėriškų žiaurumų ir karo nusikaltimų civiliams vykdytoja kadaise Rytprūsiose, o dabar – ir Ukrainoje. Dėl to VRE spontaniškai kyla trečioji paminklų vertimo banga, šįkart nukreipta į likusias sovietinių karių memorialines vietas.

Tai rodytų, kad sovietinio laikotarpio reliktai jokių būdu dar nėra neutralūs seniai pasibaigusios epochos ženklai, kaip kokios nors Egipto piramidės ar XIX a. valstiečių sodybos rakandai, kurie gali būti ramiai tyrinėjami ir saugomi muziejuose. Priešingai, jie ir toliau abiejų pusių naudojami kaip reikšmingas geopolitinis išteklis ir įrankis. Maža to – šiandien „sovietinio paveldo“ sąvoka, kalbant apie tuomet sukurtos ir dabar mūsų laukuose vartojamos ginkluotės kilmę ir mastus, įgauna ir naujų, netikėtų reikšmių. Ar tai reiškia, kad šis terminas profesionaliaje diskurse turi būti atidėtas į šalį bent iki geresnių laikų? Nebūtinai, tačiau tekstų neišvengiamai atsižvelgti į jo komplikuotumą ir specifiką, ypač lyginant su jo taikymu XX a. architektūros ir meno palikimui, saugomam šalyse, nepatyrusiose totalitarinių režimų valdymo.

Tačiau Ukrainoje vykstantis karas gerokai svarbesnis kita prasme. Sovietų Sąjungos byrėjimas prasidėjo kaip šios dirbtinai sukurtos valstybės žmonių kova už demokratinį pokyčius, prieš totalitarizmą ir jo padarytų nusikaltimų bei aukų prievartinę užmarštį. Regiono tautos siekė laisvės ir gyvenimo permainų, tačiau neliustruoti ir tik paviršutiniškai desovietizuoti respublikų elita dalį jų veikiai sugrąžins į autoritarinio valdymo rėmus. Taigi postsovietinis tranzitas įvyko, tačiau jis buvo anaipso ne toks, kokį jį įsivaizdavo, projektavo ir kokio galiausiai tikėjosi politiniai Vakarų analitikai. Demokratijos regione per pastaruosius trisdešimt

metų ne padaugėjo, o, priešingai, tapo mažiau, dėl jos iki šiol tenka sunkiai kovoti. Amerikietiškoji tranzitologija gana greit neteko patikimos dabartinių įvykių aprašymo ir interpretavimo paradigmos vaidmens ir „geriausių įmanomų“ modernizacijos receptų rinkinio teikėjos statuso. Tikėjimas neva iš anksto determinuotais, savaiminiais, net „istoriškai nulemtais“, sklandžiais ir greitais pokyčiais demokratijos ir liberalizmo link regione pasirodė besąs iliuzija ir reikalauja atidaus akademinio bei politinio persvarstymo.

Ar šiandien postsovietinis tranzitas reiškia tik beprasmį ir daugelį kančių atnešusį žygį iš autoritarizmo į autoritarizmą, kurio kraštutinę formą dabar regime putinizmo ir rašizmo pavidalu? Ar pastangos pažinti ir suprasti sovietinį laikotarpį ir tuomet sukurtąją sistemą šiandien tampa bergždžios, nes negali užkirsti kelio tam, kas dabar vyksta Ukrainoje? O gal priešingai, šiuo metu bombarduojami šios šalies miestai, juose žūstantys žmonės ir milijonai pabėgėlių bei prievarta į Rusiją išvežtųjų yra kaina už neįvykusių regiono savimonės dekomunizaciją ir kartu prielaida jai ištis prasidėti? Taip šioje knygoje išsamiau aptartos temos kreipia mūsų dėmesį ne tik į praeitį ar dabartį, bet ir į ateitį. Desovietizacija, kad ir kokių praktinių raiškos formų būtų įgavusi, savaime nereiškia mentalinės bei institucinės regiono šalių transformacijos demokratizacijos link. Sovietinio laikotarpio ir to meto sociopolitinės sistemos apmąstymai turėtų vesti prie nuoseklių ir atkaklių veiksmų, kuriais būtų siekiama užkirsti kelią totalitarinių praktikų reprodukcijai ateityje. Tačiau šiuo atžvilgiu lieka pritarti sociologui Levui Gudkovui, teigiančiam, kad „per pastaruosius trisdešimt metų pasirodė daug rimtų darbų apie stalinizmo istoriją, kuriuose aprašoma masinių represijų technologija ir mastas. Tačiau nebuvo net minties sukurti priemonių, kurios užkirstų kelią totalitarinių struktūrų regeneracijai, ir rasti būdų, padėsiančių apsaugoti vos susiformavusią ir silpną demokratiją“ (Гудков, 2021:9).

Regiono visuomenės, susitelkusios į paviršinės desovietizacijos, dažnai nukreiptos į pasmerktąjo režimo materialinių relikvų pašalinimą iš simbolinio kraštovaizdžio, sąmoningai ar ne, deja, buvo linkusios ignoruoti kitus „sovietinio palikimo“ pavidalus, iki šiol darančius reikšmingą įtaką jų gyvenimui. Sovietinės sistemos žlugimas anaipol nereiškė, kad savaime išnyko ją sudarančios institucijos ir mentalinės nuostatos. Daugelyje regiono valstybių liko, arba anksčiau ar vėliau atsikūrė, visuomenės nekontroliuojama ir neatstovaujama autoritarinė vertikalė, neakivaizdi slaptyjų tarnybų galia, joms veikiant už teisinės sistemos ribų, ir nuo aukštųjų politikų valios priklausoma teisėsauga bei žiniasklaida. Išliko ir postsovietinių žmonių gebėjimas lanksčiai prisitaikyti prie represinės valstybės, giliai

įsišaknijusios administracijos baimės, pasirengimo nuolankiai elgtis ir demonstruoti savo lojalumą viduje negerbiamai valdžiai. O, Putino Rusijos atveju, kolektyvinė tapatybė, kaip ir sovietinė totalitarinė ideologija, visuotinai paplitusios valstybinės savivalės nuolat žeminamam individui suteikė pakylėjančią priklausomybės Didžiajai galiai sąmonę, nacionalinio pranašumo ir išskirtinumo jausmą, imperines pretenzijas diktuoti savo valią kitoms tautoms. Tad išėjimo iš totalitarizmo problematika arba tai, ką T. Adorno yra pavadinęs „darbu su praeitimi“, šiandien tampa kaip niekad aktuali.

2022 m. spalio 28 d.

SUMMARY

Post-Soviet Transition: Memory, Heritage and Identity in the Former USSR

The monograph is dedicated to the analysis of the legacy of the communist idea. It is a study on how the material and immaterial vestiges of these ideas are being (re)interpreted, (re)valued, applied, refined, preserved, abused, abandoned or erased. The memory and both material and immaterial legacy of the Soviet regime, which was able to transform following the death of J. Stalin and remain a stable and powerful participant of the Cold War of a few more decades, are still relatively vivid in the region. The industrial, social and residential infrastructure built at that time remains an integral part of both urban and agrarian landscape of post-socialist and post-Soviet countries, even though they're being gradually overshadowed by more recent buildings and structures. The urban public sphere, more in some places than others, is marked with remnant signs of ideology and propaganda of the past. Their perception is often determined not only by the current notions of the official state history policy, but also the citizens' subjective sense of the temporal distance from this controversial epoch, often dependent on their personal experience – positive or negative – of that period, inevitably drawn through the filter of current values, norms and sociopolitical conjunctures.

The object of the study: formation and change of *the symbolic Soviet landscape* following the collapse of the system that created and retained it. The main goal of the study: to conduct an analysis of the original and replaced meaning and function of the symbolic Soviet landscape, and to discern the essential trends of its change in Lithuania and other post-Soviet countries, beginning with the origins of the deconstruction process in 1989, and ending with 2022. This also required in-depth research of the commemorative cultures and history policies of these countries, as well as relevant external and internal sociopolitical factors that determined their local or regional particularity.

During the Soviet era, a totalitarian system was created and put in place, which sought to govern and control all spheres of life, and to implacably extend its influence across the world, establishing itself as one of the contemporary geopolitical powers. It formed as a separate and particular type of civilization, creating a special culture, language and way of life, social norms and values, ideological meta-narrative and myths, aesthetics, rituals and ceremonies, signs and symbols. This culture was expressed materially and otherwise through the semantically coherent symbolic landscape it created, which came to define the living spacetime of Soviet citizens. The notional content of this landscape reflected and embodied the ideocratic nature of the system and the symbolic, national and historical policies required for its consolidation, which changed somewhat throughout the decades, depending on both internal and external needs and interests of the regime. The perpetual process of giving sense to these ideas and establishing them within the public sphere controlled by the regime was meant to ensure the stability of the system, as well as form and maintain the collective identity of Soviet citizens. Thus, despite particularities of the local culture, forms of visual culture were being constantly implanted and multiplied across the member and autonomous republics of the USSR, as well as the post-war satellite states in Central and Eastern Europe. Everywhere, this led to similar results – the inevitable typing and standardization of the symbolic landscapes of these countries, which allowed to easily recognize and decipher their essential elements and semantics.

The sovietization of the public sphere began immediately after the October Revolution, when V. Lenin initiated the plan for “visual propaganda” in 1918. Initially, the regime attempted to totally reorganize the public sphere and subjugate it to the need for a collective identity and legitimation of the Bolshevik government, while at the same time (albeit not always successfully) eliminating the cultural strata of the earlier epochs. The aesthetic forms of the symbolic Soviet landscape were spread from the “Center”, although local administrative entities, created on an ethnic cultural basis, were allowed to incorporate some particular, national features into it. This was especially noticeable in the socialist realist program, embedded in the Soviet culture approximately since 1932; in the visual arts, the program was directed towards employing the classical forms of the European civilization for the need of the Soviet regime, which begat the so-called “Stalinist architecture”. When N. Khrushchev began the process of destalinization, despite the initiated socioeconomic reforms and the relevant changes of the symbolic

landscape they entailed, the socrealist stylistic remained dominant within several fields, such as monumental sculpture work, until the collapse of the system. Although Stalin's successors employed the so-called socialist modernism to realize their aesthetic program, it can be said that the semantic framework of the symbolic landscape and its visual semblance, formed during the Stalinist period, was prevalent in the USSR up until its disintegration. On the other hand, the diverse stylistic sources of socrealism (mostly based on principles of Classical Antiquity art) and socmodernism (predicated on contemporary Western aesthetics), as well as the goals of their usage (elitist statism *versus* socially-oriented utilitarianism), today prevent us from looking at this landscape as an aesthetically and semantically coherent entity.

As the system collapsed, the social infrastructure that created and maintained its symbolic landscape collapsed as well. Many post-Soviet countries rejected the ideological symbols, the calendar of communist holidays, the official rituals and ceremonies. Having lost its initial functions and the government's financial and intellectual backing, the Soviet symbolic landscape began to decline, or was consciously destroyed, abandoned or reworked. Because of this, its surviving fragments today are in many cases impossible to be read as a coherent semiotic text. With rare exceptions, the objects of Soviet ideology and propaganda that remain within the public sphere or specific institutions lack their former notional or stylistic integrity, coherence and contextuality. These exceptions are mostly unchanged *places of memory* of the USSR, which have retained a high degree of authenticity, such as the Exhibitions complex in Moscow, some of the largest Great Patriotic War monuments, etc.

Desovietization of the public sphere manifested in various levels and forms, from the political and legal evaluation of the crimes of the communist period, to the transfer of movable relics of the epoch to museums. This process began in the *Perestroika* years, when the spontaneous appearance of social movements seeking destruction of individual ideological attributes (mostly public monuments) simultaneously represented a rejection of USSR's legitimacy as a state. Thus, even though desovietization of the public sphere was sudden and happened similarly everywhere (even in Russia during B. Yeltsin's presidency, to some extent), it was ultimately quite superficial, and neither resulted in an unambiguous view of the communist period (except the Baltic states and Moldova, who chose the "occupation" paradigm), nor allowed for the creation of a new semantically integrated symbolic landscape.

After proclaiming their independence, the post-Soviet republics began to form their national identity by employing the historical resources of their earlier periods of statehood, or by attempting to predicate it on newly invented traditions. Such projects of nation-building came to regard the Soviet period an alien, externally imposed form of *quasi*-statehood, the remaining fragments of which are impeding current attempts to more effectively form symbolic relations with the new, reinterpreted national past, which is often anti-Soviet. Within the changing political and ideological climate, the material relics of Soviet ideology have begun to be seen as signs of an era of colonial subjugation, which most people would prefer to forget; this mostly affected street-names and other public names, works of ideology and propaganda, some governmental objects of architecture, and obsolete industrial complexes. However, with the sole exception of Belarus, which was the only republic to maintain its connection with the Soviet tradition, and thus essentially preserved the totality of the symbolic landscape of this era, elsewhere it was not completely removed or rebuilt, aside from individual, exceptional cases (the book analyzes in more depth the examples of the radical transformation of Astana and Ashgabat). In regards to these processes, Russia's case is very specific. This country faced the challenging task of solving the problem of integrating the Soviet era into its new national narrative, and failed to find the best way of relating it to the country's imperial past and its future expectation, while avoiding responsibility for the crimes of the communist regime. These internal contradictions are also reflected in the inconsistencies of Russia's history policy (discussed more thoroughly in the monograph), which manifest as attempts to "overlook" the notional dissonances that often arise from representations of the recent past in museum pieces and memorial works.

However, in the process of desovietization, post-Soviet countries readily faced a phenomenon which post-colonial states had experienced earlier: the hybridity and marginalization of their cultures – in other words, the inability to clearly and unambiguously differentiate forms of national culture born under colonial rule from culture imported by the colonizers, and to coherently separate them into separate parts, keeping the national, and rejecting the alien and invasive. This complication arose due to the nature of the Soviet national policy and the practice of its implementation, both of which were predicated on the Stalinist formula "national in form, socialist in content". Its application infused the national cultures of member and autonomous republics with hybrid, syncretic features, especially in such forms of art as architecture, fine arts etc. We can see

such difficulties of interpretation in the cases of debates surrounding the “Mother Georgia” monument, the Green Bridge sculptures, or the monument of Petras Cvirka in Vilnius, all examined more closely in the monograph. National culture, already reworked and ideologically adapted during the Soviet era, today has to be once again nationalized (or, as in the Baltic states, Europeanized as well), and that tends to sometimes be met with rejection and sociopolitical animosity, exemplified in the essentially unsolvable debates between various societal groups on the value of Soviet relics and the meaning behind their preservation.

The unceasing arguments between experts and interested societal groups regarding the ultimate fate of elements of the Soviet symbolic landscape would seem to show that the process of decommunization was rather superficial, desultory, and incomplete. The need to rethink and reevaluate the life in a totalitarian state and the collective traumas acquired during that time was rapidly overshadowed by the civilian necessity to “return to Europe” or the national necessity of state-building, and the search for answers to the more general global challenges. A more consistent evaluation of the juridical and moral Soviet totalitarianism, as well as its crimes against humanity, did not take place in the region not only because of the developmental obstacles imposed by Russia on the countries of the region after V. Putin came to power, but also due to the notions of history policy prevalent in the European Union. In the general European history, memory of the Gulag and the crimes of communism were adopted as a contender to the widely-established narrative of the Holocaust as the greatest tragedy of Europe, rather than a component of the general European traumatic memory, equivalent to the crimes of Nazism. However, examples of museum expositions and commemorative practices from various post-Soviet countries, discussed in the monograph, show that some decisions regarding the memorialization of the Holocaust were successfully adapted to immortalize the victims of Stalinist repressions.

The dissonant and conflicting nature of Soviet legacy, its aforementioned hybridity and cultural liminality also complicate the integration of artwork and cultural values of the period into the national systems of cultural heritage protection. Exhibitions, museums and theme parks, seeking non-traditional solutions for actualizing such “inconvenient heritage”, become the more favorable environment for their preservation. By transferring some of the most relevant attributes of the old symbolic landscape into this environment, a large part of public spaces in post-Soviet cities remained empty or where abandoned entirely, which goes to show the ideological vagueness and economic weakness of the new regimes.

Meanwhile, Russia tends to respond sensitively and negatively to any such attempts at changing it, especially regarding the places and objects that serve to memorialize the Second World War (a prominent example of this being the 2007 cultural war with Estonia over the transferring of a monument dedicated to Soviet soldiers to a different part of Tallinn). Because of these reasons, the process of cleaning and reworking the public spaces has lagged on from more than three decades. It experiences several “waves” of activity, mostly associated with the changing geopolitical climate and Russia’s growing aggression towards its neighboring states. Countries, in which the physical desovietization of the symbolic landscape in the 1990s was inconsistent or partial, such as Ukraine, were forced in 2014–2015 to quickly reconsider their relation with its vestiges, which were again employed for the needs of Russian propaganda. Although Russia’s hybrid war, initiated against Ukraine in 2014, was grounded no so much on the goal of restoring the USSR, but rather on the chauvinist doctrine of “Russian world”, it caused both actual and potential targets of neo-imperial aggression to begin treating their relics of the Soviet era as a source of threats to their statehood, and to commit acts of tactical vandalism. The *Leninfall* in Ukraine became a spontaneous attempt to reorganize the public sphere, ultimately distancing the country from Russia’s ideological, linguistic and civilizational influence. In turn, the phenomenon soon manifested in countries concerned with their ontological security – Lithuania, Poland, and even Belarus to a certain extent.

Meanwhile, the desovietization of the Soviet space-time regime involved the reorganization of time as well, by reviewing the content of various ideological Soviet holidays and commemorative dates. Nationalizing the calendar most post-Soviet states retained only the holidays derived from the global leftist emancipative discourse – March 8th and May 1st, which were gradually disconnected from the earlier regime. However, the relation with May 9th (the Day of Victory in the Great Patriotic War (GPW)) remained somewhat complicated. In cases of war memorials discussed briefly in the book (museums in Kiev, Yerevan and Minsk), the memorialization of war memory, which inherited features of the Soviet traditions alongside integrated local elements, we can observe not so much an interpretational interruption, but rather a shift towards highlighting the national perspective of war. At the same time, although it continues the Brezhnev-like tradition of war commemoration, the memory of the GPW gained new features related to the geopolitical interest of the country, and was integrated into the wider ideological panorama of the historical “military victories” of

the state. However, although memory of the GPW remains the basis of Russia's commemorative culture, its relation with the other events and phenomena of the Soviet era remains quite controversial and inconsistent. This applies especially to Lenin's persona and views on the October Revolution of 1917. These inconsistencies become especially apparent when talking about the memorialization of the Gulag and Stalinist repressions, in regards to which Russia's ruling elite has assumed a rather contradictory position: on one hand, by partially participating in the efforts to immortalize the memory of the victims, on the other, by suppressing the initiatives of social organizations involved in that. The analysis of the Gulag's main *places of memory*, practices and initiatives, presented in the work, reveals a certain tendency: in Russia, they are being increasingly purged of connotations inconvenient to the Putin's regime through the use of various museum-related and expository means, sometimes even attempting to install a counter-memory of the employees of the repressive Soviet system, like in the case of the Perm-36 prison museum. Sociological studies of public opinion seem to show that the Stalinist period is being increasingly remembered in Russian historical consciousness not through the lens of trauma and repression, but by highlighting the episodes of its imperial glory and military victories. Meanwhile, other post-Soviet countries construct their national identity based on the local memory of communist crimes, which are being nationalized towards political ends (this includes famines in Ukraine and Kazakhstan, Stalinist repressions in Uzbekistan, deportations and resistance in the Baltic countries); this allows Russia to treat them as an obstacle to the realization of its history policy in the region.

The observed challenges of evaluating the Soviet era are met by museums, expositions and private collection dedicated to this period, often combining the authenticity of the preserved spaces with specific environments meant to demonstrate the vaults of artificially-constructed artifacts and environments, including virtual ones. Efforts of museums curators, as well as artists themselves, to infuse Soviet relics with new meanings, are acquiring various expressions and forms: from amateur to professional, from traditional to postmodern (theme parks, interactive or performative expositions, experiential excursions, etc.), while simultaneously becoming effective means of understanding the period. In the course of the study, it was observed that the majority of museums dedicated to the Soviet era often tend to divide the Soviet past thematically (repressions, everyday life, official culture, Soviet art history, etc.) or chronologically (the eras of Lenin, Stalin, Khrushchev, Brezhnev, the transitory period, *Perestroika*), which usually prevents

one from comprehending it fully. In turn, application of a holistic approach to Soviet legacy is becoming increasingly important, as evidenced by the example of the *Homo sovieticus* museum that recently opened in Vilnius. In memory institutions such as museums, regardless of whether they are places of violent heritage, collections of mundane things, or representations of the official USSR history, emotions and visitor's own immersion play a critical role in comprehending the material and narrative presented – whether it's being consciously stimulated by the curators, or arising spontaneously. Today, museums dedicated to the Soviet period can serve as authentic *places of memory*, in which cultural trauma is (re)lived, as vaults of documents and artifacts, which evoke a scholarly interest and evidence the very fact that *it was once like this*, and as inspirations of domestic nostalgia (contrasting it either positively or negatively with the present). In this way, evoking and maintaining multifaceted emotions and affects, such as fear, disgust, compassion, empathy, sadness, shame, mourning, pride, laughter, irony, sarcasm, and so on, is becoming a feature specific to museums dedicated to the Soviet culture and life; accordingly, nostalgia for the Soviet era, felt when visiting places like this or interacting with the various representations of the period via literary, musical, cinematographic, audiovisual, gustative or other means, is becoming a particular form of internalizing this past. Here we can differentiate between two types of nostalgia – political (for a non-existent country, a “Big Brother”) and domestic (for the taste of ice-cream from one's childhood). In Russia it can manifest as a latent critique of the current ruling Putinist regime, treating the “era of stagnation” as a preferable alternative to the present situation. For the purposes of nostalgia or learning, the Soviet era is beginning to be systemically discovered as an object of tourism, the entertainment industry, or commercially viable allusions to an exotic and beguiling past.

To this day, the social and economic infrastructure created during the Soviet era forms the basis of the structural environment in cities and rural areas of post-Soviet countries. The themes of its preservation, renovation, revision or destruction lead to the selection of the most valuable examples of the material legacy of the Soviet culture, which is deemed worthy of being passed on to the future generations, and the search for criteria of their selection and conservation. As we have seen already, the theoretical discourse regarding the value and social meaning of such relatively dissonant and oftentimes conflicting heritage is still in its formative stage; therefore, the category of “Soviet heritage”, expanded upon in the monograph, can serve as a useful tool for a more in-depth analysis of such

phenomena and formation of the practical procedures of its preservation. As the study has shown, the “good practice” of how to preserve and make use of the so-called and socmodernist legacy of architectural, urban, artistic, domestic and mundane phenomena and artifacts within a post-Soviet environment still hasn’t quite formed. There aren’t many successful examples of its preservation and application, let alone a complex, integrated approach to the matter. Because of this, distinctive guidelines for the selection and axiology of Soviet heritage are suggested in the book.

The theoretical concept of a “symbolic landscape” allows us to evaluate the processes of redefining the meaning of the public sphere, taking place within individual post-Soviet countries, in a wider sociopolitical context, including not only post-socialist, but post-colonial and post-Cold War studies as well. Thus, due to specific circumstances, Lithuania’s history policy regarding the Soviet era can be considered both exceptional and rather typical, similar to the experience of other former USSR republics or (in part) post-Socialist countries. It is defined not only by the constant efforts to remove the vestiges of the symbolic Soviet landscape, which are often subservient to the temporary partisan conjuncture, changing them into new formats of cityscape, but also the fact in Lithuania’s commemorative culture and history policy we see the most adamant efforts to replace the GPW myth with that of anti-Soviet resistance and Stalinist repressions. This tendency is also evidenced by the fact that in 2020, a memorial commemorating the Lithuanian partisans was built at the site of the “Mother of Kryžkalnis”, one of the most prominent objects of GPW’s memory in Lithuania – a case of one meaningful symbol being replaced by another. However, as shown the studied cases of museums of occupation, Lithuania’s history policy, which stresses the importance of the secret Molotov-Ribbentrop protocols and the very fact of occupation, closely mirrors the memorial culture of not only the Baltic countries, but Moldova as well.

Russia’s military aggression against Ukraine, which started on 24 February 2022, has unexpectedly infused the concept of “desovietizing” a symbolic landscape with new, grotesque undertones. By ordering the military forces of the Russian Federation to attack a neighboring sovereign country with which it had close, centuries-old ethno-cultural and historical ties, President V. Putin has destroyed the delicate consensus the countries of the region had managed to reach in relation to the Soviet period, which, despite differing views on it, had already begun to be perceived as an *ended past*. Putin’s historical revisionism, the evolution of which

analysts have anxiously observed for the past decade, has macabrely amalgamated the vision of general European history policy, in which Nazism is the “ultimate evil”, with the one of “the Soviet Motherland as the vanquisher of this evil and the savior of nations”. Besides that, there is a delirious attempt to challenge the results of Soviet national policy, communist rule and especially the territorial-administrative divisions of the republics at that time. This prompts a revisionist response from the post-Soviet and post-Socialist region – for example, a “third wave” of monument destruction has spontaneously arisen in Baltic countries, directed against the remaining monuments and memorial of Soviet soldiers. It can thus be concluded that Soviet era relics, remaining in the landscape of independent states, are in not neutral signs of a by-gone era, which can be peacefully studied for academic reasons or kept in museums. On the contrary, they remain an important political resource and instrument, actively exploited both to base and justify the aggression of Putin’s regime against neighboring countries, and to encourage the societies of those countries to mobilize against it.

The books consists of an introductory chapter, which presents the idea of the study and its theoretical-methodological basis, and four parts. The first part discusses in brief the essential formation stages of the symbolic landscape in the Soviet Union and its elements in relation with the ideological meta-narrative that created and maintained it. It also examines the sociopolitical context of the USSR’s collapse and the beginning and the end of the transformation of the symbolic landscape. The active debates that took place during the post-Socialist transition and political manipulation of the previous regime’s ideological signs in the public sphere have played (and still do in some post-Soviet countries) an important role in the processes of restoring historical justice, “returning back to normal”, ensuring geopolitical safety and creating the new national identity. The book reveals the external (European Union, Russia, neighboring countries) and internal factors that stipulated the desovietization processes in various post-Soviet countries, focusing mostly on how the meaning of the public sphere was redefined on the juridical and physical levels. Because the totalitarian regime sought so sovietize not only space, but also time, the second part examines the rejection of Soviet holidays, as well as the partial continuity and creation of new holidays and commemorative days in Russia and other post-Soviet states. Special attention is given to the practices of immortalizing the memory of the Great Patriotic War and their transformation. Additional focus is given to the hitherto ambivalent memory of Stalinist repressions and the Gulag, the material heritage of which in Russia is

disappearing or being consciously destroyed, and the efforts to record or preserve it in a museum-friendly form are often interfered with by the Russian government. On the other hand, being relevant to the history policy of several post-Soviet countries, this traumatic memory prompts a search for a solution, shifting the focus off the real landscapes of the Gulag to their symbolic representations in literature and film, which the book also touches upon. The third part discusses the reflections of the Soviet era in museums and exhibitions. Since historical museums, theme parks, movable exhibitions and other places of memory best represent both official and informal views on the past held by the state or certain groups, the monograph examines the interpretations and representations of the Soviet era formed in these memory institutions. Meanwhile, the fourth part examines the status of the Soviet era's material legacy in post-Soviet cityscapes; it considers the criterions that determine whether a part of this legacy can be included in the orbit of a state's heritage protection systems, granting them the status of valuable cultural heritage. Based on specific examples, cases of radical destruction of the symbolic Soviet landscape are discussed as well. The monograph is concluded with a summary, which seeks to highlight the trends of transformation of the symbolic Soviet landscape observed during the study, and the related particularities of each country examined in detail.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Abakunova Anna, Leninfalls in Ukraine: Symbolism and Regional Identities, *Russkii Vopros*, 2014, no. 1, <http://www.russkiivopros.com/print.php?id=564>.
- Abashin Sergei, Nation Construction in Post-Soviet Central Asia. *Soviet and Post-Soviet Identities* (ed. by M. Bassin). Cambridge University Press, 2012, p. 150–168.
- Abensour Miguel, *De la compasité. Architectures et régimes totalitaires*. Paris, Sens and Tonka, 1997.
- Adams Laura, Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia? *Central Eurasian Studies Review*, 2008, no. 7, p. 2–7.
- Adler Nanci, *Keeping Faith with the Party. Communist Believers Return from Gulag*. Indiana University Press, 2012.
- Adler Nanci, *Victims of Soviet Terror: The Story of the Memorial Movement*. New York, Praeger, 1993.
- After Independence. Making and Protecting the Nation in Post-Colonial and Post-Communist States* (ed. by L. W. Barrington). Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2006.
- After Politics: Post-Communist Nihilism in an Age of Dystopian Reflection*. <https://socialecologies.wordpress.com/2015/07/16/after-politics-post-communist-nihilism-in-an-age-of-dystopian-reflection/>
- „Aktualioji istorija (85)“: Tremties atmintis: sibiriečių, tremtinių ir kolaborantų perspektyvos (video). <https://alkas.lt/2019/09/19/aktualioji-istorija-tremties-atmintis-sibirieciu-tremtiniu-ir-kolaborantu-perspektyvos-video/>
- Akulov Mikhail, Eternal Futurostan: Myths, Fantasies and the Making of Astana in Post-Soviet Kazakhstan. *Theorizing Central Asian Politics. The State, Ideology and Power* (ed. by R. Isaacs, A. Frigerio). Palgrave MacMillan, 2019, p. 189–210.
- Alekna Gintautas, Lietuvai svarbu žinoti, kur palaidoti jos sūnūs ir dukros. *Bernardinai.lt*, 2017-08-23. <https://www.bernardinai.lt/2017-08-23-gintautas-alekna-lietuvai-svarbu-zinoti-kur-palaidoti-jos-sunus-ir-dukros/>
- À l'Est, la mémoire retrouvée* (ed. par A. Brossat, S. Combe, J.-Y. Potel et J.-Ch. Szurek). Paris, La Decouverte, 1990.
- Alexander Jeffrey C., Towards a Theory of Cultural Trauma. *Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, University of California Press, 2004, p. 1-30.
- Allen John, *Lost Geographies of Power*. Oxford, Blackwell, 2003.
- Alonderytė Erika, Pakėnienė Roma, Nusitaikė į Vilniaus oro uostą: tarp svarstomų siūlymų – jį griauti. *Lrytas.lt*, 2021-09-07. <https://www.lrytas.lt/bustas/>

- architektura/2021/09/07/news/nusitaikė-i-vilniaus-oro-uosto-pastata-tarp-svarstomų-siulymu-jį-griauti-20673829
- Alonso Anna Maria, The Politics of Space, Time and Substance: State Formation, Nationalism, and Ethnicity. *Annual Review of Anthropology*, 1994, vol. 23, p. 379–405.
- Anacker Shonin, Geographies of Power in Nazarbayev's Astana. *Eurasian Geography and Economics*, 2004, no. 7, p. 515–533.
- Andrejevs Dmitrijs, Revisiting the Social Organisation of National Memory: A Look at the Calendars of Lithuania, Latvia, and Estonia. *Memory Studies*, 2018, vol. 13, iss. 6, p. 1–16.
- An European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance* (ed. by M. Pakier, V. Strath). Berghahn Books, 2010.
- Annus Epp, Between Arts and Politics: A Post-colonial View on Baltic Cultures of the Soviet Era. *Journal of Baltic Studies*, 2016, vol. 47 (1), p. 1–13.
- Ant Žaliojo tilto atsisiras Ambraso siūlomos konstrukcijos: „nukeltos skulptūros tapo radioaktyvios“. *Lrt.lt*, 2021-04-09. <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1383581/ant-zaliojo-tilto-atsiras-ambraso-siulomos-konstrukcijos-nukeltos-skulpturos-tapo-radioaktyvios>
- Ant Žaliojo tilto iškilo nauja instaliacija „Šeima“. *Lrt.lt*, 2019-09-14. <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1096651/ant-zaliojo-tilto-iskilo-nauja-instaliacija-seima>
- Antohi Sorin, Introduction. *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe* (ed. by S. Antohi, B. Trencsenyi, P. Apor). Budapest, CEU Press, 2007, p. ix–xxiii.
- Approaches for the Conservation of Twentieth Century Architectural Heritage, 2017. *ICOMOS.org*. <http://www.icomos-isc20c.org/madrid-document-archives/>
- Arnold-de Simine Silke, *Mediating Memory in the Museum: Trauma, Empathy, Nostalgia*. Basingstoke/New York, Palgrave Macmillan, 2013.
- Arnold-de Simine Silke, Theme Park GDR? The Aestheticization of Memory in Post-Wende Museums, Literature and Film. *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500* (ed. by Ch. Emden, D. Midgley). Cambridge, Peter Lang, 2004, vol. 1, p. 253–280.
- Ar Prahos deklaracija pabudins Europos sąžinę? *Kultūros barai*, 2013, nr. 3, p. 59–63.
- A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (ed. by R. G. Suny, T. Martin). Oxford University Press, 2001.
- Ashcroft Bill, *Post-Colonial Transformation*. London, Routledge, 2001.
- Assmann Aleida, Suskaldyta Europos atmintis ir dialoginio atminimo koncepcija. *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje* (sud. A. Nikžentaitis ir M. Kopczynski). Vilnius, LII, 2015, p. 13–22.
- Assmann Aleida, Conrad Sebastian, *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*. London, Springer, 2010.
- Assmann Aleida, Shortt Linda, Memory and Political Change: Introduction. *Memory and Political Change* (ed. by A. Assmann, L. Shortt). Palgrave Macmillan, 2012, p. 1–14.
- Assmann Aleida, *Užmaršties formos. Vilnius, Kultūros barai, 2021.*
- Astrov Alexander, Estonia. The Political Struggle for a Place in History. *Russian Politics and Law*, 2010, vol. 48. no. 5, p. 7–24.

- Axenti Maria, Urban Transformations as an Ideological Tool of Political Regimes: The Case of the Chisinau City Centre. *Ritualizing the City. Collective Performances as an Aspects of Urban Construction from Constantine to Mao* (ed. by I. Foletti, A. Palladino). Rome, Viella, 2017, p. 121–137.
- Baabar, *From Homo Sovieticus to Homo Post-sovieticus*. https://www.academia.edu/38363048/From_Homo_Sovieticus_to_Homo_Post-sovieticus.docx
- Battaglia Debora, On Practical Nostalgia: Self-Prospecting among Urban Trobrianders. *Rhetorics of Self-Making* (ed. by D. Battaglia). Berkeley, University of California Press, 1995, p. 77–97.
- Bach Jonathan, “The Taste Remains”: Consumption, (N)ostalgia, and the Production of East Germany. *Public Culture*, 2002, no. 14 (3), p. 545–556.
- Bachmann-Medick Doris, *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture*. Berlin, De Gruyter, 2016.
- Bakhaus Gary, Introduction I. The Problematic of Grounding the Significance of Symbolic Landscapes. *Symbolic Landscapes* (ed. by G. Bakhaus, J. Murungi). Springer, 2009, p. 3–32.
- Balčiūnas Vaclovas, Žirmūnai [apie gyvenamojo rajono architektūrą]. *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*. Vilnius, 1988, t. 1, p. 71–73.
- Baliutytė Elena, (Ki)toks Mieželaitis: kas likę „Žmogaus“ šešėly? *Literatūrainmenas.lt*, 2014, nr. 36. <https://literatuiramenas.lt/literatura/elena-baliutyte-ki-toks-miezelaitytis-kas-like-zmogaus-sesely>
- Baliutytė Elena, Savimonės formos Lietuvos dokumentinėje literatūroje. *Literatūra*, 2008, nr. 50 (1), p. 16–29.
- Baločkaitė Rasa, Sovietinis paveldas Vidurio Rytų Europoje – antroji revizionizmo banga? *Kultūros barai*, 2016, nr. 2, p. 18–22.
- Baločkaitė Rasa, The New Culture Wars in Lithuania: Trouble with Soviet Heritage. *Cultures-of-history.uni*, 2015-04-12. <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debating-20th-century-history/lithuania/the-new-culture-wars-in-lithuania-trouble-with-soviet-heritage/>
- Baltic Post-Colonialism. On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics* (ed. by V. Kelertas). Amsterdam/New York, Rodopi, 2006.
- Banchoff Thomas, German Policy Towards the European Union: The Effects of Historical Memory. *German Politics*, 1997, vol. 6, no. 1, p. 60–76.
- Beckwith Christopher I., *Empires of the Silk Road. A History of the Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton University Press, 2009.
- Beissinger Mark, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge University Press, 2002.
- Beissinger Mark, Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse. *Ethnic Politics after Communism* (eds. Z. Barany, R. Moser). Ithaca, Cornell University Press, 2005, p. 14–45.
- Belavusau Uladzislau, Wójcik Anna, The Polish Memory Law: When History Becomes a Source of Mistrust. *Neweasterneurope.eu*, 2018-02-19. <http://neweasterneurope.eu/2018/02/19/polish-memory-law-history-becomes-source-mistrust/>
- Bell Catherine, *Ritual Theory, Ritual Practises*. Oxford University Press, 1992.
- Bell Duncan, Mythscapes: Memory, Mythology, and National Identity. *British Journal of Sociology*, 2003, vol. 54, no. 1, p. 63–81.

- Bekus Nelly, Ideological Recycling of the Socialist Legacy. Reading Townscapes of Minsk and Astana. *Europe-Asia Studies*, 2017, vol. 69, no. 5, p. 794–818.
- Bekus Nelly, Medeuova Kulshat, Re-interpreting National Ideology in the Contemporary Urban Space of Astana. *Urbanities*, 2017, vol. 7, no 2, p. 10–21.
- Benardou Agiatis, Droumpouki Anna Maria, *Difficult Heritage and Immersive Experiences*. Taylor and Francis, 2022.
- Benedict Anderson, *Isivaizduojamos bendruomenės. Apmaštymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius, Baltos lankos, 1999.
- Benton Tim, Heritage and Change of Regime. *Understanding Heritage and Memory* (ed. by T. Benton). Manchester University Press, 2010, p. 126–163.
- Bergmane Una, The Fate of Former KGB Agents in Latvia. *Foreign Policy Research Institute*, 2018-03-19. <https://www.fpri.org/article/2018/03/19/the-fate-of-former-kgb-agents-in-latvia/>
- Berger Thomas U., The Past in the Present: Historical Memory and German National Security Policy. *German Politics*, 1997, vol. 6, no. 1, p. 39–59.
- Bernhard Michael, Kubik Jan, Introduction. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford University Press, 2014, p. 1–6.
- Bernotienė Gintarė, Kraštovaizdžio pastovumas ir genocido įspaudai. *Būdas*, 2020, nr. 3, p. 22–30.
- Bērziņa Ieva, Branding Novorossia. *Strategic Review*, 2014, no. 10, p. 1–14. https://www.naa.mil.lv/sites/naa/files/document/10_SA-10_NOVORUS_1.pdf
- Bhabha Homi K., *The Location of Culture*. Abingdon, Routledge, 2004.
- Bissenova Alima, The Master Plan of Astana. Between the “Art of Government” and the “Art of Being Global”. *Etnographies of the State in Central Asia. Performing Politics* (ed. by M. Reeves, J. Rasanayagam, J. Beyer). Bloomington, Indiana University Press, 2014, p. 127–140.
- Blaise Muriel, The Czech Museum of Communism. What National Narrative for the Past? *Communism Museums. New Memory Sites in Central and Eastern Europe* (ed. by S. M. Norris), *Indiana University Press*, 2020, p. 218–243.
- BNS, Buvusio sovietų partizano Y.Arado byla nutraukta įsikišus valstybės vadovams, atskleidžia knyga. *Delfi.lt*, 2011-11-06. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/buvusio-sovietu-partizano-yarado-byla-nutraukta-isikisus-valstybes-vadovams-atskleidzia-knyga.d?id=51462595>
- BNS, Vokietijoje po teisinio ginčo atidengta Lenino statula. *Lrt.lt*, 2020-06-20. <https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/1190311/vokietijoje-po-teisinio-ginco-atidengta-lenino-statula>
- Boele Otto, Noordenbos Boris, Robbe Ksenia, Introduction. The Many Practices of Post-Soviet Nostalgia: Affect, Appropriation, Contestation. *Post-Soviet Nostalgia. Confronting the Empires Legacies* (ed. by O. Boele, B. Noordenbos and K. Robb). New York, Routledge, 2020, p. 1-18.
- Boym Svetlana, *The Future of Nostalgia*. New York, Basic Books, 2001, p. 33–56.
- Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution* (ed. by A. Gleason, P. Kenez, R. Stites). Bloomington, Indiana University Press, 1985.
- Bourdieu Pierre, Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 1985, no. 14 (6), p. 723–744.

- Bourdieu Pierre, *Sociology in Question*. London, Sage, 1993.
- Brandenberger David, *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956*. Harvard University Press, 2002.
- Brooks Jeffrey, *Thank you, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton University Press, 2001.
- Brown Archi, *The Rise and Fall of Communism*. Harper-Collins Publishers, 2009.
- Bruggemann Karsten, Kasekamp Andreas, The Politics of History and the “War of Monuments” in Estonia. *Nationalities Papers*, 2008, vol. 36, no. 3, p. 425–448.
- Buidovaitė Kristina, Instaliacijos ant Žaliojo tilto autorius A. Ambrasas: „Man skauda širdį, kai architektūros kūrinys išbalansuotas“. *Lrytas.lt*, 2021-08-31. <https://www.lrytas.lt/bustas/architektura/2021/08/31/news/instaliacijos-ant-zaliojo-tilto-autorius-a-ambrasas-man-skauda-sirdi-kai-architekturos-kuriny-s-balansuotas--20593830>
- Bull Anna Cento, Hansen Hans Lauge, On Agonistic Memory. *Memory Studies*, 2016, vol. 9 (4), p. 390–404.
- Bunce Valerie, Wolchik Sharon, *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*. Cambridge University Press, 2011.
- Cadiot Juliette, *Le laboratoire impérial. Russie-URSS 1870–1940*. Paris, Éditions CNRS, 2007.
- Caroe Olaf, *Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism*. New York, St. Martin's Press, 1953.
- Carothers Thomas, The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 2002, vol. 13, no. 1, p. 5–21.
- Caruth Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2010.
- Chapple Amos, Then And Now: Soviet Monuments Disappear Across Poland. *Radio Free Europe*. 2020-10-23. <https://www.rferl.org/a/then-and-now-photos-show-soviet-monuments-disappearing-in-poland-after-decommunization-law/30905305.html>
- Chase Malcolm, Shaw Christopher, The Dimensions of Nostalgia. *The Imagined Past: History and Nostalgia* (ed. by M. Chase, C. Shaw). Manchester, Manchester University Press, 1989, p. 1–18.
- Chatterjee Choi, From Public, to Private, to Public Again: International Women's Day in Post Soviet Russia. *Rites of Place. Public Commemoration in Russia and Eastern Europe* (ed. by J. Buckler, E. D. Johnson). Northwestern University Press, 2013, p. 183–201.
- Citvarienė Daiva, Ideologiniai viešojo diskurso konstruktai ir atminties politika posovietinėje Lietuvoje. *Darbai ir dienos*, 2008, nr. 49, p. 165–195.
- Clark Catherine, *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Harvard University Press, 2011.
- Clark Catherine, *The Soviet Novel: History as Ritual*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Cohen Anthoni P., *The Symbolic Construction of Community*. London, Routledge, 1985.
- Cohen Stanley, Sociological Approaches to Vandalism. *Vandalism: Behaviour and Motivations* (ed. by C. Lévy-Leboyer). Amsterdam/New York, North Holland, 1984, p. 51–61.

- Consuming Russia: Popular Culture, Sex and Society since Gorbachov* (ed. by A. M. Barker). Duke University Press, 1999.
- Cooke Catherine, Socialist Realist Architecture: Theory and Practice. *Art of the Soviet: Painting, Sculpture and Architecture in a one Party State, 1917–1922* (ed. by M. Cullerne Bown, B. Taylor). Manchester University Press, 1993, p. 86–105.
- Cooper Abraham, Dropping International Holocaust Memorial Day Would Be World's Final Insult To Survivors; Would Spur New Wave of Anti-Semitism. *Wiesenthal.com*, 2010-01-26. <https://www.wiesenthal.com/about/news/dropping-international.html>
- Cosgrove Denis E., *Social Formation and Symbolic Landscape*. London, Croom Helm, 1998.
- Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution No. 1096 (1996), Measures to Dismatle the Heritage of Former Communist Totalitarian Systems. *Assembly.coe.int*. 1996-06-27. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507>
- Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution No. 1481 (2006), Need for International Condemnation of Crimes of Totalitarian Communist Regimes. *Assembly.coe.int*, 2006-01-25. <https://pace.coe.int/en/files/17403/html>
- Cramer Julian, Goodbye Lenin: the Uses of Nostalgia. *Opendemocracy.net*, 2003-08-11. https://www.opendemocracy.net/en/article_1433jsp/
- Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Reports and Proceedings of the 8 April European Public Hearing Organized by the Slovenian Presidency of the Council of the European Union (January–June 2008) and the European Commission* (ed. by P. Jambrek). Ljubljana, 2008.
- Cross Gary, *Consumed Nostalgia, Memory in the Age of Fast Capitalism*. New York, Columbia University Press, 2015.
- Crump Thomas, *Brezhnev and the Decline of Soviet Union*. London, Routledge, 2014.
- Čepaitienė Rasa, Kliujeva Vera, *Ne tie lietuviai Sibire: vėlyvojo sovietmečio darbo migracijos ir Kogalymo miesto statyba. Istorija*, 2018, t. 110, nr. 2, p. 55–76.
- Čepaitienė Rasa, „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Vilniaus ir Minsko atvejai. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius, LII, 2011, p. 171–224.
- Čepaitienė Rasa, „Vidinės kolonizacijos“ teorija ir jos taikymas (post)sovietinių visuomenių lyginamiesiems tyrimams. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2018, nr. 2 (43), p. 71–94.
- Čepaitienė Rasa, K. Škirpos ir J. Noreikos „byla“ kultūrinių karų kontekste. *Dalius Stancikas, Kūju per Lietuvos istoriją*. Vilnius, VSC, 2020, p. 10–39.
- Čepaitienė Rasa, Laiškas redaktoriui. *Curiositas orientalis. Naujasis židinys/Aidai*, 2012 (a), nr. 3, p. 145–148.
- Čepaitienė Rasa, Miestas kaip ideologinis tekstas: teoriniai ir interpretaciniai aspektai. *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius, LII, 2013, p. 57–85.
- Čepaitienė Rasa, Nacionalinis pasakojimas versus lokalsios istorijos: kultūrinės atminties raiška Lietuvos provincijoje. *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius, LII, 2013, p. 229–264.
- Čepaitienė Rasa, *Nepolitkorektiška. Svarstymai apie praeitį ir dabartį*. Vilnius, VSC, 2021.

- Čepaitienė Rasa, *Sovietinės kultūros šaltiniai: tarp futurizmo ir paseizmo. Darbai ir dienos*, 2009, nr. 52, p. 85–104.
- Čepaitienė Rasa, Sovietinio laikotarpio istorijos ir paveldo įprasminimo problemos Vilniaus mieste. *Santykis su istorine praeitimi XXI amžiaus Vilniuje* (sud. A. Nikžentaitis, A. Ragauskas). Vilnius, LRS, 2004, p. 47–59.
- Čepaitienė Rasa, Sovietmečio atmintis: tarp atmetimo ir nostalgijos, *Lituanistica*, 2007, t. 53, nr. 4 (72), p. 36–50.
- Čepaitienė Rasa, Tėvystė ir valdžia: patriarchalinis autoritarinių ir totalitarinių režimų veidas. *Naujasis židinys/Aidai*, 2012, nr. 2, p. 137–140.
- Čepaitienė Rasa, Vietos dvasia – prijaikinimas ar medžioklė? *Vietos dvasios beieškant* (sud. R. Čepaitienė). Vilnius, LII, 2014, p. 22–72.
- Černiauskas Šarūnas, Ar Žaliojo tilto skulptūros nukeliaus Kijevo Lenino pėdomis? *Delfi.lt*, 2013-12-09. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ar-zaliojo-tilto-skulpturos-nukeliaus-kijevo-lenino-pedomis.d?id=63487460>
- Černius Remigijus, Tuskulėnų masinės kapavietės atsiradimas: 1944 ar 1945 m.? *Genocidasirrezistencija.lt*, 2017, nr. 1 (41), p. 7–24.
- Čičelis Ramūnas, Trauminis subjektas Ričardo Gavelio „Vilniaus pokeryje“ ir Antano Škėmos „Baltoje drobėje. *Teksto slėpiniai*, 2010, nr. 13, p. 85–100.
- Činga Evaldas, Ant Žaliojo tilto – nauja instaliacija. *Madeinvilnius.lt*, 2019-09-11. <https://madeinvilnius.lt/naujienos/ant-zaliojo-tilto-nauja-instaliacija/>
- Dahrendorf Ralf, *Society and Democracy in Germany*. New York, Anchor Books, 1969.
- Damage Causes by the Soviet Union in the Baltic States. International Conference Materials. Riga, 17–18 June 2011*. Riga, E-forma, 2017.
- Danilova Nataliya, *The Politics of War Commemoration in the UK and Russia*. Palgrave Mcmillan, 2015.
- Davis Fred, *Yearning for Yesterday: a Sociology of Nostalgia*. New York, Free Press, 1979.
- Dearborn Lynne M., Stallmeyer John C., *Inconvenient Heritage: Erasure and Global Tourism in Luang Prabang*. Walnut Creek. Left Coast Press, 2010.
- Debatai dėl praeities Lietuvos internetinėje žiniasklaidoje* (sud. Ž. Mikailienė). Vilnius, LII, 2019.
- Dėl Žaliojo tilto skulptūrų – iš Rusijos grasinimai Prezidentei. *Delfi.lt*. 2015-02-08. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/del-zaliojo-tilto-skulpturu-is-rusijos-grasinimai-prezidentei.d?id=67114660>
- Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World* (ed. by V. Bunce, M. McFault, K. Stoner-Weiss). Cambridge University Press, 2010.
- Deneen Patrick, *Kodėl žlunga liberalizmas?* Vilnius, VSC, 2020.
- Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition* (ed. by A. Hoskins). New York/London, Routledge, 2018.
- Dobre Claudia-Florentina, Teaching Communism at the Museum: a Comparative Study of Museum Dedicated to Communism in Eastern and Central Europe. *Edukacija humanistyczna*, 2013, no 2 (29), p. 95–106.
- Dovydaitytė Linara, Which Communism to bring to the Museum? A Case of Memory Politics in Lithuania. *Meno istorija ir kritika*, 2010, nr. 6, p. 80–87.
- Dreifelds Juris, *Latvia in Transition*. Cambridge University Press, 1996.

- Drėmaitė Marija, *Baltic Modernism. Architecture and Housing in Soviet Lithuania*. Vilnius, DOM Publishers, 2017.
- Droit Emmanuel, The Gulag and the Holocaust in Opposition: Official Memories and Memory Cultures in an Enlarged Europe. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2007, no. 94, p. 101.
- Duncan Light, Gazing on Communism: Heritage Tourism and Post-Communist Identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies*, 2000, no. 2, p. 157–176.
- Economou Maria, A World of Interactive Exhibits. *Museum Informatics* (ed. by P. Marty, K. Jones). London, Routledge, 2008, p. 137–156.
- Edelman Murray, *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana, University of Illinois Press, 1964.
- Ehala Martin, The Bronze Soldier: Identity Threat and Maintenance in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, 2009, no. 40 (1), p. 139–158.
- Ellis Mark, Purging the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc. *Law and Contemporary Problems*, 1996, vol. 59, no. 4, p. 181–196.
- Ellison Aaron M., LeRoy Carri J., Landsbergen Kim J., Bosanquet Emily et al, Art/Science Collaborations: New Explorations of Ecological Systems, Values, and their Feedbacks. *Bulletin of the Ecological Society of America*, 1999, no. 2, p. 180–191.
- Encyclopedia of Transitional Justice* (ed. by L. Stan and N. Nedelsky). New York, Cambridge University Press, 2015, vol. I, II, III.
- Erll Astrid, *Memory in Culture*. Palgrave MacMillan, 2011.
- ESBO Vilniuje pasmerkė ir stalinizmą, ir nacizmą. *Vz.lt*, 2009-07-03.
https://www.vz.lt/archive/straipsnis/2009/07/03/ESBO_Vilniuje_pasmerke_ir_stalinizma_ir_nacizma2
- Eternal Russia*. <https://veramartynov.com/filter/performance/Eternal-Russia>
- Etkind Alexander, *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge, Polity Press, 2011.
- Ewans Alfred B., *Soviet Marxism-Leninism. The Decline of an Ideology*. Westpoint, Praeger, 1993.
- Fascination and Terror-Documentation Centre, Nazi Party Rally Grounds, Nuremberg: the Exhibition*. Nürnberg, Museen der Stadt Nürnberg, 2006.
- Federalism and Local Politics in Russia* (ed. by C. Ross, A. Campbell). London, Routledge, 2009.
- Feindt Gregor, Krawatzek Felix, Mehler Daniela, Pestel Friedermann and Trimcev Rieke, Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies. *History and Theory*, 2014, no. 53, p. 24–44.
- Felštinskij Jurij, Popov Vladimir, *Nuo raudonojo teroro iki mafijinės valstybės. Rusijos specialiujų tarnybų kova dėl pasaulinio viešpatavimo 1917-2036 m.* Vilnius, Briedis, 2022.
- Finkel Evgeny, In Search of Lost Genocide: Historical Policy and International Politics in Post-1989 Eastern Europe. *Global Society*, 2010, no. 24 (1), p. 51–70.
- Fish M. Steven, *Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics*. Cambridge University Press, 2005.
- Foucault Michel, Of Other Spaces. *Diacritics*, 1986, no. 16 (1), p. 22–27.

- Fowkes Ben, *The Rise and Fall of Communism in Eastern Europe*. London, MacMillan Press, 1993.
- Freedom for History? The Case Against Memory Laws. Josie Appleton talks to Pierre Nora and Olivier Salvatori of the Liberté pour l'Histoire initiative in France. *Freespeechdebate.com*, 2013-04-03. <https://freespeechdebate.com/discuss/freedom-for-history-the-case-against-memory-laws/>
- Freire Maria Raquel, Russian Policy in Central Asia: Supporting, Balancing, Coercing or Imposing? *Asian Perspective*, 2009, vol. 33, no. 2, p. 125–149.
- Fritz Verena, *State-Building. A Comparative Study of Ukraine, Lithuania, Belarus and Russia*. Budapest, CEU Press, 2007.
- Fukuyama Fancis, The Future of History. *Foreignaffairs.com*, 2012-01-01. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2012-01-01/future-history>
- Gabowitsch Misha, Are Copycats Subversive? Strategy-31, the Russian Runs, the Immortal Regiment, and the Transformative Potential of Non-Hierarchical Movements. *Problems of Post-Communism*, 2016, vol. 65, p. 297–314.
- Gabowitsch Misha, *Replicating Atonement: Foreign Models in the Commemoration of Atrocities*. London, Springer, 2017.
- Gaddis John Lewis, *The Landscape of History. How Historians Map the Past*. Oxford University Press, 2002.
- Gaidai Oleksandra, Viso gero, Leninai. Sovietinės atminties paveldas Vidurio Ukrainoje. *Naujasis židinys/Aidai*, 2015, nr. 2, p. 20–28.
- Gamboni Dario, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. London, Reaktion Books, 1997.
- Garton Ash Timothy, Refolution: The Springtime of Two Nations. *Nybooks.com*. 1989-06-15. <https://www.nybooks.com/articles/1989/06/15/revolution-the-springtime-of-two-nations/>
- Gaškaitė Nijolė, Pasipriešinimo formos ir prisitaikymo ribos. *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. Vilnius, Baltos lankos, 1996, p. 152–160.
- Gavelis Ričardas, *Vilniaus pokeris*. Vilnius, Tyto alba, 2019.
- Geisler Ines, Domesticating East Germany Communism through Celluloid and Brics. *Opendemocracy.net*. 2003-10-30. https://www.opendemocracy.net/en/article_1562jsp/
- Geisler Michael E., The Calendar Conundrum. National Days as Unstable Signifiers. *National Day's: Constructing and Mobilizing National Identity* (ed. by D. McCrone, G. McPherson). New York, Palgrave Macmillan, 2009, p. 10–25.
- Genevičius Tomas, Sukurta pagal tikrus įvykius? *M.diena.lt*. 2018-10-19. <https://m.diena.lt/naujienos/nuomones/nuomones/sukurta-pagal-tikrus-ivykius-885593>
- Geukjian Ohannes, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*. Ashgate, 2012.
- George Kennan's "Long Telegram", February 22, 1946. *Digitalarchive.wilsoncenter.org*. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178.pdf>
- Gerovitch Slava, "New Soviet Man" Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism. *Osiris*, 2007, no. 22, p. 135–157.

- Ghodsee Kristen, A Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism History of the Present. *A Journal of Critical History*, 2014, vol. 4, no. 2, p. 115–142.
- Gill Graeme, Political Symbols and Regime Change: The Russian Experience. *Politics, Religion and Ideology*, 2018, vol. 19, no. 4, p. 494–509.
- Gill Graeme, *Symbolism and Regime Change: Russia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
- Gill Graeme, *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. New York, Cambridge University Press, 2011.
- Gill Graeme, The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union. *British Journal of Political Science*, 1980. no.10, p. 167olit.
- Girard René, *Le bouc émissaire*. Paris, Grasset, 1982.
- Girardet Raoul, *Mythes et mytologies politique*. Paris, Editions du Seuil, 1986.
- Glenn John, *The Soviet Legacy in Central Asia*. New York, St. Martin's Press, 1999.
- Golomstock Igor, *L'art totalitaire. Union Soviétique, III-e Reich, Italie fasciste, Chine*. Paris, Editions Carré, 1991.
- Goštautaitė Rasa, Dissonant Soviet Monuments in Post-Soviet Lithuania. The Application of Artistic Practices. *Balticworlds.com*, 2021-02-21. <https://balticworlds.com/dissonant-soviet-monuments-in-post-soviet-lithuania/>
- Grunskis Tomas, Šiupšinskas Matas, Tarybinio laikotarpio viešųjų erdvių transformacijos Lietuvoje. Vilniaus Žirmūnų ir Lazdynų atvejis. *Journal of Architecture and Urbanism*, 2012, vol. 36 (3), p. 209–221.
- Gudonytė Eglė, *Karta nuo Sibiro*. Vilnius, Mintis, 2013.
- Haldrup Michel, Bærenholdt Jorgen Ole, Heritage as Performance. *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research* (ed. by E. Waterton, S. Watson). Palgrave Macmillan, 2015, p. 52–68.
- Hann Chris, Humphrey Caroline, Verdery Katherine, Introduction. Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. *Postsocialism. Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia* (ed. by C. M. Hann). London, Routledge, 2002, p. 1–28.
- Hansen-Glucklich Jennifer, *Holocaust Memory Reframed: Museums and the Challenges of Representation*. New Jersey, Rutgers University Press, 2014.
- Harrison Rodney and Hughes Lotte, Heritage, Colonialism and Post-Colonialism. *Understanding the Politics of Heritage* (ed. by R. Harrison). Manchester University Press, 2010, p. 234–269.
- Harutyunyan Angela, State Icons and Narratives in the Symbolic Cityscape of Yerevan. *Public Spheres After Socialism* (ed. by A. Harutyunyan, K. Hörschmann, M. Miles). Bristol, Intellect, 2009, p. 19–28.
- Hasian Marouf A., Paliewicz Nicholas S., *Memory and Monument Wars in American Cities. New York, Charlottesville and Montgomery*. Palgrave MacMillan, 2020.
- Haugen Arne, *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. Palgrave MacMillan, 2003.
- Hazoni Yoram, The Challenge of Marxism. *Quillette.com*, 2020-08-16. <https://quillette.com/2020/08/16/the-challenge-of-marxism/>
- Heritage, Memory and the Politics of Identity. New Perspectives on the Cultural Landscape* (ed. by N. Moore, Y. Whelan). Ashgate, 2007.

- Hirsch Marianne, The Generation of Post-Memory. *Poetics Today*, 2008, no. 29 (1), p. 103.
- Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe* (ed. by M. Beissinger, S. Kotkin). Cambridge University Press, 2014.
- Historical Memory of Central and East European Communism* (ed. by A. Mrozik, S. Holubec). London, Routledge, 2018.
- Hobsbawm Eric, Introduction: Inventing Traditions. *The Invention of Tradition* (ed. by E. Hobsbawm, T. Ranger). Cambridge University Press, 1983, p. 1–14.
- Holidays in Azerbaijan. *Advantour.com*. <https://www.advantour.com/azerbaijan/holidays.htm>
- Holodomor museum site*. <https://holodomormuseum.org.ua/en/history-of-national-holodomor-genocide-museum/>
- Horne Cynthia M., Late Lustration Programmes in Romania and Poland: Supporting or Undermining Democratic Transitions? *Democratization*, 2009, vol. 16, no. 2, p. 344–376.
- Hosking Geoffrey, *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union*. London, Harward University Press, 2006.
- Humphrey Caroline, Does the Category “Postsocialist” Still Make Sens? *Postsocialism. Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia* (ed. by C. M. Hann). London, Routledge, 2002, p. 12–15.
- Hunter James Davison, *Culture Wars: The Struggle To Control The Family, Art, Education, Law, and Politics in America*. New York, Basic Books, 1992.
- Huntington Samuel P., *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 1991.
- Ideology after Union. Political Doctrines, Discourses and Debates in Post-Soviet Societies* (ed. by A. Etkind, M. Minakov). Stuttgart, Ibidem, 2020.
- Indrišionis Darius, LSSR NKGB (MGB, KGB) vidaus kalejimas 1944–1959 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2017, nr. 1 (41), p. 62–75.
- Yasmann Victor, Russia: Siloviki Take The Reins In Post-Oligarchy Era. *RFE/RL*, 2007-09-17, <http://www.rferl.org/content/article/1078686.html>
- Yavorsky Volodymyr, Analysis of the Law on Prohibiting Communist Symbols. *Charkiv human rights protection group*, 2015-05-03. <http://khp.org/en/1430564974>
- Yilmaz Harun, *National Identities in Soviet Historiography: The Rise of Nations under Stalin*. New York, Routledge, 2015.
- Yurchak Alexey, *Everything Was Forever, Until It Was No More*. Princetone University Press, 2006.
- Jackevičius Mindaugas, *Lukiškių aikštėje vietoje Lenino iškilo Lennonas*. *Delfi.lt*. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lukiskiu-aiksteje-vietoje-lenino-iskilo-lennonas.d?id=59425237>
- Jameson Fredric, *Kultūros posūkis. Rinkiniai darbai apie postmodernizmą*. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
- Jankauskienė Edit, *Sovietinės valdžios represinė politika: mirties nuosprendžių vykdymas 1944–1947 m. Istorijos ženklų skaitymo pamokos*. Panevėžys, 2016, p. 75–86.
- Janos Andrew C., *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre-to Postcommunism*. Stanford, Stanford University Press, 2000.

- Jaspersas Karlas, Kaltės klausimas. *Gėrio kontūrai. Iš XX a. užsienio etikos*. Vilnius, Mintis, 1989, p. 261–280.
- Jean-Pierre Albert, Du martyr à la star. Les métamorphoses des héros nationaux. *La Fabrique des héros* (sous la dir. de P. Centlivres, D. Fabre et F. Zonabend). Paris, Editions de la Maison de l'homme, 1998, p. 11–32.
- Jeffries Ian, *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of Twenty-first Century. The Baltic and European States in Transition*. London, Routledge, 2004.
- Jilge Wilfried, The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991 – 2004/2005) *Divided Historical Cultures? World War II and Historic Memory in Soviet and Post-Soviet Ukraine. Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, 2006, vol. 54, t. 1, p. 51–82.
- Jones Polly, *Myth, Memory, Trauma. Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–70*. Yale University Press, 2013.
- Jordanova Ludmilla, Objects of Knowledge: A Historical Perspective on Museums. *The New Museology* (ed. by P. Vergo). London, Reaktion Books, 2006, p. 22–41.
- Jowitt Ken, *New World Disorder, the Leninist Extinction*. Oakland, University of California Press, 1992.
- Judt Tony, A la Recherche du Temps Perdu. *NYbooks.com*, 1998-12-03. <https://www.nybooks.com/articles/1998/12/03/a-la-recherche-du-temps-perdu/>
- Juozaitis Arvydas, Lietuvybė nelaisvės sąlygomis. *Ve.lt*, 2021-04-16. <https://ve.lt/nuomones/arvydas-juozaitis-lietuvybe-nelaisves-salygomis>
- Jurkutė Mingailė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai*. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas. Daktaro disertacija, mašinraštis, 2016.
- Kalinina Ekaterina, *Mediated Post-Soviet Nostalgia*. Huddinge, Sodertorn University, 2014.
- Kandiyoti Deniz, Post-Colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia. *Middle East Studies*, 2002, no. 34, p. 279–297.
- Kania Eliza, Homo sovieticus – „jednowymiarowy klient komunizmu“, czy „fenomen o wielu twarzach“? *Przegląd Politologiczny*, 2018, lis. 2, s. 157–170.
- Kapráns Mártonš, Remembering Communism in Latvia: Nationalizing State and the Multidirectionality of the Past. *The New Heroes – the Old Victims. Politics of Memory in Russia and the Baltics*. Riga, Zinatne, 2016, p. 74–107.
- Kariai. Betonas. Mitas. *Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungos karių palaidojimo vietas Lietuvoje*. Vilnius, VU, 2016.
- Karklins Rasma, *Ethnopolitics and Transition to Democracy: the Collapse of the USSR and Latvia*. The Johns Hopkins University Press, 1994.
- Karpenko Jelena, Paminklo „natūralizavimas“: sovietinio paveldo įsisavinimo praktikos Grūto parke. *Vietos dvasios beiėškant* (sud. R. Čėpaitienė). Vilnius, LII, 2014, p. 272–295.
- Kasianov Georgiy, Holodomor and the Politics of Memory in Ukraine after Independence. *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland* (ed. by Ch. Noack, L. Janssen, V. Comerford). London/New York, Anthem Press, 2014, p. 167–188.
- Kazachstane atidarytas memorialas žuvusiems Kengyro lagerio sukilime atminti. *Alkas.lt*. 2019-09-17. <https://alkas.lt/2019/09/17/kazachstane-atidarytas-memorialas-zuvusiems-kengyro-lagerio-sukilime-atminti/>

- Kazakhstan and the Soviet Legacy. Between Continuity and Rupture* (ed. by J.-F. Caron). Palgrave MacMillan, 2019.
- Keith Michael, Pile Steve, Conclusion. Towards Radical Geographies. *Place and the Politics of Identity* (ed. by M. Keith, S. Pile). London, Routledge, 1993, p. 220–226.
- Kempny Marian, Cultural Dilemmas, or Culture as a Dilemma for Social History. *Cultural Dilemmas of Post-Communist Societies* (ed. by A. Jawlowska, M. Kempny). Warszawa, 1994, p. 16–18.
- Kennedy Michael D., *Cultural Formations of Post-Communism. Emancipation, Transition, Nation, and War*. Mineapolis, University of Minnesota Press, 2002.
- Khapaeva Dina, Triumphant Memory of the Perpetrators: Putin's Politics of Restalinization. *Communist and Post-Communist Studies*, 2016, vol. 49, no. 1, p. 61–73.
- Kirshenblatt-Gimblett Barbara, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Oakland, University of California Press, 1998.
- Klein Naomi, *Šoko doktrina. Katastrofų kapitalizmo iškilimas*. Vilnius, Kitos knygos, 2008.
- Klein Naomi, *Tai viską keičia. Kapitalizmas prieš klimatą*. Vilnius, Kitos knygos, 2017.
- Klymenko Lina, Cutting the Umbilical Cord: The Narrative of the National Past and Future in Ukrainian De-Communization Policy. *Law and Memory: Towards Legal Governance of History* (ed. by U. Belavusau, A. Gliszczynska-Grabias). Cambridge, Cambridge University Press, 2017, p. 310–328.
- Klumbys Valdemaras, (Ne)kaltųjų ieškojimas. Kova dėl sovietmečio praeities bei užmaršties. *Inter-studia humanitatis*, 2007, nr. 4, p. 148–165.
- Klumbys Valdemaras, Balvonams ir jų pakalikams suduotas vieningas atkirtis, draugai! Valio!!! *Delfi.lt*. 2016-03-17. <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/v-klumbys-balvonams-ir-ju-pakalikams-suduotas-vieningas-atkirtis-draugai-valio.d?id=70605212>
- Klumbytė Neringa, Sovereign Pain. Liberation and Suffering in the Museum of Occupations and Freedom Fights in Lithuania. *Museums of Communism. New Memory Sites in Central and Eastern Europe* (ed. by S. M. Norris). Indiana University Press, 2020, p. 23–45.
- Klumbytė Neringa, The Soviet Sausage Renaissance. *American Anthropologist*, 2010, vol. 112, no. 1, p. 22–37.
- Koch Natalie, *The Geopolitics of Spectacle. Space, Synecdoche, and the New Capitals of Asia*. Ithaka, Cornell University Press, 2018.
- Koch Natalie, The Violence of Spectacle: Statist Schemes to Green the Desert and Constructing Astana and Ashgabat as Urban Oases. *Social & Cultural Geography*, 2015, vol. 16, no. 6, p. 675–697.
- Koch Natalie, Valiyev Anar, The Sochi Syndrome Afoot in Central Asia. Spectacle and Speculative Building in Baku, Astana, and Ashgabat. *Ponars. Eurasia Policy Memo*, 2015, no. 371, p. 1–6.
- Kolaz Walter, *Russia and her Colonies*. New York, Praeger, 1952.
- Kong Lily, Yeoh Brenda, *The Politics of Landscape in Singapore: Constructions of "Nation"*. Syracuse, Syracuse University Press, 2003.
- Koposov Nikolai, Defending Stalinism by Means of Criminal Law: Russia, 1995–2014. *Law and Memory: Towards Legal Governance of History* (ed. by U. Belavusau, A. Gliszczynska-Grabias). Cambridge, Cambridge University Press, 2017, p. 293–309.

- Koposov Nikolai, *Memory Laws, Memory Wars: The politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2017.
- Kotkin Stephen, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse 1970–2000*. New York, Oxford University Press, 2008.
- Kotkin Stephen, Beissinger Mark, The Historical Legacies of Communism: An Empirical Agenda. *Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe* (ed. by M. Beissinger, S. Kotkin). Cambridge University Press, 2014, p. 1-27.
- Kovačević Nataša, *Narrating Post/Communism. Colonial Discourse and Europe's Borderline Civilization*. London. Routledge, 2008.
- Kowalewski David, The Protest Uses of Symbolic Politics in the USSR. *The Journal of Politics*, 1980, vol. 42, no. 2. p. 439-460.
- Kraniauskienė Sigita, Sovietmečio atmintis pakitusios kasdienybės ideologijos kontekste. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose* (sud. D. Leinartė, L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė, I. Šutinienė, I. Gečienė). Vilnius, VU, 2014, p. 182-288.
- Krastev Ivan, Holmes Stephen, Explaining Eastern Europe: Imitation and its Discontents. *Journal of Democracy*, 2018, vol. 29, no. 3, p. 117-128.
- Krylova Anna, Saying “Lenin” and Meaning “Party”: Subversion and Laughter in Soviet and Post-Soviet Society. *Consuming Russia: Popular Culture, Sex, and Society since Gorbachev*, (ed. by A. M. Barker). Durham, Duke University Press, 1999, p. 243–265.
- Kruk Sergei, Wars of Statues in Latvia: the History Told and Made by Public Sculpture. *Revue belge de philologie et d 'histoire*, 2009, t. 87, fasc. 3–4, p. 705-721.
- Krumm Reinhard, *Central Asia. The Struggle for Power, Energy and Human Rights*. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007.
- Kubik Jan, Bernhardt Michael, Introduction. *Twenty Years after Communism. The Politics of Memory and Commemoration* (ed. by M. Bernhardt, J. Kubik). Oxford University Press, 2014, p. 1–6.
- Kundakbayeva Zhanat, Kassymova Didar, Remembering and Forgetting: the State Policy of Memorializing Stalin's Repression in Post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 2016, vol. 44, iss. 4, p. 611–627.
- Kuru Ahmet T., Between the State and Cultural Zones: Nation Building in Turkmenistan. *Central Asian Survey*, 2002, no. 21, p. 71–90.
- Kvietkauskas Mindaugas, Prakeiktoji poetė. *Bernardinai.lt*, 2014-11-25. <https://www.bernardinai.lt/2014-11-25-prakeiktoji-poete/>
- Laclau Ernesto, Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy. Toward a Radical Democratic Politics*. London, Verso, 2014.
- Laitin David D., *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near-Abroad*. Ithaca, Cornell University Press, 1998.
- Landscape, Memory and History. Anthropological Perspectives* (ed. by P. Stewart, A. Strathern). London, Pluto Press, 2003.
- Lane Christel, *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – the Soviet Case*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Langdon Kate C., Tismaneanu Vladimir, *Putin's Totalitarian Democracy. Ideology, Myth and Violence in the Twentieth Century*. Palgrave, MacMillan, 2020.
- Lankauskas Gediminas, Sensuous (Re)collections: The Sight and Taste of Socialism at Grutas Szoborpark, Lithuania. *Senses & Society*, 2006, vol. 1, p. 27–52.

- Laszczkowski Mateusz, Building the Future: Construction, Temporality, and Politics in Astana. *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology*, 2011, August, p. 77–92.
- Law and Memory: Towards Legal Governance of History* (ed. by U. Belavusau, A. Gliszczyńska-Grabias). Cambridge, Cambridge University Press, 2017.
- Lefebvre Henri, *La production de l'espace*. Paris, Editions Anthropos, 1974.
- Lefort Claud, *The Political Forms of Modern Society. Beurocracy, Democracy, Totalitarianism*. Cambridge, Polity Press, 1986.
- Leggewie Claus, Mūšio laukas – Europa. *Europos istorijos: Rytų ir Vakarų patirtis* (sud. C. H. Fredreksson ir A. Samalavičius). Vilnius, Kultūros barai, 2010, p. 100–122.
- Legutko Ryszard, *The Demon in Democracy. Totalitarian Temptations in Free Societies*. New York, Encounter Books, 2016.
- Lehti Marko, Jutila Matti, Jokisipilä Markku, Never-Ending Second World War: Public Performances of National Dignity and the Drama of the Bronze Soldier. *Journal of Baltic Studies*, 2008, no. 39 (4), p. 393–418.
- Lenz Laura, Capturing the Next Shift: the Mapping of Meaning Onto the Museum of the Occupation of Latvia. *Future Anterior*, 2006, vol. 3, no. 1, p. 48–57.
- Les lieux de mémoire* (ed. par P. Nora). Paris, Gallimard, 1984–1992, vol. 1–7.
- Levy Daniel, Sznajder Natan, *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia, Temple University Press, 2006.
- Lianzbergienė Grytė, Rūta Šepetys. Privalai skristi, net jei gimei su pakirptais sparnais. *15min.lt*, 2011-11-18. <https://www.15min.lt/vardai/naujiena/lietuva/ruta-sepetys-privalai-skristi-net-jei-gimei-su-pakirptais-sparnais-1050-180395>
- Liebich Andre, Myshlovska Oksana, Bandera: Memorialisation and Commemoration. *Nationalities Papers*, 2014, vol. 42, no. 5, p. 750–770.
- Lietuvos statistikos departamentas. <https://osp.stat.gov.lt/lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=8747ec09-cdec-459d-ad19-68ba4aa4f04e#/>
- Lietuvių lenkų santykiai amžių tėkmėje: istorinė atmintis* (sud. J. Volkonovski, R. Gaidis). Vilnius, VU, 2009.
- Lietuvos rašytojų sąjungos valdybos pareiškimas dėl Petro Cvirkos paminklo. *7md.lt*, 2019-05-31. https://www.7md.lt/kronika/2019-05-31/Lietuvos-razytoju-sajungos-valdybos-pareiskimas-del-Petro-Cvirkos-paminklo?fbclid=IwAR3mGh_8OwYirTVZ_ULIN6hrtpFp4qMEiLuGHdq8Lox-YjgZwrqAm-B89owo
- Lietuvos Respublikos asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymas, 8 straipsnis. Prisipažinusiųjų asmenų apsauga ir duomenų paskelbimo atvejai*. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.103657?jfwid=wny8rpikm>
- Linz Juan, Stepan Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, JHU Press, 1996.
- Lipman Masha, Turkmenistan: Following in Stalin's Footsteps. *Sptimes.ru*, 2003, February 11.14. <http://www.sptimes.ru/archive/pdf/842.pdf>
- Lipstadt Deborah, *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory*. New York, The Free Press, 2012.
- Liškevičius Dainius, *Museum / Muziejus*. Kaunas, Kitos knygos, 2013.
- Losonczy Anne-Marie, La patrimoine de l'oubli: Le „parc-musée des statues“ de Budapest. *Ethnologie française*, 1999, nr. 3, p. 445–452.

- Lucas Edward, *Naujasis šaltasis karas. Kremliaus keliama grėsmė Rusijai ir Vakarams*. Vilnius, Baltos lankos, 2008.
- Maier Charles S., Hot Memory... Cold Memory. On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory. *Projectsindicate.org*, 2001-09-21. <https://www.project-syndicate.org/commentary/hot-memory-cold-memory-the-political-half-life-of-fascism-and-communism>
- Malinova Olga, Political Uses of the Great Patriotic War in Post-Soviet Russia from Yeltsin to Putin. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* (ed. by J. Fedor, M. Kangaspuro, J. Lassila, T. Zhurzhenko). Palgrave Macmillan, 2017, p. 43–70.
- Mälksoo Maria, Decommunization in Times of War: Ukraine's Militant Democracy Problem. *Vervassungsblog.de*, 2018-01-09. <https://verfassungsblog.de/decommunization-in-times-of-war-ukraines-militant-democracy-problem>
- Mälksoo Maria, "Memory Must Be Defended": Beyond the Politics of Mnemonical Security. *Security Dialogue*, 2015, vol. 46, no. 3, p. 221–237.
- Mälksoo Maria, The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. *European Journal of International Relations*, 2009, vol. 15, iss. 4, p. 653–680.
- Manual of Wise Management, Preservation, Reuse and Economic Valorization of Architecture of Totalitarian Regimes of the 20th Century*. University of Ljubljana, 2013. <http://www.atrium-see.eu/upload/atrium-manual.pdf>
- Mark James, Containing Fascism: History in Post-Communist Baltic Occupation and Genocide Museums. *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989* (ed. by O. Sarkisova and P. Apór). Budapest, CEU Press, 2008, p. 335–369.
- Marples David R., *Belarus. A Denationalized Nation*. London, Routledge, 1999.
- Martin Terry, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaka, Cornell University Press, 2001.
- Mass Culture in Soviet Russia. Tales, Poems, Songs, Movies, Plays and Folklore 1917–1953* (ed. by J. van Geldern, R. Stites). Bloomington, Indiana University Press, 1995.
- Massey Doreen, *Space, Place and Gender*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994.
- Matonytė Irmina, The Elites' Games in the Field of Memory: Insights from Lithuania. *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe* (ed. by G. Mink, L. Neumayer). Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013, p. 105–120.
- Mažeikis Gintautas, *Dvasios niekšybė. Moralinės vaizduotės tyrimai*. Kaunas, KVDU, 2018.
- Mažeikis Gintautas, Pogulaginė sąmonė ir atžangos dialektika. *Darbai ir dienos*, 2016, nr. 65, p. 55–86.
- McDonald Kathryn, Leninfall, Identity, and the Role of Government in post-Maidan National Discourse. *Humanityinaction.org*, 2017-05-01. https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/leninfall-identity-and-the-role-of-government-in-post-maidan-national-discourse/
- McDonald Sharon, *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. London, Routledge, 2009.
- McFaul Michael, The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Post-Communist World. *World Politics*, 2002, nr. 54, p. 212–244.

- Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Present of the Past* (ed. by J. W. Muller). Cambridge University Press, 2002.
- Memory and Theory in Eastern Europe* (ed. by U. Blacker, A. Etkind). Palgrave MacMillan, 2013.
- Memory, Mourning, Landscape* (ed. by E. Anderson, A. Maddrell, K. McLoughlin, A. Vincent). Amsterdam, Rodopi, 2010.
- Merewether Charles, *In the Sphere of The Soviets. Essays on the Cultural Legacy of the Soviet Union*. Palgrave Macmillan, 2021.
- Meusburger Peter, Knowledge, Cultural Memory, and Politics. *Cultural Memories. The Geographical Point of View* (ed. by P. Meusburger, M. Heffernan, E. Wunder). London, Springer, 2011, p. 51–73.
- Michalski Sergiusz, *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997*. London, Reaktion Books, 1998;
- Mikailienė Živilė, Memory Culture and Memory Politics in Lithuania (1990–2018): the Case of Lukiškės Square in Vilnius. *Official History in Eastern Europe* (ed. by K. Amacher, A. Portnov, V. Serhienko). Gottingen, Fibre Verlag, 2020, p. 237–266.
- Mykolaitytė Aurelija, Kultūrinės atminties procesai šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje. *Lituanistica*, 2020, nr. 3, p. 244–254.
- Mykolaitytė Aurelija, Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje. *Lituanistica*, 2016, nr. 3, p. 187–193.
- Mykolaitytė Aurelija, Trauminė sovietmečio atmintis šiuolaikinėje lietuvių literatūroje. *Sovijus. Tarpdalykiniai kultūros tyrimai*, 2016(a), t. 4, nr. 2, p. 44–53.
- Miłosz Czesław, *Pavergtas protas*. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.
- „Misija – Sibiras“. Oficiali svetainė. <https://misijasibiras.lt/>
- „Misija Sibiras` 11“ ekspedicija Tadžikistane: paminklas, prie kurio prisidėjo kiekvienas. *Delfi.lt*. 2011-08-06. <https://www.delfi.lt/news/daily/education/misija-sibiras11-ekspedicija-tadzikistane-paminklas-prie-kurio-prisidejo-kiekvienas.d?id=48322617>
- „Misija – Sibiras“ nutraukia veiklą. *Vz.lt*, 2021-04-27. <https://www.vz.lt/verslo-aplinka/2021/04/27/misija-sibiras-nutraukia-veikla>
- Modernizmas.lt*. <https://www.modernizmas.lt/>
- Molden Berthold, Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony: On the Power Relations of Collective Memory. *Memory Studies*, 2016, vol. 9 (2), p. 125–142.
- Møller Jørgen, *Post-Communist Regime Change. A Comparative Study*. London, Routledge, 2009.
- Morozov Viatcheslav, *Russia's Post-Colonial Identity. A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. Palgrave MacMillan, 2015.
- Motyl Alexander J., After Empire. Competing Discourses and Inter-state Conflict in Post-imperial Eastern Europe. *Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building* (ed. by B. R. Rubin, J. Snyder). London, Routledge, 1998, p. 13–31.
- Motyl Alexander J., *Dilemmas of Independence. Ukraine after Totalitarianism*. New York, Council on Foreign Relations Press, 1993.
- Muñoz Viñas Salvador, *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford, Elsevier, 2005.
- Murray Douglas, *The Strange Death of Europe. Immigration, Identity, Islam*. London. Bloomsbury, 2017.

- Museums and Memory* (ed. by S. A. Crane). Palo Alto/California, Stanford University Press, 2000.
- Museums of Communism: New Memory Sites in Central and Eastern Europe* (ed. by S. M. Norris). Indiana University Press, 2020.
- Museum of Communism*. <http://www.muzeumkomunismu.cz/en/>
- Nadkarni Maya, *Remains of Socialism. Memory and the Futures of the Past in Postsocialist Hungary*. Ithaka, Cornell University Press, 2020.
- Naiman Eric, On Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them. *Russian Review*, 2001, vol. 60, iss. 3, p. 307–315.
- Nalepa Monika, *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*. New York, Cambridge University Press, 2010.
- Narratives Unbound Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe* (ed. by S. Anthoni, B. Trencsenyi, P. Apor). Budapest, CEU Press, 2007.
- National holidays in Georgia in 2021. <https://www.officeholidays.com/countries/georgia/2021>
- National holidays in Kazakhstan in 2022. <https://www.officeholidays.com/countries/kazakhstan/2022>
- National holidays in Kyrgyzstan in 2022. <https://www.officeholidays.com/countries/kyrgyzstan/2022>
- National Holidays in Tajikistan 2022. <https://www.officeholidays.com/countries/tajikistan/2022>
- National holidays in Turkmenistan 2022. <https://www.officeholidays.com/countries/turkmenistan/2022>
- National holidays in Uzbekistan in 2022. <https://www.officeholidays.com/countries/uzbekistan/2022>
- Naujos Žaliojo tilto puošmenos – menas ar kičas? *Lrytas.lt*, 2019-04-09. <https://www.lrytas.lt/kultura/meno-pulsas/2019/04/09/news/naujos-zaliojo-tilto-puosmenos---menas-ar-kicas--9908662/>
- Nemtsev Mikhail, Rethinking “Russian World”, *Riddle.io*, 2019-04-08. <https://www.ridl.io/en/rethinking-the-russian-world/>
- Neumayer Laure, *The Criminalization of Communism in the European Political Space after the Cold War*. London, Routledge, 2018.
- Nikžentaitis Alvydas, Atminties ir atminimo kultūros kaip užsienio politikos objektas Vidurio ir Rytų Europoje. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo : atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius, LII, 2011, p. 459–490.
- Nikžentaitis Alvydas, Atminties ir istorijos politika Lietuvoje. *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius, LII, 2013, p. 517–538.
- Nikžentaitis Alvydas, *Valstybė ir atmintis. Atminties kultūros ir jų reguliavimo būdai Lietuvoje, Vidurio ir Rytų Europoje*. Vilnius, LII, 2021.
- Nye Joseph S., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York, Public Affairs, 2004.
- Nora Pierre, Reasons for the Current Upsurge in Memory. *Eurozine.com*, 2002-04-19. <https://www.eurozine.com/reasons-for-the-current-upsurge-in-memory/>

- Nordland Rod, Where the Genocide Museum Is (Mostly) Mum on the Fate of Jews. *Nytimes.com*, 2018-03-30. <https://www.nytimes.com/2018/03/30/world/europe/lithuania-genocide-museum-jews.html>
- Noreikienė Jurgita, Filmas „Ekskursantė“ rusus pravirkdė, o lietuvius gali supykdyti. *Lrytas.lt*, 2013-09-26. <https://www.lrytas.lt/kultura/meno-pulsas/2013/09/26/news/filmas-ekskursante-rusus-pravirkde-o-lietuvius-gali-supykdyti-4608102/>
- Norman Alex, Of Golden Statues and Spiritual Guidebooks: A Report on Freedom of Religion and the Cult of the President in Turkmenistan. *Openjournals.library*, 2008-06-24. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/SSR/article/view/123>
- Nukentėję paminklai (sud. M. Skirmantienė, J. Varnauskas). Vilnius, 1994.
- O'Donnell Gillermo, Schmitter Philippe, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1986.
- Pamenate legendinius sausinius „Gaidelis“? Dabar jau yra ir drabužių kolekcija: pažiūrėkite, kaip atrodo. *Delfi.lt*. 2021-05-04. <https://www.delfi.lt/stilius/stiliaus-naujienos/pamenate-legendinius-sausinius-gaidelis-dabar-jau-yra-ir-drabuziu-kolekcija-paziurekite-kaip-atrodo.d?id=87099887>
- Panavaitė Lina, Motieka Saulius, Lukiškių aikštės Vilniuje urbanistinės plėtros evoliucija, pasekmės ir siūlymai. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2015, nr. 76, p. 139–157.
- Pascal Elisabeth, *Defining Russian Federalism*. Westport, Praeger, 2003.
- Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989* (ed. by O. Sarkisova, P. Apor). Budapest, CEU Press, 2008.
- Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989* (ed. by M. Kopeček). Budapest, CEU Press, 2007.
- P. Cvirkos paminklas išbrauktas iš kultūros vertybių registro, nukėlimas – rugsėji. *Sa.lt*, 2021-08-24. <https://sa.lt/p-cvirkos-paminklas-isbrauktas-is-kulturos-vertybiu-registro/>
- Pearson Mike, *Site-Specific Performance*. London, Macmillan, 2010.
- Peyrouse Sebastien, *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*. New York, Sharpe, 2012.
- Petkevičė Giedrė, Dešimtmečius tremtinių kapų ieškojės G. Alekna – į Sibirą galiu ir nebeišvykti. *Delfi.lt*. <https://www.delfi.lt/multimedija/herojai-tarp-musu/desimtmečius-tremtinių-kapų-ieskojės-g-alekna-i-sibira-galiu-ir-nebeišvykti.d?id=66769546>
- Petro Cvirkos paminklo anatomija (diskusija). *Literaturairmenas.lt*, 2021-08-26. <https://literaturairmenas.lt/publicistika/petro-cvirkos-paminklo-anatomija?fbclid=IwAR2sb3QFZxkNnG4VfeG6Lu9858pkBVwoRx7PH6HysTzNuA7DknfAr2lT6F4>
- Petrulis Vaidas, *Paveldas kaip konfliktas: metodologinės Lietuvos XX a. architektūrinio palikimo vertinimo prielaidos*. Kaunas, Technologija, 2019.
- Pettai Eva-Clarita, Prosecuting Soviet Genocide: Comparing the Politics of Criminal Justice in the Baltic States. *European Politics and Society*, 2017, vol. 18, no. 1, p. 52–65.
- Pettai Eva-Clarita, Pettai Vello, *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*. Cambridge University Press, 2014.
- Phillips Andrew, James Paul, National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradictions of Central Asia. *National Identities*, 2001, vol. 3, no. 1, p. 23–35.

- Plate Liedeker, Amnesiology: Towards the Study of Cultural Oblivion. *Memory Studies*, 2016, no. 9 (2), p. 143–155.
- Platform on European Memory and Conscience*. <https://www.memoryandconscience.eu/>
- Pocius Mindaugas, Partizanų nepriklausomos Lietuvos valstybės vizija. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2020, nr. 1, p. 5–39.
- Polegkyi Oleksii, Identity-Building in Post-Communist Ukraine: Post-Imperial vs Post-Colonial Discourses. *Beyond Transition? Memory and Identity Narratives in Eastern and Central Europe* (ed. by B. Törnquist-Plewa, N. Bernsand, E. Narvselius). Lund University Press, 2015, p. 161–190.
- Political Culture and Post-Communism* (ed. by S. Whitefield). Palgrave Macmillan, 2005.
- Political Legitimation in Communist States* (ed. T. H. Rigby, F. Feher). New York, St. Martin's Press, 1982.
- Politics of Memory in Post-Communist Europe*. Zeta Books, 2010.
- Pop-Eleches Grigore, Tucker Joshua A., *Communism's Shadow. Historical Legacies and Contemporary Political Attitude*. Princeton University Press, 2017.
- Portnov Andriy, Atminties politikos posovietinėje Ukrainoje (1991–2011). *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius, LII, 2013, p. 489–538.
- Portnov Andriy, “De-Communization” and Legislating History in Post-Maidan Ukraine. *Aspen Review*, 2017, no. 4, p. 66–71.
- Post-Communist Nostalgia* (ed. by M. Todorova and Z. Gille). New York, Berkhahn Books, 2010.
- Postsocialist Landscapes. Real and Imaginary Spaces from Stalindstadt to Pyongyang*. Bielefeld, Transcript, 2020.
- Post-Soviet Nostalgia. Confronting the Empire's Legacies* (ed. by O. Boele, B. Noordenbos, K. Robbe). London, Routledge, 2019.
- Poujol Catherine, How Can We Use the Concept of Transition in Central Asian Post-Soviet History? An Attempt to Set a New Approach. *Cimera Conference Proceedings 6. The Illusions of Transition: which Perspectives for Central Asia and the Caucasus? Graduate Institute of International Studies (IUHEI), Geneva, Switzerland, 17 March 2004*. http://www.cimera.org/sources/7_19.pdf
- Prague Declaration on European Conscience and Communism*. <https://www.praguedeclaration.eu/>
- Prague Declaration. Manifesto of the ‘Double Genocide’ and Holocaust Obfuscation movement. *Defendinghistory.com*. <https://defendinghistory.com/prague-declaration>
- Pranckietis Vincas Algirdas, *Baikalo žvejys*. Vilnius, VDA, 1998.
- Prokoplević Jelena, Armstrong Charles K., Socialist Postmodernism. Conceptual and Comparative Analysis of Recent Representative Architecture in Poynguang, Astana and Ashgabat, 1989–2014. *Corea de Norte. La Francision Invisible*, 2015, no. 2, p. 98–118.
- Public Spheres After Socialism* (ed. by A. Harutyunyan, K. Hörschelmann, M. Miles). Bristol, Intellect, 2009.
- Putin as Celebrity and Cultural Icon* (ed. by H. Gosילו). London, Routledge, 2013.
- Putnaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius, Aidai, 2007.

- Radonić Ljiljana, From “Double Genocide” to “the new Jews”: Holocaust, Genocide and Mass Violence in Post-Communist Memorial Museums. *Journal of Genocide Research*, 2018, vol. 20, no. 4, p. 510–529.
- Radonić Ljiljana, Post-Communist Invocation of Europe: Memorial Museums’ Narratives and the Europeanization of Memory. *National identities*, 2017, vol. 19, no. 2, p. 269–288.
- Rasanayagam Johan, *Islam in Post-Soviet Uzbekistan. The Morality of Experience*. Cambridge University Press, 2011.
- Reconstructing Hybridity: Post-Colonial Studies in Transition* (ed. by J. Kuortti, J. Nyman). Amsterdam, Rodopi, 2007.
- Rees Arfon, Managing the History of the Past in the Former Communist States. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance* (ed. by M. Pakier, V. Strath). Oxford, Berghahn Books, 2010, p. 219–232.
- Reiter Bernd, *The Crisis of Liberal Democracy and the Path Ahead*. London, Rowman and Littlefield, 2017.
- Remembrance, History and Justice. Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies* (ed. by V. Tismaneanu and C. Iacob Bogdan). Budapest, CEU Press, 2015.
- Reuben Rose-Redwood, Derek Alderman, Maoz Azaryahu, Geographies of Toponymic Inscription: New Directions in Critical Place-Name Studies. *Progress in Human Geography*, 2010, no. 34 (4), p. 453–470.
- Ricoeur Paul, *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, 2004.
- Robertson Iain, Heritage from Below: Class, Social Protest and Resistance. *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity* (ed. by B. Graham, P. Howard). Ashgate, 2008, p. 143–158.
- Robinson Neil, *Russia. A State of Uncertainty*. London, Routledge, 2002.
- Rolf Malte, *Soviet Mass Festivals, 1917-1991*. Pittsburg, University of Pittsburg Press, 2013.
- Rostow W.W., Levin Alfred, *The Dynamics of Soviet Society*. Barakaldo Books, 2020.
- Rousseau Henry, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours*. Paris, Seuil, 1990.
- Rubavičius Vytautas, Kolektyvinė atmintis laisvinantis iš sovietinės okupacijos. *Metai*, 2011, nr. 10, p. 79–93.
- Rubavičius Vytautas, *Nacionalinis tapatumas, kultūrinė atmintis ir politika*. Vilnius, LKTI, 2018.
- Rubavičius Vytautas, Neišgyvendinamo sovietmečio patirtis: socialinė atmintis ir tapatumo politika. *Lietuvių tautos tapatybė: tarp realybės ir utopijos* (sud R. Repšienė). Vilnius, KFMI, 2007, p. 12–40.
- Rubavičius Vytautas, Sava sovietinė patirtis – suvokimas ir nutylėjimas. *Kultūros barai*, 2003, nr. 11, p. 13–20.
- Rubavičius Vytautas, Savas sovietinis patyrimas – suvokimas ir nutylėjimas. *Lituanistikia šiuolaikiniame pasaulyje*. Vilnius, LLI, 2004, p. 197–212.
- Rusija neįsileis lietuvių ekspedicijos „Misija – Sibiras“. *Vz.lt*, 2018-06-29. <https://www.vz.lt/verslo-aplinka/2018/06/29/rusija-neisileis-lietuviu-ekspedicijos-misija-sibiras#ixzz6K4oqZ4hs>
- Rusijoje išleista moneta su Žaliojo tilto skulptūromis. *Lrt.lt*, 2016-08-03. <https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/144485/rusijoje-isleista-moneta-su-zaliojo-tilto-skulpturomis>

- Safronovas Vasilijus, Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* (sud. A. Nikžentaitis). Vilnius: LII, 2011, p. 337–378.
- Said Edward, *Orientalizmas*. Vilnius, Apostrofa, 2008.
- Sakwa Richard, Atgal prie Šaltojo karo ir anapus jo. Vilnius, *Kultūros barai*, 2019, nr. 5, p. 17–22.
- Samalavičius Almantas, Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija. *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija* (sud. A. Samalavičius). Vilnius, Kultūros barai, 2007, p. 51–68.
- Sandle Mark, Brezhnev and Developed Socialism: the Ideology of Zastoi. *Brezhnev Reconsidered* (ed. by E. Bacon, M. Sandle). Palgrave MacMillan, 2002, p. 165–188.
- Satsukevich Ivan, The Soviet Heritage in Street Names of Belarus. *Communist Heritage in Belarus and EU countries: the Problem of Interpretation and the Relevance of Conservation*. Konrad Adenauer Schiftung Belarus, Wilfried Martens Centre for European Studies, 2021, p. 190–199.
- Schama Simon, *Landscape and Memory*. New York, Wintage Books, 1995.
- Schleifman Nurit, Moscow's Victory Park: A Monumental Change. *History and Memory*, 2001, vol. 13, no. 2, p. 5–33.
- Schlögel Karl, *Teroras ir svajonė. Maskva 1937-iejį*. Vilnius, Tyto Alba, 2013.
- Schopflin George, Identities, Politics and Post-Communism in Central Europe. *Nations and Nationalism*, 2003, vol. 9, no. 4, p. 477–490.
- Schnytzer Adi, Zubkovych Alina, Comparative Symbolic Violence: The Chisinau and Tiraspol National Historical Museums. *Crossroads Digest*, 2013, no. 8, p. 67–78.
- Shanken Andrew M., *Research on Memorials and Monuments, Annales del Instituto de investigaciones esteticas*, 2004, no. 84, p. 163–171.
- Sherlock Thomas, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia: Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. Palgrave Macmillan, 2007.
- Shlapentokh, Vladimir, *A Normal Totalitarian Society. How the Soviet Union Functioned and How it Collapsed*. London, Routledge, 2017.
- Show Matthew, *Time and the French Revolution. The Republican Calendar, 1789-Year XIV*. Boydell & Brewer Inc., 2011.
- Silberman Neil A., Heritage Interpretation as Public Discourse: Towards a New Paradigm. *Understanding Heritage. Perspectives in Heritage Studies* (ed. by M.-T. Albert, R. Bernecker, B. Rudolff). UNESCO, De Gruyter, 2002, p. 21–34.
- Silverman Helaine, Contested Cultural Heritage. A Selected Historiography. *Contested Cultural Heritage. Religion, Nationalism, Erasure, Exclusion in a Global World* (ed. by H. Silverman). London, Springer, 2011, p. 1–50.
- Slezkin Yuri, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, 1994, vol. 53, no. 2, p. 414–452.
- Smith David J., “Woe from Stones”: Commemoration, Identity Politics and Estonia's “War of Monuments”. *Journal of Baltic Studies*, 2008, no. 39 (4), p. 419–430.
- Smith Jeremy, *Red Nations. The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge University Press, 2013.

- Smith Graham, Post-Colonialism and Borderline Identities. *Nation-Building and the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities*. Cambridge University Press, 1998, p. 1–20.
- Smith Laurajane, *Emotional Heritage. Visitors Engagement at Museums and Heritage Sites*. London, Routledge, 2021.
- Smith Laurajane, General Introduction. *Cultural Heritage. Critical Concepts in Media and Cultural Studies* (ed. by L. Smith). London, Routledge, 2007, vol. 1, p. 1–21.
- Smith Laurajane, *Uses of Heritage*. London, Routledge, 2006.
- Smyth Regina, Sobolev Anton, Soboleva Irina, A Well-Organized Play: Symbolic Politics and the Effect of the pro-Putin Rallies. *Problems of Post-Communism*, 2013, vol. 60, no. 2, p. 24–39.
- Snyder Timothy, *Tautų rekonstrukcija. Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999*. Vilnius, Mintis, 2009.
- Snopek Kuba, *Belyajevo Forever. A Soviet Micronayon on its Way to the UNESCO List*. Moscow, DOM Publishers, 2015.
- Spatial Recall. Memory in Architecture and Landscape*. London, Rutledge, 2009.
- Spencer Stephen, *Visual Research Methods in the Social Sciences. Awakening Visions*. London. Routledge, 2011.
- Social and Cultural Change in Central Asia. The Soviet legacy* (ed. by S. Akyildiz, R. Carlson). London, Routledge, 2014.
- Sodaro Amy, *Exibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rotgers University Press, 2018.
- Soja Edward, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, Basil Blackwell, 1996.
- Sontag Susan, *Regarding the Pain of Others*. Paris, Presses Universitaires de France, 2003.
- Sovetsko valdžia prašo Vilniaus savivaldybę perduoti Žaliojo tilto skulptūras. *15min.lt*. 2015-07-28. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/sovetsko-valdzia-praso-vilniaus-savivaldybe-perduoti-zaliojo-tilto-skulpturas-56-518515?copied S>
- Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose* (sud. D. Leinartė, L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė, I. Šutinienė, I. Gečienė). Vilnius, VU, 2014.
- Space and the Memories of Violence. Landscapes of Erasure, Disappearance and Exception* (ed. by E. Schindel, P. Colombo). Palgrave Macmillan, 2014.
- Stalin's museum in Gori*. <https://web.archive.org/web/20110930160810/http://www.stalinmuseum.ge/index.php?lang=eng>
- Stan Lavinia, Former Soviet Union. *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union* (ed. by L. Stan). London, Routledge, 2009, p. 10–25.
- Starr Frederick, Clans. Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia. *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Paper*, June 2006. https://www.files.ethz.ch/isn/30289/11_Clans_Authoritarian%20Rulers_Parliaments.pdf
- Stažytė Karolina, Bestselerio „Tarp pilkų debesų“ istorija – iš 91-erių tremtinės gyvenimo: nebūkime zyžiantys pesimistai. *15min.lt*, 2019-11-10. <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/pokalbii/bestselerio-tarp-pilku-debesu-istorija-is-91-eriu-tremtines-gyvenimo-nebukime-zyziantys-pesimistai-1040-1227508>
- Stepukonienė Inga, Postmodernistinė istorijos interpretacija Ričardo Gavelio romane „Vilniaus pokeris“. *Gimtas žodis*, 2016, nr. 6, p. 6-11; nr. 7, p. 5-11.

- Subotić Jelena, Political Memory, Ontological Security, and Holocaust Remembrance in Post-Communist Europe. *European Security*, 2018, vol. 27, no. 3, p. 296–313.
- Sullivan Charles J., *Motherland. Soviet Nostalgia in the Russian Federation*. Palgrave MacMillan, 2022.
- Suny Ronald G., *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press, 1993.
- Susitikimas su prof. Algiu Vyšniūnu* <https://www.youtube.com/watch?v=ByFcaB42Ej4&t=1440s>
- Sveiki atvykę!* Oficiali muziejaus svetainė. <https://vabamu.eu/>
- Šaltojo karo muziejus*. <http://zemaitijosnp.lt/ekspozicijos/>
- Šermukšnytė Rūta, Istorijos muziejus: samprata, šiuolaikinių muziejinių naratyvų kūrimo idėjos ir jų raiška Vilniaus mieste. *Lituanistica*, 2012, t. 58, nr. 2 (88), p. 148–149.
- Šermukšnytė Rūta, Lietuvos istorija dokumentiniame kine ir televizijoje. Diskurso konstravimo ypatybės. *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, nr. 14, p. 123–124.
- Šiaulių miesto savivaldybė - Tarptautinės architektų dienos renginys*, 2020-07-01. https://www.youtube.com/watch?v=_GfohJMxMaA&t=4007s
- Šimanauskaitė Ieva, „Homos sovieticus“ ekspozicijos tvėrimo atodūsių. *Naujasis židinys/Aidai*, 2022, nr. 1, p. 63–65.
- Šutinienė Irena, Apie atminties politikos tyrimus: sociologinio aspekto paieškos. *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos* (sud. R. Lopata, A. Jokubaitis, I. Vinogradnaitė). Vilnius, VU, 2010, p. 31–44.
- Šutinienė Irena, Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija? *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2013, nr. 1 (32), p. 152–175.
- Šutinienė Irena, Tarp socializmo kritikos ir vaikystės nostalgijos: sovietmečio atmintis aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2020, nr. 1 (46), p. 7–28.
- Šutinienė Irena, Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas. *Filosofija. Sociologija*. 2002, nr. 1, p. 57–62.
- Taylor Frederick, *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany*. Bloomsbury, 2013.
- Tamm Marek, In Search of lost Time: Memory Politics in Estonia, 1991–2011. *Nationalities Papers*, 2013, vol. 41, no. 4, p. 651–674.
- Tamošaitytė Daiva, Patriotai tikisi – teisingumas laimės. *Alkas.lt*, 2022-09-14. <https://alkas.lt/2022/09/14/d-tamosaityte-lietuvas-patriotai-tikisi-teisingumas-laimes/>
- Teitel Ruti G., *Transitional Justice*. New York, Oxford University Press, 2000.
- Theorizing Central Asian Politics. The State, Ideology and Power* (ed. by R. Isaacs, A. Frigerio). Palgrave MacMillan, 2019.
- The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 2013. <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/#bc>
- The Convolutions of Historical Politics* (ed. by A. Miller, M. Lipman). Budapest, CEU Press, 2012.
- The Economist, Democracy Index 2021. The China Challenge. A Report by The Economist Intelligence Unit*. https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=democracy-index-2021&gclid=

Cj0KCQjwpeaYBhDXARIsAEzIbF2maz4fv9sAza6cEAggp8kzHW0dEoEor4DUU
9nZyerRm1lPnwLyT4aAvcBEALw_wcB

The Politics of Memory in Postwar Europe (ed. by R. Lebow, W. Kansteiner, C. Fogu).
Durham/London, Duke University Press, 2006.

The Routledge Handbook of Memory and Place (ed. by S. De Nardi, H. Orange, S. High,
E. Koskinen-Koivisto). London, Routledge, 2020.

The Russian Idea: In Search of a New Identity (ed. by W. Helleman). London,
Bloomington, 2004.

*The Soviet Heritage and European Modernism. Советское наследие и Европейский
модернизм. Heritage at Risk, Special 2006. Наследие в опасности, Специальный
выпуск 2006* (ed. by J. Haspel, M. Petzet, A. Zalivako, J. Ziesemer). Berlin, ICOMOS,
2007.

Thomassen Bjorn, The Uses and Meaning of Liminality. *International Political
Anthropology*, 2009, vol. 2, no.1, p. 5–28.

Timasheff Nicolas, *The Great Retreat: the Growth and Decline of Communism in Russia*.
New York, E.P. Dutton and Co, 1946.

Tismaneanu Vladimir, *Išivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija
ir nacionalizmas*. Vilnius, Mintis, 2003.

Tiškus Gintautas, Lukiškių aikštės Vilniuje reprezentacinių savybių tyrimas. *Mokslas –
Lietuvos ateitis / Science – Future of Lithuania*, 2018, nr. 10, p. 1–7.

Tyan Gin Lim Shaun, Perono Cacciafoco Francesco, Reflections on the Politics of Place
(Re)-Naming: Decolonisation, the Collapse of Totalitarian Regimes, and Government
Changes. *Academia Letters*, 2021-04-08.

Tyszka Krzysztof, Homo Sovieticus Two Decades Later. *Polish Sociological Review*, 2009,
no. 4 (168), p. 507–522.

Todorov Tzvetan, Memory as a Remedy for Evil. *Journal of International Criminal Justice*,
2009, vol. 7, no. 3, p. 447–462.

Toymontsev Sergey, Legal but Criminal: The Failure of the „Russian Nuremberg“ and the
Paradoxes of Post-Soviet Memory. *Comparative Literature Studies, Special Issue Trials
of Trauma*, 2011, vol. 48, no. 3, p. 296–319.

Trainys Vygasdas, Įspūdinga paroda apie tremties žaizdas: daugybė lietuvių kapų
Sibire – siaubingai apleisti. *Lrytas.lt*, 2020-06-12. [https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/
aktualijos/2020/06/12/news/kaune-ispudinga-paroda-apie-tremties-zaizdas-daugybe-
lietuviu-kapu-sibire-siaubingai-apleisti-15247597/](https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktualijos/2020/06/12/news/kaune-ispudinga-paroda-apie-tremties-zaizdas-daugybe-lietuviu-kapu-sibire-siaubingai-apleisti-15247597/)

Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union (ed. by L. Stan).
London, Routledge, 2009.

Trigg Dylan, *The Memory of Place. The Phenomenology of the Uncanny*. Ohio University
Press, 2012.

Trilupaitytė Skaidra, Medijų kultūra ar „atminties transformacijos“? Žaliojo tilto
atvejis ir kiti paminklai. *Nacionalinis tapatumas medijų kultūroje* (sud. Ž. Gaizutytė-
Filipavičienė ir V. Rubavičius). Vilnius, LKTI, p. 84–102.

Troebst Stephan, Halecki Revisited: Europe's Conflicting Cultures of Remembrance.
A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance
(ed. by M. Pakier, V. Strath). Berghahn Books, 2010, p. 56–63.

Tucker Robert C., *Stalin as Revolutionary, 1879–1929: A Study in History and
Personality*. New York, W.W. Norton and Co, 1973.

- Tucker Robert C., *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, W. W. Norton and Co, 1990.
- Tumarkin Nina, *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. New York, Basic Books, 1994.
- Tunbridge John E., Ashworth Gregory J., *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester, John Wiley and Sons, 1996.
- Tunbridge John E., Whose Heritage? Global Problem, European Nightmare. *Building a New Heritage. Tourism, Culture and Identity in the New Europe* (ed. by G. J. Ashworth, P. J. Larkham). London, Routledge, 1994, p. 123–134.
- Tung Anthony, *Preserving the World's Great Cities*. New York, Three Rivers Press, 2001.
- Turner Victor, *The Anthropology of Performance*. New York, PAJ Publications, 1988.
- UAB „Ekspozicijų sistemos“ <https://ekspozicijusistemas.com/>
- Uzell David, The Hot Interpretation of the Cold War, Monuments of War. *Heritage Interpretation. The natural and Built Environment* (ed. by D. Uzell). London, Bellaven Press, 1989, p. 33–47.
- Vaiseta Tomas, *Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius, Naujasis židyns-Aidai, 2015.
- Vaitiekus Severinas, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*. Vilnius, LGGRTC, 2002.
- Valaitytė-Špaukauskienė Irena Saulutė, *Manėme, kad plaukiame į Ameriką*. Vilnius, Alma littera, 2020.
- Velmet Aro, Occupied Identities: National Narratives in Baltic Museums of Occupations. *Journal of Baltic Studies*, 2010, no. 42 (2), p. 189–211.
- Venclova Tomas, *Lietuvos istorija visiems*. Vilnius, R. Paknio leidykla, 2019.
- Verdery Katherine, Theorizing Socialism: a Prologue to the Transition. *American Ethnologist*, 1991, vol. 18, p. 419–439.
- Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist change*. New York, Columbia University Press, 1999.
- Verdery Katherine, Whither Postsocialism? *Postsocialism. Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia* (ed. by C. M. Hann). London, Routledge, 2002, p. 15–28.
- Victims of Communism Memorial Foundation*. <https://victimsofcommunism.org/>
- Vidugirytė Toma, Žaliaji tiltą papuošė keturios vertybių vėjarodės. *Diena.lt*, 2019-04-20. <https://www.diena.lt/naujienos/vilnius/miesto-pulsas/zaliaji-tilta-papuose-keturios-vertybiu-vejarodes-910168>
- Vilniaus Fabijoniškės vorto „Černobilis“. Kur dar Lietuvoje filmuota? *Tv3.lt*, 2019-05-30. <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/vilniaus-fabijoniskes-vorto-chernobyliu-kur-dar-lietuvoje-filmuota-n1001936>
- Vinogradnaitė Inga, Lietuvos istorijos politikos transformacijos 1990–2014 metais. *Lietuvos ir Baltarusijos istorijos politika* (sud. R. Lopata, I. Vinogradnaitė). Vilnius, VU, 2016, p. 154–174.
- Virtual Gulag museum* <http://www.gulagmuseum.org/start.do?&language=2>
- Vitkus Hektoras, Pergalės mito pančiai. Dar kartą apie kovą dėl istorinės atminties. *Kultūros barai*, 2010, nr. 4, p. 6–12.
- Vyšniūnas Algis, *Konferencija „Gyvos istorijos pamokos: Kengyras“*. https://www.youtube.com/watch?v=kTFMJ0Eb9_8&t=2430s

- Vyšniūnas Algis, *Lietuviai Karlage I. 1990 metų ekspedicija į Kazachstaną*. Vilnius, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrija, 2016.
- Vyšniūnas Algis, Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“? *Urbanistika ir architektūra*, 2008, nr. 4 (32), p. 201–220.
- Vitkus Zigmas, *Atminties miškas. Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*. Vilnius, Lapas, 2022.
- Wagner Peter, Beyond “East” and “West”: On the European and Global Dimensions of the Fall of Communism. *Borderlines in a Globalized World* (ed. by G. Preyer, M. Bös) Springer, Dordrecht, 2002, p. 189–215.
- Way Lucan Ahmad, Casey Adam, The Structural Sources of Post-Communist Regime Trajectories. *Post-Soviet Affairs*, 2018, vol. 34, issue 5, p. 317–332.
- Weber Donald, The Mighty Have Fallen: Toppling Statues in the Name of Decommunisation. *Calvertjournal.com*, 2016-09-14. <https://www.calvertjournal.com/features/show/6696/decommunisation-ukraine-lenin-statues-donald-weber-photography>
- Weeks Theodore R., *Across the Revolutionary Divide. Russia and the USSR 1861–1945*. Blackwell Publishing, 2011.
- Wertsch James V., Collective Memory and Narrative Templates. *JSTOR*, 2008, vol. 75, nr. 1, p. 133–156.
- White Haiden, Historiography and Historiophoty. *The American Historical Review*, 1988, no. 93 (5), p. 1193–1199.
- Williams Kieran, Fowler Brigid and Szczebiak Aleks, Explaining Lustration in Central Europe: A “Post-Communist Politics” Approach. *Democratization*, 2005, vol. 12, no. 1 p. 22–54.
- Williams Paul, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford/New York, Berg Publisher, 2007.
- Williams Paul, The Afterlife of Communist Statuary: Hungary’s Szoborpark and Lithuania’s Grutas Park. *Forum for Modern Language Studies*, 2008, vol. 44, iss. 2, p. 185–198.
- Winkler Heinrich A., *Germany: The Long Road West vol. 2: 1933–1990*. Oxford University Press, 2007.
- Wójcik Anna, Memory Laws and Security: How Memory Laws Interact with Various Understanding of „Security“. *Respublica: Daye do mislenia*, 2017-11-27. <http://publica.pl/teksty/wojcik-memory-laws-and-security-62685.html>
- Wood Elizabeth A., Pomerantz William E., Wayne Merry E., Trudolyubov Maxim, *Roots of Russia’s War in Ukraine*. New York, Columbia University Press, 2016.
- Wulf Meike, The Struggle for Official Recognition of ‘Displaced’ Group Memories in Post-Soviet Estonia. *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. (ed. by M. Kopecek). Budapest, 2013, p. 217–241.
- Zabirko Oleksandr, The Magic Spell of Revanchism. Geopolitical Visions in Post-Soviet Speculative Fiction. *Ideology after Union. Political Doctrines, Discourses and Debates in Post-Soviet Societies* (ed. by A. Etkind, M. Minakov). Stuttgart, Ibidem, 2020, p. 251–304.
- Zerubavel Eviatar, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago, The University of Chicago Press, 2004.

- Zinoviev Alexander, *Homo sovieticus*. Boulder, Paladin Press, 1981.
- Zombory Máté, The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe. *Nationalities Papers*, 2017, vol. 45, iss. 6, p. 1028–1046.
- Žaliasis tiltas pasipuošė nauja „skulptūra“. *Alfa.lt*, 2016-07-07. <https://www.alfa.lt/straipsnis/50049000/zaliasis-tiltas-pasipuoše-nauja-skulptura>
- Žukauskienė Odeta, Gaižutytė-Filipavičienė Žilvinė, *Atminties ir žvilgsnio trajektorijos: vaizdo kultūros refleksija*. Vilnius, LKTI, 2018.
- Žuolytė Jūratė, Ekspertų meninės instaliacijos ant Žaliojo tilto neįtikino: šlamštas eksponuojamas kaip geras menas. *Delfi.lt*, 2019-04-10. <https://www.delfi.lt/kultura/naujienu/ekspertu-menines-instaliacijos-ant-zaliojo-tilto-neitikino-slamstas-eksponuojamas-kaip-geras-menas.d?id=80867613>
- Žurženko Tatjana, Atminties geopolitika. *Kultūros barai*, 2009, nr. 4, p. 12–16.
- Абашин Сергей, Музей памяти жертв репрессий в Ташкенте (Узбекистан). *Уроки истории*, 2011-02-18. <https://urokiistorii.ru/articles/muzej-pamjati-zhertv-repressij-v-tashken>
- Абрамов Роман, Время и пространство ностальгии. *Социологический журнал*, 2012, no. 4, с. 5–23.
- Абрамов Роман, Музеефикация советского: историческая травма или ностальгия? *Человек*, 2013, no. 5, с. 99-111.
- Абрамян Левон, Борьба с памятниками и памятью на постсоветском пространстве (на примере Армении). *Acta Slavica Iaponica*, 2003, vol. 30, с. 25–49.
- Аваков Арсений, *Ленин с нами?* Харьков, Фолио, 2017.
- Адорно Теодор, Что означает «проработка прошлого». *Неприкосновенный запас*, 2005, no. 40–41, с. 36–46.
- Алексеев Сергей, *Архитектурный орнамент*. Москва, Государственное издательство по строительству и архитектуре, 1954.
- Алейникова Светлана, «Русский мир»: белорусский взгляд. Минск, РИВШ, 2017.
- Аникин Даниил, Память о Сталине как символический ресурс: современные противоречия и риски. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего* (под ред. В. Н. Сырова). Саратов, ИЦ «Наука», 2018, с. 3–6.
- Арнольд Мери: герой, обвиненный в геноциде. *Diletant-media*. 2020-12-06. <https://diletant.media/articles/45299690/>
- Ассман Алёйда, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*. Москва, НЛО, 2014.
- Ассман Алёйда, *Забвение истории – одержимость историей*. Москва, НЛО, 2019.
- Ассман Алёйда, *Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна*. Москва, НЛО, 2017.
- Астров Александр, Историческая политика и «онтологическая озабоченность» малых центрально-европейских государств (на примере Эстонии). *Историческая политика в XXI веке* (под. ред. А. Миллера). Москва, НЛО, 2012, с. 184–216.
- Бальян Карен, Советская архитектура Армении: две концепции развития. *Архитектура сталинской эпохи. Опыт исторического осмысления*. Москва, КомКнига, 2010, с. 226–236.

- Барышева Елена, Мир идеалов советского праздника (К вопросу конструирования социальной сальности). *1917 год в России: социалистическая идея, революционная мифология и практика (сборник научных трудов)*. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2016, с. 221–229.
- Баумейстер Андрей, *От безумия к бессилию*. <https://www.youtube.com/watch?v=Xe9GM5KSrg8>
- Бекус Нелли, Медеуова Кульшат, Смена эпох как смена столиц: Астана как глобальный центр. *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 6, с. 139–158.
- Белорусец Евгения, Мы трясем его! *Prostory.net*, 2016-12-11. <https://prostory.net.ua/ua/krytyka/31-my-teryаем-ego>
- Белорусский государственный музей истории Великой Отечественной Войны. *Историческая справка*. <http://warmuseum.by/about/istoricheskaya-spravka/>
- Бергер Штефан, Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии, 1949–1982 г.г. *Историческая политика в XXI веке* (под ред. А. Миллера и М. Липмана). Москва, НЛО, 2012, с. 33–60.
- Бессмертный барак*. <https://bessmertnybarak.ru/>
- Бикмансурова Дарья, (Раз)архивировать: художественные практики обращения к архивам. Введение к исследованию. *Ctrl+S. Европейское наследие*. Vilnius, Ciklonas, 2022, с. 117–123.
- Битов Андрей, *Империя в четырех измерениях*. Санкт-Петербург, Измерение IV. 2009.
- Блитстайн Питер, Был ли Советский Союз колониальной империей? Сталинские антисемитизм и полонофобия в сравнительной перспективе. *История сталинизма. Итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5–7 декабря 2008 г.* Москва, РОССПЭН, 2011, с. 216–224.
- Богданов Леонид, *Рига, Таллин, Вильнюс. Реконструкция исторически-сложившегося ансамбля центра города*. Москва, 1950.
- Богуш Глеб, Нацизм поднимает голову. Но немного не там, где его ищет депутат Яровая. *Republic.ru*. 2020-10-13. <https://republic.ru/posts/98109>
- Бойм Светлана, Конец ностальгии? Искусство и культурная память конца века: Случай Ильи Кабакова. *НЛО*, 1999, no. 39. <https://magazines.gorky.media/nlo/1999/5/konecz-nostalgii.html>
- Болотов Юрий, Хрущевки – это кошмар и ужас. Их нужно сносить. Или нет? *Meduza.io*, 2017-02-23. <https://meduza.io/feature/2017/02/23/hrushevki-eto-koshmar-i-uzhas-ih-nuzhno-snositi-ili-net>
- Болтунова Екатерина, Пространство (ушедшего) героя: образ лидера, историческая память и мемориальная традиция России (на примере Ельцин-Центра). *НЛО*, 2017, no. 2, с. 154–173.
- Бордюгов Генадий, «Войны памяти» на постсоветском пространстве. Москва, АИРО-XXI, 2011.
- Бордюгов Генадий, *Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти*. Москва, АИРО-XXI, 2010.
- Борев Юрий, *Социалистический реализм: взгляд современника и современный взгляд*. Москва, Олимп, 2008.
- Боровой Ростислав, Послевоенная реконструкция и восстановление Минска (История написанная и ненаписанная). *Aisby*, 2004-04-21. <http://ais.by/story/206>

- Браточкин Алексей, Культура памяти в Беларуси (1988–2016): от раскола к консервативному консенсусу? *Gefter.ru*, 2016-11-25. <http://gefter.ru/archive/20174>
- Браточкин Алексей, «Подвигу народа жить в веках»: новый Музей Великой Отечественной войны как форма отчуждения от истории. *Academia.edu*. 2017, https://www.academia.edu/23174006/_%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B3%D1%83_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%8C_%D0%B2_%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D1%85_%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D0%9C%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%9E%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B_%D0%BA%D0%B0%D0%BA_%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%BE%D1%82%D1%87%D1%83%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BE%D1%82_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8
- Браточкин Алексей, Политика памяти в пространстве Минска: между забвением и идеей «множественности памятей». *Історія, пам'ять, політика* (упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай). Київ, Інститут історії України НАН, 2016(а), с. 9–52.
- Броновицкая Анна, *Москва: архитектура советского модернизма 1955–1991*. Москва, Гараж, 2019.
- Броновицкая Анна, *Путеводитель «Алма-Ата: архитектура советского модернизма 1955–1991»*. Москва, Гараж, 2018.
- Бугров Константин, Советская культура: от свободы творчества к социалистическому реализму. *Раннесоветское общество как социальный проект, 1917–1930-е гг.* (под ред. Л. Н. Мазур). Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2019, ч. 2, с. 11–19.
- Вячорка Вінчук, Пачатак 90-х: сёе-тоё ўдалося зрабіць. *Спадчына*, 2011, но. 160, р. 42–44.
- В Беларуси надругались над памятниками Ленину. *Apostrophe.ua*, 2017-04-22. <https://apostrophe.ua/news/society/accidents/2017-04-22/v-belarusi-nadrugalis-nad-pamyatnikami-leninu-opublikovany-foto-i-video/93965>
- В Жлобине появился «Парк скульптур советской эпохи». *Govorim.by*, 2014-01-20, *Govorim.by*, 2014-01-20, <https://govorim.by/gomelskaya-oblast/zhlabin/novosti-zhlobina/115677-v-zhlobine-poyavilsya-park-skulptur-sovetskoj-epohi-foto.html>
- В Одессе памятник Ленину превратили в Дарта Вейдера с вайфаем в голове. *Meduza.io*, 2015-10-22. <https://meduza.io/shapito/2015/10/22/v-odesse-pamyatnik-leninu-prevratili-v-darta-veydera-s-vayfaem-v-golove>
- В столице Турции презентовали памятник первому Президенту Казахстана лидеру нации Нурсултану Назарбаеву. *Vesti.kz*, 2010-06-24. <https://www.nur.kz/politics/power/155617-v-ankare-ustanovili-pamyatnik-nazarbaevu-foto/>
- В Якутске (наконец) установлен памятник репрессированных литовцам. *Urokiistorii.ru*. 2011-06-25. <https://urokiistorii.ru/articles/v-jakutске-nakonec-ustanovlen-pamjatni>
- Васькин Александр, Назаренко Юлия, *Сталинские небоскребы: от Дворца Советов к высотным зданиям*. Москва, Спутник, 2009.

Вахитов Рустем, Соломинка и бревно, или об инфантилизме советского человека. *Belsk.ruspole.info*, 2003, но. 3. <http://belsk.ruspole.info/node/2290>

Виноградова Илона, Можно ли сравнивать Холокост с советским террором? *Русская служба ВВС*. 2009-10-29, http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2009/10/091029_stalinism_nazism_vinogradova

Виртуальный музей ГУЛАГа. Фонды. <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=571413&language=1>

Владимир Путин: «Распад СССР - крупнейшая геополитическая катастрофа века». *Regnum.ru*, 2005-04-25. <https://regnum.ru/news/economy/444083.html>

Власик Ася, Есипчук Мария, Напреенко Глеб, «Это музей, идеально функционирующий, привлекательный». Что не так с новым Музеем истории ГУЛАГа. *Colta.ru*, 2016-11-07. <https://www.colta.ru/articles/art/12980-eto-muzej-idealno-funktsioniruyuschiy-privlekatelnyy>

Возвращение имен. Официальный сайт акции. <https://october29.ru/>

Возвращение советским городам исторических названий. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%BC_%D0%B3%D0%BE%D1%80-%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BC_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9

Воложинский Владимир, Минск. *Старый и новый*. Минск, Харвест, 2007.

Воронович Александр, Историческая политика в непризнанных республиках Приднестровья и Донбасса в постсоветском контексте. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография* (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург, ЕГУ, 2020, с. 610–627.

Воронович Александр, Фелькер Анастасия, В поисках прошлого: мемориальный ландшафт непризнанной ПМР. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы* (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург, ЕГУ, 2020, с. 572–591.

Гайдай Александра, Парк памятников как форма институализации памяти о коммунистическом периоде: централь-ноевропейский и украинский контекст. *Історія, пам'ять, політика* (упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай). Киев: Інститут історії України НаН, 2016. с. 84–100.

Гайдай Олександра, *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. Київ, К.І.С., 2018.

Галиновская Юлия, Семиосфера советского: к вопросу о семиотической экологии. *О десоветизации. Беларусь, начало XXI века. Материалы семинара-конференции г. Шилуте (Литва) 20–24 августа 2007 г.* Минск, Центр социальных инноваций, 2008, с. 52–60.

Геллер Михаил, *Машина и винтики. История формирования советского человека*. London, Overseas Publications Interchange, 1985.

Гнатюк Оля, *Прощание с империей. Украинские дискуссии об идентичности*. Киев, Критика, 2005.

Говорун Кирилл, Интерпретируя «русский мир». *Russ.ru*, 2015-02-09. <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Interpretiruya-russkij-mir>

- Горак Славомир, Великое возрождение: продолжение идеологической традиции Туркменистана. *Cyberleninka.ru*. <https://cyberleninka.ru/article/n/velikoe-vozrozhdenie-prodolzhenie-ideologicheskoy-traditsii-turkmenistana/viewer>
- Горак Славомир, *Мифы Великого Туркменбаши*. <http://slavomirhorak.euweb.cz/turkmenistan-actaeurastica2005.pdf>
- Горак Славомир, Трансформация идентичности среднелазийских элит. Традиция и современность. *Дискурс Пи. Научно-практический альманах*, 2005, Екатеринбург, вып. 5, с. 27–29.
- Горак Славомир, Портрет Туркменбаши как мифологическая основа его режима. *Вестник Евразии*, 2007, no. 2, с. 139–165.
- Гравовская Ирина, Украинский постколониализм – не только украинская проблема. *Day.kyiv.ua*, 2018-10-30, <https://day.kyiv.ua/ru/blog/politika/ukrainskiy-postkolonializm-ne-tolko-ukrainskaya-problema>
- Гройс Борис: «За пределами США нельзя объяснить ничего, кроме Супермена». *Daily.afisha.ru*. 2015-05-25. <https://daily.afisha.ru/archive/vozduh/art/boris-groys-za-predelami-ssha-nelzya-obyasnit-nichego-krome-supermena/>
- Гросс Александр, Одна Россия – две истории. Неожиданные впечатления от исторического парка «Россия – моя история» в Ростове-на-Дону. *Историческая экспертиза*, 2018, no. 4, с. 273–282.
- Гудков Лев, *Возвратный тоталитаризм*. Москва, НАО, 2022, том. 1-2.
- Гудков Лев, Перерождения «советского человека» (Об одном исследовательском проекте Левада-центра). *Научный альманах «Одиссей: Человек в истории»* (под ред. А. Чубарьяна). 2007, no. 1, с. 412–413. <https://root.elima.ru/texts/?id=502>
- Гудков Лев, Преодолевая равнодушие, страх и молчание. *Евгения Лезина, XX век: проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*. Москва, НАО, 2021, с. 7–14.
- Гудков Лев, «Советский человек» сквозь все режимы. Тридцать лет исследовательского проекта. *Демонтаж коммунизма. Тридцать лет спустя*. Москва, НАО, 2021, с. 141–155.
- Гуревич Павел, *Пропаганда в идеологической борьбе*. Москва, Высшая школа, 1987.
- Данилов Александр, *История России. 1900–1945. Методическое пособие*. Москва, Просвещение, 2008.
- Дахин Андрей, Споры вокруг «Бронзового солдата». Психологические корни конфликта в свете memory studies. *Космополис*, 2008, no. 1 (20), с. 83–96.
- Демонтаж коммунизма. Тридцать лет спустя*. Москва, НАО, 2021.
- День памяти жертв политических репрессий*. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8_%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9
- Джадт Тони, «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? *Ab Imperio*, 2014, no. 1, с. 44–71.

- Джанелидзе Отар, Сиамашвили Георгий, По следам «белых пятен» истории Грузии. *Национальные истории на постсоветском пространстве* (под ред. Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова). Москва, Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009, с. 244–264.
- Джонсон Джулиет, Малинова Ольга, Символическая политика как предмет *political science* и *Russian studies*: исследования политического использования прошлого в постсоветской России. *Политическая наука*. 2020, no. 2, с. 15–41.
- Добренко Евгений, *Политэкономия социализма*. Москва, НЛО, 2007.
- Договор об основах межгосударственных отношений между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Литовской Республикой. *Garant.ru*. <https://base.garant.ru/2541362/>
- Декамунизация по-белорусски. Каких Лениных и других Чапаевых подвинули из центра и почему. *Hrodna.life.ru*. <https://ru.hrodna.life/articles/dekamunizacyiya-po-belorusski-kakih-leninyih-i-drugih-chapaevyih-podvinuli-iz-centra-i-pochemu-foto/>
- Евромайдан. Революция от начала до конца. *Currenttime.tv*. <https://www.currenttime.tv/a/ukraina-ce-evropa-euromaidan-timeline/29610790.html>
- Єсельчик Сергій, *Український досвід Другої світової війни*. Київ, Медуза, 2019.
- Забирова Айгуль, Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане. *Социологические исследования*, 2003, no. 12, с. 118–126.
- Закон № 1225 от 8 декабря 1992 г. «О реабилитации жертв политических репрессий». Государственный реестр правовых актов Республики Молдова. *Legis.md*. <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=313312&lang=2>
- Закон Российской Федерации «О реабилитации жертв политических репрессий». *Consultant.ru*. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1619/
- За Сталина, за Путина? (дискуссия историков). *Radiosvoboda.org*. 2019-12-24. <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>
- Зерубавель Яель, Динамика коллективной памяти. *Империя и нация в зеркале исторической памяти* (под ред. И. Герасимова, М. Могильнера, А. Семенова). Москва, Новое издательство, 2011, с. 10–29.
- Зиновьев Александр, *Ансамбль ВДНХ. Архитектура и строительство*. Москва, Гараж, 2014.
- Знесені радянські пам'ятники хочуть розмістити у Пирогові. *Korrespondent.net*, 2015-06-19. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3516735-zneseni-radianski-pamiatnyky-khochut-rozmistyty-u-pyrohovi>
- Золотухин Евгений, Тобольский централ. Страшная тюрьма по соседству с Кремлем. *Livejournal.com*, 2018-06-29. <https://eugzolotuhin.livejournal.com/259955.html>
- Зубов Андрей, Это уже было. *Vedomosti.ru*, 2014-03-01. <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo>
- И Ленин такой молодой: сколько памятников Ильичу установлено в Минске. *Slova.by*. 2021-11-07. <http://www.slova.by/index.php/obshchestvo/25034-i-lenin-takoj-molodoj-skolko-pamyatnikov-ilichu-ustanovleno-na-rogachevshchine>
- Иванов Сергей, *Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма. Философско – эстетический анализ*. Киев, Стилос, 2001.

Игумен Дамаскин (Орловский), *Слава и трагедия русской агиографии. Причисление к лику святых в Русской Православной Церкви: история и современность*. Москва, Фонд «Память мучеников и исповедников Русской Православной Церкви», 2018.

Измозик Владлен, Лебина Наталия, *Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве. 1920–1930-е годы*. Санкт-Петербург, Книга, 2010.

Исмаилов Эльдар, Нифталиев Ильгар, Проблемы развития национальной истории в Азербайджане. *Национальные истории на постсоветском пространстве* (под ред. Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова). Москва, Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009, с. 201–224.

Каганский Владимир, *Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство*. Москва, НЛО, 2001.

Каганский Владимир, Советское пространство: конструкция, деструкция, трансформация. *Общественные науки и современность*, 1995, no. 2, с. 3–15.

Казакевич Андрей, Символика места: забывание и фрагментация «советского» в ландшафте Минска. *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 6, с. 17–33.

Калачева Ольга, Празднование как индикатор социальных изменений: старые и новые праздники постсоветской России. *Телескоп, журнал социологических и маркетинговых исследований*, 2003, no. 1, с. 1–7.

Карагезов Рауф, О роли коллективной памяти и исторических нарративов в карабахском конфликте: социокультурный анализ. *Большой Кавказ двадцать лет спустя: ресурсы и стратегии политики и идентичности* (под. ред. Г. Ч. Гусейнова). Москва, НЛО, 2014, с. 84–129.

Кара-Мурза Сергей, *Советская цивилизация: От начала до Великой Победы*. Москва, Алгоритм, 2001, т.1-2.

Карпенко Елена, Экспозиция как сценография: монументальный спектакль и культурная память в парке скульптур «Музеон». *НЛО*, 2022, no. 2, с. 164–177.

Каррер д' Анкосс Элен, *Россия меж двух миров*. Москва, РОССПЭН, 2017.

Каррер д' Анкосс Элен, *Шесть лет, которые изменили мир. 1985–1991, крушение Советской империи*. Москва, РОССПЭН, 2017(а).

Каспэ Ирина, «Съесть прошлое»: идеология и повседневность гастрономической ностальгии. *Пути России: культура – общество – человек* (под ред. А. М. Никулина). Москва, Логос, 2008, т. XV, с. 205–218.

Касьянов Георгий, Голодомор и строительство нации. *Pro et contra*, 2009, no. 3–4 (46), с. 24–42.

Касьянов Георгий, Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине. *Историческая экспертиза*, 2016, no. 2, с. 28–55.

Касьянов Георгий, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*. Москва, НЛО, 2019.

Кафе «Перестройка». <https://perestroyka.relax.by/>

Кашу Игорь, Был ли Советский Союз империей? Взгляд из Кишинева.

Неприкосновенный запас, 2011, no. 4. <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-78-42011/11238-byl-li-sovetskij-soyuz-imperiej-vzglyad-iz-kishineva.html>

К истории Харьковского моста. *Livejournal.com*, 2015-05-22. <https://ngeorgij.livejournal.com/102988.html>

- Кірычэнка Віталь, *Мінск. Гістарычны партрэт горада 1953–1959*. Мінск, Беларусь, 2006.
- Клінаў Артур, *Малая падарожная кніжка па Горадзе СОНца*. Мінск, Логвінаў, 2008.
- Клінаў Артур, *Горад СОНца. Визуальная паэма пра Мінск. Фотаальбом*. Мінск, Логвінаў, 2009.
- Клуб-кафе «Товарищ». <https://tovarisch.by/>
- Кметь Станислав, Что такое Новороссия и как с ней быть. *Pravda.com.ua*, 2014-08-15. <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2014/08/15/7034916/>
- Кобрин Кирилл, *Постсоветский мавзолей прошлого*. Москва, НЛО, 2017.
- Колоницкий Борис, Мацкевич Мария, Десакрализация революции и антиреволюционный консенсус в современной России: юбилей 2017 года и его политическое использование/неиспользование. *Мир России*, 2018, но. 4, с. 78-101.
- Комиссар исчезает. О проекте. <http://commissarvanishes.ru/ru/o-proekte.html>
- Кононов Анатолий, К истории принятия российского Закона «О реабилитации жертв политических репрессий». *Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР*. Москва, Мемориал, 2016, с. 5-30.
- Копосов Николай, О новом польском «мемориальном законе»: «Отмывание истории» как преддверие «эры новых тираний»? *Gefter.ru*, 2018-02-14. <http://gefter.ru/archive/24048>
- Копосов Николай, *Память строгого режима. История и политика в России*. Москва, НЛО, 2011.
- Кортунов Сергей, *Национальная идентичность. Постыжение смысла*. Москва, Аспект-пресс, 2009.
- Косачев: Россия за Сталина не ответчик. *Bbc.com*, 2010-06-30. https://www.bbc.com/russian/russia/2010/06/100630_kosachev_history_doctrine
- Косенкова Юлия, *Среднеазиатский город глазами архитекторов сталинской эпохи. Архитектура сталинской эпохи. Опыт исторического осмысления*. Москва, КомКнига. 2010.
- Космарский Артем, Ташкент: от исламского к (пост)социалистическому и (пост) колониальному городу. *P. S. ландшафты: оптики городских исследований* (под ред. Н. Милерюса и Б. Коупа). Вильнюс, ЕГУ, 2008, с. 194–227.
- Коуп Бенджамин, Призраки Маркса бродят по Минску по следу Деррида. *Белорусский формат: невидимая реальность*. Вильнюс, ЕГУ, 2008, с. 498–521.
- Критический взгляд на новый музей Великой Отечественной войны в Минске. *N-europe*, 2014-08-25. *N-europe.eu* http://n-europe.eu/article/2014/08/25/kriticheskii_vzglyad_na_novyi_muzei_velikoi_otechestvennoi_voiny_v_minske
- Курилла Иван, Закон о «реабилитации нацизма»: Его смысл и ожидаемые последствия. *Ponarseurasia.org*, 2014. <https://www.ponarseurasia.org/7240/>
- Курилла Иван, Сталинград по праздникам: неустойчивый хронотоп постсоветского общества. *Gefter.ru*. <http://gefter.ru/archive/13457>
- Кушко Андрей, Политика памяти и историческая полтика в постсоветской Молдове. *Историческая политика в XXI веке* (под ред. А. Миллера и М. Липман). Москва, НЛО, 2012, с. 256–291.

- Лангеноль Андреас, Общественная память после смены строя: сходства и различия между практиками памяти в посткоммунистических и постколониальных странах. *Империя и нация в зеркале исторической памяти: сборник статей*. Москва, Новое издательство, 2011, с. 115–141.
- Ластовский Алексей, Память о Великой Отечественной войне в Беларуси: легитимация и контестация, *Вторая мировая война в памяти поколений: Сборник научных статей* (под ред. И. В. Ребровой, Н. А. Чугунцовой). Краснодар, 2009, с. 61–78.
- Лебедева Елена, Наглядный марксизм (монументальная пропаганда победившему пролетариату). *Rus-obr.ru*, 2008-11-07. <http://www.rus-obr.ru/idea/1120>
- Лебина Наталия, Советская повседневность: нормы и аномалии. *От военного коммунизма к большому стилю*. Москва, НАО, 2015, с. 112.
- Левада-центр признали иностранным агентом после слов о «мафиозной власти». *Rbc.ru*, 2016-09-06. <https://www.rbc.ru/politics/06/09/2016/57ceaf969a79473d2c782a3d>
- Левада Юрий, Homo post-sovieticus. *Общественные науки и современность*, 2000, но. 6, с. 5–24.
- Лезина Евгения, XX век: проработка прошлого. *Практики переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*. Москва, НАО, 2021.
- Ленин без головы: в Первоуральске оторвали голову с памятника вождю. *Newizv.ru*, 2017-07-16. <https://newizv.ru/news/incident/16-07-2017/lenin-bez-golovy-v-pervouralske-otorvali-golovu-s-pamyatnika-vozhdyu-ddd469a2-22d6-4686-a455-30769333bd5f>; Ленинопад добрался до российского Волгограда. *Nv.ua*, 2014-09-24. <https://nv.ua/ukr/world/leninopad-dobral-sya-do-rossiyskogo-volgograda-17983.html>
- Ленин без головы: судьба советских памятников на Украине. *Bigpicture.ru*. <https://bigpicture.ru/lenin-bez-golovy-sudba-sovetskix-pamyatnikov-na-ukraine/>
- Линия Сталина*. <https://stalin-line.by/>
- Липман Мария, Пантеон национальных героев как элемент символической политики. *Colta.ru*, 2020-06-26. <https://www.colta.ru/articles/specials/24756-mariya-lipman-panteon-natsionalnyh-geroev-simvolicheskaya-politika>
- Лотман Юрий, Память в культурологическом освещении. *Избранные статьи*. Таллинн, 1992, т. 1.
- Луначарский Анатолий, *Воспоминания и впечатления*. Москва, 1968.
- Лычавко Александр, Какие здания снесли в столице три наших «мэра». *The-village.me*, 2018-12-18. <https://www.the-village.me/village/city/architecture/265383-cto-snesli>
- Лычавко Александр, Какие шедевры уничтожили в Минске за годы правления Лукашенко. *The-village.me*, 2019-05-21. <https://www.the-village.me/village/city/was-is/275135-monumentalnyj-krah>
- Лычавко Александр, Почему пр-т Независимости не в списке Всемирного наследия ЮНЕСКО? И правда ли, что виноват Кемпински. *The-village.me*, 2018-12-30. <https://www.the-village.me/village/city/dezhurniy-po-gorodu/265565-nezavisimosti>
- Люстрация в России: быть или не быть? *Московские новости*, 1993-01-31, но. 5 (652), с. 8–9.

- Малашенко Алексей, Туркмения: была ли оттепель? *Московский центр Карнеги, Брифинг*, 2012, т. 14, вып. 4. Carnegie.ru, 2012-06-30. <https://carnegie.ru/2012/06/30/ru-pub-49149>
- Малинова Ольга, *Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности*, Москва, Политическая энциклопедия, 2015.
- Малинова Ольга, Великая Отечественная война как символический ресурс: эволюция отображения в официальной риторике 2000–2010 гг. *Россия и современный мир*, 2015, но. 2, с. 6–29.
- Малинова Ольга, В ожидании объединяющего нарратива: символическое измерение постсоветской трансформации России. *Символическая политика. Выпуск 2: Споры о прошлом как проектирование будущего*. Москва, ИНИОН РАН, 2014, с. 344–353.
- Малинова Ольга, Национальная история в официальной символической политике постсоветской России. *Труды по руссиеведению* (под ред. И. Глебовы). Москва, РАН, ИНИОН, Центр руссиеведения, 2012, вып. 4, с. 204–226.
- Малинова Ольга, Неудобный юбилей: итоги переосмысления «мифа основания» СССР в официальном историческом нарративе РФ. *Политическая наука*, 2017, но. 3, с. 13–40.
- Малинова Ольга, Обоснование политики 2000-ых годов в дискурсе В. В. Путина и формирование мифа о «лихих девяностых». *Политическая наука*, 2018, но. 3, с. 45–69.
- Малинова Ольга, Политика памяти как область символической политики. *Методологические вопросы изучения политики памяти* (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Москва, Нестор-История, 2018, с. 27–53.
- Малышева Светлана, Красный Танатос: некрототематизм советской культуры. *Археология русской смерти*, 2016, но. 1 (2), с. 22–47.
- Мамаева Ольга, Осень ветхосоветского модернизма. Спасением монументального наследия позднесоветского времени занимаются в основном градозащитники и отдельные энтузиасты. *Theartnewspaper.ru*, 2018-10-15. <http://www.theartnewspaper.ru/posts/6174/>
- Махотина Екатерина, Вильнюс. Места памяти европейской истории. *Неприкосновенный запас*, 2013, но. 4. <https://www.nlobooks.ru/node/3866>
- Махотина Екатерина, *Преломления памяти. Вторая мировая война в мемориальной культуре советской и постсоветской Литвы*. Санкт-Петербург, ЕГУ, 2020.
- Медведев Сергей, *Парк Крымского периода*. Москва, Individuum, 2018.
- Медеуова Кульшат, Отражение города. *P. S. ландшафты: оптики городских исследований* (под ред. Н. Милерюса и Б. Коупа). Вильнюс, ЕГУ, 2008, с. 170–192.
- Медеуова Кульшат, Столица как поиск новой идентичности. *Miras*, 2012, с. 73–84.
- Международный Мемориал, Заявление к 100-летию со дня создания ВЧК. *Мемо. ru*, 2017-12-20. <https://www.memo.ru/ru-ru/memorial/departments/intermemorial/news/103>
- Мейрханова Аружан, «Неохотная декоммунизация»? Судьба памятников Ленину в постсоветском Казахстане. *The Oxus Society of Central Asian Affairs*, 2021-06-21. <https://oxussociety.org/%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC>

- D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%8C%D0%B1%D0%B0-%D0%BF/?lang=ru
- Мелешкина Елена, *Формирование новых государств в Восточной Европе*. Москва, РАН, ИНИОН, 2012, с. 142.
- Мельтюхов Михаил, *Прибалтийский плацдарм (1939–1940). Возвращение Советского Союза на берега Балтийского моря*. Москва, Алгоритм, 2014.
- Мемориальный музей-заповедник истории политических репрессий «Пермь-36». Официальный сайт музея. <http://perm36.com/>
- Миллер Алексей, Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении? *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография* (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург, ЕГУ, 2020, с. 8–24.
- Миллер Алексей, Историческая политика в России: новый поворот? *Историческая политика в XXI веке* (под ред. А. Миллера, М. Липман). Москва, НЛО, 2012, с. 328–367.
- Миллер Алексей, Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействия на европейскую культуру памяти. *Полития: Анализ. Хроника. Прогноз (Журнал политической философии и социологии политики)*, 2016, no. 1, с. 111–121.
- Милерюс Нериус, Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого на советском и постсоветском пространствах. *P. S. ландшафты: оптики городских исследований*. Вильнюс, ЕГУ, 2008, с. 37–62.
- Минасян Сергей, Карабахский конфликт: ресурсы и стратегии политического поведения конфликтующих сторон. *Большой Кавказ двадцать лет спустя: ресурсы и стратегии политики и идентичности* (под. ред. Г. Ч. Гусейнова). Москва, НЛО, 2014, с. 47–83.
- Минский проспект Независимости вернут в белорусский Список ЮНЕСКО. *Planetabelarus.by*, 2018-07-10. <https://planetabelarus.by/publications/minskiy-prospekt-nezavisimosti-vernut-v-belorusskiy-spisok-unesko/>
- Митрохин Николай, Титульный национализм: советское наследие в строительстве постсоветских национальных государств. *Демонтаж коммунизма тридцать лет спустя*. Москва, НЛО, 2021, с. 218–232.
- Митрохин Николай, Этнонационалистическая мифология в советском партийно-государственном аппарате. *Strana-oz.ru*, 2002, no. 3(4). <https://strana-oz.ru/2002/3/etnonacionalisticheskaya-mifologiya-v-sovetskom-partiyno-gosudarstvennom-apparate>
- Михайлин Вадим, *Ex cinere*: проект «советский человек» из перспективы *post factum*. *Неприкосновенный запас*, 2016, no. 4. <https://magazines.gorky.media/nz/2016/4/ex-cinere-proekt-sovetskij-chelovek-iz-perspektivy-post-factum.html>
- Молитва памяти. Официальный сайт акции. <https://molitvapamyaty.ru/>
- Монумент «Казак ели» (фото). https://www.votpusk.ru/country/dostoprим_info.asp?ID=23078
- Морозов Антон, Тастенов Алишер, Особенности формирования государственной идеологии Республики Казахстан. *Analytic*, 2006, no. 6. https://vk.com/topic-11617773_23034531
- Музей истории ГУЛАГа. Официальный сайт музея. <https://gmig.ru/>

- Мухаметшина Елена, «Мы поняли, что советский человек никуда не уходит». *Vedomosti.ru*, 2017-07-24. <https://www.vedomosti.ru/politics/characters/2017/07/24/725468-sovetskii-chelovek>
- Нарочницкая Наталия, *Политика против истории. Дело партизана Кононова*. Москва, Вече, 2011.
- Населяя тени. На протяжении недели каждый желающий может пройти там, где почти 70 лет стоял Ленин. *Day.kyiv.ua*. <http://m.day.kyiv.ua/ru/photo/naselyayateni>
- Не вандализм, а деколонизация: политолог о том, почему к сносу памятников нужно относиться спокойно. *Currenttime.tv*, 2020-06-21. <https://www.currenttime.tv/a/toppling-monuments-interview/30679979.html>
- Некрошюс Лютаурас, Литовское северное сияние: Витаутас Эдмундас Чеканаускас. *Проект Балтия*, 2015, но. 3, с. 81–95.
- Нефедов Павел, *Путеводитель по ВДНХ*. Москва, ABC Design, 2014.
- Новые памятники Крыма: как ваяется история (фотогалерея). <https://ru.krymr.com/a/28017120.html>
- Нойтатц Дитмар, *Московское метро: от первых планов до великой стройки сталинизма (1897-1935)*. Москва, РОССПЭН, 2013.
- Обращение Вольного исторического общества к министру образования и науки Российской Федерации О. Ю. Васильевой, 2017-12-08. <https://volistob.ru/vio-news/obrashchenie-volnogo-istoricheskogo-obshchestva-k-ministru-obrazovaniya-i-nauki-rossiyskoy>
- Обращение членов Вольного исторического общества к Президенту, Совету Федерации, Государственной Думе Российской Федерации в связи с принятием федерального закона № 197582-5 «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и в статью 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации» (по вопросу установления уголовной ответственности за посягательство на историческую память в отношении событий, имевших место в период Второй мировой войны). *Polit.ru*, 2014-04-28. https://polit.ru/article/2014/04/28/vio_280414/
- Отставка Горбачева. Заявление 1991-12-15. Полная версия. <https://www.youtube.com/watch?v=q0VNoAIts6M>
- Павловский Глеб, *Ироническая империя. Риск, шанс и догмы Системы РФ*. Москва, Издательство «Европа», 2019.
- Памятник и праздник. *Этнография Дня Победы* (под ред. М. Габовича). Москва, НАО, 2020.
- Памятники Ленину. <http://leninstatues.ru/>.
- Памятники Ленину обрели всенародную поддержку. *Levada-centr.ru*, 2017-04-19, <https://www.levada.ru/2017/04/19/pamyatniki-leninu-obreli-vsenednaryuy-podderzhku/>
- Паперный Владимир, *Культура Два*. Москва, НАО, 1996.
- Пелевин Виктор, *Зомбификация*. <http://pelevin.nov.ru/pov/pe-zombi/1.html>
- Пильц Мадлен, «Мужчина и женщина, защитник и мать»: советское прошлое и нес советское настоящее Матери Грузии. *Неприкосновенный запас*, 2011, но. 6, с. 73–92.

- Подписан закон, направленный на противодействие попыткам посягательства на историческую память в отношении событий Второй мировой войны. *Официальный сайт Президента России*, 2014, 5 мая. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20912>
- Покровский Михаил, *Русская история в самом сжатом очерке*. Москва, Партизное издательство, 1933, т. 3.
- Померанц Григорий, Палачи и жертвы. *Век XX и мир*, 1989, но. 2, с. 2–3.
- Политика аффекта. Музей как пространство публичной истории* (под ред. А. Завадского, В. Склез, К. Суверинои). Москва, НЛО, 2019.
- Последний адрес. Официальный сайт проекта*. <https://www.poslednyadres.ru/>
- Постановление Конституционного Суда РФ № 9-П от 30 ноября 1992 года «По делу о проверке конституционности Указов Президента РФ № 79 от 23 августа 1991 года <О приостановлении деятельности коммунистической партии РСФСР>, № 90 от 25 августа 1991 года <Об имуществе КПСС и коммунистической партии РСФСР> и № 169 от 6 ноября 1991 года <О деятельности КПСС и КП РСФСР>, а также о проверке конституционности КПСС и КП РСФСР». *Гарант.ру*, 2016-05-10. <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/10006113/>
- Постановление Съезда народных депутатов СССР о пакте Молотова-Риббентропа от 24-09-1989 г. *Dokumenty20veka.ru*. <http://doc20vek.ru/node/3261>
- Почепцов Георгий, *Семиотика*. Москва, СمارтБук, 2009.
- Почепцов Георгий, *Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии*. Киев, Глобус, 1994.
- Пр. Независимости: как создавался и почему претендует на включение в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. *Minsknews.by*, 2020-06-10. <https://minsknews.by/pr-nezavisimosti-kak-sozdavalsya-i-pochemu-pretenduet-na-vklyuchenie-v-spisok-vsemirnogo-naslediya-unesko/>
- Протью Татьяна, *Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941)*. Минск, Тесей, 2002.
- Пустынцев Борис, Контроль над службой безопасности. Путь к правовому государству. *КГБ: вчера, сегодня, завтра: Сборник*. Москва, Знак-СП, Гендальф, 1993, с. 9–19.
- Путешествующая выставка «Засушенному – верить»*. https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/434487/Puteshestvuyushchaya_vystavka_Zasushennomu_verit
- Путин Владимир, Об историческом единстве русских и украинцев. *Президент России. 12-ого июля 2021 г.* <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Путин считает, что прошлые политические репрессии не имеют оправдания. *TASS.ru*, 2017-10-30. <https://tass.ru/obschestvo/4688362>
- Путин, Украина и исторический ревизионизм. *20khvylyn.ua*, 2015-05-06. https://www.20khvylyn.com/opinion/mind/opinion_14206.html
- Радченко Дарья, Бабы жарят крокодила: право на интерпретацию памятника. *Фольклор и антропология города*, 2019, но. II (1–2), с. 230–255.
- Раннесоветское общество как социальный проект, 1917–1930-е гг. Советское общество: культура, сознание, поведение* (под ред. Л. Н. Мазур). Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2019, ч. 1-2.

- Régime nouveau*. Россия в 1998–2006 годах. *Неприкосновенный запас*, 2006, no. 50.
- Реконструкция хрущёвок в Кёнигсберге. *Varlamov.ru*. 2017-05-18. <https://varlamov.ru/2379701.html>
- Рогов Кирилл, Введение. Драма ожиданий/драма пониманий. Тридцать лет транжита и споров о нём. *Демонтаж коммунизма тридцать лет спустя*. Москва, НАО, 2021, с. 7–23.
- Россия – моя история*. Официальный сайт исторического парка. <https://myhistorypark.ru/?city=party>
- Россия – моя история. 1945–2016 г. *Moscowmanege.ru*. <http://moscowmanege.ru/rossiya-moya-istoriya-1945-2016-gg/>
- Румянцев Сергей, Советская национальная политика в Закавказье: конструирование национальных границ, историй и культур. *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 4. <https://magazines.gorky.media/nz/2011/4/sovetskaya-nacionalnaya-politika-v-zakavkaze-konstruirovanie-naczionalnyh-granicz-istorij-i-kultur.html>
- Румянцева Марина, Музейная экспозиция как форма репрезентации / позиционирования актуального исторического знания: от постмодерна к постпостмодерну. *Роль музеев в формировании исторического сознания: Международная научно-практическая конференция*. Рязань, 25–28 апреля 2011 г.: материалы и доклады. Москва, 2011, с. 16–26.
- Рыклин Михаил, *Коммунизм как религия. Интеллектуалы и Октябрьская революция*. Москва, НАО, 2009.
- Рыскожа Болат, *Культ личности Назарбаева объясняют природой самого народа*. *Radioazattyk.org*, 2009-06-18. http://rus.azattyk.org/content/Kult_lichnosti_Nazarbaeva/1755927.html
- Садовская Елена, Перенос столицы из Алма-Аты в Астану и его влияние на миграционные процессы в Казахстане. *Demoscope.ru*, 2002-06-17. <http://demoscope.ru/weekly/2002/071/analit03.php>
- Сапежинский Григорий, Мацкевич: снести памятники Ленину – это не залог декommунизации. *Udf.by*, 2017-11-08. https://udf.by/news/main_news/164687-mackevich-snesti-pamyatniki-leninu-eto-ne-zalog-dekommunizacii.html
- Сацукевіч Іван, Назвы вулиц і площаў Менску як гісторыка-культурная спадчына. *Arche*, 2010, 60, no. 3, с. 324–341.
- Севастьянова Ярослава, Ефременко Дмитрий, Прошлое и будущее в советском метанарративе: взаимосвязь национального и наднационального. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы* (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург, ЕГУ, 2020, с. 40–60.
- Семь пунктов для декommунизации и десoветизации Беларуси. *186x.com*, 2017-11-08. <https://1863x.com/desovetization/>
- Сергеев Андрей, Амангалиева Гульмира, Призрак коммунизма: живем в России, а человек советский. *Fn-volga.ru*, 2015-07-21. <https://fn-volga.ru/news/view/id/108040>
- Симоненко Ігорь, Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*, 2009, no. 4 (13), с. 53–63.
- Синявский Андрей, *Основы советской цивилизации*. Москва, Аграф, 2001.

- Сколько всего памятников Ленину. <http://lenin.tilda.ws/skolko>
- Слепухин Виктор, «Новый» человек в советской культурной политике 1920–1930-х годов. *Культура и цивилизация*, 2017, том 7, но. 5А, с. 604.
- Слѣзкин Юрий, «Ничего неизбежного не бывает». *Россия в глобальной политике*, 2017. но. 5., <https://globalaffairs.ru/articles/nichego-neizbezhnogo-ne-byvaet/>
- Смолій Валерій, Якубова Лариса, *Історичний контекст формування проекту руський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі*. Київ, 2018.
- Советские диссиденты против установки мемориала «Стена скорби». *Радио Свобода*, 2017-10-30. <https://www.svoboda.org/a/28823404.html>
- Советское прошлое и культура настоящего* (под. ред. Н. А. Купиной, О. А. Михайловой). Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2009, т. 1-2.
- Советское прошлое сегодня. *Неприкосновенный запас*, 2011, но. 6.
- Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». *Президент России*, 2021-07-12. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Статья 67.1 Конституции Российской Федерации. *Конституция РФ 2022*. <http://constitutionrf.ru/rzd-1/gl-3/st-67-1-krf>
- Судін Данило, “Чорно - білі” рішення декомунізації. *Україна Модерна*, 2016-05-07, <http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/black-and-white-decommunization>
- Судьба монументов ВОВ на території бывшего СССР. Справка. *Rian.ru*, 2008-04-15. <http://www.rian.ru/spravka/20080415/105097329.html>
- Суні Рональда, Мартін Террі, *Введение. Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина* (под ред. Р. Г. Суні, Т. Мартіна). Москва, РОССПЭН, 2011, с. 7–30.
- Терц Абрам (Синявский Андрей), *Путешествие на Черную речку*. Москва, Захаров, 1999, с. 122–168.
- Титов Виктор, *Политика памяти и формирование национально-государственной идентичности: Российский опыт и новые тенденции*. Москва, Типография «Ваш формат», 2017.
- Толстой Владимир, *Ленинский план монументальной пропаганды в действии*. Москва, Издательство Академии художеств СССР, 1961.
- Только 17 % россиян знают, с каким событием связано 4 ноября. *Fom.ru*, 2012-11-02. <https://fom.ru/posts/10683>
- Топуридзе Константин, Фонтаны Всесоюзной сельскохозяйственной выставки. *Архитектура и строительство Москвы*, 1954, но. 7. http://www.bcbx.ru/doc/1954_ArchStrMos7.pdf
- Торбаков Игорь, «Непредсказуемое» или «неопределенное» прошлое? Международные отношения и российская историческая политика. *Символическая политика. Конструирование представлений о прошлом как властный ресурс* (под ред. О. Малиновы). Москва, РАН, ИНИОН, 2021, Вып. 1, с. 91–125.
- Требст Стефан, «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации. *Империя и нация в зеркале исторической памяти* (под ред. И. Герасимова, М. Могильнер, А. Семенова). Москва, Новое издательство, 2011, с. 142–180.

Тумаркин Нина, *Ленин жив! Культ Ленина в советской России*. Санкт-Петербург, Академический проект, 1997.

УК РФ Статья 354.1. Реабилитация нацизма (введена Федеральным законом от 05-05-2014, no. 128-ФЗ. *Consultant.ru*, 2022-11-21. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/

Указ Президента № 507 от 23 августа 2010 г. «О присвоении ордена “Ordinul Republicii” группе борцов с оккупационным коммунистическим тоталитарным режимом». *Государственный реестр правовых актов Республики Молдова*. <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=335857&lang=2>

Указ Президента РСФСР № 169 от 6 ноября 1991 года «О деятельности КПСС и КП РСФСР». *Ведомости СНД РФ и ВС РФ*, 1991. no. 45, с. 1537.

Ушакин Сергей, В поисках места между Сталиным и Гитлером: о постколониальных историях социализма. *Ab imperio*, 2011, no. 1, с. 209–233.

Ушакин Сергей, «Нам этой болью дышать»? О травме, памяти и сообществах. *Травма: пункты* (под ред. С. Ушакина и Е. Трубины). Москва, НАО, 2009, с. 5–41.

Фелькер Анастасия, Мемориальные музеи г. Кишинева как институты политики памяти: негибкость и конкуренция в условиях разделенного общества. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы* (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург, ЕГУ, 2020, с. с. 542–570.

Ферретти Мария, Генезис сталинизма: авторитарная модернизация, социальное сопротивление и репрессии. *История сталинизма: жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий. Материалы международной научной конференции, Санкт-Петербург, 18-20 октября 2012 г.* Москва, РОССПЭН, 2013, с. 120–140.

Филиппов Александр, *История России 1945–2007*. Москва, Просвещение, 2007.

Филиппов Александр (а), *Новейшая история России 1945–2006 гг. Книга для учителя*. Москва, Просвещение, 2007.

Фильм о выставке «Засушенному – верить». <http://zasushennyc.ru/film-o-vystavke-zasushennomu-verit/>

Филюшкин Александр, Когда и зачем стали ставить памятники историческим персонажам древней Руси? *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. 2017, вып. 7, с. 382–397.

Филюшкин Александр, Как изображать прошлое нации? Два подхода в музейных экспозициях (на примере Эстонии и Белоруссии). *Вопросы музеологии*, 2016. no. 1, с. 3–9.

Фишман Леонид, *Русский мир и бесперспективность недонационализма. Россия в поисках идеологий: трансформация ценностных регуляторов современных обществ* (под ред. В. С. Мартынова, А. Г. Фишмана). Москва, Политическая энциклопедия, 2016, с. 310–317.

фон Альфен Эрнст, Холокост и ГУЛАГ: что остается после памяти? Постпамять без постполитики в России: как определить «виновных»? *Geffter.ru*, 2016-01-18. <http://gefter.ru/archive/17231>

Фурсов Андрей, *Советское наследие проели. Что дальше?* https://www.youtube.com/watch?v=bYByElMBvA&ab_channel=%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9

- Хазагеров Георгий, Риторика тоталитаризма: становление, расцвет, коллапс (советский опыт). *Gefter.ru*, 2015-01-14. <http://gefter.ru/archive/14015c>
- Хан-Магомедов Селим, Хрушевский утилитаризм: плюсы и минусы. Эстетика «оттепели». *Новое в архитектуре, искусстве, культуре*. Москва, ROSSPEN, 2013, с. 100–133.
- Хархун Валентина, Политика памяти о коммунизме и музейная коммуникация. *Труды «Русской антропологической школы»*, 2012, т. 11, с. 119–126.
- Хмельницкий Дмитрий, *Архитектура Сталина. Психология и стиль*. Москва, Прогресс-Традиция, 2006.
- Хмельницкий Дмитрий, *Зодчий Сталин*. Москва, НАО, 2007.
- Царицыно. Аттракцион с историей*. Москва, НАО, 2014.
- Чернявская Юлия, Самая советская из всех советских... *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 4 (78). <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-78-42011/11235-samaya-sovetskaya-iz-vsex-sovetskix.html>
- Четырова Любовь, Мо(ну)менты прошлого: нелинейная история взаимосвязей в Калмыкии. *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 6, с. 53–72.
- Чиладзе Отар, Годори. *Дружба народов*, 2004, no. 3, с. 6–96
- Чиладзе Отар, Годори. *Дружба народов*, 2004, no. 4, с. 80–117.
- Чхаидзе Елена, *Homo sovieticus* национального разлива. *Gefter.ru*. 2017-03-22. <http://gefter.ru/archive/21607>
- Чхаидзе Елена, *Политика и литературная традиция. Русско-грузинские литературные связи после перестройки*. Москва, НАО, 2018.
- Шайде Кармен, Коллективные и индивидуальные модели памяти о «Великой Отечественной войне» (1941–1945). *Ab Imperio*, 2004, no. 3, с. 211–236.
- Шаласва Надежда, План советской монументальной пропаганды: проблемы реализации. 1918–1921 годы. *Вестник Челябинского государственного университета. История*, 2014, вып. 59, no. 8 (337), с. 30–35.
- Шамрук Ала, *Архитектура Беларуси XX–начало XXI в.* Минск, Белорусская наука, 2007.
- Широчин Семен, Не спасли: как Киев лишается модернистской архитектуры. *Birdinflight.com*, 2021-03-25. <https://birdinflight.com/ru/architectura/20210325-kyiv-lost-modernism.html>
- Шнирельман Виктор, В поисках самобытности: у истоков советского мультикультурализма. *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 4. <https://magazines.gorky.media/nz/2011/4/v-poiskah-samobytnosti-u-istokov-sovetskogo-multikulturalizma.html>
- Шнирельман Виктор, *Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва, Академкнига, 2003.
- Шнирельман Виктор, *Большой Кавказ двадцать лет спустя: ресурсы и стратегии политики и идентичности*. Москва, НАО, 2014.
- Шолкс Гунтис, Дэюс Гита, Чистяка Елена, Рига: обновление как джентрификация. *Неприкосновенный запас*, 2011, no. 6, с. 159–171.
- Що вдалося зробити за 4 роки декомунізації: В'ятрович підбив підсумки. *24kanal.ua*. 2019-08-08. https://24tv.ua/shho_vdalosya_zrobiti_zh_4_roki_dekomunizatsiyi_vyatrovich_pidbiv_pidsumki_n1138278

- Эппле Николай, *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и в других странах*. Москва, НАО, 2020.
- Эткинд Александр, *Кривое горе. Память о непогребенных*. Москва, НАО, 2015.
- Юдин Григорий: «Это диверсия против страны». *Скажи Гордеевой*. https://www.youtube.com/watch?v=BNTDs8x2Zwk&ab_channel=%D0%A1%D0%BA%D0%B0%D0%B6%D0%B8%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B9
- Якубова Лариса, Головок Володимир, Примаченко Яна, *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії*. Київ, 2018.
- Якушенко Ольга, Советская архитектура и Запад: открытие и ассимиляция западного опыта в советской архитектуре конца 50-ых–60-ых годов. *Laboratorium*, 2016, no. 8 (2), с. 76–102.
- Ямпольский Михаил, В стране победившего ressentimenta. *Colta.ru*, 2014-10-06. <https://www.colta.ru/articles/specials/4887-v-strane-pobedivshego-resentimenta>
- Ярлов Юрий, *Национальное и интернациональное в советской архитектуре*. Москва, Стройиздат, 1971.
- «Аллея вождей» – удивительный подводный музей на Тарханкуте. *Krymania.ru*. <https://krymania.ru/alleya-vozhdey-udivitelnyiy-podvodnyiy-muzej-na-tarhankute/>
- «Борьба за историю»: почему ликвидировали «Мемориал». *Rbc.ru*, 2021-12-29. <https://www.rbc.ru/politics/29/12/2021/61cc56019a79470ec40737e1>
- «Парк советского периода». Рецензии и отзывы. *Kinopoisk.ru*. <https://www.kinopoisk.ru/film/271515/reviews/>
- «Произошел классический рейдерский захват» – как в России боролись с единственным музеем истории политических репрессий. *Currenttime.tv*, 2020-03-08. <https://www.currenttime.tv/a/perm-36/30472321.html>
- 10 впечатляющих зданий советского модернизма, которые стоит увидеть. *Realty.rbc.ru*, 2019-08-26. <https://realty.rbc.ru/news/5d62f0d99a79477803cb44ed>
- Р. С. *Ландшафты: оптики городских исследований* (под ред. Н. Милерюса, Б. Коупа). Вильнюс, ЕГУ, 2008.
- 76-82: Энциклопедия нашего детства. *Urokiistoriji.ru*, 2010-04-02. <https://urokiistorii.ru/article/957>

SANTRUMPOS

- ALŽYR** – Tėvynės išdavikų žmonių lageris Akmołoje (ru. Асмолинский лагерь жен изменников Родины)
- AE** – atominė elektrinė
- BK** – Baudžiamasis kodeksas
- BSSR, BR** – Baltarusijos Sovietų Socialistinė Respublika
- DTK** – Didysis Tėvynės karas
- EEB** – Eurazijos Ekonominė Bendrija (ru. ЕвразЭС – Евразийское Экономическое Сообщество)
- ES** – Europos Sąjunga
- EES** – Europos Ekonominė Sąjunga
- EES** – Eurazijos Ekonominė Sąjunga (ru. ЕАЭС - Евразийский Экономический Союз)
- ESBO** – Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Organizacija
- ETPA** – Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja
- ET** – Europos Taryba
- EŽTT** – Europos Žmogaus Teisių Teismas
- VYPK** – (ru. ГКЧП - ГКЧП - Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР), SSRS Valstybinis ypatingosios padėties komitetas
- FST** – Federalinė Saugumo Tarnyba (ru. ФСБ – Федеральная Служба Безопасности –))
- KFMI** – Kultūros, filosofijos ir meno institutas
- KGB** – ru. КГБ – Комитет государственной безопасности, Valstybės saugumo komitetas
- KP** – Komunistų partija
- KPD** – Kultūros paveldo departamentas
- KVDU** – Kauno Vytauto Didžiojo universitetas
- LDK** – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
- LGGRTC** – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras
- LII** – Lietuvos istorijos institutas
- LijOT** – Lietuvos jaunimo organizacijų taryba
- LKTI** – Lietuvos kultūros tyrimų institutas
- LLS** – Lietuvos laisvės sąjūdis
- LR** – Lietuvos Respublika
- LRS** – Lietuvos Respublikos Seimas

LSSR – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
MA – Mokslų akademija
NKPV – Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo taryba
NVS – Nepriklausomų Valstybių Sandrauga
PMR – Padniestrės Moldovos Respublika
RF – Rusijos Federacija
RSFSR – Rusijos Sovietų Federacinė Socialistinė Respublika
RVNTC – Rusijos viešosios nuomonės tyrimų centras (ru. – Всероссийский центр исследования общественного мнения - ВЦИОМ).
SLŪPP – Sąjunginė liaudies ūkio pasiekimų paroda (ru. Выставка Достижений Народного Хозяйства – ВДНХ).
SSKP – Sovietų Sąjungos komunistų partija
SSRS – Sovietinių Socialistinių Respublikų Sąjunga
UNO – Ukrainos nacionalistų organizacija (ukr. Організація українських націоналістів – OUN)
URM – Užsienio reikalų ministerija
VDR – Vokietijos Demokratinė Respublika
VFR – Vokietijos Federacinė Respublika
VRE – Vidurio ir Rytų Europa
VRYK – Visos Rusijos ypatingoji komisija (ru. ВЧК [ВЧК] – vėliau NKVD, GPU, OGPU, KGB) – bolševikinio saugumo institucija, režimo priešų persekiojimo ir masinio teroro organizatorė bei vykdytoja.
VSC – Valstybingumo tyrimų centras
VU – Vilniaus universitetas
EHU – Europos humanitarinis universitetas (ru. Европейский гуманитарный университет – ЕГУ)
НЛО – Новое литературное обозрение (leidykla ir žurnalas)

Nauja, aštuntoji humanitarinių mokslų daktarės, kultūros istorikės Rasos Čepaitienės knyga, skirta komunistinės idėjos (pa)likimo aptarimui postsovietinėse šalyse. Tai daugiaaspektis tarpdisciplinis tyrimas, skirtas požiūrių į sovietinę epochą analizei itin plačiu geografiniu ir tematinio pjūviais. Jo tikslas – ambicingas ir intelektualinių iššūkių nevengiantis mėginimas panagrinėti, kas gi per pastaruosius trisdešimt metų vyko buvusių sąjunginių SSRS respublikų atminimo kultūrose ir kultūros paveldo politikoje. Knygoje analizuojama, kaip sovietmečiu kurtas simbolinis kraštovaizdis, žlugus jį palaikiusiai sistemai, pamažu virto materialiosiomis ir nematerialiosiomis praėjusios epochos liekanomis. Jos šiandien (per)interpretuojamos, (per)vertinamos, pritaikomos, perdirbamos, komerciškai išnaudojamos, apleidžiamos ar ištrinamos, o dalis jų patenka ir į paveldosaugos ar muziejininkystės akiratį. Knygoje atskleista ir susisteminta daugybė naujos, platesniam skaitytojų ratui nežinomos ar menkliau žinomos informacijos. Gausią medžiagą suvaldyti autorei padeda ir kelionių į postsovietines valstybes patirtis, lankymasis daugelyje knygoje išsamiau aptariamų objektų ir muziejų. Tai padaro šį tyrimą svariu indėliu į postsovietinių studijų bendrai ir sovietinio paveldo Lietuvoje konkrečiai analizę, o aistras dažnai tebekeliančius pavienių epochos relikto tvarkybos ar pašalinimo klausimus leidžia pamatyti platesnėje lyginamojoje perspektyvoje.

Rasa Čepaitienė
POSTSOVIETINIS TRANZITAS

Redagavo *Inga Gaubaitė*
Tekstą tvarkė ...
Viršelį kūrė *Andrius Morkeliūnas*
Maketavo *Daiva Buikytė*

Išleido OBUOLYS®
(OBUOLYS yra registruotas leidybinis ženklas,
kurį pagal sutartį naudoja UAB LECTIO DIVINA)
Maironio g. 6-1, LT-44302 Kaunas
knygos@obuolys.lt | www.obuolys.lt

OBUOLYS

Susitikimai su rašytojais,
įdomybės ir ištraukos nemokamai

Knygos pigiau: www.obuolys.lt

#obuolys.lt